

HIIU MURRETE HÄÄLIKUD

PAUL ARISTE

WITH A SUMMARY:

THE SOUNDS OF THE HIUMAA DIALECTS

TARTU 1939

Eessõnaks.

Eesti keele uurimine on teinud väga suuri edusamme viimaste aastakümnete jooksul, kuid siiski ei ole kõik keele eneseavalduse alad leidnud küllaldast käsitlust. Kõige vähem on korda saadetud just hääldusseikade vaatlemises ja uurimises. Eesti keel on aga niisuguseid Euroopa kultuurkeeli, mis pakuvad üldfoneetilisest seisukohast vaadates õige palju uut ning tähtsat. Sellepärast on alljärgnevas töös tahetud anda foneetiline ning ühtlasi ka fonoloogiline ülevaade ühest eesti murdest. Selleks on valitud hiiu murderühm, mis on käinud mitmesuguseid omapäraseid arenemisradu ja on seega huvitavam kui mõni teine keskpärane põhja-eesti murre või murderühm. Hiiu murdeid vaadeldes on ikka silmas peetud ka eesti ühiskeelt ja lähedasi naabermurdeid. Kirjeldades käsitluses olevate murrete häälikute foneetilist ehk füsioloogilist tagapõhja on püütud lahendada ka mitmesuguste häälikuarengute põhjust ning käiku ja katsutud selgitada seda, kust põlvneb Hiiu asustus, mille iga on umbes 700 aastat.

Ainestiku saamiseks on allakirjutanu neljal suvel (1931, 1932, 1933 ja 1934) olnud Hiiumaal 1—2,5 kuud järgemööda ja käinud selle aja jooksul kogu saare läbi vähemalt kaks korda. Uurimis-
matkadel on vahele jäänud ainult mõni harv küla või külakond, kust ei ole tehtud ülestähendusi või vähemalt kontrollitud mujalt hangitud andmeid. Pea-uurimiskohtadeks on siiski olnud Pühalepas Sääre, Kuri ja Keremaa küla, Kassari, Käinas Villemi ja Luguse küla, Emastes Viiterna küla ja Reigis Kõpu ning Rootsiküla ümb-
rus. Kogutud ainestikku korraldades tuli ilmsiks mõningaid lünki. Nende täitmiseks on 1937. aasta suvel oldud veel mõned päevad Pühalepas, Reigis ja Kassaris. Hiiu murdeid on uurinud ka Ak. Emakeele Seltsi stipendiaadid, kellest peab eriti mainima üliõpilasi E. Paasi ja P. Palmeost. Nende kahe koguja kui ka teiste stipendiaatide (M. Tedre, E. Aidas, A. Raudsepp, S. Soosaar) ülestähendisi on kasutatud üksnes lisa-töestusmaterjalina, sest foneetilise töö koostamisel on väga oluline käia põhimõtte järgi:

oma kõrv on kuningas. Pealegi on vanematel murdekogujatel üles-tähendiste foneetiline külg õigegi nõrk. Ainult P. Palmeose ja suurtes joontes ka E. Paasi kogud on foneetiliseltki usaldatavad.

Objektiivsete tulemuste saamiseks on hiiu murdeid uuritud ka katselisfoneetiliselt. Selleks on kutsutud Tartu Ülikooli Foneetika Laboratooriumi Kassari keelejuht 1933, Pühalepa ja Reigi keelejuht 1935, kelledega on tehtud mitmesuguseid kümograafilisi ning palatograafilisi katseid. Ühtlasi on fikseeritud labiaalset ja lingvaalset artikulatsiooni ka fotoplaatidele.

Hiiu murdeid tähele pannes on kõigepealt arvesse võetud vana põlve keelt, kellel on välismõjusid vähem või ei ole neid sugugi. Arvesse on võetud ka keskpõlve ja noorte keeleuusust. Murdeuurijal on Hiius selle poolest soodsamad töötamistingimused kui paljudel muudel murdealadel, et hiiu murded on täiesti elavad tänapäevgi. Korrektset murret võib väga sageli kuulda näiteks ka koolilastelt, vanadelt merimeestelt ja isegi kohalikkudelt haritlastelt, kui need ei pea murde oskamist oma autoriteeti vähendavaks omaduseks. Kuivõrd elav on Hiius murre, osutab seegi huvitav fakt, et mitmed välismaale sattunud hiidlased, kellega allakirjutanul on olnud võimalust kokku puutuda, on unustanud eesti ühiskeeke või kõnelevad seda puudulikult, kuid samal ajal on neil murre säilinud. — Murde hääbumine ei ole aga Hiiuski kauge tuleviku küsimus. Õigupoolest on Hiius just praegu käimas suured sisemised reformid, mis hävitavad vana ühiskondliku korra ning vana kultuuri. Kui allakirjutanu sattus 1928. aastal esimest korda Hiiumaale, künti Emastes veel härgadega, võis näha üksikuid vanemaid naisi küüt-kuubedes ning rõhkudega jne. Vahepeal on tulnud saarele omnibused, autod, mootorrattad, raadiod, ühiskauplused ja nendega täielik alistumine linnakultuurile. Uute vooludega käib käsikäes ka keeleuususe uuendumine, mis noorematel muutub üha üldisemaks. — Puhastki murret kõnelevail sugupõlvedel ei ole keel ühtlane. Iga kord ei ole erinevuste olemasolus mõõduandev võõras, väljastpoolt tulnud mõju, vaid sisemine areng. Mainitagu siinkohal niisuguse uusarenguna vaid redutseeritud $p \sim v$ -d, mis nooremail on muutumas $\tilde{a}$ -ks. Et keeleuusus on põlvest põlve muutunud mõnes punktis, osutavad huvitavad reministsentsid omaaegseist häälikumuutustest.

Hiiu murrete uurimisel on allakirjutanu majanduslikult lahkesti toetanud E. V. Tartu Ülikool, kellelt on 1933. aasta suvel saadud vastav teaduslik stipendium. Õpetatud Eesti

Selts ja Akadeemiline Emakeele Selts on võimaldanud keelejuhtide Tartu toomist ning osalt ka kohal töötamist. Neile olgu öeldud kõige siiram tänu. Allakirjutanu on tänu võlgu ka oma õpetajatele prof. A. Saarestele ja prof. J. Mägistele, kes on alati vastutulelikult andnud näpunäiteid ning vajalisi andmeid. Veel olgu tänatud mag. E. Bakis, kes on abistanud foneetiliste fotode valmistamisel, ja katsetamistel abiks olnud hiidlased A. Hiitonen-Haavamäe, E. Kvarnström ja M. Kalju. Dr. M. Toomselt, mag. A. Raunalt ja üliõp. A. Kukelt on saadud väärtuslikke andmeid Saaremaa murretest. Last not least olgu tänatud mag. E. Ariste, kes Hiiu etnograafiat uurides on aina abiks olnud ka keeleliste teadete hankimisel ning on kirjutanud puhtaks käesoleva töö.

Kuigi eesti keele kohta on olemas väga vähe foneetilist kirjandust, on siiski hakatud keele häälduslikku külge tähele panema õigegi varakult. Juba kõige vanemateski grammatikates leidub mõningaid huvitavaid viiteid sellest, kuidas eesti keele hääldus erineb saksa keele omast. Vaadatagu selleks Stahli teose „Anführung zu der Esthnischen Sprach“ (1637) erilist peatükki: Von der pronunciation und aussrede, Göseke „Manuductio ad Linguam Oesthonicam“ (1660), lk. 4, Hornungi „Grammatica Esthonica brevis Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem“ (1693), lk. 3. 18. sajandist torkab silma Helle-Gutzleffi „Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache“ (1732), lk. 1, kus esitatakse „Vorerinnerung von den Buchstaben und deren Aussprache“. Sajandi tähtsaim keeleõpetus, Hupeli „Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche“ (I trükk 1780) ei paku eelkäijaga võrreldes foneetika seisukohalt palju uut, kuid nendib siiski mõningaid uusi huvitavaid seiku, nagu teise poolpika silbi olemasolu (II trükk 1818, lk. 12).

Üheksateistkümnendal sajandil hakkab eesti keele uurimine edenema kiirete sammudega. Rosenplänteri „Beiträgede“ ümber koondunud ringkonnas on elavaks kõne- ja vaidlusaineks hääldusnähtusedki, mida tahetakse ortograafias täpselt fikseerida. Üldse peab ütlema, et vanemal ajal on eesti keele foneetikast ehk hääldamisest kõnet vaid ühenduses ortograafiliste küsimustega. „Beiträgedes“ võtavad häälduse kohta sõna L. v. Luce, J. H. Ro-

senplänter, O. W. Masing, soomlane A. I. Arwidsson ja Kr. J. Peterson. Viimast autorit peab selle poolest eriti esile tõstma, et tema sulest on ilmunud esimene puhtfoneetiline kirjutis, nimelt „Das Charakteristische der Consonanten mit besonderer Hinsicht auf die ehstnische Sprache“ (Beiträge XIII, 1821, lk. 86—94). Peterson on üritanud selgitada konsonantide teket ja iseloomu Aristotelese kooli põhimõtetel, mis moodsale foneetikale pakub küll vähe teaduslikku, kuid oma aja nõuete kohaselt oli vägagi tähelepandav kirjutis. Ka väljaspool „Beiträgesid“ on samal ajal avaldatud üht-teist foneetilisest küsimustest. Mainima peab O. W. Masingu „Beitrag zur Ehstnischen Orthographie“ (1824). Seda 39-leheküljelist brošüüri võib praegugi huvitusega lugeda kui esimest eesti foneetikaraamatut. — Edasi minnes grammatikate juurde leidub foneetiliselt tähelepandavat E. A h r e n s i keeleõpetuses „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. I. Formenlehre“ (1843) ja F. J. W i e d e m a n n i „Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte“ (1875).

Möödunud sajandi 70-tes aastates ilmub eesti häälduse kohta mitu tähelepandavat tööd. Vähetuntud väljaandes „Einladung zur öffentlichen Prüfung im Gymnasium zu Arensburg am 17. und 18. December 1871“ (Kuressaare 1871) on nimetatud kooli õpetaja Dimitri von M e w e s avaldanud kirjutise „Звуковыя особенности эстскаго языка“. Kohe alguses ütleb autor, et „по письменнымъ знакамъ или буквамъ нельзя судить о свойствѣ звука“. Sellepärast ongi v. Mewes püüdnud kuulata elavat rahvakeelt. Nii-suguse meetodi kasutamine on andnud rea õige huvitavaid tähelepanekuid. Tähelepanekud on käesoleva töö suhtes selie poolest eriti olulised, et nad puudutavad ka hiiu murretele lähedal seisvat Saaremaa rahvakeelt. 1873. aastal, samal aastal, mil ilmus M. W e s k e väitekiri „Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes“ (Leipzig), avaldas Põide õpetaja N. N o l c k e n oma „Aabitsaraamatu sisssejuhatuse. Laste koolitajate õpetuseks ülespanndud“. On raske öelda, kumb autor on esimesena valmis kirjutanud oma töö eesti keele kolmest välttest, kas Weske või Nolcken, kuid kindel on, et mõlemad uurijad on töötanud iseseisvalt. Nolckenile jääb siiski see au, et tema on esimesena tarvitanud kolme välte järjekindlat märkimist. Hiiu murrete seisukohalt on Nolckeni töö sellega õige tähtis, et temas leidub rohkesti vasteid hiiu kvantiteedisuhetele ja ka häälikute

kvaliteedile. — M. Weskest olgu öeldud veel seda, et temal on olnud üldse suured huvid eesti häälduse vastu, nagu osutavad „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis“ (1879) ning õpetatud Eesti Seltsis peetud kõned (EK 1937, 202). — Vanematest autoritest tuleb nimetada veel Vändra kurttummade kooli direktorit C. H ö r s c h e l m a n n i, kes on avaldanud esimese eesti keele kohta käiva foneetilise häälikumonograafia: „Studien zum Lautwandel des ö im Estnischen“ (ÕESA 1902, 37—49), milles esitatakse õigeid vaatlusi, kuid antakse siiski väär lõppotsus. Hörschelmann arvab nimelt, et ö ei ole algselt olnud omane eesti hääldussüsteemile, vaid on arenenud keelde võõral — vene keele — mõjul, arvamine, mida pooldas K. A. Hermanngi. — Kui käesoleva sajandi algul hakkas ilmuma „Eesti Kirjandus“, on ka tema veergudel ilmunud mitmeid tähelepandavaid foneetilisi kirjutisi (vt. EKirj. 1908, lk. 135—139, 159—164; 1909, lk. 145—154; 1911, lk. 161—171, 200—208).

1913. aastal ilmus L. K e t t u s e väitekirj „Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferischen Dialekt“, mille alguses on pikem foneetiline sissejuhatus. Kettuse töö ei ole saanud eeskujuks mitte üksi eesti moodsele murdeuurimisele, vaid selles on pandud alus ka puhtteaduslikule foneetikakäsitlusele Eestis. Kettunen on oma tulemused saanud peamiselt objektiivsete katsete varal. Kuigi temal kasutada olnud eksperimentaalfoneetilised meetodid on vahepeal vananenud, püsivad esitatud resultaadid siiski tänapäevgi õigetena. „Phonetische einföhrung'il“ tuleb käesolevas töös peatuda väga mitmes eri kohas. — 1920. aastal on A. S a a b e r k avaldanud „Tegeliku eesti foneetika alged“, mis on küll õige kontsiisne raamat, kuid pakub sellest hoolimata keelepärase ülevaate eesti ühiskeelee hääldusest iseseisvuse algaastail. Saabergi töö on eriti sellepärast mainimisväär, et temas on toodud ühiskeelee hääldus niisugusena, ega ole kuigi palju esitatud teoreetilisi norme. — Kõige uuemast ajajärgust peab nimetama esijoones Tartu Ülikooli endise foneetikaõpetaja W. P e t e r s i uurimistegevust, mis on olnud üsna viljakas. Tema peamiseks käsitlusteemaks on helikõrguse liikumine ehk kõnemeloodia. Seda küsimust käsitlevad „Esimene katse eesti keele kõnemeloodia võrdlevas uurimises“ (EK 1926, lk. 133—178; 1927, lk. 1—48), millest on ilmunud ka saksakeelne kokkuvõte „Bericht über eine experimentalphonetische vergleichende Untersuchung der Estnischen Sprechmelodie“ (Hamburg 1927). Teine Petersi tähtsam töö on „Sprechmelodische Motive nach-

gewiesen in experimentalphonetischen Aufnahmen estnischer Versrezitation“ (Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetused III, 1927). Kõige viimasemal ajal on allakirjutanu ja tema õpilaste poolt avaldatud rida spetsiaaluurimusi peamiselt „Eesti Keele“ aastakäikudes, nagu E. Põldre „Intonatsiooni, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu suhteist eesti keeles“ (EK 1937, 164—182), Õ. Sõster „Teise silbi poolpikk vokaal eesti ühiskeeles“ (EK 1938, 213—223) jne. Täielik ülevaade eesti keele foneetilisest käsitlusest on ilmunud allakirjutanu õige häälduse kohta käivas teoses „Eesti keele õige hääldamine“ (Tartu 1939).

Veel vähem kui eesti keele häälduse kohta on kirjutatud hiiumurrete hääldusest ning hiiumurretest üldse. Vanim uurija, kes on isiklikult käinud Hiiumaal ja teinud seal ülestähendusi, on akadeemik F. J. Wiedemann. Oma 1862. aasta uurimistöö aruandes mainib ta nimelt Hiiumaal käimist (Bericht über eine im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise, *Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*. Tome IV. St.-Pétersbourg 1872, lk. 320). Wiedemannil on Hiiumaal olnud ka keelehuviline abiline: Pühalepa kauaaegne õpetaja A. von Sengbusch on saatnud akadeemikule oma paberilepanekuid (vt. EWb-i eessõna lõppu). Allakirjutanu on muide kokku puutunud mitme vanakesega, kes mäletasid, kuidas Sengbusch küsitles haruldasi sõnu või nende tähendusi.¹⁾ Võib arvata, et suurem osa „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch'is“ esinevat rikkalikku hiiumõnava on pärit just Sengbuschi sulest. Peale sõnaraamatu toob Wiedemann hiiumurrete ainestikku ka oma keeleõpetuses „Grammatik der ehstnischen Sprache“ (1875). Hiiumurded on selles teoses esitatud koos teiste saartemurretega (vt. seletust lk. 56).

1877. aasta kevadel puutus M. Weske Tartus kokku kellegi Käina mehega. Sellelt mehelt on Weske kirja pannud murde omapärasusi ja õpetatud Eesti Seltsi sama aasta septembri koosolekul on peetud ettekanne tehtud märkmete põhjal. Ettekannet on võrdlemisi pikalt refereeritud ÕESA-s 1877 (Tartu 1878), lk. 110—113.

1) Kassari Laasi talu peremees Jüri jutustas, et tema olles poisike sõitnud Sengbusch Pühalepa ja Käina vahelisel teel talle vastu. Jüri kohal peatanud ta hobused ja küsinud, mis on härja hõik. Jüri seletanud selle ära. Wiedemann EWb-is leidubki Hiiumaa sõnana härja hõik 'als Maass, Entfernung, wie weit man das Gebrüll eines Ochsen hört'.

See referaat on esimene keeleteaduslik spetsiaalkirjutis hiiu murrete kohta. Wesket on tollal kõige enam huvitanud eesti keele kvantiteedisüsteem ja sellepärast on kõnesolevadki märkmed tehtud peamiselt vältete kohta. Autor on ühtlasi katsunud hiiu murretest leida tuge oma ortograafia-uuendustele: „Hier also haben wir es mit einem Dialekte zu thun, wo nicht alle von mir für die übrigen estnischen Dialekte bisher aufgestellten Regeln zutreffend sind. Wie ich hier manche Ausnahmen von meinem Firmationsgesetze höre und sie constatire, so würde ich das gleiche in Bezug auf das Mittelestnische und die südlichen Dialekte thun, falls in diesem solche Ausnahmen vorkämen. Will man nun, dass die Dagöschchen Esten die revalestnische Schriftsprache richtig aussprechen sollen, so muss man die starken Formen von den schwachen in den estnischen Büchern auch für das Auge unterscheiden“ (lk. 111—112).

Korjates ainestikku Kodavere murdeid käsitleva töö jaoks on L. Kettunen liikunud ka muudel murdealadel ja on muuseas kokku puutunud hiiugi murretega. Selle tõttu on uurimuses „Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferischen Dialekt“ kui ka käsiraamatus „Viron kielen äännehistorian pääpiirteet“ (Helsinki 1917, ning selle teises trükis „Eestin kielen äännehistoria“, mida käesolevas töös on sageli tsiteeritud) toodud mõningaid näiteid ka Hiiumaalt. Enam hiiu ainestikku leidub A. Saareste dissertatsioonis „Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes“ I (Tartu 1924) ja allakirjutanu Eesti rootsi laensõnade kohta käivas töös „Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles“ (Tartu 1933). Viimane töö baseerub väga suurel määral just hiiu murretel. Peale selle leidub hiiu näiteid mitmetes muudes töödes või kirjutistes. Nende hulgas tuleb eriti esile tõsta A. Saareste „Eesti keeleala murdelisest liigendusest“ (EK 1932, 17 jj-d). „Eesti Keele“ veergudel on avaldatud rida väärtuslikke hiiu murdetekste: H. Mihkelson Reigist (EK 1925, 76—78), E. Paas Reigist ja Pühalepast (EK 1929, 111—113), S. Soosaar Emastest (EK 1931, 188—189), P. Palmeos Käinast (EK 1935, 65—66). Varemalt on A. Saareste avaldanud „Murdeproovi Hiiust“ (EKirj. 1921, 297—299). — Lõpuks olgu nimetatud Andrus Saareste „Eesti murdeatlas“ (1938—), kus Hiiumaa on esitatud tihedate vastustega.

VOKAALID.

Tagavokaalid. — Velaarid.

(Velaar-palataalid, postdorsaalid.)

Lühikesed ja poolpikad vokaalid.

a-häälikud pearõhulises asendis.

1. Eesti ühiskeelee seisukohalt vaadates on hiiu *a* esindus tunduvalt omapärane. N.-ö. hariliku *a* esinemistingimused on hiiu murretes palju piiratumad kui ühiskeeles ja enamikus murretes. Hariliku ühiskeelee *a*-ga on mõeldud taguse sarja hästi madalat häälikut, mille moodustamisel huuled on veidi ümmardunud. Mõnede teiste keelte, nagu saksa ja prantsuse keele seisukohalt vaadates on eesti ühiskeelee *a* juba peaaegu *o*-rühma kuuluv häälik, sest vähene huulte ümmardumine suudab häälikule siiski anda labialiseeritud hääliku nüansi (Viëtor EPh 106 jj-d). Eesti *a* kuulub üldiselt Ida-Euroopa *a* rühma. Selle nõrgalt labialiseeritud *a* esinemine hiiu murretes piirdub suuremas keeleala osas peaaegu üksnes pearõhulise asendiga, nagu osutavad allpool toodud näited. Kaugemal sõna sees on teisi *a*-le lähedasi tagavokaalide sarja häälikute varjundeid. Üksnes nooremate keeleuususes, kes seisavad ühiskeelee suurema mõju all, võib *a* esineda igas asendis, s. o. ka kaugemal sõna sees.

Nagu osutavad mõlema katsealuse (**Phl** ja **Rei**) palatogrammid, ei leia *a* hääldamisel puudutust vastu kõva suulage. Selles suhtes on hiiu *a* ühtiv muudegi eesti murrete sama häälikuga. Ei tule arvata, et *a* oleks sedavõrd tagune avahäälik, et tema kujundamisel suunduks keel üksnes pehme suulae suunas. Suundumist on küll ka kõva suulae poole, kuid keeleselg on üldse nõnda vähe tõusnud jõudeseisundist kõrgemale, et ta ei ulatu suulage puudutama. Väga väike on ka kogu keele tõmbumine tahapoole. Meie keeleselja järgi postdorsaalise ja suulae järgi velaar-palataalse *a* kohta on varemini foneetika seisukohalt kirjutanud L. Kettu-

nen ja A. Saaberk, kes on üldse ainukesed, keda võib arvesse võtta seniste autoriteena. Kettunen LUKD 13 ütleb Kodavere murde *a*-st, et „seinem klangeffekt nach lässt sich der laut wohl der „dunkleren“ kategorie zuzählen, obgleich die *a*-basis im estnischen etwas mehr vorn als z. b. im suomischen liegen dürfte“. „Tumeda“ heliefektiga on autor muidugi mõelnud *a* labiaalsust. Kui ei panda tähele mainitud vaevalt märgatavat huulte ümmardumist, ei ole subjektiivsel vaatlusel kerge jagu saada, milles avaldub *a* omapärasus, võiks ehk öelda, ebaselgus. Saaberk TEFA 23 eksib arvates, et *a* moodustamisel on „suu rohkem avatud (huulte pilu laiem) kui *e* ja *ä* hääldamisel“. Juba *a* labiaalsus ei luba huultevahelisel pilul olla väga avar, sest labiaalsuse peatingimuseks on just huulte teineteisele lähenemine ning ühtlasi ettepoole lükkamine. Kõige avaram pilu on eesti keeles *ä*-l.

Juhud, kus *a* esineb, on järgmised.

a. Esimese silbi üksik-*a*. **Phl** Sääre *kařɔpɜ*, *viljã* *ladu* 'viljaküün', *pařpsẽ* 'kiriklasse', *kalã*, *pañɔpɔmɔ* 'pandavat', *pahã* *mẽl*, *halvãlɔ* 'odavalt', *nañkɔɜ* 'tael'; Palade *vařɔã* *kařɔ* 'hõbedane kard-pael küütkuue all', *ũntã* *mařãze* 'ühte majja', *kaš* 'ka'; Kuri *vařã*, *mahã*, *rañɔã* 'randa (ill.)', *hãřjã* *karã* 'härja kara', *palãk* 'voodilina'; Suuremõisa *tañmẽɔɔn nahãst* 'pargitud nahast', *temã* *tahãp talinã minnɔ* 'tema tahab Tallinna minna', *hařligɔpɔ* 'sinikad'; Sarve *lařpsẽɔ*. **Kas** *ařɔl-mẽz* 'mees, kes hargiga ajab nooda utja jää all edasi' *kĩõẽ* *tavãm* 'kõige harilikum', *vařsmagu* 'lehma suurmagu', *azjagohanã* 'sünnis, sobiv', *lañkõz* 'läks ära', *mařtik* 'nastik'. **Kã** Villemi *kaɔãɔp ramp* 'kadaräga', *sarãbu* 'sarapuu', *pahãmpĩɔ* 'pahempidi', *ařpĩk* 'hapuoblikas', *kařsĩ-tãttã* 'kassitapp'; Luguse *kanã*, *varã* 'vara, varakult', *kaɔẽɔs kaũɔãp kalãɔ merẽst*; Nõmme *rũl ař magãzẽn ũznã* 'rüivaiba all otse magasin', *kařjãɔ* *di* 'värviti mustaks', *lañbrẽnã* 'lepatriinu', *mařtũz* 'kate'. **Ema** Viiterna *vañnõz* 'vandus', *anttp* 'antakse', *ařtõnã* 'vile, poolkulunud', *lařpsẽlãnã* 'lapserikas', *nařmũɔpɔmɔ* 'narmastega varustama', *tallãbuɔ* 'sõtkelauad kangaspuudel', *pahãl* 'pahl, varras, ora', *kařjãz*; Tatermaa *ařkẽɔ* 'hakati', *laɔigɔpɔ* 'labidad', õiniku *la ř-pũmã* 'Põhja-Norra, Murmani (kus hiidlased on käinud omal ajal kalastamas)' *avãndũz* 'jääauk, avakoht merel'. **Rei** Pihla *jalã-*

1) Põhja-Jäämerel, Põhjamerele ja Valgel merel kalastamas käinud Hiiu meremehed on toonud kaasa ka mõningaid lapi sõnu, mida tuntakse ja tarvitatakse praegugi. Selle kohta vt. EKirj. 1929, 164 jj.

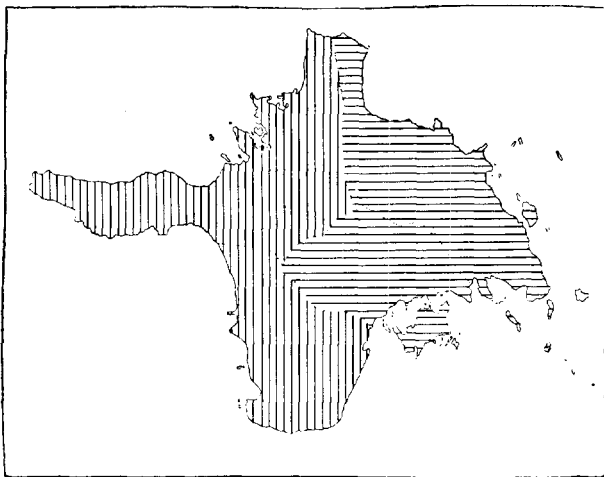
gurk 'jalakand', Rootsiküla *hakkeidi* 'hakati', *ha'gibä* *õhtõ* 'argipäeva õhtul', *vanamad* 'vanemad', *al'igud* 'sinikad', *makkid* 'vanaaegsed hapendatud vereta tanguvorstid', *valged* 'valged', *lagä* 'soolvesi'; Ogandi *kanä*, *kalä*; Kidaste *va'zigad* 'angervaksad'.

Üldiselt vastab esimeses silbis esinev hiiu *a* algsoome *a*-le, või *a* on arenenud endisest diftongist või pikast vokaalist nagu ühiskeeleski (Kettunen EKÄH 98, 125, 142 jj.). Eriti tõstetagu esile vaid üht juhtu. **Käi** murdes on *ai* nõrgaastmeliseks vasteks järgneva klusiili kao puhul *a*: *raud* ~ *ravä*, *laud* ~ *lavä*, *ravä-alune tē* 'raudrohi'. **Phl** ja **Kas** murdes on vastaval juhul *ā* (vt. 19c), **Ema** ja **Rei** taas *o* (vt. 12a); Kettunen EKÄH 141 ja 143. Samuti on *a* diftongi *ai* nõrgaastmeliseks vasteks, kui järgnev klusiil on kadunud: *laud* ~ *lajü* 'vähem saar' jne.

Toodud näidetest paistab, et lühikest pearõhulise silbi *a*-d võib kohata üldiselt igal pool hiiu murretes. Nagu näeb veidi allpool, võib aga mitmel pool olla samadel tingimustel ka teissugust esindust. Peale esitatud esinemisjuhu, s. o. üksik-*a*, leidub seda häälikut veel diftongides, nimelt kõigepealt ühiskeeles *ae*, *ai*, *ao*, *au* vastetes.

b. Diftong *ae*: **Phl** Sääre *saëräz* (~ *sa.ërpp*) 'ting', (*ka.ël* ~) *ka.ëlä* 'kael (noorematel)', *taëvâz* (~ *ta.ëvp*); Keremaa (*la.ëv* ~) *laëvâ* 'purjepaat, laev'; Kuri *vaëräz* (~ *va.ërä*) 'oidemia fusca', (*a.ër* ~) *aëriin*; Suuremõisa (*pa.ël* ~) *pa.ëlän*, (*ka.ël* ~) *ka.ëlän*, (*la.ëv* ~) *la.ëvän* (kõik näited on 16-aastaselt keelejuhilt). Diftong *a*-lise algosisega ka tugevas astmes on omane üksnes nooremale sugupõlvele, kes püüab vältida *a* labialiseerimist. Vanematel ja keskealistel on aga üldiselt siintoodud esindus. **Kas** *taëvâz* (~ *läks ta.ëvp*), *la.ëvâ* (~ *la.ëv*), *pa.ëlâ* (~ *pa.ël*). **Käi** Nõmme *pa.ëlâ* (*pä.ël*), *ümbr ka.ëlâ* (~ *kä.ël*, ill.); Luguse *ta.ëvâz* (*tä.ëvp*, ill.), *la.ëvâ* (~ *lä.ëv*); Jausa (*kä.ël* ~) *ka.ëlän*. **Ema** Viiterna *küz na.ël* *va.ëb* 'kuus naela kaalub', *a.ëstän* 'aastane', *a.ëgä* 'ajage', *la.ë* ~ *la.ëvâ*, *ka.ël* ~ *ka.ëlâ*. AES Ema kogudes on märgitud *la.ëva*, *va.ëva*, *va.ëvâ* (MT 161,1). Siin kihelkonnas ei ole diftongi *ae* nõrga ja tugeva astme *a*-s kvaliteedivahet. Kui mõni keelejuht on labialiseerinud *a*-d, siis on ta teinud seda mõlemal juhul: *a.ër* ~ *a.ërän*. **Rei** Paopa, Poamaa, Ogandi *ta.ëvâz* ~ *ta.ëvp* (ill.), Rootsiküla *lo.ünv* *a.ëg*, *la.ëvän* jne. Selle diftongiga on ka sõnad *ma.ërvbä* 'maarjapäev', ja *ma.ërvjä* 'maarjajää'. Esitatust näeb, et Hiiu murded jagunevad *aë*:*a.ë* vastete poolest kahte rühma. Ühelt poolt esineb kvantiteedi muutusega käsikäes ka kvaliteedi muutus, teisel taas

seda ei tunta. (Vt. järgnevat kaarti 1.) Kvantiteedi muutus on üldfoneetiliselt täiesti arusaadav. Tugevas astmes ei pikene üksnes diftongi teine osis, vaid ka esimene osis teeb kaasa pikenemise. Eesti keeles maksab aga niisugune seadus, et hääliku pikenemisega käib käsikäes intensiivsem moodustusviis (vt. Ariste Eesti b, d, g ja k, p, t suhtest, ÕEST XXX 65 jj-d). Kui häälikut hääldatakse intensiivsemalt, siis võetakse kõiki organeid suuremal määral tegevusse. Käesoleval juhul on muu seas *ae* tugeva astme hääldamisel huulte tegevus sel viisil intensiivsem, et huuli lükatakse roh-

Joonis 1. || $a^e \sim a\check{e}$, $\grave{a}$, $\acute{a}_o \sim \check{a}$; ≡ $a_o\grave{e} \sim a\check{e}$ ($\check{a}\check{e} \sim a\check{e}$), $\acute{a}_o$, $\acute{a} \sim \bar{a}$.

kem ettepoole ning ühtlasi ümmardatakse enam. Seega saadaksegi harilikust rohkem labialiseeritud a_o või $\acute{a}$.

Kõnesolev huvitav kvaliteedi vaheldus on muidugi hilistekkinnud. Seda esineb peale Hiiumaa ka Saaremaa murretes, kuigi teissuguste häälikukvaliteetidega: AES **Khk** *taeva isa*, *aëga*, *aëlab*, *aër* ~ *airu*, *airuttama*, *iñnu aivas* 'tulemata jäänud aevastus', *aivastama*. **Krj** *kairäv* ~ *sigä läks kaëra*, *taiváz* ~ *taëvv* (ill.). Enamik Saaremaa murrete uurijaid ei ole aga seda peent kvaliteetivaheldust paberile märkinud.

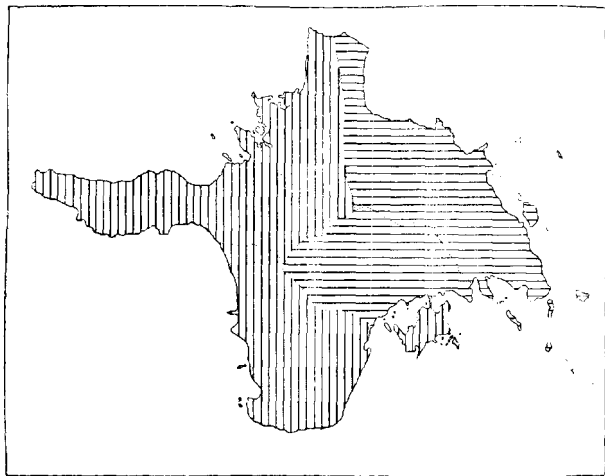
Praegune hiiu murrete $a\check{e} \sim a_o\grave{e}$ jne. põlvneb mitmest eri algkujust, nimelt $\langle ai \rangle$ ($la_o\grave{e}v$, $ta\check{e}v\grave{a}z$, $va_o\grave{e}n\grave{o}$, $va\check{e}r\grave{a}z$, $a_o\grave{e}c$), $\langle\langle a + kl \rangle\rangle$, *kr* nõrk aste ($ka_o\grave{e}l$, $pa_o\grave{e}l$), $\langle aja \rangle$ ($a\check{e}št\grave{a}n\grave{o}$, $a\check{e}g\grave{o}$). Esitatud põlvnemisjuhtudest on üksnes esimene üldine murdejoon, mida tuntakse

laialt muudestki eesti murretest (Kettunen EKÄH 140). Muutused *aiv* > *aev* ja *air* > *aer* on hääldushõlbustuse tulemusi. Keeleotsa tremulandi *r* moodustamiseks peab keeleselg laskuma veidi lohku, et ots saaks vabamalt liikuda vastu kõva suulae esiosa ja sealt taas tagasi tõmbuda. Keeleselja madalam asend tekib aga juba eelneva vokaali kujundamisel. Nõnda saabki siis kas madala *i* või veelgi madalama *e*. Teatavasti on paljudes murretes ning ühiskeeles ka *er*-ühendis vokaal astme võrra madaldunud, andes *är*. Ühendis *air* on *i* madaldumiseks kaasa mõjunud eelnev madal *a*-gi. Kõrge vokaali *i* madaldumine *v* ees seletub naabruses olevate vokaalide, enne kõike kahe *a*, mõjuga. Ühendis *aiva* ei ole *v*-l nimetamisväärset keeleartikulationi, vaid *v*-d moodustades on keel enam-vähem naabruses olevate vokaalide artikulationi asendis. Nõnda siis on *i* ees ja taga madal *a* artikulationiasend, millest hüppe *i* asendisse on väga suur. Hüppe vähendamiseks tõuseb keele esiosa vähem, kas ainult *e* artikulationi asendini või vähe kõrgemale. Samadel tingimustel on kahe *a* või *a* ja *o* vahene *j* madaldunud kas *i*-ks või *e*-ks. Ühendist *a₁ea* jne. (*o₁ea* jne.) on hiljemini *e* kantud ka *g* ette: *a₁eg* (*po₁eg*) jne.

Tagasi minnes *aiv*-ühendi juurde, peab nimetama ühiskeele *kaev*-sõna vastet, kus järgneva *o*, või õigemini *u*, ees on *v* kadunud enne kui *iv* > *ev*. Praegu on see sõna väga mitmesuguste murdekujudega. Üksi **Phl**-s esineb Sääre nom. *ka₁ē*, ill. *kā₁ju*, el. *kā₁just* ~ *ka₁ūšt*; Palade nom. *ka₁ē*, gen. *ka₁ēu*, in. *kā₁juz*; Keremaa gen. *kajū*. Ka muudes *-ivo-* ja *-ivu-*listes sõnades peab *v* kadu olema vanem kui *e* madaldumine (Kettunen EKÄH 140).

c. Diftong *ai*: **Phl** Sääre *kūv₁ ha₁zū sēz* 'vingus, karmus', (*~ha₁iz*), *nainē* (*~na₁izē*), *ka₁ba₁ttv* 'kaevata', *ha₁štā₁B* (*~ha₁istm₁v* 'nuusutama', *a₁zā₁*, *la₁štē* gen. *la₁istmā* 'liist'; Palade *salmē* (*~sa₁i*); Loja *a₁ba₁ttv* (*~a₁ittv₁B*) 'aidata, jätkuda, kõlvata'. **Kas** *la₁imvz*, *nainē*, *ka₁ivpm₁*, *ta₁nā₁z* ~ *ta₁ivp₁st*, *ra₁škpz*, *va₁iv* 'vait', *pa₁izēda₁B* *ülēz* 'paistetab üles'. **Kāi** Villemi *a₁ba₁ttv* (*~a₁ittvpm₁z*); Nõmme *a₁zā₁B* (*~a₁iz*, *āiz*), *nainē* (*~sūr ulk nāizē*), *a₁igūi* 'haigust' (*~āigā* 'haige, haigus'). **Ema** Viiterna *pa₁inaja rōhū₁B* 'luupainaja rõhub', *a₁i* ~ *a₁ivā₁*. **Rei** Ogandi, Sigala, Rootsiküla *a₁i* ~ *a₁ivā₁*; Rootsiküla *ma₁iz₁* ~ *ma₁zi* 'maitsi, maad mööda'. Toodud näited osutavad, et *a₁i* ~ *a₁i*-diftongi puhul on hiiu murretes samad kvaliteedisuhted, nagu eelnenud *ae*-diftongiga. Erandi moodustab Kassari. Siin murdes on allakirjutanu aina kuulnud sama kvaliteediga *a*-d niivõrd tugevas kui nõrgas astmes. Selles suhtes ühtib Kassari

murre Emaste ja Reigi omaga (vt. kaarti 2). Ent ka Pühalepas ja Käinas ei ole $a_i \sim a_i$ suhe üldine. Noorematel on muidugi ilma labiaalsuseta vasted üldised, nagu näiteks **Phl** Suuremõisa *vaɪm ~ vaɪmũ*. Vanemaltki põlvelt võib vahel kuulda kvaliteedi vahelduse puudumist, näit. **Phl** Sääre *aɪv, haɪz*; Kuri *laɪv, vaɪbõn* 'vajunud'; Nõmba *kaɪnõlvz*; Keremaa *vaɪnõlvõnõ* 'vaenlane, kurat'. Isikuti võib siin kihelkonnas, kus on üldse kõige suurem tendents labialiseerimiseks, kuulda ka vastupidiseid suhteid — $\tilde{a}$ esineb nör-

Joonis 2. || $a_i \sim a_i$; ||| $a_i \sim a_i$.

gaski astmes: Sarve *pāišta₂B*; Kuri *lāinõ* jne. **Käi** Villemi *su₂nõ* *vaɪm*; Lüguse *aɪv* 'haige, haigus', *aɪv*. — a_i ($\sim \tilde{a}$) labiaalsuse kadu tugevas astmes põhjustab järgnev *i*. Eesti esise ning hästi kõrge *i* moodustamisel on huuled õige kitsa ning pika piluna; huulte asend on täiesti vastupidine labiaalsete ja labialiseeritud vokaalide omale. Tugevas astmes on *i* element pikem *a* omast; *a* moodustamisel avaldab pikem ning intensiivsem *i* regressiivset mõju, nõnda et sel ajal juba, kui huuled peaksid olema a_i ($\sim \tilde{a}$) kujundamiseks ettepoole lükkunud ning ümmardunud, hakkab moodustuma *i* kitsas pilu. Nõnda peab labiaalsus loomulikult ära jääma.

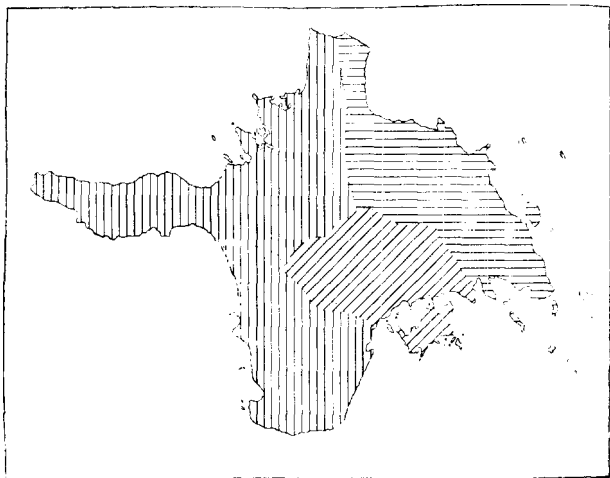
Hiiu murrete *ai* põlvneb samadest alg-eesti allikatest nagu ühiskeelegi oma. Se'leparast pole põhjust lähemalt peatuda selle küsimuse valgustamisel. Mainitagu vaid paari *ai*-ga ühenduses olevat foneetilist seika. Nagu on ilmnenud esitatud näidetest, ei

tunne hiiu murded üldiselt *ain* > *aen*. Üksikisikult võib siiski kuulda *paēnuŋtēttakšə* (Phl Sääre), *õhè,aēñūze* (Phl Kuri) jne. Peale eelneva *a* on *n*- ja *m*-eelse *i* madaldumise põhjuseks *n* ja *m* ise. Vastavas kohas (43) puudutatakse hiiu murrete tugevat nasalisatsiooni, mis on niihästi progressiivne kui regressiivne. Nasaleeritud hääliku juures on nibu ja pehme suulagi laskunud allapoole sellest asendist, kus nad on siis, kui käik ninakoopasse on suletud. Et säilitada siiski normaalset distantssi keeleselja ja suulae vahel, kaldub keel natuke laskuma.

d. Diftong *ao*: **Kas** *vaòlə*, *laòD* 'küünid', *kanə*, *aòB*, *võřaù* *laòzəD* 'võrgu lauast käbad', *õllè* *laòDòz* 'värske õlu, mida viidi kannuga või ämbriga naabritelegi', *ovùst* *raòDpmp*. **Käi** Villemi *kanə*, *aòB*; Luguse *kaòB*, *vaòD*, *maòD* 'maod, maitset'. — Juhuslikult võib *aò*-d kuulda Phl-ski: Kuri *uķs on praòlə*, *praòkkəl*. Üldiselt on aga muudes Hiiu murretes peale **Kas** ja **Käi** *aò* tundmata. Tema asemel esineb *au* (vt. 1e). Toodud murdeiski esineb *aò* ainult siis kui algupärase *a* ja *u* vahelt on kadunud sulghäälikute nõrgem vaste — homorgaanne ahtushäälik, või ka mõni muu ahtushäälik.

e. Diftong *au*: **Phl** Sääre *laūgənə* 'puutaldrik', *haūD*, *jögè* *kaūDò* 'jõgepidi', *aūl* gen. *aūlt* 'mergus merganser', *saūnpz* ~ *saūnəst*, *praūwə* 'proua', *haūgulppz* 'noomis'. — *laū* *ērə* 'küüni äärde', *maū* (gen. < *maD* ja *magū*), *kaūttpn* 'kaotanud', *kaūB* 'kaob'; Kuri *uķs on praūkkəl*; Keremaa *haū pinū* 'haoriit'. Näited osutavad, et selles kihelkonnas võib *au* põlvneda kas vanast algupärasest *au*-diftongist või *au* on saadud sekundaarselt algupärase *a* ja *u* või *a* ja *o* vahese konsonandi kao tõttu (vt. eelmist pügalat). Praeguses hääldamises ei ole vahet kummagi *au*-diftongi vahel. — Algupärase ja hilistekkinud diftongide kohta vt. 13c. **Kas** *laūDibe* 'lakk, pööning', *kaūš*, *saūnə*, *aūl* *laštè* *repnə* *aūgūst* *vāljp* 'sauna leitsak lasti lõsnaaugust välja', *laūritsp* *pêv*, *laūzumeinə* 'lausumine, rääkimine', — *au* esineb ainult algupärasest diftongis. **Käi** Villemi *aūD* 'haud', *raūD*; Nõmme *laūD*, *raūtkamppsən* 'vanaaegne hästi tihedasti koetud meestekampsun'. — Villemi *laūDòz* 'kostiks viidav värske õlu'; Luguse *kaūDəB* 'kaotab', *laūD* 'küünid' — *au* esineb samadel tingimustel nagu **Kas**-s. **Ema** Viiterna *vaūD* 'vaod', *maūD* 'maod', *kaūB* *ē* 'kaob ära', *laūD* 'küünid'. — Diftong *au* esineb ainult siis, kui vokaalide vahelt on kadunud konsonant. Algupärasele *au*-le vastab *ou* (vt. 12f). **Rei** Rootsiküla, Ogandi, Sigala *vaūD* 'vaod', *paūppv* ~ *paūppə* 'Paopa küla', *maūD* 'maod'. —

Diftongi esinemine on võrdne **Ema** omaga. — Peale esitatu esinevad **Phl**, **Kas** ja **Käi** *au*-listena ka sõnad *saù* gen. *saüwè* 'savi', *aüz* (Kettunen EKÄH 116). Samadel aladel on *naür* gen. *naürì* 'naeris'. Täiesti ootusvastane on *au* (**Ema**, **Rei ou**) esinemine selles sõnas (vt. 1b). Sõna peab olema laen väljastpoolt. Teatavasti on soome keelele ja Põhja-Eesti rannamurretele omane, et *kr*, *kl* nõrgale astmele vastab praeguses keeles *ur*, *ul*: soome *kaura*, *nauran*, *kaula*. Samuti on kõnesoleva sõna soome ning

Joonis 3. *ouD*, *maüD*; *haüD*, *maüD*; */// aüD maüD*.

rannikumurrete vastetes *au* (soome *nauris*). Hiidlastel on alati olnud tihedaid sidemeid Soome randadega, eriti aga just Turu linna ümbrusega. Veel möödunud sajandil viidi Eestist Soome vilja ja toodi sealt vastu kõigepealt soola, tubakat ja riiet. Peale mõningate keeleliste nähtuste kõneleb Soomega suhtlemisest rida etnograafilisi esemeid. Turu saarestikust on hiidlased saanud omapärase vaipteki *rüü*, *nukkudegy rüü*. Soomest põlvnevad Hiius levinud kappidega kellad ja kiiktoolid. Teatavasti on Soomes naerikasvatus olnud üldisem kui Eestis; eriti just Hiiumaal ei teata kuigi palju selle juurtaime viljelemisest. Sellepärast võiks arvata, et Soomes käies puutusid hiidlased kokku naerikultuuriga ja omandasid kõnesoleva sõnagi. Usutavam on siiski, et *naür* ~ *noür* on laen Eesti põhjarandadelt ja nimelt Kuusalu neemedelt, milledega on hiidlastel samuti olnud väga tihedaid suhteid. Pole ka võimatu,

et Hiiumaale on omal ajal tulnud asunikke põhja-randadeltki. Selle küsimuse kohta vt. lähemalt allpool § 76c.

Kuidas esineb praegustes Hiiu murretes diftong *au*, osutab kaasasolev kaart 3. Algupärase *au* arengust $> a$ ja $\bar{a}$ vt. 1a ja 19c.

2. Esitatuga oleksid toodud kõik lühikese *a* esinemisvõimalused. Järgmisena tuleb kõne alla poolpikk $\bar{a}$. Et see häälik võib kvaliteedi poolest lühikesest *a*-st erineda, siis on põhjust teda eraldi esitada. Juhud, kus $\bar{a}$ esineb pearõhulises asendis, on hilistekkinud diftongide *ea*, *oa*, $\bar{o}a$ ja $\bar{o}a$ hiiumurdelised vasted.

a. Diftong *ea*: **Ema** Viiterna *sě̃aḁ*, *vẽaḁ*, *rě̃aḁ*, *kě̃aḁ* (~ nom. *kidà*) 'kala lõpused', *mei vẽamē* (~ *vidām̃v* 'vedama'). **Rei** Paopa *vẽāni* 'veeti, tõmmati'; Rootsiküla, Sigala *sě̃aḁ*, *vẽaḁ*. — Muudel murdealadel on diftongi järgosiseks $\bar{a}$. Ses suhtes pole **Phl**, **Kas** ja **Käi** üldistes labiaalsuse tingimustes erineval seisukohal (vt. kaart 1). Väljaspool **Ema** ja **Rei** piire kuuleb kõnesolevat poolpikka diftongi järgkomponenti ka üldiselt nooremate kõnes, näit. **Phl** *sĭ̃aḁ*, *vĭ̃aḁ*, *rĭ̃aḁ*.

b. Diftong *oa*: **Ema** Viiterna *tō̃aḁ*, *sō̃aḁ*. **Rei** Paopa *nỹà tuḁ*; Rootsiküla, Sigala *tō̃āz*, *sō̃āḁ*; Kidaste *tō̃ā-boĩš*, *ō̃ā-suḁ*.

c. Diftongid $\bar{o}a$ ja $\bar{o}a$, mis on hiiu murretes ühte langenud: **Ema**, **Rei** *sō̃ā* 'sõja'.

3. a. Peale nn. normaalse ühikese *a* ja poolpika $\bar{a}$ kuulub hiiu murretes veel labialiseeritud $\bar{a}$ -d ja $\bar{a}$ -d. Selle *a*-nüansi peatunnuseks on õige tugev huulte ettepoole lükkumine ning ümmardumine. Keeleartikulatsioonis peab oletama samaaegset suuremat postdorsumi tõusu tagavokaalide moodustussuunas. Et on tõepoolest olemas ka keeleartikulatsiooni muutust, tõendab asjaolu, et isikuti võib labialiseeritud $\bar{a}$ olla kas peaaegu või täiesti *o*. Keele tõus on aga siiski sedavõrd väike, et palatograafilised meetodid ei võimalda keele puudutusala saamist. Lühikese pearõhulise silbi $\bar{a}$ esinemine on väga kõikuv ning individuaalne. Peale **Rei** ja **Ema**, kes üldse väldivad *a* labialiteeti, võib kõikjal seal, kus *a* esineb, kuulda ka $\bar{a}$ -d. Mida vanem murdekõneleja seda üldisem ning tugevam on labiaalsus. Nagu juba on mainitud, võib labiaalsuse aste väga kõikuda, kord on see nõrk, nõnda et teda tuleks märkida $\bar{a}_n$ -ga, kord taas suurem — $\bar{a}$. Vahel on võimatu vahet teha, kas labialiseeritud vokaal kuulub veel üldse *a*-rühma, või on ta juba *o* varjund. Võib esineda tõelistki *o*-d.

Ainukese reeglina $\bar{a}$ esinemise ja tema labialiteedi astme kohta

võib nimetada hääldusintensiiteeti. Kui sõna on lause rõhust olevalt hääldatud suurema intensiivsusega, võib temas leiduv *a* kergesti labialiseeruda. Ühel **Phl** Nõmba küla keelejuhil oli üksik-sõnalistes vastetes, kus intensiivsus oli esimese silbi *a* moodustamisel eriti suur, ikka *ā*. Ka on pikas esimeses silbis *ā* harilikum kui lühikeses. Et veidi osutada nüansside kirjavust, toodagu alljärgnevalt **Phl** näited nõnda, nagu nad on kirja pandud igakordsel kuulmisel. Muudest murretest põlvnevates näidetes on aga nüüd ja edaspidi lihtsuse pärast labiaalsuse nüansid ühtlustatud *ā*-ks. **Phl** Palade *kāks*, *āhē* 'reheahe', *vārēst* 'varesed'; Reikama *klāp* 'klapp'; Sääre *tāhēt* 'tahetud', *kāvūn* 'kadunud', *kořjūvad* 'karjuvad', *keikkē āsjō* 'kõiki asju', *ūātā kārvp* 'sama karva', *pōlū kerik* 'Palu kirik', *pořdō ~ pāřdō* 'pardid', *tālīnpz* 'Tallinnas', *pāppsēz* 'kiriklas', *kāštēhein*, *āi kořdēda* 'ei kardeta', *āēādi* 'aeti'; Kuri *kozjā*, *kāk* 'leib, mille pruut küpsetas kosja ajaks', *ka.ks*, *kāmbrēz*; Nõmba *koks tūkkē*, *kāhekspōūmmānt* *kāks*, *la.p.s*; Keremaa *kojōa paks meš* 'õige paks mets', *kāhē*, *pōljpp*, *vālcāt* *sāřōid*, *vāzāk kazī*, *kālā* *~ kōlā*, *hānēd* *~ hōnēd*. — **Phl**-s on igasugune *a* labialiseerimine kõige üldisem. **Kas** *pāhlā.p* *~ pōhlā.p* 'pahlad, vardad, orad', *lātē* 'lahti'. **Kāi** Villemi *vāhēr* *~ vāhtrēd* (pl. nom.), *kāřjā*, *laūdpp*, *kaņcp* *nārmpp*, *vāhēl*; Nõmme *māřjālā* 'marjule, marju korjama', *pāstlōd*; Luguse *kāhjō* 'kahju'; Jausa *vālcā*. **Ema**-st on allakirjutanu ikka kuulnud labialiseerimata *a*-d. Samuti on Palmeosel üldiselt *a* peale mõne juhu, kus on kirjutatud *a*: AES 176, lk. 1. *ka.ks*, *kařmvp*, *pa.hāl* 'pahl, varras'. **Rei** Rootsikülalt on allakirjutanu ühelt keelejuhilt kuulnud *makki pāhēl* *~ pāhlāp*, *seittseōūmmānt* *kāks*. **Ema**-s ega **Rei**-s ei saa pidada *ā*-d mingisuguse vanema häälduse jäänuseks, vaid esinemisjuhtudel on tegemist individuaalse hääldusnähtusega või *ā*-liste naabermurrete mõjuga. Nagu osutab kaart nr. 1 pole **Ema**-le ja **Rei**-le üldse omane lühikese või poolpika *a* labialiseerimine.

b. Diftongid *ae*, *ai*, *ao*, *au*. 1b ja 1c on toodud juba näiteid nende diftongide tugevas astmes esinevast *a*-st. Siinkohal peab üksnes lisama, et üldise *a* kõrval võib esineda ka tugevat labialisatsioonit, nagu näiteks: **Phl** Nõmba *siōā*, *sāi*, *āittp* (ill. sõnast *āit*); Vārsu *hālcā*. **Kāi** Villemi *āēcp*, *āēdē* 'aeti'. Tugeva labialisatsiooniga **Phl**-s on isikuti *ā* siirdunud ka nõrka astmesse; on ju selles kihelkonnas murdekõnelejaid, kellel üldse puudub labialiseerimata *a*. Niisuguses üldlabiaalses häälduses esineb siis *pāištā.b*, *lāinē*, *pāicā.l*, *āidā.p* (eri küladest) ja isegi *hoišta* *gā* 'nuusuta ka'

(Sääre). AES murdeuurija E. P a a s on **Phl**-st pannud kirja diftongi *aē* esimese komponendi labialiseeritud *ā*-ga, kuid *ā* esinemistingimustest ei ole tal olnud tõelist arusaamist. Temal esineb nimelt ka *āu*: *ilm hāūdub vihmā, lāūdub* gen. *lāūdubi* 'riiul, laudi', *lāusaline* 'äkiline, püsti (kallas, mägi, sein)'. Vt. ka AES 85, 103, kus on paralleelkujudena toodud isegi *loūd, loūtme*. Allakirjutanu andmeil on aga **Phl**, **Kas** ja **Käi** *āu* (ja *āũ*) ikka labialiseerimata. Samuti on diftongis *aō* (**Kas**, **Käi**) *a* n.-ö. normaalne (vt. 1d ja 1e).

4. Nagu 2a on juba lühidalt mainitud, vastab **Ema** ja **Rei** poolpikale *ā*-le **Phl**-s, **Kas**-s ja **Käi**-s *ā* (või *ā̃*). Pearõhulises silbis tulevad siinkohal arvesse diftongid *ēā*, *ōā*, *ōā̃*, *üā*.

a. Diftong *ēā*: **Phl** Sääre *sēāz*, *pēā_B aņdmp*. **Kas** *sēā-laũl*. **Käi** Luguse *ma₋bēā* 'pean', *sēā*, Villemi *rēā aņdrūz* (isikunimi), *tulī pēā_p-sō järēl kām̃p*. Siinkohal peab mainima, et noorematel murdekõnelejatel on pika *ē* asemel nendes sõnades *ēā*, kus ühiskeeles *āā* võitleb *ea*-ga, näit. **Phl**-s *hēā* (~ vanadel *hē*), *pēā* (~ *pē*), *āī tēā* (~ *āī tē*), *pēāle jānibēva* (~ *pēlō*), *hēāštē* 'hästi' (~ *hēštē*). Viimase rühma diftong on murretes üsna noor ning ilmsesti ühiskeelest laenatud. **Ema**-s ja **Rei**-s on kõnesoleval juhul muidugi *ēā*.

b. Diftong *ōā*: **Phl** Nõmba *tōāz*; Sääre *sōā_D*, *nōā*, *ōā_D*; Keremaa *kaiņast sōāze panēmp*. **Kas** *nōā_{DEGP}* 'nugadega'. **Käi** Nõmme *tōāz*; Luguse *tōā_D*, *sōā_D*. Emaste kihelkonna piiril Jausa külas võib kuulda ka labialiseerimata *a*-ga: *sōā_D*, *tōā_D*. Omapäraselt on arenenud *tubā*-sõna nõrk aste. **Phl**-s võib harilikult *tōāz*-kuju kõrval kuulda ka *tōāz*, *tōōz*, *tōōst*. *ōā*-diftongilistest sõnadest on *tōāz* ja *tōāst* kõige enam tarvitavad. Alati tarvitavad sõnad võivad aga n.-ö. kuluda. Kulumisnähtus on hiiu murretes üldse väga oluline joon, nagu selgub allpool vastavates peatükkides. Kulumise peapõhjuseks on mugavusprintsip. Hääliku või häälikuühendi kujundamisel tahetakse muu seas vältida suuri distantse artikulatsioonikohtade vahel. Järelikult muutub mugavusprintsipi tõttu paljutarvitatud *ōā*-diftongis *ā* keeleartikulationi asend kõrgemaks ja huulteartikulationis suureneb ümmardumine, kuni kaob peaaegu täiesti või üsna täiesti moodustusvahe *ō* ja *ā* vahel. — Siin esitatud diftongide esimese osise suhtes vt. kirjeldusi vastavate häälikute kohta.

c. Diftongid *ōā*, *üā*: **Phl**, **Kas**, **Käi**-s *ōā* 'sõja', *ōā* 'iva, tera', *tahmā-ōā* 'tungaltera'. Viimane sõna esineb **Phl**-s ka *üā* kujul, *mušt-üā* = *tahmā-üā*.

a kaugemal sõna sees.

5. Esimesest silbist kaugemal sõna sees on eesti ühiskeele seisukohalt vaadates lühikese *a* ja poolpika *ä* esindus väga omapärane ning kirju. On olemas kolm võimalust: võib esineda kas nn. normaalne *a*, *ä*, või labialiseeritud *a_u*, *ä_u* või redutseeritud *ʋ* õige mitmesuguste kvaliteedinüanssidega. Järgnevas ülevaates jäetakse üldjoontes kõrvale see küsimus, millest võib põlvneda järgsilpide *a*, sest hiiu murretest leiab vaevu midagi, mis oleks olulise tähendusega põhja-eesti murrete seisukohalt. Kõne alla peab võtma ainult mõningaid üksikküsimusi, mille taga seisab mainimisväärsed füsioloogilis-foneetilisi nähtusi.

a. Lühike *a*. Selle hääliku esinemisvõimalused kaugemal esimesest silbist on väga piiratud. See võib esineda peamiselt ainult kolmandas, neljandas ja veel kaugemates silpides, kui ta seal ei ole redutseeritud. Teises silbis võib teda kohata üksnes siis, kui teine silp ülipika esimese silbi järel on lühike ega pole redutseerunud, või kui pikkades sõnades lühikesele ja pikale silbile järgnev teine silp pole pikenenud poolpikaks, nagu on üldiselt lugu lühemates sõnades: **Phl** *oma_unaizēä, ähvarpmeina* 'ähvardamine', *kirjubaäta* 'kirjutate', *kõlimaäa, vaštaäta, istna* 'istmed' jne. *a* esineb üldiselt korrektsema häälduse puhul. Alati ning kõikjal võib kiiremas kõnes tema asemele astuda redutseeritud *ʋ*. Muude Hiiu murdealade *a* esinemistingimused on täiesti võrdsed **Phl** omaga.

b. Poolpikk *ä*. See häälik on omane **Ema** ja **Rei** murdele, kus ta esineb teises silbis üldistel tingimustel, mis eeldavad poolpika hääliku esinemist. **Ema** Viiterna *sä jōzēBila, koūnāD* 'kauanad', *kōhā* 'koha, sudak', *palāDpD* 'voodilinad', *mei eñnāst äi alāDpD*, *süllä jādD* 'teeosad'; Tatermaa *sūdāme tävē pärāst* 'viha pärast', *kē-gātsāD* 'nurmenukud' *līnāvōri pēvāD* 'linnavoori päevad'; Kuusiku *loūwāD* 'lauad'; Ōiniku *nořjālōst* 'norralased', *ēāt_utōūkkō lōmāD* 'head tõugu loomad'. Mõnedes vastu **Käi**-t olevates Emaste küladest esineb siiski ka *ä_u*-d: Tatermaa *keri jōniā ärä*, 'keri korraga ära', *tilä_u* '(mahlalaskmise) tila'. **Rei** Pihla *sōvā kollāzāD* 'taimed, millega värviti kollast', *laīmāz, pitkāt_upāvāD, kūbāramušt* 'vasevitriol värvimisainena', *vōllāz* 'võll', *tilāDōpD kūb* 'vanaegne voltidega kuub'; Kalana *nūlāz* 'nõel', *pōzā* 'pesa', *kättāz* 'ketas', *tālāDā* 'tuulatakse'.

Rei-st peab mainima üht erilist juhtu, kus esineb *ä*. Nimelt esineb teatud verbitüüpide mitmuse kolmandas isikus ja kaudses

kõneviisis ootuspärase $\acute{e}$ asemel $\grave{a}$, näit. Ogandi *olävvd* 'olevat', *nat_tulävvd* 'nad tulevad'. **Käi**-s on vastavad vormid *olä_oD*, *tulä_oD*. **Rei** esitatud $\grave{a}$ -lisi vasteid peab arvama kontaminatsioonikujudeks omal ajal ka seal tarvitusel olnud kujudest *oläv*, *tuläv* ja **Phl**-le omastest *olävvd*, *tulävvd*. Teistel Hiiu murdealadel võib teise silbi poolpikk $\acute{a}$ esineda üksnes isikuti. Ühel juhul on siiski $\acute{a}$ ka **Phl**-s, **Kas**-s ja **Käi**-s üldine, nimelt nasaalide *m*, *n* ja *η* järel. **Phl** Kere-maa *vanämvvd* 'vanemad', *emälä* 'emale', *imäl* 'maotu'. **Kas** *kanäv*, *temä*, *emä*, *vanä*. **Käi** Luguse *kanä*, *kaññäz* 'kangas', *añmästəv* jne. Nagu näeb kohe allpool, võib siiski nasaalide järel esineda $\acute{a}$ -gi. — Mitte üksi enam-vähem homorgaansete häälikute puhul ei tule esile juba paarile korrale nimetatud mugavusprintsii, mis püüab vältida liiga suuri hüppeid eri artikuleerimiskohtade vahel. Sama mugavusprintsii põhjustab, et juhul, kui kaks täiesti erinevat hääldusorganit on artikuleerimistegevuses, ühe tegevus peab taganema teise oma eest. $\acute{a}$ puhul on peale hariliku velaar-pala-taalse artikulatsioonikoha lisa-artikulationikohaks mõlemad huu-led. Nasaalide *m*, *n* ja *η* mõjul säilib ka järgnevat $\acute{a}$ -d moodus-tades nasaalartikulation, s. o. nibu ja pehme suulae tagaosa jäävad neelu seinast eemale ega sule käiku ninakoopasse. Seega siis on nasaalile järgneval $\acute{a}$ -l kaks lisa-artikulationikohta. Et lihtsustada hääldamistegevust, taandub teine artikulation, käes-oleval juhul labiaalne (vt. ka 19).

6. Poolpikk $\acute{a}$. See häälik on omane, nagu mainitud, **Phl**, **Kas** ja **Käi** murde teisele poolpikale silbile. **Phl** Sääre *südä_omə* *a_oə* (interj.) 'oh taevas', *mēpā_ogēv* 'midagi', *kalä_o*, *luizä_o* 'luisu', *tänä_omv*, *muštä_oD* *mařjä_oD*; Nõmba *elä_onik*, *mürä_ozēv*; Kuri *nōtkä_o* 'nõo, nõtku'. Eriti pandagu tähele *a*-pluurale *vōřcä_ol* 'vörgupüügil', *pöllä_ol* 'pöllul', *tükkä_o* *luçä* 'tükikaupa', ja mõningaid komparatiive *vanä_omvvd*, *kehvä_omaks* 'kehvemaks', *parä_om*, *pahä_om*, *kōvā_om*. Kompara-tiivis ei muutu *a* > *e* kahesilbistes tüvedes, kus ka nominatiivis on kaks silpi ega pole astmevaheldust. **Kas** *vâr_o-mařjä_oD* 'vabar-nad', *mahä_o*, *a_oēä_oB* 'ajab', *jägä_omv*, *map_o-jovä_o* *tehä_o* 'ma ei jõua teha', *nōä* *terä_ogv*, *sōvā_oD* 'saavad' jne. **Käi** Villemi *elä_oma*, *ma_oēä_oD* *sēz*, *parä_onvāmā* (!), *añnä_o* *ōlōiš_o-pōjä_o* *kävē*, *tačvā_oz* *eilēv* 'virmalised vehklevad', *mügä_o* *vōřcōōD* 'vanaaegsed võrgud', *sarä_obu* 'sarapuu'; Nõmme *sōbä_o* 'ruuduline vooditekk', *mōštä_ot_o-sōkkä_oD* *jä* *kiññä_oD* *jäləvz* 'mustad sukad ja kingad jalas'. — Käesolevas näidestikus on poolpikk labialiseeritud *a* märgitud nõrga labi-

alisatsiooniga — *ä*. Isikuti võib aga labialisatsioon olla suuremgi: *ä*. Igalpool labialisatsiooni alal pole nooremale põlvele *ä* enam üldiselt omane. Temast püütakse lahti saada kui hiidlast kõikjal reetvast joonest. On tähelepanndav, et ka mõnedel vanadel pole ootusvastaselt labialisatsiooni. Nõnda näiteks ei esinenud ühel üle 80-aastaselt **Käi** Luguse küla keelejuhil seda kunagi, kuigi vanakese hääldus oli muidu eriti vanaaegne. **Ema**-s on taas allakirjutanu võinud kohata üksikuid murdekõnelejaid õigegi tugeva *ä*-ga. Poolpika *ä* labiaalsus kaob kohe, kui lauserõhuliselt teine poolpikk silp muutub lühikeseks. Asemele astub siis kas normaalne *a* või redutseeritud *ɤ*. Olgu selle kohta paar näidet **Käi**-st: *mõizä*, aga *mõiza* *sep läks si:šsə e'lä.mɤ, ma:rə tɛp_pä.rä.nɤv kaiŋast* 'Mare teeb põrandariide kangast' ~ *pä:ranɤpkaiŋɤst on kü'mmē külnard, kaiŋɤ klō.vä.ɤ ~ lõvade vähel on su.gä* 'kanga soalauad ~ soalaudade vahel on suga', *vallälē* 'lahti' ~ *va:llälēz li'nä* 'vanaaegne pealina'. — Kuidas on tekkinud hiiu *ä* labialisatsioon, selle kohta vt. eriti 35 jj-d.

7. Redutseeritud *ɤ* ja *ɥ*. Järgsilpides esinevast *a*-st on redutseeritud nüansid kõige omapärasemad. Reduktsioon teeb kogu hiiu murde tajumise ning järelerääkimise võõrastele teatud määrani raskeks. Taandus toimub sel teel, et vastava hääliku moodustamisel ei ole küllaldases tegevuses need organid, millest oleneb hääliku kvaliteet. Kõnesoleva *a* puhul ei ole keeleselg tõusnud küllaldaselt pehme suulae suunas, kogu keel on tõmbunud tahapoole vähem kui seda nõuab normaalne moodustusviis. Peale selle on huuled vähe eemaldunud indiferentsest avaseisundist. Võib öelda, et kogu hääldusorganism ülevalpool häälehuuli on peaaegu relatiivses jõude seisundis, s. o. umbes selles asendis, millega moodustatakse ilma värvinguta neutraalne vokaal, mida muuseas tunneme väikelaste esimese häälightsusena. Reduktsioon on omane kõigile hiiu murretele. **Phl** Sääre *jäkkɤmp, kaibattɤ* 'kaevata', *õhtɤzələ* 'õhtusöögile', *laüppɤ* 'laupäev'; **Kuri** *võrɤɤ* 'võõrad', *nõlɤɤ* 'nõelad'; **Nõmba** *haülɤz* 'aurus'. Pandagu eriti tähele lauserõhust tekkinud reduktsioone: *se:l.nɤ sɛz* 'seinas', *sa:mmpɤ o'llē* 'sammalt oli'. **Kas** *lähtɤɤɤ* 'lähevad', *viŋpks, töüɤɤɤ* 'töotab', *neljandɤmpɤ* 'neljandal', *jahü jōzɤɤmp* 'jahvatama', *karttējɤɤ* 'kartjad'. **Käi** Villemi *allɤ, perēmēs käsɤɤ jälē seŋɤ miŋɤ, kikkärɤɤɤ* 'püherdanud'; **Nõmme** *tulttɤksə* 'tullakse' *kälɤz* 'kaelas'. Luguse *sõlɤɤ krüziŋtɤmp* 'teed tegema', *kēškōmp* 'kiskuma', *viŋkɤɤ* 'kihvad'. **Ema** Viiterna *kiŋni-*

ovt 'kinnitatud', *nādrvst* 'väikesed sipelgad', *pekkso*, *lehtvovd* 'lähevad', *irivovd* 'irvitad'; Tatermaa *aēštovd* 'aastad', *labivovd* 'labidad'; Kuusiku (nooremail) *leivso* 'laupäev', *vana-sāvov* 'vanakurat', *unovovd* 'unustanud'; Õiniku *kihiv* 'mürgiga'. **Rei** Pihla *kaks ārcv igēz* 'kaks hārga ikkes', *nōgiv vihtlāvovd keřau-āivovz* 'kodukāijad vihtlevad surnuaial'; Kalana *lāhtvovt taēva* 'lähevad taevasse', *pōēdvovv* 'palmitsema', *kērvov kiin* 'keeratakse kinni', *loūgvovdvov* 'lōugutama'. — Nagu nähtub toodud näidetest, võib *a* redutseeruda kõikjal kaugemal sõna sees, kus ta ei ole poolpikk. Siinkohal ja mujal on **Rei** ja **Ema** näidetes tarvitatud märki *v*, mujal aga *p*. Sellega on tahetud alla kriipsutada, et reduktsioonis esineb tõeline *a*, mille ilme ei ole aga küllalt selge. Muul murdealal on redutseeritud häälikul ilmne *ā*-varjund juures. Et see redutseeritud häälik on tõesti *ā*-le lähenev, tõestab muu seas asjaolu, et nooremal põlvel on ta isikuti muutunudki *ā*-ks. Esitatud redutseeritud *p* ja *v* on vaid üldisemad nüansid. Redutseeritud häälikutel pole nõnda kindlaks määratud piire, nagu normaalsetel keelehäälikutel, vaid nendel on varieerumisvõimalused õige suured. Sellepärast võib igal Hiiu murdealal kuulda veel mitmesuguseid isikupäraseid varjundeid, nagu juba mainitud *ā*-d, *ē*-d, redutseeritud *ā*-d või täiesti indifferentset vokaali, mille märgiks on parema foneetilise märgi puudumisel tarvitatud *ā*-d. Nüansside kirjavuse kohta toodagu mõningaid näiteid: **Phl** *tōmā* 'tooma', *ōitsā* 'otsa', *mūijā* 'müüa', *kūldā* 'kuulda', *lāks raivdā* 'läks randa', *oivndā* 'kohioinad', *vōřdā* 'võõrad', *liivdā* *leivdā* 'lind lendab', *maksmā*; *lōūnest* 'lōunast', *pōūwē a.ēg* 'pōuaaeg', *pulvān* 'puldān', *pezēmēz* 'pesemas', *laūlme*, *nimēlvēze* 'nime poolest, nimeldasa', *minēvē kevā.ā* 'mineval kevadel'. Siin kihelkonnas on redutseeritud *a*-d mõnel juhul minimaalselt kuulda või *a* on lõpult täiesti kadunud, nagu näiteks Sääre *āi tahā. ta pā:le vāttē*, *valge verēg* 'blond' *lāmp poiziks* 'lambapoisiks'; Nõmba *omā nālzeg*. **Kas** *kañmiitsāzā* 'kammitsasse', *sōbijā* 'sõoja, vähktõbi', *tumēks kollāne* 'tumekas kollane'. Isikuti võib kuulda ka samasugust *v*-d, mis Reigis on üldine. **Kāi** *allā*, *māzīgāv* 'maasikad' ¹⁾. **Ema** Õiniku *kipputv*, 'liigutada', *aēštovd* 'aastad'. Siin on hääldatud *a*, millega kuuldub samaaegselt *ē*. **Rei** *ūhize* 'ühiksa', *ūitte* 'hüütakse, kutsutakse', *mōize* 'mõisa', *mettsp* '(ill.)

1) Kui 1850. a. paiku sündinud katsealusel Nõmme külast lasti seda sõna veerida, luges vanake: *emm*, *aa*, *ess*, *ii*, *kāā ee*, *tee*. Seega siis pidas murdekõneleja ise seda redutseeritud *a* vastet *e*-hääliku nüansiks.

metsa', *važlāḡḡ* 'angervaksad'. Inimesiti on võimalik kuulda ka *p-d*: *pōlvōz ruḡḡ leikkūmpz* 'põllul rukist lõikamas'. — Esitatud kirjut redutseeritud *a* pilti teeb veelgi kirjumaks asjaolu, et siis, kui tahetakse hääldada selgelt ning pikkamööda, või mõnd sõna eriti rõhutades, ei kuuldu redutseerimist üldse. Seesugusel juhul esineb normaalne *a*. Peale selle võib labiaalsete konsonantide järel kuulda labialiseeritud reduktsiooni, näit. **Phl** *t e m p p v* 'Tempa küla'. — On huvitav tähele panna, kuidas hiidlasest kirjamehed annavad ise edasi redutseeritud *a* varjundeid. Näiteks kirjutab Hurda vanavarakoguja Tikerpuu **Phl**-st 1888 (H II 41, 195 jj-d) *warge* 'varga', *ühife* 'üheksa', *weerewe kiwi pāele āi kafu sammelt, naisterahwed* jne. Teine Hurda kirjasaatja Mey kirjutab 1889. aastal **Phl** Sääre külast (H II 41, 55 jj.) *kohtā, sōō-matā, leikomās* 'liikumas' jne. Hiiumurdelisel luuletajal E. H. V r a g e r'il on luuletiskogus „Valged rannad“ (Tallinn 1938) *tubaged* 'tubakat' (lk. 8), *katedeks* 'katetaks' (8). Mõned uuema aja murdeuurijad ei ole seda tähtsat murdejoont üldse registreerinud või on teda maininud ainult möödaminnes. Reduktsiooni esinemise registreerimist leidub siiski järgmistel murdeuurijatel: P a a s'il, näit. MT 77, 1 **Rei** Puski *mahtuvōḡ* 'mahuvad', lk. 10 **Phl** Kukka *sakle* 'Sakla küla', *huḡpuḡtēmā* 'uputama', *ōḡpētās tegemā* 'õpetas tegema'. AES 85, 105 ütleb sama autor: „*a* on Pühalepa murdes püsinud vaid üldiselt kahesilbiliste sõnade nõrgas astmes. Tugevas astmes ja enamsilbilistes peaaegu alati on *a* redutseerunud. Enamsilbiliste sõnade viimases silbis igatahes kunagi ei kuule *a-d*“. R a u d s e p p ütleb oma „Häälikuloolises ülevaates Rõigi-Tahkona murdest“, AES 89, 83: „Sagedasti, eriti kui sõna on tugevas astmes, ehk ka kaugemal sõna lõpus, on *a* redutseerunud: *keisin linnās, lehen pulmā*“. Õige pikalt, kuid mitmeti vääralt on R a u d s e p p puudutanud *a* reduktsiooni seminaritöös „Üksikute keeleliste nähete ulatusest Hiiumaal“ (1927), EKA 197, lk. 27 jj-d. Tähtsamal hiiu murrete kogujal Palmeos'el on reduktsiooni märkimises samad traditsioonid nagu allakirjutanul. Möödunud sajandil on Hiiu *a* reduktsiooni kohta toonud õige huvitava kirjelduse M. W e s k e omas kirjutises Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatus (SbGEG 1877, 112 jj): „Das *a* verwandelt sich im Auslaute des starken Stammes der dritten Lautstufe in einen anderen Vocal, den ich am zutreffendsten mit *ō* zu bezeichnen glaube, z. B. Infin. *jallgō* den Fuss, *wakkō* das Lof, *sukkō* den Strumpf statt *jallga, wakka, sukka*, aber Gen. *jala, waka, suka* wie in Mittelestland und den

übrigen Dialekten; ferner die starken Formen *minnnõ* gehen, *wõttõ* nehmen statt *minnna*, *wõtta*, aber reines *a* haben *mina* ich, *Minna* (weiblicher Personenname), *wõta* nimm! ferner in den contrahirten Stämmen *rikas* reich, Gen. *rikkõ* für *rikka*, *wõõras* fremd, Gen. *wõõõrõ* statt *wõõõra*. Auch in der dritten Sylbe verändert sich das *a*. z. B. *ilusõd* statt *ilusad* die schönen, ob in allen dreisylbigen Wörtern, habe ich nicht untersuchen können. Gleichwie das *a*, so wird das *e* im Auslaute der starken Wortformen in *õ* verwandelt, z. B. Infin. *kaskõ* die Birke statt *kaske*, Illat. *tammõ* in die Eiche statt *tamme*; die Genitive aber lauten *kase*, *tamme*; *kõrrgõ* hoch, *wallgõ* weiss, aber *pime* dunkel“. — Kui vana on Hiiu reduktsoon, ei ole võimalik öelda kasutada olnud allikainestiku põhjal. ERKka A — 36 (Ehstlendisches Inquisition's Buch ueber den District Wieck) esineb küll lk. 1426 *Kadeka Thomas*, 1430 *Matze, Simone Pertt*, millest võiks arvata, et *e* taga peitub redutseeritud *a*. Tõepoolest on aga asjaolud nõnda, et 17. ja 18. sajandil oli muulastest kirjutajatel üldiseks kombeks asendada *e*-ga meelevaldselt mistahes kaugemal sõna sees esinevat vokaali (Ariste, EK 1936, 7 jj.). Mainitud inkvisitsiooni raamatus esineb muidu ikka *a* seal, kus ootaks reduktsiooni: 1435 *Sacklabÿ*, 1438 *Ticka Mart*, 1440 *Vndama Jürna Thõnis*. Üks teine sama üriku kirjutusviis lubaks siiski arvata, et 17. sajandi lõpul oli reduktsiooni olemas. Nimelt on mitmele korrale ootuspärase *e* asemel kirjutatud *a*: 1434 *Sÿllda Hans Joper* (= *Sülde*), 1436 *Ohla Laur* (= *Oole*), 1617 *Pallada* (= *Palade*). Segimineku oleksid võinud tekkida reduktsiooni kaudu, millest kõneldakse kohe allpool. Ei saa aga ka öelda, et see *a*-gi pole lihtsalt kirjurite ortograafiline võte.

Redutseeritud vokaalid on omavahel akustiliselt õige lähedased. Missugused on nende nüansside vahed, ei ole olnud võimalik registreerida. Vastuse võiksid anda elektroanalüütilised meetodid, mida allakirjutanu pole saanud kasutada. Kõrvakuulmisega võib redutseeritud *a* kergesti vahetada redutseeritud *e* ja *u*-ga. Akustiline lähedus on põhjustanud, et sageli esineb seal *v* ~ *v*, kus ootaks redutseeritud *u*-d või *e*-d: **Phl** *Palade laēvdp̄p̄* 'laevadega'; Nõmba *haül̄p̄z* (~ *haül̄õz*) 'aurus'; Sääre *kev̄ãdp̄* 'kevel', *tütr̄p̄d* 'tütred', *añmp̄gid* 'ammugi', *sup̄ saĩ s̄õdp̄d* (~ *s̄õdõdp̄d*); Värsu *mikksp̄p̄* *pol̄ē* 'miks siis pole'; Suuremõisa *ist̄np̄d* ~ *ist̄nad* 'istmed'. Samasuguseid näiteid leidub ka teistest kihelkondadest. Reduktsioon on muide kaasa aidanud, et algupäraste *-kka-* ja *-kko-* sõnade rühmad on täiesti segi läinud. **Phl** Sääre *hun̄iḡp̄d* ~ *hun̄icõd* 'hunnikud',

tüdrügõp ~ *tüdrügõõ*, *humigõp* ~ *humigõõ* 'hommikul'; Keremaa *taldrègõp* ~ *taldrègõõ*, *seppigõp* ~ *seppigõõ* 'sepikut', *rättigõp* ~ *rättigõõ*, *māzigõp* ~ *māzigõõ* 'muulukad, põldmurakad'. **Kas** *āppigõp* ~ *āppigõõ* 'oblikad', *lūppsigõp* ~ *lūppsigõõ*. **Kāi** Villemi *māzigõp* ~ *māzigõõ*, *muštigõp* ~ *muštigõõ*. **Ema** Viiterna *limikkõp* ~ *limikkõõ* 'lillergad', *tüdrügõp* ~ *tüdrügõõ* jne. Reduktsiooni kaudu on saadud ka üldhiuline *teinā* ~ *teinā* 'teine', ning veel muid järgsilpide vokaalide segiminekuid, nagu **Phl** Sääre *sõdigõpks* (transl.) 'eriline ametmees vanaaegses pulmas'; Aruküla *lēppistõp* (~ *lēppistõõ*) *põllā* 'endise Lepistu küla põllul', jne. (vt. 15a). Juba mainitud vanavarakoguja Tikerpuu on märkinud **Phl**-st (H II 41) *Häed afema jala puud* 'head voodijala puud' (181), *nimitas förmest* 'nimetussõrmest'. Redutseeritud vokaal on mõjunud sedagi kaasa, et näiteks Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus on hiiu murde vale vorme: *ahwne* pro *ahwna*, *nādrene* pro *nādrane* jne.

Redutseeritud *a* pole omane üksnes Hiiu murretele, vaid seda esineb ka Saaremaal. Saaremaastki peab aga kahetsusega ütleva, et paljud AES-i murdeuurijad ei ole reduktsiooni üldse märkinud. Et reduktsioon Saaremaal on õige levinud, kinnitab J. Aavik enesele omase temperamendiga teoses „Saaremaa keel ja kirja-keel“, lk. 21: „Mingisuguse hääldamislõtvuse ja lohakuse tõttu mõned hääldavad teatavais silpides selge *a* ja *e* asemel mingisuguse segase õ-taolise hääliku: läks metsõ, jalgõ, kangõ, hakkõmõ minemõ. (Huvitav: just siin, valemkohas oskab saarlane õ-d peaaegu hääldada!)“. Järgmisel leheküljel lisab autor: „See *a* ja *e* segane hääldamine läheb mõnede juures koguni kunni nende häälikute äravahetamiseni: pane saapad jalge ja mine õua — tule sissa, — hakkama wälje mineme, — roeked põlewed — läks sadamasa (= sadamasse), rohkam (= rohkem), — akenda (= akende), — kohasam (= kohasem)“. Saaremaa rahvakeelest on märgitud **Krj** Leisi *õatv* 'õhtu, õhtul', *suļtsuļtv* ~ *suļtsuļtõ* 'suitsutada', *māziķkõp* 'maasikad', *irļtvõ* 'irvitad', *pāstlvne* 'pääsuke'. MT 148 Triigi *ülē vāltvmine*, *āstv*, *kū pāvõ*, *akkvz*, *kuñniqõvz* (lk. 2). **Mus**-st on öeldud EKA 324, lk. 52 „Redutseerunud vokaale esineb -ja-tegijanimede mitmuse osastavas käändes: *āñdajõp*, *õstajõp*, *tahtajõp*“. MT 235, 1 **VII** *valjplõvs* 'Valjalas'. *jalgvõdõlgõp* 'jalgadelgi'. **Põi** *akkvmpv* 'hakkama' *sigā ei aittv tappp* 'siga ei kõlba tappa'. AES **Khk** *sēbrv* 'päraast seda', *kui ruci õsuļtpšse* 'kui rukist lõigatakse'. Reduktsioon ei ole võõras ka Lääne-Eesti mandrile, kuigi ta siin on õige nõrk. Väljaspool eesti keele ala on järgsilpide *a*

reduktsioon hästi tuntud liivi keelest. Kettunen ULS 3 ütleb sellest häälikust: „Was endlich das *a* betrifft (z. b. *rattāo* 'der karren', *meikāo* 'die gedanken'), so klingt es ungefähr wie ein sehr kurzes *e*. Die zungenstellung ist nicht genau festzustellen, und der laut macht in der fliessenden rede den eindruck eines sog. murmelvokals; die färbung eines hinteren *e* ist jedenfalls deutlich herauszuhören“. Vt. ka samal leheküljel olevat märkust vanemate autorite kohta, kes on käsitlenud seda liivi häälikut. Kettunen LW XXV jj-d on rohkesti näiteid sellest, kuidas liivi *a* on arenenud enam-vähem samadel eeldustel kui Hiiu ja Saaremaa redutseeritud vokaal. Ei tahaks pidada ainult huvitavaks ühtelangevuseks seda, et liivis ja saarte eesti keeles on käesoleval juhul ühesugused foneetilised suhted. On olemas teisigi nähtusi, nagu *au* > *ou*, kus liivi ja saarte eesti käivad käsikäes. Allakirjutanu julgeb oletada, et meil on tegemist hääldusnähtusega, mis haarab oma alla mõlemate keelte alad. Liivis on see nähtus arenenud tugevasti edasi. Usutavasti liivi keele vahendusel on reduktsioon omane ka nendele läti murretele, mis asuvad liivi keele naabruses (FBR XVI, 108 jj-d; XVIII, 19 jj-d).

8. Redutseeritud *a*-d ja üldse hiiu murrete reduktsiooni puudutades kerkib tahtmatult esile küsimus, kas eesti keel on tugevasti tsentraliseeriv keel või ei. Baseerudes sakslase A. Schmitt'i rõhu kohta käivale uurimusele „Untersuchungen zur allgemeinen Akzentlehre“ (Heidelberg 1924) on soome uurija A. Penttilä kirjutanud oma väitekirja „Suomen ja sen lähimpien sukukielten painotasoppia“ (Turku 1926). Väitekirja 105. lk.-l otsustab autor, et „viron kieli äännehistoriallisesta kehityksestään päättäen on erittäin voimakkaasti sentralisoitu kielimuoto“. Tugevasti tsentraliseerivaks keelekujuks peetakse seda, kus rõhuolude tõttu on ühele sõnaosale keskendatud häälikute kvantiteedi, kvaliteedi ja tonaliteedi nähtused. Nõnda näiteks ei või eesti keeles esineda pikka vokaali kaugemal sõna sees. Esimene silp on meil meloodiliselt tõusvam kui muu sõnaosa. Tõus tuleb eriti ilmekalt esile, kui esimene silp on ülipikk (vt. E. Põldre, Intonatsiooni, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu suhteist eesti keeles, EK 1937, lk. 173 jj-d). Tugevasti tsentraliseerivale keelele on ka omased igasugused häälikute reduktsioonid, lõpp- ja sisekaod. Läänemere-soome keeli omavahel võrreldes jõuab Penttilä otsusele, et karjala ja idasooome on nõrgasti tsentraliseeritud. Lääne poole tulekul kasvab tsentrali-

seeritus, nõnda et Edela-Soome eestipärased murded on ses suhtes eesti keelega umbes samal tasemel. Schmitti ja Penttilä vastu on võtnud sõna P. Ravila Vir. 1936, lk. 208 jj-d, artiklis „Onko viro painotukseltaan voimakkaasti sentraalistunut kieli-muoto?“ Ravila osutab usutavate näidetega, et eesti keeles on sõnad *mušt* ja *mušta* tõesti näiteid tugevasti tsentraliseerivast keelekujust. Seda ei ole aga sugugi sõna *muštāv*. Siin on keskuse jõud nõrgenenud: esimese silbi lõpus olev konsonant on lühenenud ja — vastuoksa — on pikenenud teise silbi vokaal. Peale selle võib lõuna-eesti murretes esineda tugevuselt kaheksugust tsentralisatsiooni: (seda) *kañnā* ja (sellesse) *kañna*. Seda asjaolu arvesse võttes teeb Ravila otsuse (lk. 214), et „viron kielessä on voimakkaasti sentraalistuneiden sanahahmojen rinnalla ainakin yhtä runsaasti heikosti sentraalistuneita ja että sentraalistuneisuuden aste saattaa vaihdella eri tapauksissa“.

Igatahes osutavad Hiiu (ja Saaremaa) murded veelgi tugevamat tsentraliseerimistendentsi kui idapoolsed eesti murded. Hiius leidub murdekõnelejaid, kellel ei ole meile juba teadaolevail tingimustel kaugemal sõna sees, s. o. väljaspool keskust, enam mingisuguseid häälikute kvaliteedivahesid. Niihästi *a*, *u* kui *e*, *i* on redutseerunud indiferentseks *a*-häälikuks. Seega leiab tuge Penttilä arvamusele, et läänemere-soome keelte idapoolsemad rühmad on nõrgalt tsentraliseerivad ning et tsentraliseerimine kasvab läände tülles. Hiiu murretes on teise silbi poolpikk *ä*, *ä* kvaliteedi poolest tõstetud pika vokaaliga ühele tasemele, nagu selgub alamal (19 jj-d., vt. ka 6). Seega on *kalä*-sõnas üksnes dünaamiline rõhk jäänud esimesele silbile, kuna teisele on kantud kvantiteedi ja kvaliteedi keskus. Schmitt on omad aktsendist olenevad tsentraliseerimisprintsübid püstitanud nende keelte põhjal, kus kvantiteedil ei ole mainimisväärsel osa. Enamates keeltes, eriti aga nendes, kus tsentraliseerimistendents on tugev, on kadunud funktsiooniline vahetegemine kvaliteedi peenuste vahel. Kus on rõhk, seal on harilikult ka kvantiteedi haripunkt. Lapi keele kõrval on aga eesti keelel kõige keerulisemalt väljatöötatud kvantiteedisüsteem. Nagu kvantiteedist oleneb suurel määral helilisuski, nõnda ka tugev ja nõrk tsentraliseerimine. Tsentraliseerimiskeskuseks ei tarvitse eesti keeles olla tingimata see silp, mis on kõige rõhulisem, vaid see, mis on praeguses keeleuususes kõige pikem. Et hiiu murretes on just pikem, aga mitte pearõhuline silp keskuseks, osutavad niisugused suhted, nagu *ömälvo* 'humalad' (Rei Pihla), kus

esimese silbi *u* on redutseerunud, samuti **Käi** Luguse *uäkõz aččä_B õppsäkkilä* 'uhkus ajab upakile', *õmìgò* 'hommikul'; **Phl** *hõmìgò* ~ *homìgò* ~ *humìgò*, *mvpälvp* 'madalad'. Samasugust dünaamilise rõhuga silbi redutseerimist tuntakse ka Saaremaal. Aavikul esineb SkKk 21 *estu* 'istu', *medagi* 'midagi'. Nendes näidetes seletub esimese silbi vokaali madaldumine sellega, et vokaali artikuleerimine ei ole olnud normaalne, vaid artikuleerides on vastavad organid astunud tegevusse harilikust vähem. Eesti keel on siis niisugune keel, mis on eri viisil tsentraliseeriv kvantiteedi, aga mitte rõhusuhete järgi. Kui esimene silp on ülipikk, on sõna tugevasti tsentraliseeriv. Kui aga sõna esimene silp on lühike või keskpikk, on tsentralisatsioon nõrgem ning see jaguneb kahele silbile, esimesele jääb rõhuline, teisele kvantiteetne ja kvaliteetne keskus. Nagu allakirjutanu on näidanud ühes foneetilises kirjutises (ÕEST XXX 65 jj-d), on eesti keeles kvantiteet ja intensiivsus teineteisega väga tihedasti seotud. Mida lühema kvantiteediga on üksikhäälik või häälikuterühm, seda vähema intensiteediga teda moodustatakse. Mida väikesem on aga hääliku moodustamisel intensiivsus, seda enam on tal kalduvusi redutseeruda.

9. Hiiu järgsilpide *ä* ~ *ä* ja *p* ~ *p* võivad vastata ka algupärasele *ä*-le, sest vokaalharmonia on kõikidest hiiu murretest ammu kadunud. 18. sajandi ürikutes ei ole temast enam mingisuguseid jälgi. 17. sajandi kohanimesedes on aga mitmeid näiteid, mis kõnelevad vokaalharmonia olemasolu poolt. Aastast 1609 on teada *Hellemäki* 'Hellamaa' (ERKkA 932, 245). Sajandi lõpus esinevad ERKkA A-36 *Hellema* (lk. 1432), *Tammifellieby*, 'Tammela' (1432), *Tubafellieby* (1433), *Leppänpäläby* 'Lõbembe' (1437), *Rehefelliäby* 'Reheselja' (1444), *Sepe Jack* 'Sepa Jaak' (1475), *Wähä Jaco Lars* (1434), *Wähä Laur* (1437) jne. Samas ürikus esineb enamatel juhtudel siiski *a* seal, kus oleks võinud olla *ä*: *Welia Hans* (1434), *Loiakülla* 'Loja' (1436), *Sarfwiküllä* 'Sarveküla' (1458), *Seppa Hans* (1529). On juba näidatud (7), et 17. sajandil võib järgsilpide *e* sageli olla puhtortograafiliseks võtteks. Seepärast võiks arvata, et ka mitmetes praegutoodud näidetes ei olegi *e*-märk *ä* tähistiseks. Osast näidetest, eriti neist, kus esineb *ä*, peab siiski arvama, et neis on püütud edasi anda tõelist hääldust.

10. Edasi on veel mainida üks *a* nüanss, mis tegelikult ei ole küll üksnes hiiu murretele omane, vaid kogu eesti keelealale,

s. o. *a*, mis akustiliselt annab *ä* poole kalduva hääliku mulje, ja mida transkriptsioonis märgitakse *ä*-ga. See *ä* esineb *j* järel. Õeldu selgituseks toodagu mõni näide üksnes **Kas**-st, sest muudel murdealadel on häälik ning tema esinemissuhted täiesti samad. Kui järgsilpide *ja*-ühendis ei ole *a* redutseeritud, kuulduv *sõbēja nõlēja* 'lakkuja', *mei sēmē varā.jā õhtsplā* 'saame vara õhtule'. Ühendi *-ja*-muutumine *-jä*-ks on sündinud artikuleerimiskohtade teineteisele lähenemisel. *j* on täiesti palataalne häälik, mille artikulatsioonikeskus on umbes kõva suulae keskosas, velaarpalataalne *a* artikuleeritakse tunduvalt tagapoolsemalt. Juba mitmel juhul ette tulnud häälduse hõlbustamise printsiip põhjustab, et ka *a*-d artikuleerides nihkub keele tõusu peapunkt ettepoole, umbes *a* ja *ä* moodustuskohtade vahekohta. Sõna alguses on *a* artikulatsioonikoha lähenemine *j* omale olnud veelgi suurem, nõnda et postdorsaalse madala vokaali asemel on artikuleeritud predorsaalne *ä*. Murdekujude *jägu*, *jälg* jne. koht. vt. 23b.

11. Nagu paljudes murretes ja ühiskeeles, nõnda võib ka Hiius algsome *a* asemel esineda teisi häälikuid, enne kõike *ö*-d ($< e$): *põlēm̩p*, *pelēm̩p* ~ sm. *palaa*, *sõnā* ~ *sōnā* ~ sm. *sana*, *põgēnāb* *ē* ~ sm. *pakenee* jne. Pole siinkohal põhjust lähemalt peatuda kõigi üksikute näidete loetlemisel, sest hiiu mured ei suuda pakkuda midagi oluliselt uut. *a* ~ *e* vaheldusest on mõned arvanud, et selle taga peitub vana vokaalide kvalitatiivne astmevaheldus. Ei ole aga mingit tõelist tuge niisuguseks oletuseks. Artikulatsioonikohalt lähedased häälikud võivad hõlpsasti vahelduda või segi minna. Osa praegust *a* ~ *e* vaheldust põlvneb ilmsesti juba läänemere-soome ühisajast (eesti *sōna*, vadja *senā*, liivi *senā*), teised on taas üsna hilistekkinud, nagu eesti murrete *mejā* 'maja', *velē* 'vale', *elouz* 'algus' jne. Seepärast pole põhjust ühineda Kettuse arvamisega (EKÄH 126), et „jollakin alueella on jo hyvin varhain ääntenmuutos $a > \ddot{o}$ ollut määräehdoin johdonmukainen, vaikka murresekaannukset ovat hävittäneet *ō*-sanat vähiin“. On küllalt ka igasuguseid muid lähedaste vokaalide asendamisi, nagu muuseas *a* ~ *ä*. Viimase vaheldusega sõnad on järgmised: *lõb valkkō* ~ *lõõb vālku*, *tavī* 'vanem naine' ~ *tādi*, *nazibu* 'daphne' ~ *nāsi-niin*; Wiedemann EWb *mütsikraššid* 'ästige Stäbe in der Kirche zum Aufhängen der Mützen' ~ *krāš* gen. *krāšši* id. ja *kraš* ~ *krāš* 'kari, kivine rahu; haraline värn'; *tāvā-luk*, *tāvā-luk* ~ Wiedemann EWb *taba* gen. *tawa* (*taba*) 'Schloss (besond. Hänge-

schloss), Riegel'. *nästlèk* ~ *nastlik*, hiiu murrete *võ naštùn* 'vana-aegsele Hiiu nahkvööle kinnitatud vasknastud', *säzùd* (**Käi**) ~ *sasud*, *kähà.r* ~ *kahà.r*, *ilm lehèb märùks* ~ *maru*, *ka.èu sällndòz* 'kaevu rakked' ~ *viljà. salì* gen. *salvè* jne. Sõnas *krät* ~ *krat* 'puuk, kratt' põlvneb *a* ~ *ä* vaheldus juba eesti-rootsist, kust sõna on laenatud (Ariste ERL 63). Madalate vokaalide *a* ja *ä* artikulatsioonikohad on teineteisele väga lähedal. Ühel juhul on keel indiferentsest jõudeasendist tõusnud õige vähe velaarses ja teisel juhul palataalses suunas, huulte artikulatsioon on mõlemal juhul enamvähem sama. Nõnda on üleminek ühest häälikunüansist teise õige kerge. Siirdumise põhjused ei ole olnud mitte sedavõrd füsioloogilised kui psüühilised. — Lõpuks on olemas sõnu, milles vahelduvad *a* ja *o*: **Phl** Sääre *paštì-vahèt*, *pàštì-vahèt* ~ ühiskeeles *postivahe*; Palade *proššingp* 'pidutsemised' ~ *prassing*; Wiedemann EWb *kajandus* gen. *kajanduze* (hiiu sõnana) ~ **Phl** *ko.èà.nd* gen. *ko.èà.ndi* (< **kođanti*), **Rei** *kândò* 'asterik aiast üleminekuks', sõna algupärane tähendus oleks 'püstkoja moodi aia vastu pandud puud, mille üle oli kergem aiast üle saada'. Segunemisi *a* ja *o* vahel on võimaldanud labialiseeritud *ä* (3a). Olles artikulatsioonikohalt ning akustiliselt *a* ja *o* vahehäälikuks on tast võinud mõlemas suunas olla edasiarenemisi, olgu kõrgema või madalama hääliku poole.

o - h ä ä l i k u d.

12. a. Pearõhulises silbis. Nagu madalal postdorsaalsel häälikul *a*-l oli hiiu murretes mitmesuguseid akustilisi variatsioone, nõnda on ka sama sarja keskkõrge häälik *o* varjundite poolest palju vaheldusrikkam kui ühiskeeles ja enamate murrete oma. Hiiu murretes valitseb enne kõike suur vahe pika ja lühikese *o* kvaliteedi vahel. Sama nähtus on omane ka teistele keskkõrgetele vokaalidele, nimelt *e*-le ja *ö*-le. Mida pikem on vokaal, seda kõrgem on tema artikulatsioonikoht. Ühiskeeles seisukohalt normaalne *o* moodustatakse keele väikese tõusuga *a* asendist pehme suulae poole. Kõrgusaste *a*-st *o*-ni on palju väikesem kui *o*-st *u*-ni. Ka huulte artikulatsioonis ei ole väga suurt muutust *ä* moodustamisega võrreldes. Vahe lõualuude vahel ei ole palju vähenenud ja huulte ettepoole lükkumine ning ümmardumine ei ole suur. On ju eesti keele *o* üldiselt madal ja suhteliselt vähe labialiseeritud (pilt 4). Hiius on see nii madal, et palatogrammid harilikult ei näita puudutust vastu kõva suulage. Eesti *o* nõrka labialisatsiooni

on Kettunen LUKD 13 konstateerinud ka Kodavere murdest. Ühiskeeles kohta on samal arvamisel Saaber TEFA 24. Kirjelatud *o* võib esineda üksnes esimeses silbis. Järgneva mõningaid näiteid tema esinemisest:

Pilt 4. Huulte asend
o moodustamisel.

Phl Sääre *kolvā_B* 'kõlhab', *tulē sorū* 'tulejuga', *torū tēnistōz* 'ebajumalateenistus', *roķ* gen. *roķkā* 'supp, leem, rokk', *torjū* 'tõrju', *pohā* ~ *pohjā* *allp* 'põhja-poole', *rogī-jōķksi* 'kidi, nari'; ~ *rogizemp* 'nagisema, kriuksuma'; **Kuri** *kolūmp* 'välja mõtlema, leiutama', *kol* gen. *kolli* 'looma või inimese skrootum', *ottū a.ēg* 'õhtupoolik, aeg enne *hām̄marekkō*', *orā_B* 'orav'. **Kan** *kolnā* 'kollane', *tozī* 'tõsi', *kodā_r*, *ohvā* 'õhv', *noķ* gen. *noķkī* 'nokk, kala kisu' (*lakksill-on noķ kuŗgū al* 'lõhel on kisu kurgu all'), *ohā_k* pl. *ohā_{gvD}* 'ohakas', *maŗ* *jovā* 'ma ei jõua', *obūst norškvvpD* 'hobused norskavad'. **Kāi** Villemi *koķ* gen. *koķkā* 'väike hiiu tüüpi saad, millel pole all okstest alust', *koķkō* 'kokku'; Luguse *mezilāza orā* 'mesilase nõel'. **Ema** Viiterna *kollūvmp* 'lõngu

maarjajääga keetma enne kollaseks värvimist', *obū* 'hobune', *rugī orāz* 'rukkioras'; Tatermaa *kolm tollē*, *poŗti sinist* 'potisinist'; Kuusiku *olēn unūdand* 'olen unustanud', *pū ogē* 'puu okkaid'; Õiniku *odrē* pl. part. 'otre', *noŗjālast* 'norralased'. **Rei** Paopa *nōŗ ohū tulēb ezimāst koŗD lūpsmv* 'noor õhv tuleb esimest korda lüpsma'; Pihla *kūbā āi olnd* 'kuube ei olnud', *mā o.ēā omālā* 'hoian omale', *keš rōŗtsī kēld oškvst* 'kes rootsi keelt oskasid'.

Nagu **Kāi**-s oli diftongi *au* nõrgaastmelises vastes *a*, kui vokaalide vahelt kadus klusiil, nõnda esineb **Ema**-s ja **Rei**-s vastavalt diftongi *ou* nõrgaastmelise vastena *o*: (*roūd* ~) *rovā*, (*loūd* ~) *lovā*, vastavalt siis ka *joūdmp*, *joūdmp* ~ *jovā_B*. Algupärasest diftongist *ou* saadud *o*-d võib kohata vanemal põlvel ka mujal. näit. **Kas** *maŗ* *jovā*. (vt. 1a, 12f). Üldhiiluliselt võib kuulda *provā*, *provā* 'proua'. Ka diftongi *oi* nõrgaastmelises vastes on samadel tingimustel üldhiiumaaliselt *o*: *hoūdmp*, *oūdmp*, *oūdmp* ~ *ho.ēā_B*, *o.ēā_B*, *o.ēā_B* 'hoiab'.

Tähelepandav on, et hiiu murretes esineb kõige vanematel inimestel üksikuid *o*-lisi sõnu seal, kus ühiskeeles ja põhja-eesti

murretes on *õ*. Niisugust *o* esinemist ei saa seletada muuga kui sellega, et hiiu murretes ei ole üldiselt algupärane *o* > *ę*. Naaber-murrete mõjul aga on aja jooksul (*ę* >) *õ* sisse tunginud, nõnda et meie päevini on säilinud üksnes väheseid rudimente endisest murdeesindusest. On olemas veel teisigi näiteid sellest, kuidas min-gisugune hiiu omapärane murdejoon on hiljemini taandunud, jättes järele ainult väheseid jälgi. On näiteid ka häälikmuutustest, mis on naabruse mõjul vanemale järjele uuesti tagasi läinud.

Nende sõnade poolest, kus *o* asendab algsoome *ę*-d, on hiiu murded üldisel põhja-eesti tasemel: *kolnə* 'kollane', *kořd*, *kodə, r*, *hobūne* ~ *obūne* jne., *kolvə, B* ~ *kolvəB* 'kõlbab' (Kettunen EKÄH 131 jj., EK 1924, 187 jj.).

b. Eriti peab mainima *o*-d *h*-lises ühendis, kus järgneva konsonandi ees esineb praegu kirjeldatud normaalne *o*, vokaali ees võib aga *o* olla kõrgenenud *õ*-ks: **Phl** Palade *koht* ~ *keik kõhat* - *tulē valül* 'kõik kohad tuld täis'; Reikama *kohtus*; Sääre *kõhə*, pl. *kõhə, D* 'kohakala', *kohuſtamēnə* 'hirmutamine', *äi tohi* 'ei tohi', *omə kohalezegp* 'omasarnasega', *koſvi* (part.), *õhə, k* pl. *õhə, GPD* 'ohakas', *koſkõzēd ärə*, 'ehmusid'; Keremaa *rõhēlast* 'rohelised'. **Käi** Villemi *teizē kõhə, st* 'teisest kohast', *roſkam*; Nõmme *vařbastə kõhəst* 'varvaste kohast', *lohəkkpž*. **Emə** Viiterna *ouřə keik kõhat* - *täiz* 'auru kõik kohad täis', *rohł, rohuz* (iness.) jne. Toodud näited osutavad, et *oh* > *õh* siis, kui *h*-le järgneb *a* või *ę*; vokaalide *i* või *u* järgnedes püsib *o*. Punktides 2b ja 4b on rohkesti näiteid diftongist *õə* ~ *õə,* kus *a* ees esineb ka kõrgem nüanss. Vähe allpool on näiteid *õə*-st ning kõrgenemiseta *oi*-st ja *ou*-st (12e, 12f ja 13c). Mainitud diftonge ühendite *õhə* ~ *õhə, õhē, ohł* ja *ohū*-ga võrreldes, torkab kohe silma, et viimastes kehtivad samad häälikute kombinatsiooniseadused, mis on omased diftongidele. Vokaalide vahel oleval *h*-l ei ole mainimisväärset oraalset artikulatsiooni, vaid sel ajal, kui häälehuuled on hõngus-asendis, on oraalset alguses *õ* ja hiljemini *ä* ~ *ä* artikulatsiooni asend. Ühendi *oh*-ga sarnaselt on arenenud *eh*: **Phl** Harju *rēhə*; Sääre *kēhə*. **Käi** Nõmme *rēhə*, *kēhə*. Kettunen EKÄH 128 jj. arvab, et *oh* > *õh*, *eh* > *ēh*, *õh* > *õh* „voisivat ... olla tuota tuttua vieraspohjaista analogiaa (s. o. »väärin palautettuja« muotoja)“. Autor mõtleb nimelt, et tahtes vältida hääldust *tōhə*, *pōhəz* 'tuha, puhas' on *o* asendatud sealgi kõrgema vokaaliga, kus see ei ole häälikulooliselt põhjendatud. Sõnade *tuhk*, *puhta* jne. hiiumurdelised nõrgad vasted on pidanud alluma samale hääldus-printsiibile, kuigi häälikute muutus on toimunud vastupidises suu-

nas: kõrgem häälik on muutunud madalamaks, sest vastavad murded ei tunne diftongi *ua*. Õeldu selgituseks olgu paar näidet **Käi**-st Nõmme *palmigõt põhà.z ärà. lõppend* 'vanaaegsed peakatted on täiesti kadunud'; Luguse *põhà.z, põhà.stpn ~ puhtàks, lõhà. eìn* 'luhahein' ~ *luht, puhùb, puhüz, uhkòz*. Muidugi on samal teel alanenud *i* sõnades *lèhà. 'liha', vèhà. 'viha'* jne. Ka muude vokaalide madaldumisi või kõrgenemisi *h*-lises naabruses valgustab enamatel juhtudel just *h*-le järgnev vokaal. Lõpuks peab veel lisama, et *oh > òh* jne. ei ole täiesti järjekindel. Samadel isikutel võib kuulda ka *kohà.p* ühelt poolt ja teiselt *tuhà.cp*. Kirjeldatud foneetilisi arenguid võib kohata peale hiiu murrete mujalgi põhja-eesti keelealal ning murdejoonena ka ühiskeeles.

c. Mitmetelt **Phl** keelejuhtidelt on võidud kuulda esimese silbi *o* velarisatsiooni siis, kui esimene silp on ülipikk: Sääre *kuok* 'heina-saad' (aga *kokkà.*), *puops, paljõ puõppsà (~ poõpsì külà.)*, *tuont* 'kodu-käija, vaim' (~ *toõvi kivi* 'suur kivi Sääre k. lähedal'), *vuok* (~ *vo-k-kõp*), *kuoklõ* '(perekonnanimi Kokla)', *nuokkimvz*. Akustiliselt tuletab *uo* meelde vene rõhulise *o* hääldamist sõnades *uope* (= *muõrà*), *vopt* (= *guõri*). Samadelt keelejuhtidelt võis kuulda eesvokaali *e* ees väikest *i*-d: *ie*, seega siis palatalisatsiooni. Niisugune vokaalide hääldamine kõrgema algusega on õige intensiivse artikulatsiooni tulemus. Vokaali artikuleerima hakates on keel suurema intensiivsuse saavutamiseks tõusnud harilikust kõrgemale. Et *o > uo* ja *e > ie* on sündinud kõigepealt just ülipikas silbis, on taas üks tõestus juba olemasolevale oletusele, et diftongeerumine on lähtunud pearõhulise silbi tugevast astmest. (Vt. muuseas Vir. 1936, 214; Kettunen EKÄH 137 jj.) Omal ajal on ka viru, järva, harju ja muude murrete ning soome keele pikkade keskkõrgete vokaalide diftongeerumine saanud alguse samasugusest intensiivsest hääldamisest. Väljaspool hiiu murrete ala võib *o > uo* (*e > ie*, *õ > üõ*) kohata mujalgi eesti murretes, nagu leivus, vt. V. Niilus Choix de textes dialectaux *leivu* (Tartu 1937): *uol* 'avait', *kuoes* 'ou' (lk. 10), *uom* 'est', *puonda* 'mettre' (11) jne.

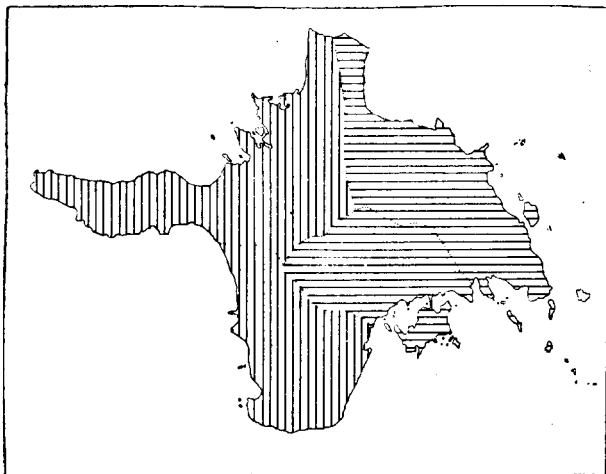
d. Lõpuks nimetatagu, et esimese silbi *o*-d peaks õigupoolest märkima kahel viisil. Kui silp on ülipikk, siis on *o* natuke madalam: *rok ~ rokkà. ~ rōkkp*. Madaldumisel ei ole aga ei foneetiliselt, häälikulooliselt ega glotiliselt mingisugust ülesannet. Sellepärast on käesolevas töös igal pool tarvitatud ainult märki *o*. Õeldu maksab ka lühikese *e* ja *õ* kohta.

e. Diftong *oi*. Peale üksikhääliku esineb *o*-d diftongides *oi* ja *ou*. Diftongi *oi* suhtes on **Phl**, **Kas** ja **Käi** samal tasemel: *koì*, *soìgòmɤ* 'oigama, hädaldama', *oìnz ~ oìnpɤ* 'kohioinas', *toìttɤ ~ toìdà_B*, *poìš ~ poìzìd*. **Ema** ja **Rei** lähevad muust Hiiumaast selle poolest lahku, et siin on vanemal põlvel paiguti ka niisugustel juhtudel *oi*, kus ühiskeeles on *õi* ja muudes hiiu murretes *õi*. Näiteks **Ema** Viiterna *joì* 'jõi' *toì* 'tõi'; Kuusiku *toìmì* 'tõime', *noìpɤmɤ* 'nõiduma'. — Diftongis *oi* on kõigis hiiu murretes üksnes kvantideedivaheldust, kvaliteedivaheldust ei esine. Algupärane diftong *oi* ei ole säilinud *r* ja *v* ees. Selle kohta vt. 13c.

f. Diftong *ou*. See diftong on praegustes hiiu murretes kahte algupära. **Ema**-s ja **Rei**-s üldiselt, **Kas**-is veel üsna harilikult, mujal Hiiumaal aga üksnes vanima põlve keeles on säilinud algupärane *ou*-diftong, millele ühiskeeles vastab *õu*: **Phl** Sääre *loùnɤ a.èg* 'lõuna, lõuna ajal', *oùnɤ ~ oùmɤ ~ oṃɤ* 'õunapuu', *joùlu* 'jõulu ajal', *joùdu* 'tervitusõna jõudu'; Kuri *oùd-azì* 'hirmus asi, kummitus' ja ka *toùttust* 'tootust'. **Kas** *mā souttšè* 'sõudsin', *oùn* 'õun', *o ñnà. Gò* '(kohan.) õunaku', *poùd* 'põud', muidugi siis ka *o ù* 'õu', *poùwəz* 'põues'. **Ema** *oùn*, *o ùwəz*, *èd toùkkò* 'head tõugu'. **Rei** *poùd*, *päikkè touzè_B*. **Phl**-s, **Kas**-s, **Käi**-s on vanema *ou* asemel nüüd üldiselt *õu*. Kettunen EKÄH 141 tunneb Hiiumaalt *ou* säilimist; ühtlasi näitab ta, et soome *leuka*-sõna vastes on „tietenkin“ *lõug*. Niisugust algupärase olukorra säilimist hiiu murretes ei ole allakirjutanu kuulnud. Kus on algupärane *ou* säilinud, seal esineb *ou*-na ka algupärane *eu*, näit. **Phl** Sääre *loùc* pl. *loùwà_D* 'põsk, pale, lõug'; Kuri *noùttòst* 'nõutust, nõutaolu'. **Ema** Viiterna *kolttšə loùwà mihèd* 'emastlased vastu Kõppu'. **Rei** Pihla *teizèd noùd* 'teised anumad'. Seega siis leidub hiiu murretes kirjakeelele just vastupidist kahe algsele erisuguse diftongi ühtelangemist.

Ema-s ja **Rei**-s on muutunud *ou*-ks algupärane *au*-diftong (vt. 5. kaart). **Ema** Viiterna *loùt* 'laut', *o ùgùd* 'augud'; Tatermaa *koùš* 'kauss', *koùgəl* 'kaugel'. **Rei** Rootsiküla *roùd* 'raud', nooremail ka mitmuses diftong — *roùwàd*, samuti *loùd ~ loùwàd* 'laud', *noùrlò* 'naerid'. On juba näidatud (1 e), et see *au*, mis on tekkinud vokaalidevahelise klusili nõrkade vastete kao tõttu, ei ole kaasa teinud *ou*-ks muutmist. Sellest võib järeldada, et algupärane diftong *au* > *ou* juba enne seda, kui kadus intervokaalne klusiil (vt. ka 19c). Niisugusel juhul oleks *ou* vanadus õige suur. Võiks ka arvata, et *au* muutmise ajal *ou*-ks ei olnud hilistekkinud diftongid veel üldse diftongid, vaid kaks teineteise kõrval seisvat, eri silpidesse kuulu-

vat vokaali. Vanades ürikutes esinevad kohanimed osutavad küll *au*-d, kuid see asjaolu ei keela arvata, et *ou* oli siiski olemas kas praegusel kujul või mingisuguse vaheastmena *au* ja *ou* vahel. Balti-saksa hääldusega kodunenud kirjurid on võinud igal juhul *ou*-d või *äu*-d transkribeerida *au*-ga, sest teatavasti hääldatakse praegugi selles saksa murdes peaaegu *ou*-ks kirjapilt *au*. Ühtlasi ei tohi unustada tõsiasi, et juba Rootsi ajal oli kirjurite keeles olemas mingisugune ühiskeelee traditsioon, mis laskis ehtsaid murde-

Joonis 5. ||| lõud; == laud.

jooni esile tungida ainult osaliselt (EKirj. 1938, 364). — Peale **Ema** ja **Käi** esineb *ou*-diftong veel Saaremaa murretes ja ka mandril. EKA 56, 28 **Ans** *ou*, *ou*d, *poük*, *soün*; EKA 441, 20 **Jäm** *koügel*, *loüppa*, *roün*, *soü* (< *savi*); AES 42, 149 **Var** *soün* ~ *soünäd* ~ *soünnte*, *koünäd*, *oün* ~ *oünäd*, *loüläs* ~ *loül*. Hiiumaa idaosas võib kohata *ou*-d *au* asemel mõnedes saksa laensõnades, kus balti-saksa *äu* ~ *ou* on *ou*-ga edasi antud *poül* gen. *poüli* 'mehenimi Paul', *kroüziõmp* 'kähardama' < *kräüzən* id., *kroüblö* 'kruubid' < *gräupən*, *ploümlö* 'ploomid' < *pfläumən*. — Omapärase arenguga on **Käi** *koür* küla, mille paralleelvormina on *koori* küla. Viimane kuju esineb ka vanades dokumentides ja on seega algupärasem. Häälikumuutust *au* > *ou* on peetud rootsi keele mõjustuseks. EKirj. 1910, 28 arvab W. Grünthal Sörve keele võimsaks rootsi foneetika jäljeks just seda, et diftong *au* > *äu*,

nagu tema märgib: *kāuzid, sāu*. Selle oletuse vastu on kirjutatud EK 1931, 80 jj., kus osutatakse, et *a* käesolevaks labialiseerumiseks ei ole tarvis eeldada võõrast mõju, vaid hääldusmuutus on läbi läinud täiesti omaette. Eesti rootslasile on peale Ruhnu murde pealegi võõras diftong *ou* või *äy*. Muinasrootsi *au*-d esindab Noa-rootsis praegugi *ay*: *frays* (Danell Nuckömmålet 220); Vormsis samuti *au*: *maur* 'Ameise' (Vendell, Laut- und Formlehre der schwedischen Mundarten in den Kirchspielen Ormsö und Nukkö in Estland, lk. 60), Risti *æy*, Reigi Rootsiküla *øy*: *løyp* 'jooksma' jne. Uurijat on eksiteele võinud viia see asjaolu, et *ou* esineb juhuslikult ka nendel aladel, kus omal ajal oli rootslasi, nagu Sörves ja Hiiumaal. Põhjust *au* muutumiseks *ou*-ks tuleb otsida eesti keelest enesest. Järgneva kõrge ning tugevasti labiaalse vokaali *u* mõjul on *a* vähehaaval üha enam kõrgenenud ning labialiseerunud. Muutus on muidugi *äu* kaudu läbi läinud. Siinkohal peab meelde tuletama, et *au* > *ou* esineb ka liivi keeles: Kettunen LW XXIII *soñnâ* 'in die badestube', *loñlâ* 'singen'. Seega on meil taas tegemist nähtusega, kus liivi keelel ja eesti keele saartemurretel on ühiseid häälikulisi arenguid. Diftong *ou* < *au* esineb ka Kuramaa lätis (FBR XVI 111). — Ei tohi unustada, et muutuseks *au* > *ou* on võinud kaasa aidata ka algupärane diftong *ou*. Nagu osutavad praegused seigad *ou*-listes murretes, on diftongide segiminekiud võimalikud. Isikuti võib noorema põlve hulgas kuulda *au*-d seal, kus see ei ole algupärane, näiteks **Ema** Viiterna *linâ laũcuttamine* 'lina lõugutamine'. Teiselt poolt on taas niihästi algupärase *ou* kui *au*-st tekkinud *ou* asemele teiste hiiu murrete mõjul tulnud *õu* või isegi ühiskeelest *eu*, viimane muidugi ainult nende väheste „haritud“ keeleuusus, kes on suutnud *e* ära õppida: **Rei** Pihla *kõvêra rõũwâgv* 'kövera rauaga'; **Ema** Viiterna *sẽũwẽ aũgũv* 'saueaugud'; Kuusiku *leũwâv* 'lauad', *piĩlĩ eũk* 'auk jääs, kust hüljes välja käib', *leũsp* 'laupäev' (mõlema küla *eu*-dega keelejuhid olid merel-liikunud mehi). On tähelepandav, et muutus *au* > *ou* on läbi läinud väljaspool *a* labialiseerumisala. Seega siis pole *ou* tekkimisel midagi ühist Ida-Hiiu praeguse tugeva labiaalsusega. Viimane nähtus peab olema hilisem areng, teiskordne suur labialiseerumistendents. Kõnes olev muutus *au* > *ou* võib kronoloogiliselt ühte kuuluda keskvokaalide *e* ja *i* labialiseerumisega (vt. 22, 35b).

13. a. Esitatud nn. hariliku *o* kõrval leidub hiiu murretes kõrge *õ*. Esimeses silbis esineb ta kahel juhul: teatud tingimustel

u-st tekkinult ja diftongides *õä*, *õä* ja *õè* ~ *õě*. Kesk-**Käi** külates esineb järgmist *u* ~ *õ* vaheldust: Luguse *kõzèB* 'kuseb', *põzä* 'väike kott', *lõbä* 'luba', *lõbäitõD* 'lubatud', *õdär* 'udar', *põiskõk* 'peoleo', *sõrèB* 'sureb', *maì tõlè* 'ma ei tule', *tõläd* 'tulevad', ka *õhkä inimäna* jne., kuid *tä suri*, *tuli põlèB*, *ullõD* 'hullud', *lubi*, *kuzi*, *kõer ulõB ullõstè*. Nagu nähtub toodud näidetest, on niihästi esimeses lühikeses, keskpikas kui ülipikas silbis *u* > *õ*, kui järgnevas silbis pole kõrget vokaali *i*-d või *u*-d. Hiljemini on teise silbi kõrge vokaal ise küll võinud madalduda. Mujalgi **Käi**-s võib kohata sama häälikumuutust, kuid mitte nõnda järjekindlalt nagu kihelkonna keskosas: Nõmme *mõštät*, *sõkkäd* 'mustad sukad'; Villemi *kõer kõzèB*, aga *suřnõ*. Mujal Hiiumaal esineb *õ*-d veelgi harvemalt. **Kas**-ist on kirja pandud ainult mõni üksik näide: *lõbäz* 'lubas', *tõlèB*. Elujõulisem on *õ* **Phl** Sääre küla ümbruses: *sīs anttakse lõbä*, *mõst hobüne*, *rõskäd lõmäd* 'võigud loomad', *hõlk* 'hulk'. Et Kesk-**Käi** esindab vanemat keeleuusust, osutavad juba mainitud vanavarakogujate ülestähendised Hurda kogus. Näiteks kirjutab Mey 1889 **Phl**-st *tolgä* 'tulge', *pona* 'puna', aga *Hane sulust* 'hanesulest' (H II 41, 67 jj-d). On juba (12b) osutatud, kuidas niihästi *o* > *õ* kui *u* > *õ* *h* ees järgneva vokaali mõjul, sest intervokaalne *h* ei sega enda ees ja taga oleva vokaali käsitamist ühtekokku diftongiks ja seepärast on ühendis vokaal + *h* + vokaal samad häälikusuhted, mis on vastavate osistega diftongides. Siin on näha, et teise silbi vokaalil võib ka siis olla mõju esimese silbi vokaali kvaliteedile, kui nende vahel on mõni täiesti oraalse artikulatsiooniga konsonant või konsonantide rühm. Sõnades *lõbä*, *lubi*, *tõlè* jne. on täiesti samad vokaalide kvaliteedisuhted, mida võib leida vastavatest diftongidest: *õä*, *uì*, *õè* jne. Esimese silbi *u* > *õ* (*i* > *è* ja *ü* > *õ*) muutuseks on peale muu kindlasti kaasa aidanud hiiu hääldusviisi üldine tendents tarvitada häälduselundeid võimalikult vähe.

b. Diftong *õä*, *õä*. Selle diftongi kohta on juba toodud näiteid 2b ja 4b, nagu **Ema**, **Rei** *tõäd*, *sõäd*, **Phl**, **Kas**, **Käi** *tõäz*, *nõä*, *õäd* jne. Käesolevas ühendis peaks tõstetama ainult küsimus, miks on madaldunud *u* > *õ* (samuti *i* > *è*, *ü* > *õ*), kui tema järelt on kadunud klusiili nõrk vaste. Klusiili nõrga vaste kadudes sattusid teineteise kõrvale vokaalid *u* ja *a*, mis alguses jäid kaheks iseisvalt kõrvu esinevaks vokaaliks, kuid aja jooksul on nad enamates eesti murretes kokku sulanud diftongiks. Ometi on säilinud teatud vahe algupäraste ja hilistekkinud diftongide vahel. Algupärased diftongid alluvad astmevaheldusele (*laülu* ~ *laülü*), hilistekkinud on

aga aina tugevaastmelised, s. o. diftongi teine osis on esimesest tunduvalt pikem. See olukord paneb tahtmatult arvama, et praeguste hilistekkinud diftongide teine osis on pidanud olema pikem — poolpikk või pikk — juba enne diftongi tekkimist. Setälä arvates (Quantitätswechsel 21) pidi juba soome-ugri algkeeles teise silbi vokaal olema nõrgas astmes poolpikk ¹).

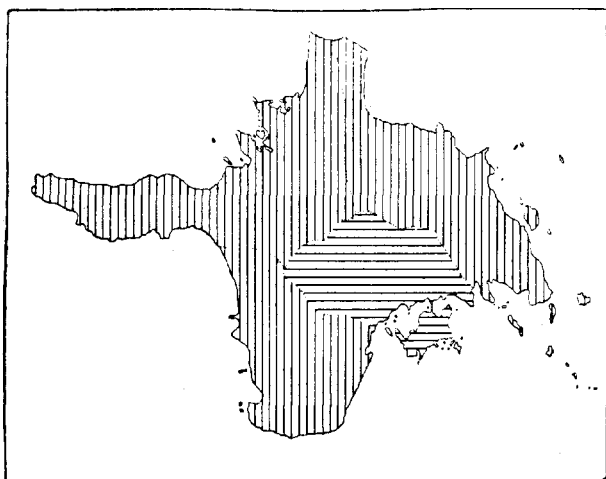
Selle oletuse vastu on välja astunud Collinder FLQW 49. Collinder'i arvates on meil tegemist üksnes hilise, eesti keeles eneses tekkinud „ersatzdehnungiga“. Usutav on, et eesti keeles on teise silbi vokaal pikem olnud juba enne intervokaalse klusiili nõrga vaste kadu, et hääldati **tuβān*, **suγān* jne., millest β, γ, δ kao järel saadi *tu-ān*, *su-ān*, ja hiljemini siis *tu-ā*, *su-ā*. Kui *u* ja *ā* vahelt kadus neid kahte silpi jagav hiatus, hakkas intensiivsemalt artikuleeritav poolpikk *ā* avaldama assimileerivat mõju. Et intensiivsuse haripunkt oli *ā-l*, artikuleerus *u* üha lõdvemalt. Lõtvuse põhjustajaks oli keeleselja väikesem tõus. Nõnda on madala *u* kaudu järk-järgult välja jõutud praeguse *o-ni*. Ühiskeeles ja paljudes murretes on käesoleva diftongi esimene osis sama kvaliteediga nagu hiiu murretes. Ühiskeeles peab *ō-d* pidama just hääldusnormiks. Murdeti on aga see diftongiosis madalam või kõrgem (vt. *ō*. Sõster „Alanevate diftongite esimese osise kvaliteet Eesti Keele Arhiivi andmete järgi“ (käsikiri, EKA 518).

c. Diftong *ōë ~ õë*. See diftong on saadud algupärasest *oi*-diftongist *i* madaldumisega *r*, *v* ja *é ~ j* (< *j*) ees (madaldumise kohta vt. 1 b) või *ue*-ühendist, mille vahelt on kadunud klusiili nõrk vaste. Peale selle on sõnu, kus *o* on lühenenud algupärasest pikast *ō*-st. **Phl** Sääre *sòë* (gen. *sojā*) 'soe', *lõëtptz* 'loetas, laskis lugeda', *põëst oštët*; Kuri *lõëdpkse* 'loetakse', *sā lõëD*; Keremaa *põëG*; Suuremõisa *kòër ~ kõërā.D*. **Kas** *ma izë lõë* 'loen ise', *kòër ~ kõërā.* **Käi** Luguse *kòër ~ kõërā.*, *põëG*, *põëDpDë* (< **puγëttattihe*) *läbì* 'palmitseti, põimiti läbi'; Nõmme *sòë*, *rõëgā.z ~ rõëkkvD* (< **rō-vikkas*). **Ema** Viiterna *kòër ~ kõërāD*. **Rei** Kidaste *põëG*, *sòë*, Ogandi *rõëgāz ~ rõëkkvD*. Käesolevad näited toovad uut tõestusainestikku selle kohta (vt. 1 e), et praeguses hiiu häälduses ei ole

1) „Beweise dafür sehe ich z. b. in den estnischen verhältnissen wie nom. (od. part. *ilma*) ~ gen. *ilmā*, *laig ~ langā* (d. h. überhaupt in der halben länge des vokales der 2:ten, bzw. 4:ten silbe, wenn die vorhergehende silbe die schwache stufe darbietet), sowie auch in der länge des vokales der zweiten silbe in vielen lappischen dialekten ..., welche erscheinung unzweifelhaft sehr alte verhältnisse abspiegelt“.

mingisugust vahet algupärase ja hilistekkinud diftongi vahel, olgu viimane saadud mistahes teel, või ajaliselt kas varemini või hiljemini. Saareste on EK 1929, 1 jj-d pidanud võimalikuks erinevust mõlema diftongirühma vahel. Mõnedes eesti murretes võib ehk praegugi olla vahetegemist, kuid ühiskeel ja enamik murdeid on hiiu murretega samal tasemel. Nn. hilisdiftongide ebadiftongilisus on varemalt olnud siiski õige üldine (Saareste l. c. 7 jj-d).

14. a. Poolpikk *õ* esineb esimeses pearõhulises silbis üksnes hilistekkinud diftongides *aõ*, *eõ* (~ *iü*) ja *õõ* (~ *üö*). Diftong *aõ*

Joonis 6. ||| *süüB*, *püü*; ≡ *sööB*, *pöö*.

kohta on toodud näited 1d-s, kus on osutatud, et see diftong on hiiu murretes omane peamiselt **Kas**-le ja **Käi**-le.

b. Diftong *eõ*. **Kas** *võõ* 'Veo talu', *mei izä, läks teõle* 'meie isa läks teole', *mā sēõ kinnē* 'seon kinni', *teõõpõz* 'teotas', *lēõ* 'Léo'. **Käi** Luguse *kēõB* 'kidub, põeb', *teõl, sēõB*. **Rei**-s, **Ema**-s ja **Phl**-s on allakirjutanu kuulnud *eõ* asemel *iü*: **Phl** *tjüõDõr* 'Teodor', *sjüB*. **Ema** *tjüõpõz, tjüõlā*. **Rei** *tjü õrjüz, tjüõlast* 'teolised'. (Vt. 6. kaarti.) Isikuti võib ka **Ema**-s kuulda *eõ*-d. Siinkohal on diftongis *iu* esimene osis märgitud harilikust natuke madalamaks. Madalam artikulatsioon ei ole aga üldine. Samal ajal võib isikuti kuulda samakõrguste komponentidegagi diftongi (17d).

c. Diftong *õõ* jne. Selle diftongiga on tegelikult ainult paar sõna: **Kas** *põõz* 'peos', *põõzā* 'pihku', *rõõ* (nom. *rõõdū*) 'räästaalune

katuse ja lae vahel'. **Kāi** Luguse *põõz*. **Phl**-s, **Ema**-s ja **Rei**-s on sarnaselt eelmise rühma sõnadega ka siin kõrgem vaste: **Phl** Värsu *püüðäve* 'peotäie'. **Rei** Pihla *püüzə* 'peosse, pihku'. (Vt. joonist 6.) Diftong *õõ* on saadud labiaalse klusiili *p* mõjul varasemast *iu*-st. Seesugust vokaal-ainese labialiseerumist esineb paljudes muudiski murretes, muuseas isegi Hiiumaast territoriaalselt kaugel leivu murdealal: *püüðäüz* 'peotäis' (AES).

õ kaugemal sõna sees.

15. a. Esimesest pearõhulisest silbist kaugemal sõna sees esineb niihästi lühike *õ* kui poolpikk *ȭ*. Kummagi esinemiseks on tingimused siiski täiesti erinevad.

Lühike järgsilpide *õ* esineb teises silbis siis, kui esimene silp on ülipikk, kaugemal sõna sees võib ta esineda muudelgi tingimustel. Üldiselt vastavad *õ* esinemise tingimused redutseeritud *p*, *v* omadele. Ongi ju *õ* esinemine lihtsalt *u* reduktsiooni nähtuseks. Järgsilpide *u* ise võib põlvneda kas algupärasest *u*-st, *ü*-st või *o*-st, *õ*-st või diftongidest *ui*, *oi*: *suṛnõ*, *helligõd* 'õrnad, hellad', *rāmandõd* 'raamatud' jne. Kõrge tagavokaal *u*, olles lühikeses rõhutus silbis, on hakanud artikuleeruma üha väikesema intensiivsusega; seega siis ei ole keeleselg, nagu juba teame, enam tõusnud küllaldaselt, mille tagajärjel on artikuleeritav vokaal saadud madalam. Akustiliselt on see vokaal kvaliteedi poolest *u* ja *o* vahel ning ühtlasi sarnane pika *ȭ*-ga (selle kohta lähemalt 20 a). Vahel võib *õ* olla hääldatud hääldusorganite eriti loiu tegevusega, nõnda et moodustub häälik, mis akustiliselt on õige lähedal indiferentsele vokaalile. Seda *õ* nüanssi ei ole käesolevas töös eraldi märgitud peale mõningate oluliste või tähelepandavate juhtude, kus vastava tähistisena on tarvitatud *ȭ*-d. Seepärast ei ole põhjust olnud märkimisaluseks võtta ilmse indiferentse vokaali värvinguga, harvemini esinevat *ȭ*-d, et *u* ja samuti *i* redutseerimisel on oluliseks momendiks ainult nende häälikute artikulatsiooni madaldumine. Järgneva mõningaid näiteid kirjeldatud *õ* kohta: **Phl** Sääre *terē hõmīgõst* 'tere hommikust', *saime kōkkõ* 'saime kokku, kohtasime', *paljõ lȧvõ* (~ *lȧvu*), *nē pole aṛmõ aṇ* 'need pole armu andnud', *tüdrügõd* (~ *tüdrügõd*) 'tüdrukud, tüdrukuid', *joūlõdõ ȧgõ* 'jõulu ajal'; eriti sellel murdealal võib kuulda veelgi suuremat *u* redutseerimist: *tõdõd* 'toodud', *sõdõd* 'söödud' (vt. ka 7). **Kas** *tedā on nāātõn*, *rāmandõd* 'raamatud', *leikkõze kū* 'august', *õm-bū* 'õunapuu', *pū kīlõ*

'puukiilu', *vāzīgō* 'väsigu', *kadāgōz* 'kadastikus', *kūlrōz* 'küürus', *kopanīgō* 'kodaniku'. **Kāi** Villemi *līkkō jōmp*, *aṅkkōr* 'ankur, lähker', *ōlēttō* 'hooletu', *kerikkōlēine* 'kirikuline' (uuem sõna, vanem — *keṛguleine*), *kurendōz-aḷō* 'põiklattidest aed'. **Ema** Viiterna *keṛgōlānā* 'kirikuline', *julttōnd* 'jultunud', *oinōd* 'oinaid', *tarttō* 'Tartu', *kaṁmalōga* 'kamaluga', *kurendōze-aḷō*; Kuusiku *sōnīgō unīgōp* 'sõnnikuhunnikud'. **Rei** Rootsiküla *āppīgōd* 'oblikad', *āllīgōd* 'sinikad', *roātō* 'rohtu', *seīnō* 'säinaid', *paštū aēgō* 'paastuajal' jne. — Kui sõna on hääldatud rõhuliselt või tahtlikult eriti selgelt, siis esineb redutseeritud *ō* asemel *u*. — Hurda kirjasaatjad Tikerpuu ja Mey kirjutasid *ō-d o-ga* (H II 41): **Phl** *leikomas* 'liikumas' (67), *Kersto* ill. (70), *kerstokaasā peale* (70). Pandagu tähele, et Meyl esineb ka *Walibo* (90) 'Valibe' (< *Vallipää*), mis on huvitavaks näiteks redutseeritud vokaalide segiminekest. **Phl** Sääre külast on allakirjutanu ühe korra registreerinud ka *pōhēlsō* 'Pühalepa'; Keremaa külast on registreeritud taas *vazik* gen. *vazigō* (~ *vazigu*) 'vasikas'. Ülalpool (7) on juba näidatud, kuidas reduktsiooni kaudu on võinud järgsilpides vokaalid segi minna. Siinkohal lisatagu mõni näide *ō* täielikust reduktsioonist: **Phl** *muīštāze kaūtṭyn* 'mõistuse kaotanud', *hunīgōd* 'hunnikud'; Kuri *maṁtāz* 'mahtus'; Reikama *sišsā laštān* 'sisse lastud'. **Kāi** Nõmme *umīgā* (~ *umigō*) 'hommikul' jne. — Ametlikult *-ste*-lõpulistes kohanimeses võib kuulda *ā* asemel ka *ō-d*, näit. **Kāi** *aōāstō* 'Agaste küla **Phl**-s'; *emāstō* 'Emaste'. — Lõpuks lisatagu, et nooremal generatsioonil, kes ühiskeele mõju tõttu püüab *ō-d* vältida, on kohati arenenud taas selge *o* järgsilpidesse, mis on murdest muidu täiesti kadunud: **Phl** Kuri noorelt sulasmehelt — *siš_kui roātō jā nī paljo kašvān oñ*. — Mitte üksi need ülalpool tsiteeritud Hiiu vanavarakogujad pole tajunud *ō-d o*-hääliku nüansiks, vaid allakirjutanu keelejuhid on samuti pidanud seda häälikut ikka *o*-ks, kui nende käest küsiti, mis „täht“ see võiks olla.

Lühikese *ō* vaatluse lõpus peab eriti nimetama kahte sõna *pārgō*, *pārgō* 'suviköök' (üldhiiuline) ja *nōlpgō* 'vanaaegne nõelatops' (**Kāi**). Nende sõnade lõpposa *-gō* on kulunud *koda*-sõnast: *pārgō* < **pārikota*, Wiedemann EWb *pār-koda* 'Sommerküche der Bauern'; *nōlpgō* < **neylahenkota*, Wiedemann EWb *nōla-koda* 'Nadelbüchse, (D) das am Kettengürtel getragene Nadelkissen'. Nendes sõnades on tavalise *ō* kõrval rõhutatud või eriti selges kõnes muidugi ka *u*, kuid isikuti võib kuulda ka selget *o-d*. Vähemalt *nōlpgō*-sõnast on praegugi rahval teadvus alles, et lõpp-

osa -*o* on lühenenud *koda*-sõnast. See asjaolu on võinud mõjuda kaasa, et lõppsilbile on jäänud tugev kaasrõhk, mis on aidanud *o*-l säilida.

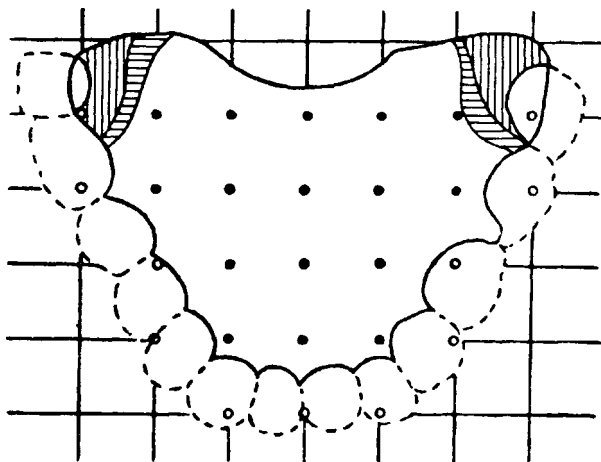
b. Poolpikk *õ* esineb teises silbis üldistel poolpika vokaali esinemistingimustel. **Kas**-s ja **Käi**-s on see häälik vahest kõige üldisem ning tema esinemine allub teatud määrani kindlale seadusele. Kui **Kas** murde esimeses silbis on pikk *õ*, *ä*, või *õ̃*, *ä̃*, siis ei ole teises silbis *ü*, vaid on *õ*: *rõmõz* 'rõõmus', *kõnõ ots* 'lõuaots', *õrõn* 'hõõrun', *äpõ* 'Aadu', *kõlõd* 'kaalud', kuid *kumüz* 'kuumus', *silüd* 'siilud', *nõrüd* 'neerud' (uue sõna), *kopü*, *alüd* 'halud'. Esitatud juhud on vaid üldisemaks nähtuseks, kus reeglipärasus on kõige suurem. Peale selle võib *õ*-d kuulda ka muudel tingimustel nagu *vařjõd*, *tulõ kuõ* 'tule koju'. On huvitav tähele panna, et sõna pikenedes võib teise silbi *ü* muutuda *õ*-ks: *nõrüd* aga *nõrõ-aiõüz* 'neeruhaigus', *nägü*, aga *nägõzõd*. Peale **Kas** esineb *õ* muudelgi murdealadel, näit. **Phl** Sääre *pattõd*, *ilõzõp*, *raijõb*, *münõ elõ* 'minu elu', *kanõ*, *jahõ*, *hijõ tänõ pēz* 'vanaaegne hiiu tanu peas'. **Käi** Luguse *leizõ* *bořizõ* 'nekrutid', *kõnõd* 'koonud, lõuad', aga ka *aiõüz* 'haigus', partide kutse: *pilõ*, *pilõ*, eriti pandagu tähele *pudrü*, kuid *ku ümõgä suřnõ äivõ vüvõ*, *sis sõvõ pudrõ ennõ*; *aitõ* (= hatt 'vanaaegne hiiu peakate') *olõn näinõ* (Nõmme); *koivõ-valgä* (Luguse). **Ema** Viiterna *külm-aiõüz* 'influenta'; *halltõbi*, *aõrõd* 'aerud'. **Rei**-s on poolpikk *õ* siiski väga haruldane. Pealegi on allakirjutanule jäänud mulje, et kui teises silbis kuulduki *ü* asemel *õ*-d, ei ole küsimuses *õ*, vaid lauserõhutu asendi tõttu lühendunud *õ*. Üldiselt võib aga öelda, et *õ* esinemist *ü* asemel põhjustab kas eelnev vokaal või lauserõhutu asend. Eelneva kõrge vokaali puhul on harva teises silbis *õ*-d. Esimese silbi madalad, eriti aga sama kõrgusega artikulatsioonid, on mõjunud progressiivselt järgneva silbi vokaalile, selle artikulatsiooni madaldades. Nagu esitatud näidetest on ilmnenu, ei peegelda hiiu järgsilpide *õ* ~ *u* vaheldus mingisugust vana foneetilist olukorda, vaid igal juhul tuleb lähtuda *u*-st, olgu see algupärane või mitte. Huvitav on aga jälgida, kuidas mitmel eri tingimusel on hakanud järgsilpidesse arenema uus *o*, mis noorematel on saamas fonoloogiliselt iseseisvaks häälikuks.

16. *a* vaatlusel on esitatud näiteid sellest, kuidas see häälik võib vahelduda mõne teisega, ilma et iga kord võiks läbi näha, missugune füsioloogiline moment on olnud artikulatsioonikoha muutust põhjustamas. Ka *o* puhul võib kohata mitmeid sõnu, kus

selle hääliku asendamine mõne teise häälikuga on kas täiesti psüühiline nähtus või küsimuses on rahvaetümoloogia või taas erinevate vokaalidega alglahted, millest vastav sõna on laenatud. — **Phl, Kas, Kāi** *kubàr* gen. *kubàrp*, **Ema, Rei** *kubàr* 'vilja-, marjakobar' ~ Wiedemann EWb *kobar* gen. *kobara* (*kõbar*) 'Traube, Büschel, Haufen, Trupp, Gruppe' (Mark Suomi V 10, 238 jj.); *podl* gen. *podl* (üldhiiumaaline) ~ Wiedemann EWb *pudi* gen. *pudi* (*podl*) 'Brei, Eingebroctes jne.', millega kuulub ühte *pude* gen. *pudeda*, *pudema* (*pute*) 'locker, mürbe, spröde, zerbrechlich', *pudenema* 'zerfallen, sich zerbröckeln, abfallen' ja teisi tuletisi samast tüvest; Wiedemann EWb hiiu sõnana *kurtsutama* ~ *kortsutama*; ibid. *kurp* gen. *kurba* ~ *korbits*, *kurbits*, *kurwits* 'Waldschnecke (Scolopax rusticola)'; **Phl** Sääre *hořjułtp* *huntezē* 'hurjutad hunte' ~ Wiedemann EWb *hurjutama* (*horjutama*) 'scheuchen (bes. Wölfe mit dem Zuruf „hurjoh“), schelten, beschämen'; **Phl** *muškuv* ~ *Moskva*; **Phl** *sibèrē oḡgòr* (~ *oḡgur*) ~ *Ungern* 'Ungern-Sternberg, kes saadeti Siberisse asuma'; **Kas** *vazē-vuzl* ~ Wiedemann EWb hiiu sõnana *waze-ozl* 'Winterschachtelhalm (Equisetum hiemale)'; *koràt* gen. *koràpi*, *koràdi* jne. esineb paralleelselt *kuràt* gen. *kuràpi*, *kuràdi* jne. kujudega. Afektiivse iseloomuga sõnana on *kuradil* olnud eriline tendents igasugusteks häälikumuutusteks (Mägiste EK 1927, 76 jj.), esineb ju ühiskeeleski ning kirjanduses see sõna vahetevahel *o*-lisenä; *kurendòze-aib*, *kurendòz-aib* jne. (üldhiiumaaline) 'põiklattedest aed' ~ Wiedemann EWb *korendus* gen. *korenduze* 'Zaun mit schräge liegenden Stangen' (< **kuręnt*-, tuletis sõnast **kurki* gen. **kuręn* 'kurg', vrd. Lönrot SRS soome *kurjen-siipiaita* 'ett eget slags gärdesgård'); *pruś* gen. *pruśsi* 'prees, pross' ~ ühisk. *pross*; nähtavasti on käesoleval juhul olnud kaks eri lähte-kohta; millest kumbki sõna on saadud: *pross* < saksa *Brosche*, *pruś* < *Brustnadel*, kust ka **TMj** *pruśneḡl* 'pross', — hiiu murdevorm oleks seega elliptiline kuju; *puřgànd* (üldhiuline) ~ ühisk. *porgand* < baltisaksa *Burkane*, *Borkane*; **Phl** Sääre *noñnimv* ~ *nuñnimv* 'konutama, ühel kohal tööta istuma'. Koos mitmesuguste murdeliste vastetega, nagu Saaremaa *noñ* gen. *noñni* 'vares', **Tõs** (LS J III) *nonn* 'omaette nohiseja inimene' kuulub ilmsesti siia Wiedemann EWb *nuññ*, *nunn*, *noññ*, *nonn* 'Nonne', millel on kaks lähtekohta, alamsaksa *nunne* ja ülemsaksa *Nonne* (vt. Kluge EtWb s. v. *Nonne*). Täendusarenguliste võimaluste suhtes vrd. Lönrot SRS soome *nunna* 'nunna; veklig qvinna; hjertunge (smekord); ko- och getnamn'.

u-häälikud.

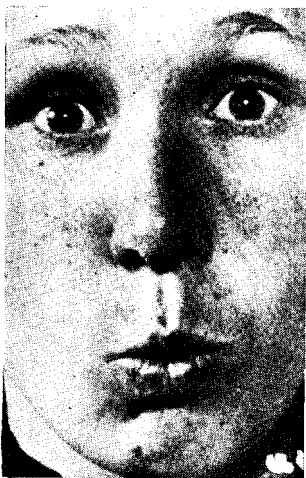
17. a. Pearõhulises silbis. Postdorsaalsetest häälikutest on *u* küll kõige kõrgem, kuid siiski mitte nõnda kõrge, et temast jääks puudutusala palatogrammile. Kahelt hiiu katsealuselt võetud palatogrammid lühikesest *u*-st ei registreeri üldse puudutust, seda tuleb õige vähe nähtavale üksnes pikka *ū*-d artikuleerides. Mandrimurretest ja ühiskeelest tehtud palatogrammid osutuvad aga väikest postpalataalset artikulatsiooniala lühikesestki *u*-st. Joonis 7-dal

Joonis 7. Palatogramm ühiskeelee *u*-st ja *ū*-st.

on toodud palatogrammid niihästi ühiskeelee lühikesest *u*-st (vertikaalsete joontega märgitud) kui ka pikast *ū*-st (lisa-puudutusala osutavad horisontaalsed jooned). Seega siis on hiiu *u* madalam ning sedavõrd tagune, et väike puudutus piirdub ainult pehme suulaega. — Huuled on *u*-d artikuleerides hästi ettepoole lükkunud ning tugevasti ümmardunud. Pilt 8-dal on hästi näha, kui võrd intensiivselt on toimunud huulte ettepoolelukkumine ning ümmardumine. Huulte vahel olev avaus on umbes hernekujuline. Kettunen LUKD 14 jj. tunneb **Kod**-st mitmesuguseid *u* kvaliteedivarjundeid. Hiius seda ei esine. Kui me selles murdes siiski kohtame normaalsest *u*-st erinevaid nüansse, on need täiesti positsioonilised ega ole murde süsteemi järgi iseseisvad häälikud. Mõningaid näiteid *u*-st: **Phl** Sääre *nät tullēd* 'nad tulid', *puū leam* 'küüt lehm, kellel ka kõhualune on valge', *udūzēd ilmād*, *lubā*, *kurķ* 'kurk, söögilõõr', *silmā*, *kulmūd*, *hunīgēd* 'hunnikud', *unudpžēd*

'unustasid'. **Kas** *uks on lukkêz* 'uks on lukus', *sant tujù* 'halb tuju', *um̄bæst* 'umbes', *sugü-õim* 'suguvõsa', *lump̄p̄p̄* 'lonkab', *kurü* 'karjamaa mere ääres, kus niidud ja põllud on maa pool ees', *mujäc̄p̄* 'mudaga'. **Käi** Luguse *luht* 'luht, luhahain', *puzä* 'väike kott', *pūc̄p̄m̄p̄* 'õgima', *pūkubū* 'pakktaru', *sumām̄p̄* 'sumisema', *klut* 'villatükk, tort, jahuklimp jne.'. **Ema** Viiterna *murastom̄p̄*

Pilt 8. Huulte asend *u* moodustamisel.

'poolhapuks minema', *mūrelbi-toim̄na* 'toimne kangas, kus kolm loomkonda on ühte- ja kolm teist-pidi', *surnõ-puorü* 'puder, mida söödi hommikul enne surnu kalmistule viimist', *tulik* 'emanõges, piimanõges'. **Rei** Pihla *mullä marjäd* 'kartulite vana nimetus', *pūlma vättējäd* 'lapulised', *um̄baid* 'aiaga piiratud väikesem põld'; Rootsiküla *mullik-mari* 'muulukas, põldmurakas', *pūk* 'isane kits, sikk', *udrām̄p̄* 'mürama'. — Üldhiiumaaliselt (ja ka -saaremaaliselt) on *u*-ga sõnad *lūki* ~ *lūki* 'lõhki' ja *lūkum̄p̄* ~ *lūkum̄p̄* 'lõhkuma', lõuna-eesi *lākma*, soome *lohkoo* (Kettunen Kod Vok 4). Selleski sõnas ei ole *u* esinemine füsioloogiliselt kuidagi seletatav, vaid siingi on pidanud muutuse alguseks olema kas

puhtpsühholoogilised tegurid või mõni tähenduslikult lähedane sõna. Niisuguse sõnana oleks *lūki* suhtes mõeldav *pūki* (Saaremaa, M. Toomse teatel) tähendusega 'katki', Lõnnrot SRS soome *puhki* 'genom, igenom, tvärsigenom, itu, upp, sönder jne.'. Wiedemann EWb saartemurrete kõnekäänuna *luhki puhki räkima* 'gründlich besprechen, durchsprechen'. Üldhiiuliselt on *humik*, *umik* 'hommik'.

b. Erilise rühmana esineb *u*-liste sõnade alal *ujūm̄p̄* ~ *ujūm̄p̄* (üldhiiuline), **Phl**, **Kas**, **Käi**, **Rei** *kujū*, **Kas**, **Käi**, **Ema** *kujō* (samuti ka *tujō*) 'koju', *pujā* ~ *pujā* (< *pōc̄g*, **Käi**, **Rei** on registreeritud ka *pōjā*, *pōjā*). Siia kuuluvad veel *sujā*, *ilmā* 'soojad ilmad', *rujā* 'roe', *rujāne* 'roojane' (kõik **Kas**), kus *u* < *ō*. Hakulinen on oma väitekirjas „Über die semasiologische Entwicklung einiger meteorologisch-affektivischen Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen“ (Helsinki 1933), 111 jj-d arvanud leidvat nendes sõnades, nagu ka paljudes teistes, *o* ja *u* vahel-

dust, *o* ise oleks olnud algsem. Tooms EK 1933, 165 jj-d on pidanud võimalikuks häälikumuutusi $u > o$ ja $o > u$ eri murretes. Praegused kirjud suhted põlvneksid murrete segiminekutest. Foneetilis-füsioloogiliselt seisukohalt on kõigiti usutav, et küsimuses on eri murrete häälikumuutusi. Nagu ilmneb allpool *j*-hääliku vaatlusel, on enamates murretes tema artikulatsioonikoht madaldunud madalate või keskkõrgete vokaalide naabruses, mille tagajärjel on saadud häälik, mis kuulub *e*-rühma, nimelt *ē*. Kõrgete vokaalide, peamiselt *u* ja *i* naabruses ei madaldu *j* artikulatsioon. Seega on keeles kaks *j* esindust. Murdeid vaadeldes näeme aga, et neis on tendentsi ühtlustada ühes või teises suunas. Ühelt poolt kaldutakse täiesti vältima *j*-d ja artikuleeritakse tema asemel algupäraste kõrgete vokaalide, kõigepealt *u*, naabruseski *ē*. Et aga *ē* moodustamine kahe kõrge vokaali vahel või kõrge vokaaliga ühenduses ei ole füsioloogiliselt hõlpus — see oleks vastukäiv üldse eesti keele häälduses mõõduandvale mugavus- ning otstarbekohasusprintsibile —, siis peab madalduma naabruses olev vokaalgi. Teistes murretes ei ole tendentsi madaldada *j* artikulatsiooni kõrge-vokaalseski ühendis. Niisugustes murretes on siis, vastupidi, kaduvust säilitada (või uuesti tagasi tuua) *j* ühendites keskkõrgetegi vokaalidega. Sellele vastavalt on neis murretes keskkõrged vokaalid võinud kõrgeneda kõrgeteks. Praegune murrete *uju*- ~ *oēo*-sõnade kirjavus seletub kirjeldatud hääldustendentsidega. Kahjuks ei ole suurem osa murdeuurijaid eraldanud *ē*-d ja *j*-d, vaid transkriptsioonis on üldistatud üks või teine märkimisviis. Toomse kirjutisest l. c. 167 jj. paistab siiski, et enamik *ē*-ga märkimisviise on ühenduses madalama vokaalinüansiga: **Kse** *kʲe.ɛ̯(n)* 'kujun', **Mär** *kʲe.ɛ̯line* 'kujuline', **kʲe.ɛ̯** 'kuju', **Tõs** *o.ɛ̯* 'uju' jne.

Sõnaalgulise *ju*- > *jü*- kohta vt. 36c.

c. Diftong *ui*: **Phl** Sääre *huizupɔi* 'hõõtsutati', *huiskɔmɔ* 'kergitama, tõstma', *uipɔz* 'uinak', *huì* 'piirits', *nuija-mõr* 'ämmamoor', *luik* gen. *luioē* 'tuudutus, sarvehääl'. **Kas** *kuik* gen. *kuloū* 'luik', *tuiskɔv* 'tuiskab', *kuì*, *luittä* 'lita, lirva'; viimases sõnas on *uit*-ühendiga edasi antud mandri *ut*: *luittä* id. (Vt. palatalisatsiooni.) **Käi** Villemi *uì* 'piirits', *luipər* ~ *luipər* 'luine', *puip* 'puid'. **Ema**-s ja **Rei**-s on *ui* ~ *uì* esindus täiesti sarnane esitatud kihelkondade omaga. Kuskil ei esine selles diftongis kvantiteedi vahelduse kõrval ka kvaliteedi vaheldust. Vastastikuseid assimileerivaid mõjustusi ei saaks küsimusse tulla, sest diftongi mõlemad osised on kõrge artikulatsiooniga häälikud. Seni on juba paarile korrale mainitud

ning allpool peab veelgi mainima asjaolu, et madala artikulatsiooniga vokaalid alluvad palju hõlpsamini reduktsioonidele ja assimilatsioonidele kui kõrge artikulatsiooniga vokaalid¹⁾. Selle nähtuse tagapõhjaks on hiiu murretes (ja mujalgi eesti keele alal) valitsev seadus, et kõrgeid vokaale artikuleeritakse palju intensiivsemalt kui madalaid. Intensiivsem artikulatsioon eeldab aga muuseas sedagi, et iga üksik häälik moodustatakse pretsiissemalt oma artikulatsioonikohas. — Kõigis hiiu murretes esineb *ui*-diftongiga ka tüvi *muistmp* ~ *muistmv* 'mõistma', *muistúz* 'mõistus'. Vrd. Lõnnrot SRS soome *muistaa*, mis 'minnas, pāminna sig, erinra sig, komma ihāg, hāgkomma' jne. kõrval tähendab ka 'förstå, kunna', *muistaa lukea* 'kunna läsa', *muistaa raamatuita* 'vara bevandrad i skriften'. Hiiu murretele lähedastes saarte murretes ja mandril ei esine selles sõnas diftongi *ui*-d. Seepärast peab arvama, et selleski sõnas on küsimuses kas laen või mõjustus Kuusalu randade murdeist, millega hiidlastel on olnud otseseid ning tihedaid kokkupuuteid viimase ajani, sest mõlema ala kalastajate kalaveed puutuvad kokku; vrd. AES **Kuu** Tapurla *muistama* 'mälestama', *ei minā muista*, *minü muista*ēš. Arvesse võib aga tulla ka Turu kandi soome keel, sest selle alaga on hiidlased olnud samuti väga tihedates sidemetes (vt. 1e, *naur*).

d. Diftong *iu*. See diftong on kahte algupära. Esiteks põlvneb ta algupärasest *iu*-diftongist: *kiü* pl. *kiüd* 'lina-, lihakiud', *liügi laskmp* ~ *lašmp* 'liugu laskma', *kiüzmp*, *kiüzmv* ~ *kiüzät* 'kiusatud' (üldhiilised sõnad). Teiseks esineb *iü* hilistekkinud diftongis (vt. 14b) peamiselt **Phi**-s, **Ema**-s ja **Rei**-s, näit. esimeselt murdealalt Sääre *tiümihed* 'teomehed', *siüdi üätä* 'seoti ühte', *liütvpv* *heñnäst* 'leotavad end', *kiüb* (< *kidūmp*). Nagu üldiselt, nõnda ei ole käesolevalgi juhul hilistekkinud diftongil kvantiteedivaheldust.

u kaugemal sõna sees.

18. Esimesest silbist kaugemal sõna sees esineb *u* üksnes siis, kui ta teises silbis on poolpikk, või kui sõna on hääldatud eriti selgelt, siis üldistel järgsilpide redutseerimata vokaali esinemistingimustel. Nagu ühiskeeles ja enamates põhja-eesti murretes, võib hiiugi murretes järgsilpide *u* põlvneda kas algupärasest *u*-st, *o*-st, vastavate algosistega diftongidest või pikkadest vokaalidest

1) Reduktsiooni suhtes pakub väga ilmekaid näiteid vene keel, kus rõhutatud *a*, *o* ja *e* on harilikult ikka redutseeritud, mitte aga *i*, *u* ega *ī*.

jne. **Phl** Sääre *ajü-jäpä*, 'ajuvõrkude rivi', *tegüd* 'teod', *heļļigud* 'hellad, õrnad', *izü* 'pikne', *jahümp* 'jahvatama'; Nõmba *küüüt* *kañnüd* 'laudadest vöödilised kannud', *palü kerik* 'Palu kirik'; Harju *ümarunä* 'ümmargune', *kazü,čp* 'kasvaja'; pandagu tähele Keremaa *vazügu* 'vasika'. **Kas** *paštü* 'paastu', *kogü* 'kokku', *külüz* 'kuulus', *müzugeinä* 'missugune', *mä_{BE} añnünd* 'ma pole andnud', *palittust* pl. part. 'palituid'. **Käi** Villemi *muištüz* 'mõistus', *kippüb* 'liigub', *kippuopmv* 'liigutama', *vagü*. **Ema** Viiterna *kolludmv* 'lõngu maarjajääga keetma enne kollaseks värvimist', *pudrü-äřgüd* 'pudru männad, -pöörised', *loügudmv* 'linu lõugutama', *rüdü* 'räästaalune lakas'. **Rei** Rootsiküla *näldü-kel* 'ajanäitaja-kell (vastandina kiriku-, aisa- jne. kellale)', *ladü* 'küün', *kařtüz* 'katus'; Kalana *sülüda* 'sõelutakse', *sür nurjattu tõřz* 'väga suur tõrs', *kälüd* 'kaalud'.

Järgsilbi *u* poolest on tähelepandavad pl. part-d *laṃbud* 'lambaid', *kiṇbud* 'kindaid', *haṃbud* ~ *aṃbud* 'hambaid', *võrud* 'võõraid', *oinud* 'oinaid', *säinud* 'säinaid', *säppud* 'saapaid', *käpstud* 'kapsaid' (redutseeritult muidugi ka *laṃbód*, *kiṇdód*, *haṃbód* jne.), kus *u* vastab algupärasele *-ahi-* ~ *-ähi-*. Kujult sarnased on veel pl. part-d *rāmandud* ~ *rāmanud* ~ *rāmařtud* 'raamatuid', *kerigud* ~ *kerikkud* 'kirikuid', *muřtigud* ~ *muřtikud* 'mustikaid', *māřigud* 'maasikaid', *mūřigud* 'muulukaid', *hulk surnud* 'hulk surnuid', *vīdīgud* 'viidikaid', *mařřingud* 'masinaid', *vehēmud* 'vähemaid' (kõik näited on **Phl**-st). Varemalt on sellele juba osutatud, kuidas reduktsiooni mõjul on võinud segamini minna algupäraselt *-kka-* ja *-kko-*lõpulised sõnad (7); sellepärast ei ole siingi võõristav, et praeguste *u*-tüveliste sõnadega üheskoos esineb pl. part-ga *-ud* ka osa praegusi *a*-tüvelisi sõnu, sest siingi on kõigepealt reduktsioon etendanud tähtsat osa. *ui-* ja *oi-*diftongi arenemine üksikvokaaliks pluurali partitiiviski on hiiu murretes täiesti seaduspärane, sest nendes murretes on kontraheerunud kõik järgsilpide vokaalid peale paari nominaaltuletise (*-geinä*, *-leinä* jne.), kust diftong on levinud veel mujalegi (*-meinä*). Hiiu murretes on siis ootuspärased pl. part-id *rāmandud* < **rāmantuita*, *kerigud* < **kirikkoita*, *muřtigud* < **mustikkoita*. Ootuspärased on ka *varügüd* 'varrukaid', *raļppüd* 'raipeid' jne. Kettunen EKAH 177 arwab, et Läänemaa ja saarte *rařtüd*, *vařgüd*, *āřtüd*, *säppüd* on partitiivid, „jotka niinikään ovat syntyneet useampitaivusten, tällä kertaa lukuisten o-vartaloisten mallin mukaan“. Allakirjutanu ei leia hiiu murretest midagi, mis räägiks selle oletuse vastu. Peetagu ainult meeles, et reduktsiooni kaudu tekkinud segiminekuid ei tohi jätta täiesti kahe silma vahele, liiatigi sellepärast,

et meil on kõrvuti tarvitusel *a-* ja *u*-tüvelised *haḥp̄içv* ~ *haḥp̄iga* ja *haḥp̄igō* ~ *haḥp̄igu* 'oblikas' (Phl) jne. Võib lisada veel mõne muu sõna, kuhu kõnesolev pl. part. lõpp on üldistunud: **Ema** *ohjud* 'ohje'; **Rei** *enne jõulud* 'enne jõulusid'. — Esitatud pl. part. *u*-häälikuga esineb üksnes siis, kui sõna on hääldatud eriti selgelt. Niipea kui sõna allub kiirkõne hääldusreeglitele, astub kohe jõusse reduktsioon ning siis kuuldu juba mainitud *ō*. Reduktsioon võib veelgi suurem olla, nõnda et kuuldu *rōmandōd*, *kerigōd*. Tugevasti redutseeritud vokaal on aidanud omaltki poolt kaasa, et isikuti hääldatakse *tūdrūgōd*, *kerigōd* asemel *tūdrūçvd*, *keriçvd* jne. — Hiiu murdeis on sõnalõppu sattunud *v* > *u* (Kettunen EKÄH 117): *razū* 'rasv', *kōrū* 'kõrv' (vt. *v* alt). Praegu maksab hiiu murretes niisugune hääldusreegel, et helitu konsonandi järel muutub ka heliline konsonant helituks, kui talle ei järgne helilist häälikut (vt. konsonantide käsitlust): *paHL* (aga *paḥlā*) 'ora', *paHN* 'pahn' ja ka *raṣf* 'rasv' nende nooremate keeles, kes väldivad kuju *razū*. Praegune heliliste helituksmuutumine peab olema suhteliselt noor. Olemasolev *razū* eeldab lähimaks lähtekohaks *raz̄v* või *raz̄v*, missugune hääldusviis on muuseas omane lähedalseisvale muhu murdele: *leḥm* ~ *leḥam* 'lehm', *paḥl* ~ *paḥel*.

Pikad vokaalid.

ā-häälikud.

19. Siinkohal kõrvale jättes pika ja ülipika ning nende vaheastmete kvantiteedi nüansside kirjelduse, mille kohta tuuakse omaette ülevaade, võib öelda, et hiiu murretes on säilinud pikk algsome *ā*. Peale ühiskeeleele ja enamatele murretele omase kvantiteedi vahelduse tunnevad aga hiiu murded ka kvaliteedivaheldust: *â* ~ *ɔ* või *ā* ~ *ǣ*. Ülalpool (6) on juba näidatud, kuidas poolpikk *ā* on idapoolsemates murretes labialiseerunud selle tõttu, et tema moodustamisel vajatakse intensiivsemat artikulatsiooniorganite tegevust. Intensiivsem organite tegevus avaldub muuseas ka selles, et huuled ümmarduvad enam ning keel tõuseb artikuleerides kõrgemale. Pika *ā* puhul on huuled veelgi enam ümmardunud ja keel on silmanähtavamalt tõusnud ning ühtlasi suundunud tahapoole. — Kõikides hiiu murretes ei ole labialisatsioon ühtlane, nagu osutavad järgnevad näited. Enne nende esitamist mainitagu veel selguse mõttes, et *ā* osutab õige nõrka labialisatsiooni, *ǣ*-ga on vastuoksa tähistatud selle nähtuse tugevat astet. Labialiseeritud *ā* kuulub

ilmsesti veel *a*-häälikute rühma. Kui aga keele tõus ja huulte ümmardumine on veelgi suurenenud, artikuleerub häälik, millest on akustilise mulje järgi raske öelda, kas ta kuulub *a*- või astme võrra kõrgemasse *o*-rühma. Niisugust häälikut on märgitud tähistisega $\bar{a}$.

a. Ülipikk $\hat{a}$: pikk $\bar{a}$. **Ema** Viiterna *kân* gen. *kānē* 'kaan', *tār* gen. *tārē* 'kali, taar', *poštē jām* 'postijaam', *kārmv* 'kaarlad, murakad', *vāv* 'vagad', *kāl* gen. *kālā* 'kael' (kõige vane-mail inimestel). **Rei** Rootsiküla *kāizet* *kālvo* 'särgikäised seljas', *kāz* gen. *kānē* 'kaas', *kāl* pl. *kālūd* 'kaal', *pāl* gen. *pālā* 'pael' jne. — Esitatud kvaliteedivaheldust võib kuulda juba pealiskaudselgi murde kuulatamisel. Samuti võib näha suuremat või vähemat huulte ettepoole liikumist ning ümmardumist. Kasutada olnud katselisifoneetiliste meetoditega ei ole allakirjutanul võimalik olnud registreerida täpset $\hat{a}$ ja $\bar{a}$ oraalset artikuleerimisvahet, sest palatograafilised meetodid, mida käesoleva kirjutise koostamisel on arvesse võetud, ei näita kummalgi juhul puudutust kõval suulael. Kahes käsitlusel olevas kihelkonnas kui ka mujal hiiu murrete alal on labialisatsioonistmed õige vahelduvad. Isikuti võib labialisatsioon olla kas tugevam või nõrgem. Nõnda näiteks on **Ema**-st registreeritud ka *kārē* 'kraasid', *vōgē* pl. *vāgv* 'vaagen', *kān* gen. *kānē* 'kaan', mis on omane idapoolsetele murretele. Emaste murde uuriija P. Palme os on oma kogudes märkinud igal juhul tugevasti labialiseeritud $\hat{a} : \bar{a}$. **Rei** Rootsikülas on ühel keelejuhil olnud samuti *pālūd*, *kālūd* 'paelad, kaelad' ning sellele vastavalt siis ka *pāl*, *kāl*. Nagu juba varemini on mitmele korrale mainitud (1b, 1c, 2a, 4a, 5b, 6a) ei ole **Rei**-s ja **Ema**-s nõnda suurt tendentsi labialiseerimiseks, nagu muudel murdealadel. Kõige väikesem on see tendents **Rei**-s. Sellepärast võib **Rei**-s õigegi üldiselt kohata nii pikka kui ülipikka „normaalset“ *a*-häälikut, näit. Ogandi *kān* gen. *kānē*, *kāl* gen. *kālū*; Rootsiküla *pār* gen. *pārē* 'suviköögis puu, mille küljes on katlaahelad', *mā sā muistmv kül* 'ma hakkan küll aru saama'; Kidaste *jānē-vākkū maks* 'maks, mida anti mõisale jaanipäeval' jne. — Kaart 1 osutab murdepiiri nõrga ja tugeva labialisatsiooniga $\bar{a}$ vahel.

b. Ülipikk $\hat{a}$: pikk $\bar{a}$. **Phl** Sääre *sōdik* 'pulmaandide tantsitaja pulmas', *sāv* 'sina saad', *pāk* gen. *pōgē* 'tuletorn', *vār* gen. *vōrē* '(Vormsi) vanamees', *pāl* gen. *pālā* 'pael', *vāks* gen. *vōkksā* 'vaks', *kālūz* 'kaelus'; Kuri *pār* 'tala, kandepuu', *tulē jāk* 'pilak', *prāv* gen. *prōdē* 'praad', *mā tē* 'tean'. **Kas** *māgər* 'maakaar, ida',

vâblpnâ 'herilane', *pîrû-alû pîrîd* 'parred ahjusuu kohal, kus kuivatati lõmme', *nâl* gen. *nâlâ* 'nael', *munâ-tâl* 'munarebu', *üks-vaal* 'ükshaaval', *kât* 'kaant', *sârnpâ* 'saar'. **Käi** Villemi *krõppsi-kak* 'kraapekakk', *sâr* gen. *sârê* 'saar(maa)', *nâbrê perê*, *pākspu* 'rhamnus frangula', *kâl* gen. *kâlâ* 'kael'; Luguse *tûl jêb vâks* 'tuul jääb vagaseks', *vâlî-kaicâz* 'vaalikaigas'; Jausa *sukkâ pâlâ* 'sukapaelad', *sõdêl* 'saadetud'. Nagu eelnenud punktis on mainitud, võib ka teistes Hiiu kihelkondades kuulda tugevasti labialiseeritud suhet *â:õ*, aga mujal pole see üldine, nagu kolmel siinesitatud alal. Kõikjal Hiius on pika *ä* labialiseerimine omane üksnes vanemale põlvele ja neile nooremailegi, kes kõnelevad puhast murret. Noorsugu harilikult väldib täielikult labialisatsiooni kui liiga esiletungivat murdejoont. Ent ka vanema põlve hulgas on küllalt murdekõnelejaid, kellelt ei kuule mingisugust labialisatsiooni. Isegi sugupooltel on selles suhtes vahet, naistel on nimelt palju suurem kalduvus labialiseeritult rääkida kui meestel. Kuulub ju peale muu kogu eesti keele alal labialisatsiooni funktsioonide hulka afektiivne moment, mis naistel tungib palju tugevamalt esile kui meestel. Ühiskeeles on labialisatsioonil muide üheks ülesandeks väljendada hellitlemist või kallistust. Kui tahetakse väljendada erilist intiimset südamlikkust, võidakse kogu kõne ajal hoida huuled ümmardunud asendis. Kõige olulisem tegur labialisatsiooni puudumiseks on aga siiski ühiskeeles murdeidhävitatav mõju. Et asjaolud on nõnda, tõestab muide ühe 1932. aastal 89-aastasena surnud **Phl** Sääre keelejuhi hääldusuusus. See keelejuht oli palju lugenud ning püüdis olla ühiskeelne. Vastavalt hääldas ta ka üksnes *hâbluz* 'Haapsalus', *pâps* 'kirikla', *pârgô* 'suviköök' jne. — Ühel juhul on labialisatsiooni puudumine siiski vanadelgi üldine kogu hiiu murrete alal, nimelt nasaalide *m* ja *n* järel: **Phl** Sääre *mândê* 'maantee', *mâl* gen. *mâlî* 'värvimuld'; Suuremõisa *mâzik* pl. *mâzigôd* 'maasikas', *nâdrpnâ* pl. *nâdrâst* 'väikesed sipelgad', *kõvâ mâ* 'kõva maa', *nâbr* 'naaber; naber', *nârmp* 'naerma'. **Kas** *mâvlast* 'maadlesid', *mâ-mêz* 'tal-, maaomanik', *mâlêmp* 'värvima', *mâzik*. **Rei** Rootsiküla *mâ-vald* 'Reigi eestikeelsed külad (vastandina endistele rootsikeelsetele)', *mâzigod* jne. (vt. ka 5b). — On juba varemini nimetatud, et hiiu murretes ja ka mujal eesti keele alal püütakse vältida kaht lisa-artikulaatsiooni kohta. Labialiseeritud *a* puhul on peale hariliku velaar-palataalse artikuleerimiskoha lisa-artikuleerimiskoht huultes. Eelneva *m* ja *n* mõjul on neile järgnev *â:â* nasaleeritud. Nasalisatsioon on hiiu murretes väga tugev (sõnades *mâ*, *nâd* kuuleb umbes

samasugust nasalisatsiooni, nagu prantsuse nasaleeritud vokaalidel, vt. 43). Tema mõjul kaob huuleartikulatsioon, mis on jäänud kolmandaks ning ühtlasi kõrvaliseks artikulatsiooniks (vt. 5b). Peale selle on olemas veel teinegi moment, mis põhjustab labialisatsiooni kadu nasaalide järel. Et võimaldada *m* ja *n* moodustamist, peab olema avatud kõik ninakoopasse. Selleks peab pehme suulagi nibuga eemalduma neeluseinast ning laskuma allapoole. Keeleseljaga sulu või ahtuse tekkimise vältimiseks peab keel tõusma vähem kui muidu. Hiiu murretele on omane, et labialiseeritud *ā* moodustamiseks ei eeldata üksnes huulte ümmardumist, vaid just ka keeleselja tagaosas tõusu. Võib öelda, et labialiseerimine ja keele tõus käivad lahutamata käsikäes. Kui aga keele normaalne tõus on takistatud, moodustub oraalselt madalam häälik, n. ö. normaalne *a*. Kui säilibki vähemat huulte ümmardumist, ei anna see üksi küllalt tugevat *ā*-hääliku akustilist muljet.

Hiiu pikkadest labialiseeritud *ā*: *ā*-st peab veel seda ütlema, et **Phl**-s, **Kas**-s ja **Käi**-s ei ole huulte ettepoole lükkumine ning ümmardumine ühesugune. Kõige intensiivsem on labialisatsioon **Kas**-s ja **Phl**-s, kus mõne kõneleja suust kuuleb täiesti *o*-rühma kuuluvat häälikut: *kõlud* 'kaalud'. **Käi**-s esineb vastuoksa tendentsi *ɔ*-d lähendada *a*-rühmale. Üks Nõmme küla keelejuht kinnitas muuseas, et nemad hääldavad ikka *ā*, kuid kassarlastel on *ō*. Et *ɔ* on paljudel **Kas** ja vähemal määral ka **Phl** murdekõnelejatel õige lähedane *ō*-le, näeb algupäraste *ā* ja *ō* segiminekest. **Phl** Keremaa külas tarvitas üks keelejuht mitmele korrale *sāmē mālō* 'Soomemaale' kvaliteedilt võrdsete vokaalidega kummagi sõna esimeses silbis. Sama kihelkonna Kuri külast on registreeritud *mō* 'maa'. (Sellel hiiu murdekujul ei ole ühist lõuna-eesti *moo*-sõnaga, Wiedemann EWb *mō* gen. *mō* 'Landstück, wo etwas Ausgegraben oder Ausgerauftes gebaut war, wie herne-mō, lina-mō, nairi-mō 'Erbsenland, Flachsland, Rübenland'.) **Kas**-st on kirja pandud *māni õlõdõd* 'moonioied' (noorelt murdekõnelejalt). Siia kuulub ka *ā*, *ɔ*, *ā* 'on': *tā ā pūškō mulštōzεçv* 'ta on vähese aruga' (**Phl**).

Labialiseeritud *ā*-de vaatluse lõpul lisatagu veel mõni üksikasj nende häälikute labiaalsest moodustusviisist. Pildil 9 võib näha **Kas** keelejuhi huultetegevust *ā* puhul sõnas *mā* 'ma' ja *ɔ* puhul sõnas *kõlā* 'kaelad'. Ülesvõtteid omavahel võrreldes näeb ilmselt, kuidas *ɔ*-d artikuleerides on huuled tugevasti ettepoole liikunud ning ümmardunud. Ümmardumine ei ole aga nõnda suur kui *ō*-l

(pilt 12). Akustiliselt jätab labialiseeritud $\bar{a} \sim \bar{o}$ jne. häälikuga harjumata kõrvale mulje, nagu oleks tegemist diftongiga *oa*. Endisi ülestähendisi lehitsedes kohtab muide AES-i murdeuurijal A. Raudsepal (EKA 197, 28) *soappan on jalgas* s. o. *sāpppn on jalapz*. Niisugune $\bar{a} \sim \bar{o}$ valesti tajumine on täiesti arusaadav. On ju labialiseeritud $\bar{a}$ -d häälikud, milles, populaarselt öeldes, samaaegselt ehk vertikaalselt häälduvad *o* ja *a*. Harjumata kuulja

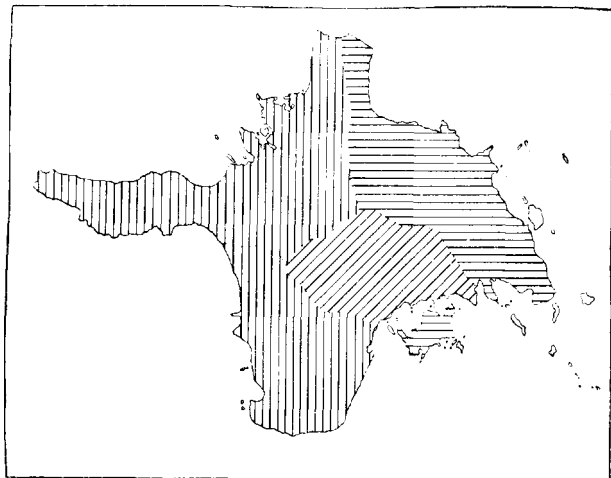
Pilt 9. Huulte asend $\bar{a}$ ja $\bar{o}$ moodustamisel.

analüüsib mõlemad osad horisontaalselt *o + a*. Sarnast nn. liit-häälikute analüüsi võib kohata kõikjal eri keelte ja murrete vahel. Hiiu murrete juures peatudes võib lisada, et üks teine AES-i murdeuurija — E. Aidas (AES 91, 2) on analüüsinud $\bar{o}$ diftongiks *üö: süöbi rohi*. S. Soosaarel on õige üldiselt **Ema** $\acute{e}$: $\bar{e}$ asemel *iè: ie: piene keha* 'peen keha', *näcū olī kièrè* 'nägu oli viltu, kõver', *siemès* gen. *sièmnè*, *umalq vařs kièrlèB ja vièrlèB*. Sama murdeuurija on transkribeerinud $\bar{o}$ -d samuti diftongiks: *saksad polè täna mitte siltacid süönd enD* 'saksad pole täna mitte midagi söönud'. Peale Hiiumaa võib labialiseerunud $\bar{a}$ -d leida veel Saaremaal, kuigi viimasel alal on labialisatsioon palju nõrgem: MT 174, 1 jj-d **Mus** *mā. alūne, mā. pēl, mā. al, meisa ārra sānd arū, üks õ olī kārimise* (= kraasimise) *jauks, pārcus* 'suviköögis'. **Krj** Leisist on allakirjutanu paberile pannud *mā vāttse* 'vaatasin'. Saaremaalt aga ei ole registreeritud labialiseeritud $\bar{a}$ kvantiteedivaheldusega kaasas-

käivat kvalitatiivset vaheldust. On ju *a* ja *ā* suur labialiseerumistendents puht-hiuline nähtus, mis on levinud alles pärast seda kui hiiru murded hakkasid elama oma erielu. Labialiseerumise algjuured ulatuvad aga tagasi hiiru-saaremaa ühisaega, nagu ilmneb allpool. Siinkohal mainitagu veel, et pika *ā* labialiseerumine on tuntud ka liivis, millel on saarte murretega huvitavaid ühiseid arenguid. Vt. Kettunen LW XXIII: „Das lange *a* hat sich im ostlivischen zu *ō* (in Kuolka sogar zu *ō*) entwickelt, z. b. *mō* 'land', *sōttā*, pr. *sōttāB* 'senden'. Im westlivischen und in dem mitteldialekt von Īra (Gross-Irben) hat sich das *ā* (bei den ältesten) erhalten oder hat sich (allgemeiner) zu *ā̄* (etwas *ō*-artiges *ā*) verändert, z. b. *mā* od. *mā̄*, *sāttā* od. *sāttā̄*“. Nähtuse kirjeldusele lisab autor: „Diese Veränderung ist im livW (und in Īra) so jung, dass auch das durch längung entstandene *ā* daran teilgenommen hat, z. b. *jālga* 'fuss', *āmbaz* 'zahn', während dieses *ā* im livO bewahrt ist: *jālga*, *āmbaz*“.

c. Peale kirjeldatud seiga, kus nasaali järel võib labialisatsioon ära jääda, on veel olemas mõned juhud, kus allakirjutanu ei ole kunagi kuulnud labialiseeritud pikka *ā*-d. Nimelt on tugevas astmes esineva diftongi *au* nõrgas astmes ikka *ā*: **Phl** Sääre *rāvā_D* 'raudad', *hāvī_D* 'havid'; Kuri *lāvā_D* 'lauad', *lāvā_{BUD}* 'raam, mis pannakse vankrile heina- või viljaveoks'. **Kas** *ma lehe(n) lāvā_D* 'kerkkō 'lähnen armulauale', *āvā_D* 'hauad'. Muult murdealadelt ei ole siia kuuluvaid näiteid, sest **Kāi**-s on nõrgaastmelises vastes *a* (1a), aga **Ema**-s ja **Rei**-s ei ole alles algupärast *au*-diftongi, vaid selle asemel esineb *ou* (12f), mille nõrgaastmeliseks vasteks on *o* (kaaridid 3, 5, 10). Nõrgad astmed *rāvā_D*, *hāvī* jne. näitavad, et algupärase pika *ā* labialisatsioon on vanem kui nõrgaastmelise *au* muutumine pikaks *ā*-ks. Kettunen EKÄH 143 ütleb *rau_D ~ ravā*, *tāls ~ tävē* jne. kohta: „Tämä saarimurteen edustus on hyvin mielenkiintoinen siinä suhteessa, että se osoittaa dift. jälkikomponentin *-ü* > *-i* muutoksen tapahtuneen vasta sen jälkeen kuin dentaalin heikko vastine katosi: **täü_{et}* (t. **täy_{et}*) > **täü-et* (t. **täy-et*) > *tävē_D*. (Muodosta **täi-et* olisi näet syntynyt vain **tä_{iēD}*)“. Sellega mõtleb autor, et esitatud näidetes on toimunud järgmisi häälikumuutusi: **raudāt* > **rau-āt* > **rawā_D* > *ravā_D* ja **täüdet* > **täü-et* > **täwē_D* > *tävē_D*. Samuti on *ou* nõrgaastmelisest vastest saadud *o*: **louðāt* > **lou-āt* > **lowā_D* > *lovā_D*, mis ühtlasi tõestab *au* > *ou* õige kõrget iga (vt. 12f). Peale **Phl** ja **Kas** murde tunnevad ka Saaremaa murded pikka *ā*-d (*ā*-d, *ō*-d) diftongi *au* (*äu*,

õü) nõrga astme vastena: **Krj** (allakirjutanu isiklikud tähelepanekud), **Jaa**, **Põi**, **Vll**, **Pha**, **Khk**, **Muh** (AES-i murdekogud). See asjaolu näitab, et ka pikk vokaal peab olema suhteliselt vana, kuigi ta on labialisatsioonist noorem. Teine juht, kus samuti ei ole kuulda labialiseeritud *ä*-d, moodustavad need sõnad, kus kahe *a* vaheline *j* on kadunud: **Phl** Sääre *karjā. ā trāski* 'virtsaauk karjaaias', *nē āvpa* 'need ajavad', *sānanā ~ sānaēne* (*sa.ēā-nanā ~ sa.ēā-naēne* sõnadega kõrvuti) 'isamehe kaaslane naine pulmas'; Keremaa

Joonis 10. ||| *roūd ~ rovā*; ||| *raūd ~ ravā*; ≡ *raūd ~ rāvā*.

āl 'ajal'; Kuri *mān* 'majad', *āmpz* 'ajamas'. Siin on pikk *ā* tekkinud üsna hilja. — Ühiskeelesõnadele *aasta* ja *ajama* vastab hiiu murdes kaks esindust. **Phl**-s ja **Kas**-s on *āšt* gen. *āštp* ja *āmp*, mille kõrval esineb esimesest sõnast ka labialisatsiooniga juhte: *āšt* gen. *āštp*; mujal Hiiumaal on *a.ēšt*, *a.ēmp* või *aēšt*, *aēmp ~ aēmv*. *j* kadu kahe *a*-hääliku vahel on sündinud *j* artikuleerimise järkjärgulise lõtvumise teel kuni on üldse kadunud keeleselja tõus.

Labialisatsioonist vanem on aga *-aɣl-*, *-aɣr-* areng *-āl-*ks ja *-ār-*ks. Kogu hiiu murdeala vanemal ja keskmisel põlvkonnal on ühiskeelesõnad *kael*, *pael*, *tael*, *kaer*, *naerma* jne. vastena *kā.ɭ ~ kāl*: *kālā ~ kōlā*, *pā.ɭ ~ pāl*: *pālā ~ pōlā*, *tā.ɭ ~ tāl*: *tālā ~ tōlā*, 'munarebu', *kā.r ~ kār*: *kārā ~ kōrā*, *nā.rmp ~ nārmp ~ nārmp*: *nārāB ~ nōrāB* (selle kõrval muidugi ka *nārmp ~ nārmp*: *nārāB ~ nārāB*). Nooremal on toodud esinduse asemel *a.ē ~ aē*: *aē — ka.ēɭ ~ kaēɭ*: *kaēlā ~*

kaēlā (1b). Erilise esindusega on *naür ~ nou̯r:naū̯rì ~ nou̯rì* 'naeris'. Selle sõna laenamist Harjumaa randadelt või soome keelest on valgustatud 1e. — Ahtushäälik γ artikuleeritakse nagu vastav klusiil *k* velaar-palataalselt, s. o. selle hääliku moodustamisel tõuseb keeleselg preveelumi ja postpalaatumi suunas, suuna olenedes peamiselt sellest, missugused on naabruses olevad häälikud. Sama artikulatsioonisuund on ka tagavokaalidel. Ahtushääliku vokaalistumine on toimunud sel viisil, et keele tõus on jäänud järkjärgult üha lõdvemaks, kuni ei ole enam üldse olnud nii suurt tõusu, mida minimaalselt vajab ahtushäälik. Tõusu lõtvumine on võinud sündida täiesti eelneva vokaali suunas ning nõnda on vajalise ahtuse kadudes *-aγl- > -āl-*, *-äγr- > -ār-*, *-üγr- > -ūr-* jne. jne. Peale hiiu murrete esineb ka mõnedes lõuna-eeesti murretes käesoleval juhul pikk *ā* (Kettunen EKÄH 87). Nendes murretes, kus esineb *kaū̯l* või *kaēl*, ei ole ahtushääliku artikulatsioon lõtvunud eelneva vokaali artikulatsiooni suunas, vaid siin on mõõduandvaks teguriks olnud kõrgeim vokaal, olgu tagune või esine.

d. Läänemere-soome *kantē*-tüüpi sõnad on hiiu murretes esindatud väga kirjult. Kõige ilmekam on esindussuhe **Kas**-s, kus tarvitatakse *kāz* gen. *kōnē* part. *kā̄t* (*kū̄l̄z:kū̄l̄nē:kū̄l̄t*, aga *lēz* gen. *lēnā* part. *lēnē̄t* jne.). Selle üldisema esinduse kõrval võib kõikjal kuulda ka *kā̄n ~ kân* part. *kā̄n̄t ~ kân̄t* jne. Osalt on ühiskeel segi ajanud algupärased hiiu murdesuhted, osalt taas on segimine toimunud iseseisvalt, sest see sõnaderühm omapärase paradigмага on üldse väga kalduv siirduma teistesse käändkondadesse, või keerulised vormisuhted taas muutuvad osaliselt lihtsamaks. Hiiu murretele tähelepandav on nasaali kadu ka partitiivis; ühiskeeles ja enamates murretes on partitiiv teatavasti *kaant* (*kū̄ū̄nt, laant*). Nasaali *n* kadu on toimunud nasaleeritud vokaali kaudu. Oraalselt on *s-l* enam-vähem sama artikulatsioonikoht kui *n-l*, nõnda et peamiseks artikuleerimise vaheks on *n-i* puhul sulu moodustamine ja *s-i* puhul ahtuse tekitamine. Ilmekaks vaheks on aga nasaalsus, sest *s-i* artikuleerides on kõik ninakoopasse täiesti suletud. Vähehaaval on konsonantideühendis *-ns-* esimese osise peaarikulationiks jäänudki ainult ninakoopakäigu avamine ning oraalne artikulatsioon on ikka enam taandunud, kuni lõpuks on säilinud üksnes nasaalsuse tekitamine, lõpuks on kadunud ka nasaalsus, seega siis on algkuju *kansi > kaāsi > kâz* (Setälä ÄH 360 jj-d; Kettunen EKÄH 104; Ojansuu KAÄH 66 jj. jne.). Klusiili *t* ees on eesti keeles *n* võinud säilida sellelgi põhjusel,

et *n*-i ja intensiivse pika *t*-ainese artikuleerimiskohad on väga kaugel teineteisest. Nagu näeb konsonantide vaatlusel, on eesti *n* prepalataal-alveolaarne häälik, pikk intensiivselt hääldatud *t* on aga postdentaalne või isegi interdentaalne. See artikulatsioonikohtade erinevus peab olema olnud meie keelele juba siis omane kui *n* vokaalistus *s*-i eel. Varemalt aga on suhted olnud teised, nagu osutab *tuttav* < **tunttaþa*. Hiiu murdest peab arvama, et temas ei ole mainitud *n* kao ajal *n* ja *t* artikulatsioonikohad teineteisest nõndapalju erinenud kui praegu. Esitatud näidetest on ilmnenud, et *-an*-ühendist saadud pikk *ā* on labialiseeritud. Seepärast tuleb arvata, et nasaali kadu on Hiius õige vana.

e. Wiedemann EWb tunneb saartemurrete omapärase joonena *laul*-sõna vastet *lāl* gen. *lālu*. Kogu hiiu murdeala vanemal põlvil on praegugi sama esindus: **Phl** Nõmba *lāl* gen. *lālū*, *lālā* *lālōz* 'laulatus'. **Kas** *lālōpōmōps* *kāidē* 'laulatamas käidi', *lālū rēmānō* 'lauluraamat'. **Kāi** Luguse *lāl*, isegi noored võivad öelda: *mā lālān*. **Ema, Rei** *lāl* gen. *lālū*. Tikerpuu (H II 41, 109 jj-d) kirjutab Hiiust *Kiik linnud laalwad iluste, Kukkulind laalab*. Peale selle sõna on oodatava diftongi asemel registreeritud pikk *ā* veel paaril muul juhul: **Kas** *sōnīgōpō lālīmōz* 'sõnnikut laotamas', *mā lālōpō sōnīgōpō* 'laotan sõnnikut', *sōnīgō lālētēpō* 'sõnnikulaotajad', *keikk* *azjāpō lālēpē lālējāle*, *maēāpō* ja *neh*, *miss* *aga* *ōlli* *tarvēz lāltp* 'kõik asjad laotati laiali, majad ja — mis aga oli tarvis laotada'; *kāltpmō* 'kaotama', *mā kōpā* 'kaotan'. **Kāi** Villemi *kōpān ārā*. Mujal ei ole allakirjutanu registreerinud seda huvitavat nähtust, sest väljaspool *laulma*-sõna on ta omane üksnes kõige vanematele inimestele. *Laulma*-sõna pika-*ā*-line vaste Lääne-Eestis on vana murdejoon, mille olemasolu ei saa seletada foneetiliselt tagapõhjal. Sõna on pika vokaaliga laenatud ka eesti-rootsi Risti murdesse: **Freudenthal-Vendell** OESvD *lāl* 1. 'Kackla', 2. 'Tralla'. Temast tuleb lahus hoida kaks viimast juhtu, kus *ā* ~ *ā* ~ *ō* on arenenud *ao*-st. Võib arvata, et omal ajal on hiiu murretes olnud häälikuseaduseks selle diftongi assimileerumine pikaks vokaaliks, millest meie päevini on jäänud alles üksnes need paar reministsentsi. Nagu nähtub allpool paaris teises kohas, on hiiu murretes muidugi jälgi endistest häälikumuutustest, mis ümb-ruse mõjul on taas taandunud vanemale seisukorrale.

f. Hiiu murretes kohtab rea sõnu, kus leiab teiste murrete suhtes pika *ā* ja lühikese *a* vaheldust: **Phl** *našt* gen. *naštū* 'vask-plaadike vanaaegsel hiiu vöö' ~ **Wiedemann** EWb *našt* gen.

nāsta, *nāstu* 'Metallplatte, Beschlag, Buckel, rautenf. silberner Halsschmuck' jne.; *pašt* gen. *paštū* (üldhiuliselt) ~ Wiedemann EWb *pāst* gen. *pāstu* 'Fasten'; **Phl** Kuri *ramānd* ~ *rāmānd* 'raamat'; **Kas** *sārmāz* ~ Wiedemann EWb *sārem* gen. *sārma*, *sārmās*, *sārme*, *sārmu*, *sārmus* jne. 'Fischotter (*Lutra vulgaris*)'; **Phl** *kālendʀ*, *kālendʀ* gen. *kālendʀē*, *kālendʀē* ~ ühiskeelee *kalender*; *lāšt* gen. *lāštū*, *lāšt* gen. *lāštū*, *lāšt* gen. *lāštū* (üldhiuline) ~ Wiedemann EWb ka *last* gen. *lastu* 'Span'; *nābʀ* gen. *nābrē*, *nābʀ* gen. *nābrē* 'kuhilas, naber' ~ ühiskeelee *naber* gen. *nabra*; *pāps*, *pāps*, *pāps* gen. *pāppsē* jne. 'kirikumõisa, kirikla' ~ *paṣ* gen. *paṣsi* id., Wiedemann EWb hiiu sõnana *paps* gen. *papsi* 'Pastorat, Pfarrhof', — sõna on nähtavasti tuletis *papp*-sõnast, mis Hiiu vanemal põlvel tähendab 'kirikuõpetajat' heaski mõttes, *pāps* < *paṣ* oleks elliptiline kuju algsemast **pappismeisa*; *vāks*, *vāks* gen. *vāksā* ~ Wiedemann op. c. *waks* (*wass*, *wāks*) gen. *waksa* 'Spanne'; *kāppsāz*, *kāppsāz* gen. *kāppsv*, *kāppsv*, *kāppsv* ~ Wiedemann op. c. *kapsas* pl. *kapsad* (*kapstas*, *kapust*, *kābustas*, *kāpsas*) 'Kohl'. Nagu lühikese *a* vaheldusest mõne muu häälikuga (11), nõnda ei saa käesolevalgi juhul öelda, et pika *ā* ja lühikese *a* vaheldus oleneks mingisugusest häälikuseadusest. Siingi on vahelduse tingimused olnud peamiselt puhtalt psüühilised. Mõnel juhul on ilmne, kuidas häälikuliselt lähedane sõna on võinud mõjustada teist. Just siin esitatud sõnast *nābʀ* peab tahes-tahmata arvama, et tema vokaali pikenemiseks ning türevokaali muutumiseks on andnud tõuget *nābʀ* gen. *nābrē* 'naaber, ülaedne'. Pika *ā*-ga on ka kõik ühesilbilised vokaali *a*-ga lõppevad sõnad. Selles suhtes hiiu murded ühtivad täiesti ühiskeelega, kus ainult kirjapilt eraldab teineteisest *ma* ja *maa*, *sa* ja *saa* jne. Hiiu murretes hääldatakse pronoomenite ja muude ühesilbiliste sõnade vokaal siis pikaks, kui sõna on lauses rõhulises asendis; on aga sõna rõhutu, on vokaal lühike: **Phl** *mā.p* *tahā*, 'mina ei taha', *map jākksv* 'ma ei suuda'; *tā tulep* *kā* 'tema tuleb ka', aga *ta* *pulep* *kā*. Viimase sõnaga on häälikusuhetelt võrdne *tā*. *tā*, *tā* 'taha' < **tayak*. Pika vokaaliga esineb sõna *kā*, *kā*, *kā* 'ka' üksnes nooremail, vanemal on *kaš*. Esitatud sõnadest on mõned niisugused, kus pika *ā* ja lühikese *a* vaheldus võib olla õige vana. Teistes sõnades on vaheldus, vastupidi, üsna hiline.

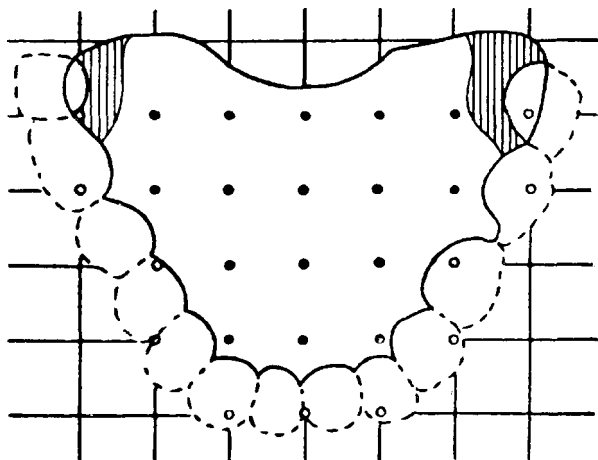
Siinkohal peab veel mainima lühidalt, et lauserõhutuse asendis võib lüheneda pikk *ā* või isegi ülipikk *ā* (sama võib kohata muudegi pikkade vokaalide puhul), näit. **Phl** Sarve *sē prū:t*

rüppps klazì sēst v̄np 'see pruut rüupas klaasist viina'; **Kas** *mei smē varā; ēp ō:ntsplā* 'meie saame vara õhtule'. Viimases näites pandagu tähele labialiseeritud hääliku säilimist pika lühenedeski. Lühenemine on üldine liitsõnadeski, kus pikk *ā* esineb teises osises: **Phl** *kařjampl* 'karjamaal', *vezìgpr* 'lääs', *māgpr* 'ida', *kuregařsad* 'nurmenukud, primula officinalis'. **Kāi** *pēraķkid ~ pērcid* 'kangatemplid'. Igasuguste kulumiste kohta vt. eripeatükke (38 jj-d). Pika *ā* ning teiste pikkade vokaalide lühenemisest *h* ja *j* eel samuti hiljemini üldises vokaalide lühenemist käsitlevas osas.

ō - h ä ä l i k u d.

20. a. Lühikese *o* ja pika *ō* kvalitatiivsed suhted on hiiu murretes tunduvalt erinevad ühiskeelee omast. Selle poolest on *o* võrdne teiste keskkõrgete vokaalidega, s. o. *e* ja *ö*-ga. Ühiskeeles on kujunenud traditsiooniks artikuleerida enamvähem samakõrguselt niihästi lühike kui pikk või ülipikk keskkõrge vokaal. Teatud artikuleerimisvahet on muidugi ühiskeeleski, mida aga ei osuta siin kasutatud palatograafia, sest lühikesest *o*-st ei näita palatogramm harilikult mingisugust puudutust vastu kõva suulage. Samal ühiskeelt rääkijal isikul on aga pikka *ō*-d või eriti just ülipikka *ō*-d artikuleerides natuke keeleselja puudutust ka vastu kõva suulage. Joonis 11 näitab, kuidas sõnast *pōb* on registreeritud puudutusala postpalataalselt vastu kumbagi hammasterida. Ilmne vahe iga üksiku kvantiteediastme kvaliteedis tuleb hästi esile ostsillogrammil. Kriipsutatagu aga eriti alla, et kvaliteedivahesid võib ühiskeeles vaevalt tajuda, nõnda et neil pole mingisugust praktilist ülesannet. Hiiu murretes valitseb hoopis teissugune olukord. Nagu eesti keeleala lõunapoolsemas osas, nõnda siingi valitseb *n*-*ö*. Lääne-Euroopa keelte olukord, mida tuntakse germaani ja romaani keeltest (Viëtor Eph I 90 jj-d). Nimelt erineb pikk vokaal kvaliteedi poolest lühikesest vokaalist õige tunduvalt. Lühikesed *o*, *e* ja *ö* artikuleeruvad keeleselja tõusuga kas ühiskeelega võrdselt või viimasest natuke madalamalt: *o*, *e*, *ö* (12d). Pikad *ō*, *ē* ja *ō̄* aga on artikuleeritud ühiskeelee uususest tunduvalt kõrgema keeleasendiga. Pealegi alluvad need kõrgemalt artikuleeritud keskkõrged vokaalid kvantiteedist olenevalt omavahel kvaliteedivaheldusele: *ō̄*:*ō̄*. Õeldu kohta järgnegu mõningaid näiteid: **Phl** Sääre *kōšt* gen. *kōštā*, 'lusikas üldse (vanemal), puulusikas (nooremal)', *kōziŋp* 'juhtida, roolida', *lōma-vil* 'talle esimene vill', *nōk*

gen. *nõgi* 'surnu', *kodukäija*', *rõz* gen. *rõzi* 'potilill, aialill, üldse istutatud lill', *rõts* gen. *rõitsi* 'rootslane', *sõba*, *mâ* 'märg vesine maa', *sõlik* gen. *sõlicp* 'solge, kõhuuss', *tā_{GER}õ:de mōp* 'hiiu (riide-) mood'. **Kas** *kõljp* 'surnu', *êz lōttōzez* 'raskejalgne', *põlēdōbized* 'Käina Jausa küla elanikkude sõimunimi', *rōvmp* 'kõvasti töötama'. **Käi** *Luguse rōzln* 'toalilled, aialilled', *tōcō* 'toogu', *kōlīma.ēv*, *kōlēz* (iness.) 'koolis', *kōn* gen. *kōnō* 'lõug', *sōjüst* (nooremail) 'soojust', *tōl* gen. *tōli* 'tool'. **Emä** *Viiterna rōzi aigūz* 'roosihaigus', *pōlā-mari* 'pohl', *tōvp* 'tuuakse', *ōstō* 'hobuste'. **Rei** *Kidaste pōk-kāl*

Joonis 11. Palatogramm ϕ -st.

'kangekael, kangekaelne', *tõdà põnist* 'tuuakse poest'; Pihla *lõm* gen. *lõmä* 'loom, veis', *põga-bäl* 'vanaaegne vöö', *sõvã-kõllazed* 'taimed, millega vanasti värviti kollast'; Rootsiküla *rõõtsi*, *teinã põl* 'teine pool', *ühè põlègp*. — Esitatud näidetest selgub, et keskpikk *õ* (ning *ē* ja *ō*) on artikuleeritud keeleselja suurema tõusuga kui ülipikk. Viimane häälik kuulub kvaliteedilt ilmselt *o*-rühma, keeleselg on harilikult *o* artikuleerimise kohast tõusnud ainult natuke kõrgemale, ühtlasi on keel tervelt tõmbunud väga vähe tahapoole. Keskpikka vokaali *õ*-d artikuleerides on aga keeleselja tõus tunduvalt suurem, nõnda et artikulatsioonikoht on umbes *o* ja *u* vahakohal. Akustilise mulje järgi on enamasti võimatu öelda, kas küsimuses on *o*- või *u*-rühma kuuluv häälik. Isikuti võib keskpika vokaali puhul olla keeleselja tõus eriti kõrge, nõnda et artikuleeritud häälik on juba täiesti *u*-rühmast, nimelt harilikult *ū*-st veidi madalamalt hääldatud *ü*: **Phl** Kuri *kūštã*, *nucã*, 'kõm-

meld, lusikanuga', *jūmavica* 'joomahaigus'; **Kāi** Luguse *tūbīd* 'kärjerakud'. Kunagi pole aga keeleselg nõnda palju tõusnud, et saaks kunstliku suulaega vastavat palatogrammi. Pika *ō* ülikõrgenemine on eriti omane läänerandadele niihästi **Ema**-s kui **Rei**-s. — Mitte üksi keeleselja asendile pole keskkõrgete vokaalide moodustamisel kvantiteet olulise tähtsusega, vaid samuti on huulte tegevus mitmesugune sellest olenevalt, kas artikuleeritakse lühike, pikk või ülipikk vokaal. Lühikese *o* huulteartikulatsioonist on toodud kir-

Pilt 12. Huulte asend *ō*-d ja *ū*-d kujundades.

jeldus juba ülalpool (12a), kus on nimetatud, et *o* puhul on huuled ettepoole lükkunud ning ümmardunud vaevalt rohkem kui *a* või eriti just *ä* ja *ɔ* puhul. Ülipikka *ō*-d moodustades on huuled, vastupidi, silmanähtavalt enam ettepoole lükkunud ning ümmardumine on ka hästi märgatav. 12. pildil on kõrvuti ülesvõtted **Kas** *ō*-st ja *ū*-st sõnades *kõli* 'kooli' (gen.) ja *kū* 'kuu'. Kui võrrelda pilt 9 toodud *ɔ*-d *ō*-ga, võib kohe tähele panna, kuivõrd intensiivsem on *ō* puhul huulte ettepoole lükkamine. Huulte vahele on jäänud õige väike avaus, mis tuletab meelde umbes *oa* kuju. Üleminek *ō*-st *ū*-sse ei ole nõnda silmanähtav kui *ɔ*-st *ō*-sse. Kõrgemat ning pealegi pikka vokaali *ū*-d artikuleerides on huulte ettepoole lükkumine muidugi intensiivsem.

b. Siinkohal peab peatuma sellel küsimusel, miks on tekkinud niisugune keskkõrgete vokaalide kvalitatiivne vahe kvantiteedi

suhetest olenevalt. Siin kohtab taas seda üldist hiiu ja muudelegi eesti murretele omast tõsiasja, et kvantiteedi kasvamisega käib koos artikuleerimise intensiteedi kasvamine. Nagu on juba öeldud, peab tahes-tahtmata tõusma keeleselg, kui tahetakse intensiivsemalt vokaali artikuleerida. Intensiivsemalt huuli tarvitades läheb viimaste ettepoole nihkumine ja ümmarduminegi suuremaks. Sellepärast siis näeb väga laialt eesti keele alal, eriti aga just lõunas ja vähe-mal määral ka läänes, et peamiselt just ülipikk keskkõrge vokaal, kus artikulatsiooni intensiteet on suurim, kaldub märgatavalt kõrgenema: lõuna-eesti *kūl'* gen. *kōl'*. — Hiiu murrete suhtes jääb veel lahendada see omapärane nähtus, et otse vastupidi lõuna-eestile keskpikk *ō* on artikuleeritud kõrgemalt kui ülipikk *ô*. Intensiteedi mõjust lähtudes peaks olema ootuspärane ka hiiu murretes sama olukord, mis valitseb lõuna-eestis. Ootuspärasusele vasturääkivus on tõeliselt üksnes näiline, sest üksikhäälikuna on pikk vokaal siiski kõige pikem. Hiiu murretele on eriti omane hääldusjoon, et ülipikk vokaal on n.-ö. kahetipuline. Ülipikka vokaali artikuleerides on alguses artikulatsioonikohas tõus, sellele järgneb langus ja lõpus on taas tõus. Seega on olemas mingisugune diftong, mille mõlemaks osiseks on sama kvaliteediga häälik. Nagu näitavad hiiu murrete kvantiteedi mõõtmised, ei ole pikkusvahed ülipika ja keskpika vokaali vahel iga kord kuigi ilmsed. Peaeraldajaks on siin just mainitud kahetipulisus. Olgu veel öeldud, et kahetipulisusega käib kaasas eriline intonatsioon: ülipika vokaali puhul on see alguses tõusev ja siis pikalt langev, keskpika vokaali hääldamisel püsib intonatsioon kogu aja enam-vähem ühtlaselt. (Ühiskeele kvantiteedi ja intonatsiooni omavahelistest suhetest on kirjutanud E. Põldre EK 1937, 164 jj-d.) — Et ülipikka hiiu *ô*-d hääldatakse tegelikult *ôô*-na (samuti muidugi ka *ê*, *ô* — *êê* ja *ôô*-na), sellepärast jagub hääldusintensiteet kahele osisele ning väheneb ühtlasi üksiku osise suhtes. Järelikult ei tõuse ka kummagi osa artikuleerimisel keeleselg nõnda kõrgele nagu ühtlase pika *ō* puhul. Kuidas ülipika *ô* kahetipulisus takistab artikulatsiooni kõrgenemist, osutab ilmekalt kvantiteedi muutumine lauserõhu järgi. Kui ülipikk vokaal on lauserõhutus asendis, hääldub ta pikana. Niisugusel juhul käib kaasas ka kvaliteedi muutus, näit. *võr* 'voor', aga *vīna-võr* 'viinavor'. Öeldu seletab ka, miks keskpikk *ā* on tugevamini labialiseerunud kui ülipikk.

Samas pügalas võib mainida, et Virus, Järvas, Harjus, osalt Põhja-Tartumaal, Muhus, Kihnus jne. esinev pikkade keskkõrgete

vokaalide diftongeerumine seletub samuti artikulatsiooni intensiivsusega. Neil murdealadel, kus $\hat{o} > \hat{u}$, $\bar{o} > \bar{u}$ ($\hat{e} > \hat{i}$, $\bar{e} > \bar{i}$, $\hat{o} > \hat{u}$, $\bar{o} > \bar{u}$), kestab artikulatsiooni intensiivsus kogu hääliku moodustuse aja. Kus aga algupärased $\bar{o} > uo$ ($\bar{e} > ie$, $\bar{o} > üö$), on häälikut artikuleerima hakates intensiteet suurem. Kas varsti hääliku alguses või keset häälikut, vastavalt murdele, lõtvub intensiteet ning häälik lõpeb samasuguse madala artikulatsiooniga, mis on omane lühikesele vastele. Mõnedes murretes, nagu muide Leivus ja Lutsis, kohtab sedagi nähtust, et eri aegadel on olnud kaks erinevat kõrgenemise tendentsi: **Lei** *túl* gen. *tüöli* 'tool'. Esiteks on kõrgenenud kogu ülipikk keskkõrge ja teiseks on diftongeerunud keskpikk vaste. Selle kohta, kuidas arvatakse läänemere-soome keelis olevat toimunud mitmesugused keskkõrgete vokaalide kõrgenemised, vt. muuseas R a p o l a „Pääpainottomiin tavuihin kehittyneiden pitkien vokaalien käsittely suomen itämurteissa“, lk. 7 jj-d ja sama autor SKH I 261 jj.

Lisatagu veel, et sama, kvantiteedist olenev intensiteediprintsiip on teatud murretes põhjustanud ka $\bar{a} > oa$, ua jne. ning $\bar{ä} > eä$, $iä$, ea jne.

c. Nagu pikk $\bar{a}$ ja lühike a võisid vahelduda, ilma et vahelduseks oleks foneetilisi põhjusi, nõnda on olemas ka mitmeid sõnu $\bar{o} \sim o$ vaheldusega. Esitatavad sõnad on üldhiiulised: *nōrs-kpm̐* $\sim$ Wiedemann EWb *nōrskama*, *norskama* 'schnarchen, schnauben (von Pferden und zornigen Menschen)'; *pōp̐l* gen. *pōnlē* 'pudel' $\sim$ Wiedemann l. c. hiiu sõnana *podel* gen. *podeli* id., *hōm̐*, *ōm̐* 'homme' $\sim$ Wiedemann l. c. *homme* gen. *homme* (*hōmi*, *hōmen*, *hummen*) 'der morgende Tag'; — 'morgen'. Kõnealusēs ühendis peab mainima ka **Phl** Sääre külast ligi 90-aastaselt üldiselt väga vanade traditsioonidega keelejuhilt kirja pandud *torū tēnistōz* 'ebajumala teenistus'. Selle sõna vasteid leidub Wiedemann l. c. *Tōr* gen. *Tōru*, *Tōro* (d.) 'Name einer Gottheit'; LS *Tooru* 'muistne ebajumal', *tooru-päev*, *tooru-ōhtud* — Põhja-Eesti lääneosa sõnana. Siin lähemalt selle äärmiselt huvitava vana skandinaavia laensõna juures peatumata peab ütleva vaid niipalju, et kuigi osa esitatud pika- $\bar{o}$ -lisi vasteid on ehk ebarahvapärased, on osa neist siiski tõetruud nagu ka mainitud lühikesel o -ga **Phl** vastegi. Kogu murdealal esineb ka *sō̌strēv* 'sōstrad'. Peale selle on pika $\bar{o}$ -ga *mūnū-*, *sūnū-*sõnade paralleelkujud *mō̌* $\sim$ *mō̌*, *sō̌* $\sim$ *sō̌*, *on-*sõna kuluvorm $\hat{o} \sim \bar{o}$ ja *jō̌*, *jō̌* 'juba, ju'.

Ülalpool (19f) on toodud mõningaid näiteid sellest, kuidas

lauserõhutult keskpikk või ülipikk vokaal võib vahelduda lühike-sega ja isegi redutseeruda. Kõige rohkem näiteid niisugusest hiiu murretele tüüpiliselt omasest lühenemisest on registreeritud just *õ*-st ja *ö*-st. Pealegi tuleb selle hääliku juures esile veel mõningaid muid üksikasju. **Phl** Sääre *sī-t̃-raḥvaz jovan arā* 'siinsed inimesed joovad küll', *solaze vē si-šsə* 'soolasesse vette', *mā anttsē rozid haūwā*, (noorem, vanem *hāvā*) *bele* 'mina andsin aedlilled hauale', *pole hi:ḡḡēḡp va-nā lōm* 'poolturnud vana loom'; Nõmba *vī-na-jomalə* 'varrudele'. Iga kord ei tarvitse lühenemine toimuda tingimata lauserõhutuse sõnas, nagu näit. Sääre *po'led-ve:ñnad* 'poolvennad'; Nõmba *lo'pī vī:zē o:štēdī lō-ḡḡp* 'loodiviisi osteti lõnga'; Keremaa *kō'lipud* (~ *kū'lipud*) *pōēḡ* 'koolitatud poeg' jne. Nagu muudeski eesti murretes, nõnda on ka hiiu omades üldine liitsõnade järgosiste pika vokaali lühenemine. Viimase nähtuse kohta vt. erilisi kuluvuste ja lühenemiste kohta käivaid peatükke. Pika *õ* lühenemisest *h* ja *j* ees on samuti eripeatükke vastavate häälikute vaatluse osas. Siinkohal mainitagu vaid seda, et hiiu murretes leidub sõnu, kuhu on tekkinud lühike vokaal pika asemele just kirjeldatud lauserõhulise lühenemise tõttu: **Phl** *juḡksī* 'reuma, liigesepõletik', **LS** *JI juksi* 'teat. rudisev haigus liikmes', **Wiedemann** **EWb** *jōksi* gen. *jōksja, jōksja* 'Gicht'; **Phl** *sumūz* gen. *sumūzə* 'soomus' ~ **Wiedemann** l. c. *sōmus* gen. *sōmuse, sōmukse* 'Schuppe, Schindel'. Esitatud kahes sõnas on *u* saanud kõrgest *õ*-st või *ö*-st. Segimine on olnud seda võimalikum, et hiiu murretes võib teatud juhtudel esineda esimeses silbis ka *ö* (13a). Kogu murdealal kohtab veel *sulā.pūi, sulāpūi* ~ **AES** **Kāi** *sulā tūi*, millele ühiskeelest vastab *soolatüügas*, **Wiedemann** l. c. *sōla-tūgas, sulu-t*. 'Warze'. Teatavasti on ühiskeele vaste tekkinud rahvaetümo-logia mõjul, vrd. soome *Lönnrot* **SRS** *syylä* 'värta, svulst, knöl; safring, täga, fiber' < **süklä*. Hiiu vaste ei tarvitse siis sugugi olla arenenud varasemast kujust **sōlatüvi*, vaid lühike *u* võib vägagi hästi olla tekkinud mõnel teisel, ühiskeelest erineval, rahvaetümo-logilisel põhjusel, näit. *sula*-sõna mõjul. Samuti ei ole vaja arvata, et **Phl** *muzēḡant* gen. *muzēḡḡndi* kuulub kõnesolevasse lühenemiste rühma < *moosekant*. Hiiu sõna on ilmselt omaette laen < saksa *Musikant*.

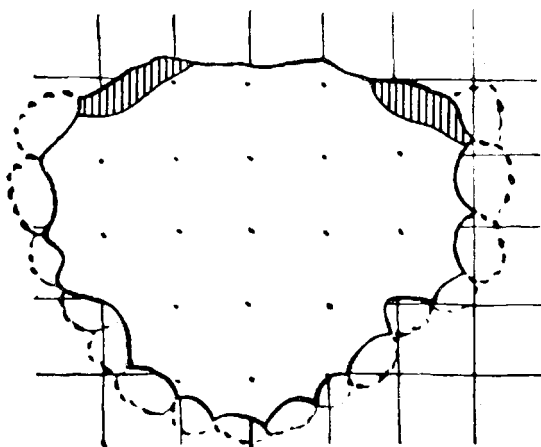
ä-häälik.

21. a. Postdorsaalsete pikkade vokaalide kõige kõrgema hääliku *ä* esindus on hiiu murretes väga ühtlane. Lühikest *u*-d käsit-

ledes on mäletatavasti mainitud (17a), et kõrgetel vokaalidel ei ole nõnda palju varieerumisvõimalusi selle tõttu, et neid artikuleerides on suurema intensiivsuse tõttu keeleselja tõus palju pretsissem kui muid vokaale moodustades. Seepärast järgneb käesolevas ühendis ainult mõningaid näiteid **Phl**-st. Sääre *säst süssa, tūmèz* 'tuum', *ūpéz* 'uudis', *ogalūk* gen. *ogalūgi* 'ogalik, gasterosteus', *jūrèz, mūgā, ūšk* 'valeusk', *ūwēto* 'uult, noorelt'. Ainult **Phl**-s ja **Kas**-s esineb huvitav sõna *mūzik* pl. *mūzicpō, mūzicōp* 'põldmurakas, muulukas'. See sõna on häälikulisest küljest arenenud peaaegu paralleelsõnana esineva *māzik* gen. *māzicp* mõjul. Mujal Hiiumaal on selle marja nimi *mūlik* ehk *muļļikmari*. Omapärane peamiselt **Phl** sõna on *lūn* gen. *lūwā* 'maapind, mida katab peenike paeprügi ja kus kasvab tükati eriti just alpiinset floorat, rootsi alvar', Wiedemann EWb *lūa-mā* 'zu Tage tretendes Steingerölle', ibid. *lōd* gen. *lōu* 'kleine, flache Insel (ohne Wald), trockene Fläche', EõS *lood* 'lage õhukesemullane paepealne nurm, Alvar', Lõnnrot SRS soome *luoto* gen. *luodon* 'õ, holme, klippa, ref, grund'. Peale mainitu on olemas paar *ū*-list sõna, kus peab eriti peatuma, nimelt **Phl** Keremaa *mūrima* 'moorima', *mūriñi kāppsōn* 'mooriti kapsaid', Wiedemann EWb *mōrima* 'schmoren', alamsaksa Schiller-Lübben MND *smoren* 'dämpfen, die Luft benehmen, ersticken'. Hiiu vaste võib põlvneda meile tundmata balti-alamsaksa kujust **smuren*. Baltikumis omal ajal kõneldud alamsaksa keel ei olnud ühtlane, vaid linnade alevite ja isegi mõisade järgi oli mitmesuguseid lokaalmurdekesi (EK 1933, 129 jj-d). Sellepärast võib kohata alamsaksa laenudes mitmesuguseid omapäraseid häälikumuutusi üsna väikesel territooriumil. *ō* ja *ū* vahelduse kohta esitatagu lisamaterjalina veel üks näide samuti kokakunsti alalt: Wiedemann EWb *tōwima* 'stoven, verdeckt kochen', *stūwima* '«stuvén», verdeckt kochen' ~ Schiller-Lübben MND *stoven* 'bähen; was erst im Wasser gekocht ist, in einem verdeckten Gefässe mit Butter und Gewürzen auf Kohlen durchziehen lassen'. Hiiu vanemal põlvel on ühiskeelee *proua* vasteks *prüvā*. Sellelgi sõnal võib lähtekohaks olla hoopis teine alamsaksa vaste kui ühiskeelee *proual*, vrd. Schiller-Lübben l. c. *vrowe, vruwe* 'Herrin'); Wiedemann l. c. *praua, prowwa, proua, raua, rūa, wroua* 'Frau, Herrin'.

1) Siinkohal märgitagu kõrvalviitena, et möödunud sajandil oli veel eesti keeleski üldiselt alles *proua*-sõna algkeelee primaarne tähendus 'valitseja, käskija, kõrgemast seisusest abielunaine'.

Kuna iga kvantiteedilt pikema hääliku moodustamisel on keele-artikulatsiooniga häälikuil keeleselg tõusnud harilikust kõrgemale, siis näeb ka pika $\bar{u}$ puhul, kuidas keel on tõusnud sedavõrd kõrgemale, et saab palatograafilisel teel registreerida puudutusala vastu palaatumit. Joonis 13 näitab kaht väikest puudutuspindala kahel pool vastu hambaid. Muidugi on tõusu ka vastu veelumit, kuid seda pole võimalik registreerida palatograafilisel teel. Pehme suu-

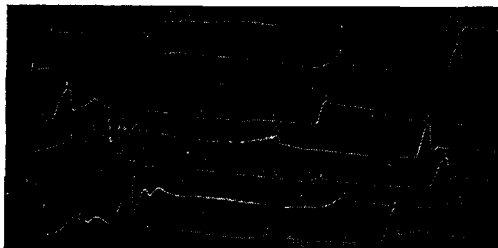
Joonis 13. Palatogramm $\bar{u}$ -st.

lagi on nimelt liikuv ning pealegi väga tundeline organ, mis ei salli, et tema vastu asetatakse kunstliku suulae sarnast võõrkeha. Pilt 12 osutab taas, kuivõrd tugevasti on $\bar{u}$ artikuleerimisel lükkunud huuled ettepoole ning kuidas nad õige energiliselt moodustavad väikese ovaalse avause. Kettunen LUKD 14 on öelnud Kodavere $\bar{u}$ ja $\bar{u}$ moodustamisest: „Die zungenhebung und die damit korrespondierende vorstülpung der lippen geht so weit, dass der vokal der gefahr nahe ist in einen spiranten überzugehen, das aber am deutlichsten gegen das ende des lautes, sodass es sich hier in der tat um einen schwachen diphthong handelt. Die verengungsstelle des luftstroms scheint sich bisweilen auch in den quantitätskurven wiederzuspiegeln“. Viimase väite tõestuseks viitab autor $\bar{u}$ ja $\bar{u}$ kurvidele sõnades $\bar{s}\bar{u}r$, $\bar{s}\bar{u}rt$ ja $\bar{u}dne$, kus suukurv osutab õhuvoolu väikest takistust keset hääliku moodustust. Takistus on tekkinud sel teel, et niihästi oraalselt kui ka labiaalselt on artikuleerivad organid sedavõrd lähenenud teineteisele, et on põhjust arvata ahtuse olemasolu. Hiiu murretes on allakirjutanu

märganud samasugust häälduslikku seika. Ülipika *ū* või keskpika *ū* lõpposa artikuleeritakse üldiselt nõnda, et hääliku lõpposas tõuseb keeleselg enam kui alguses ning huuled lükkuvad ettepoole ning ümmarduvad samuti enam. Akustiliselt kuulduv siis lõpposas *w* — *kūw* 'kuu', *pūwD* 'puud'. Ometi ei ole absoluutses lõpus või mõne konsonandi eel *w* kunagi nõnda tugev nagu siis, kui järgneb vokaal: *lūwā_D*, *lūwāD* 'luuad', *tūwɤ*, *tūwɤ* 'tuua'. Lõpposa intensiivsem hääldamine on omane kõigile kõrgetele vokaalidele. Eriti ilmekalt tuleb see esile *ū* puhul. Viimase hääliku juures on ühtlasi toodud kogu nähtusest lähem ülevaade (36). Mainitud Ketuse arvamist, nagu näitaks *ū* suukurvi keskel olev langus õhuvoolu takistust, mis on tekkinud ahtuse tõttu, ei saa pooldada. Nagu osutavad kurvid mitmetest eesti murretest ja ühiskeelest, on ülipikkade vokaalide puhul õige üldiseks nähtuseks, et keset hääliku moodustamist langeb kurv järsku või keset kurvi võib olla isegi sirge joon, mis osutab pausi. Kõik need juhud kõnelevad selle poolt, et ülipikad vokaalid on kahetipulised (20b). Langus kurvis näitab seda, et hääliku artikuleerimise alguses ja lõpus on keel kõrgemal ning ühes sellega on suus olev õhusammas surutud kõrgemale. See surve kõrgemale kandub edasi kirjutuskapsli membraanile ja kirjutusnõelale, tõstes nõela ülespoole. Kui aga artikulatsioon on lõtvunud, s. o. kui keel on laskunud vähe allapoole, langeb ka suus olev õhusammas ning vastavalt registreerib kirjutusnõel langust. Kirjeldatust on huvitavamad need juhud, kus kurv osutab pausi keset artikulatsiooni. Pildil 14 on ülalt alla suukurvid sõnadest *piit* 'piit', *paat* 'paat', *kēb* 'keeb', *ruut* 'ruut', *prāk* 'praak', *tif* 'perekonnanimi Tief', *sōt* (gen. *sōDā*) 'sööt' lõuna-eestlase ühiskeeles häälduse järgi. Eriti just sõnas *tif* võib üsna selgelt näha, kuidas hääliku teise poole alguses on artikulatsioon järsku katkestatud. Niisugune hiatus keset vokaaliartikulatsiooni on muuseas eelaste katkehääliku tekkimiseks.

b. Nagu muudegi eesti murrete alal, nõnda esineb ka Hiis huvitav nähtus, et teatud verbides on *ū* < *ō*, kui *ō* järelt on kadunud **ō* ja *ō*-le ei ole järgnenud kõrge vokaal: **Phl**, **Kas**, **Kāi** *tūwɤ* 'tuua', *lūwɤ* 'luua', *jūwɤ* 'juua' < **tōdak*, **lōdak*, **jōdak* ja muidugi ka *tūwā_D.ksə* jne., *tūwəz*, *lūwəz*, *jūwəz* < **tōdessa*, **lōdessa*, **jōdessa*. **Ema**-s ja **Rei**-s ei leidu esitatud murdealadele omast passiivi preesensit, vaid selle asemel on *tōDv* 'tuuakse', *lōDv* 'luuakse', *jōDv* 'juuakse' jne. Õeldu kehtib ka muude samatüübiliste kesk-kõrgete vokaalidega verbide kohta, nimelt *kijv* 'keeda', *kijəz* 'kee-

des', *lūijaz* 'lūües', *sūijp* 'süüa' jne. Kettunen EKÄH 135 ütleb kõnesoleva nähtuse puhul: „Tällaisissa tapauksissa on varmaankin konsonantti kehittynyt puolivokaaliksi ja puolivokaali assimiloinut vokaalin kanssaan homorgaaniseksi“. Pooldades oletust, et siin δ -ga märgitud konsonant on igal juhul olnud mingisugune dentaali *t* vaste, peab Kettuse oletusest nõnda aru saama, et δ -le (või Kettuse uususe järgi *t*-le) vastab *v*. Niisuguse vastavuse kohta on lähemates sugukeeltes küllalt näiteid (vt. näit. Ojansuu KÄÄH 19 jj., 31 jj. ja ka Setälä ÄH 65 jj-d. „Poolvokaali“ *v* või õige-

Pilt 14. Suukurve pikkadest vokaalidest.

mini *w* vahendusel oleks küll mõeldav $o > u$. Võib arvata, et enne seda kui klusiilide *k*, *p*, *t* nõrgad vasted γ , β , δ hakkasid kaduma, oli nende artikuleerimine õige lõtv, mis ümbruse järgi kergesti võimaldas siirdumist ühest artikulatsioonikohast teise. Palataalvokaalide $\bar{e}$ ja $\bar{o}$ järel võis säilida δ , kuid velaarise $\bar{o}$ järel esines γ või mõni temale lähedane häälikunüanss. Velaar-palataalsel γ -l on üldiselt enam võimalusi areneda velaariseks *u*-ks või viimasele artikulatsioonilt lähedaseks *w*-ks. Pikkade keskkõrgete vokaalide kõrgenemist nõrgas astmes tahab allakirjutanu seletada ometi veel teiselgi viisil. Kui kadus dentaalse klusiili nõrk vaste δ sõnadest **tōdak*, **jōdak*, **lōdak*, **pōdak* (ning **lōdāk*, **kēdāk* jne.), sattusid teineteisega kõrvuti pikk ja lühike vokaal. Keele iseloomule on see aga võõras, et pikk keskkõrge ja lühike madal või keskkõrge vokaal seisavad otseselt kõrvu. Fonoloogiliselt on aga võimalik, et kõrge vokaal seisab otseselt lühikese ees (vrd. praegusest keeleuususest *luuad*, *Riia*). Sellepärast on siis keskkõrge pidanud kas lühenema koos madalate vokaalidega: *roog* gen. *roa*, *paas* gen. *pae* (Kettunen EKÄH 135) või kõrgenema, et säilitada pikkust. Mainitud hääldusreegleid võib kohata mitmetes eri keeltes. Siinkohal viidatagu vaid Airila teosele „Äännehistoriallinen tutkimus

Tornion murteesta“, lk. 91 jj., kus on huvitavaid näiteid mõlema-poolsest arengust. Soome ühiskeelest on hästi tuntud siia kuuluvad näited *ruuat* (: *ruoka*), *tiian* (= *tiedän*) jne. Foneetilisest seisukohast lisatagu veel ühe katse tulemused, mis on ette võetud Tartu Ülikooli Foneetika Laboratooriumis käesoleva küsimuse valgustamiseks. Tervel real katsealustel lasti hääldada kunstlikult loodud sõnu *jooa*, *lööa*, *keea* mitu korda teineteise järele. Mõnekordse ütleamise järele hakkasid katsealustel sõnad muutuma kahes suunas. Osa katsealuseid hääldas varsti esimese vokaali lühidalt, teine osa asendas *oo*, *öö* ja *ee* kas *öö*, *õõ*, *êê*-ga või *uu*, *üü*, *ii*-ga. Seega siis esitati alateadlikult samu häälikumuutusi, mis omal ajal on keeles arvatavasti toimunud. Kui vokaal oli juba kõrgenenud sõnades *jūa*, *lūa* (ja *lūā*, *sūā*, *kīā*) on pika *ū* (resp. *ü* ja *i*) lõpposa võinud muutuda üha konsonantsemaks (vt. 21a) kuni tekkis *v* (või *j*). Hiiu murretes on käesoleval juhul vokaali järel *w*: *jūwp*, *lūwp*, *pūwp*, *tūwp*. Esivokaalsetes sõnades on vastavalt *j*: *lūljv*, *kijv*. Teatavasti on peamiselt lõuna-eestile omased vormid *tuŭvā* ~ *tuŭva* ~ *tuŭva?*, *juŭvā* ~ *juŭva* ~ *juŭva?*, kus vokaali lõpposa asemele on astunud täielik ahtushäälik.

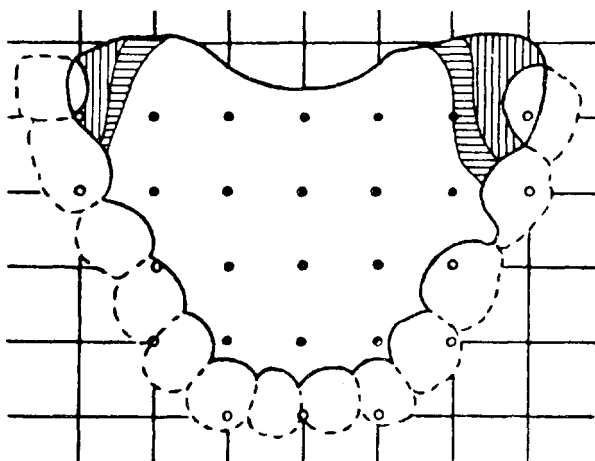
Keskvokaalid. — Velaar-palataalid.

(Meediodorsaalid.)

22. Eesti keelele omane meediodorsaalne avahäälik *ɛ* on võõras kõigile hiiu murretele. Mitmesugused andmed kõnelevad aga selle poolt, et omal ajal on hiiu murretele olnud omane niihästi meediodorsaalne keskkõrge *ɛ* kui ka kõrge *i*. Selle kohta vt. sub *õ* ja *ü*. Praeguses hääldusuususes võib kuulda meediodorsaalset häälikut üksnes õige taandatud artikulatsiooniga: **Phl** *hak̄k̄õit̄ā* 'hakata', *lāsm̄ā* 'laskma'; **Rei** *vařžiḡāp̄* 'angervaksad' jne. Praeguesineval redutseeritud *ä*-l ei ole häälikulooliselt midagi ühist algupärase või varatekinud *ɛ*-ga, vaid tema lähtekohaks on enamasti olnud *a*. Nagu § 7-s on näidatud, on *a*-st saadud redutseeritud meediodorsaalset vokaali sageli veel alles ilmne põhihääliku varjund: *hak̄k̄õit̄ā* 'hakata', *vařžiḡāp̄* 'angervaksad'. — Meediodorsaalidest peab veel nii palju ütlema, et eriti just meestelt (ka vanadelt), kes on sõitnud meredel või käinud mandril töös, võib ühiskeele mõjul kuulda *ɛ*-d. Ometi ei ole allakirjutanu kunagi kuulnud, et hiiu murde-

kõneleja oleks tarvitanud lühikest *ɛ*-d või pikka *ē*-d üksikvokaalina. Kõik registreeritud esinemisjuhud põlvnevad diftongidest: *ɛ̃n* 'õun', *lɛ̃i* 'lõi' jne. Et *ɛ*-ga algavad diftongid pole murdeomased, siis on nende tarvituselevõtt põhjustanud mitmesuguseid valeanalüüse. On kuulda nimelt *eu*-d ka seal, kus ühiskeeles seisukohalt peaks olema *au*-diftong (vt. 12f): **Ema** *lɛ̃uβv* 'laupäev', *sɛ̃uʋɛ-ɛ̃uɕuɔ* 'savi-augud'. Nisugused *ɛ* äraõppinud isikud tarvitavad ka *kɛ̃iz* 'köis', *kɛ̃itmp* 'köitma'.

Kuivõrd raske on hiidlastel ühiskeeles *ɛ*-d kätte õppida, osutab muu seas see tõsiasi, et õige mitmed hiiu päritoluga algkooliõpe-

Joonis 15. Palatogramm ühiskeeles *ɛ*-st ja *ē*-st.

tajadki, kes peavad ise *ɛ*-d teistele edasi õpetama, ei oska seda üldse hääldada või hääldavad valesti. Olgu veel mainitud, et hiidlane ei suuda ka akustiliselt *ɛ*-d *ø*-st eraldada. Üks paljulugenud Kassari maaharitalane esitas kord küsimuse, miks eesti kirjakeeles tarvitatakse kaht *ø*-märki, „kahe punktiga *ø*-d“ ja „kriipsuga *ø*-d“ (s. o. *õ*-d), kuigi hääldatakse alati ühtlaselt sama häälik. See Hiiu näide, kuidas oma keeleuusus tundmatu häälik jäetakse tajumata ka selle hääldusest, kellel vastav häälik ometi esineb, on huvitavaks faktiks foneetika ja fonoloogia vasturääkivuste selgituseks. — Äsja on öeldud, et enamik neid hiidlasi, kes taotlevad *ɛ* hääldamist, ei häälda seda häälikut õieti. Et kooliraamatutes ja keele praktilises õpetuses rõhutatakse *ɛ*-hääliku oraalset moodustust, siis saadakse see mõnelgi juhul õigesti kätte. Kõrvaliseks on aga kõikjal jäetud see seik, et *ø* ja *ɛ* eritlemiseks on väga tähtis alla kriipsutada ka

labiaalset artikulatsiooni. Vastandiks huulte ettepoolelukkumisele ja ümmardumisele *ö* puhul on *ɛ*-d artikuleerides huuled tõmmatud harilikust seisandist tahapoole ning huultevaheline pilu on veelgi natuke kitsam kui *e*-d moodustades. Unustades ümber orienteeruda ka labiaalses artikulatsioonis, artikuleerivad siis hiidlased (ning samuti ka saarlased) ühiskeelee hääldust taotledes labialiseeritud *ɛ*, s. o., *ɛ̥*: *rɛ̥müz* 'rõõmus', *ke̥vɑ* 'köva' jne. — Väga üldine on ka see nähtus, et *ɛ*-d taotledes lepatakse artikulatsioonilt ning akusti-

Joonis 16. Keele asend *ɛ* moodustamisel.

liselt lähedase *e*-häälikuga. Eks siingi ole väära tarvituse põhjuseks asjaolu, et harjumatu kõrv ei suuda teineteisest eritleda võrdlemisi homorgaanseid vokaale *ɛ* ja *e*. Viimase nähtuse kohta vt. lähemalt 27 d.

Kui hiiu murretes uue hääldusjoonena esineb *ɛ*, on tema moodustus sarnane ühiskeelee omaga, nii palju kui lubavad otsustada subjektiivsed vaatlused. Siin tsiteeritud katseisikud ei osanud üldse *ɛ*-d moodustada ja sellepärast pole olnud võimalik neilt eksperimentaalfoneetilisi tulemusi hankida. Ühiskeelee *ɛ* moodustus on võrdne **Kod** murde omaga, mille kohta Kettunen LUKD 15 jj. on toonud täpse ülevaate. „Während bei der bildung der eben besprochenen klasse (s. o. tagavokaalide moodustamisel) die hinterzunge die wesentlichste rolle gespielt hat, wird die mundartikulation des in rede stehenden vokals, der im kod. dialekt eine kategorie für sich vertritt und in der phonetischen literatur gewöhnlich als *ɛ* („das hintere e“) angegeben ist, zunächst von dem mittleren teil des zungenrückens hergestellt; dieser hebt sich gegen den mittleren oder hinteren harten gaumen (medio-, postpalatal), indem

die vorderzunge etwas zurückgezogen in dem unteren munde liegt. Die artikulationsstufe, der abstand der zunge vom gaumen ist, insofern die beobachtungen richtig sind, merkbar grösser als die des *e*“. Kettuse kirjeldustele võib ainult nii palju lisada, et allakirjutanu katsete järgi on kõvast suulaest puudutatud siiski suurem pindala kui osutab **Kod** murde palatogramm (lk. 51, fig. 1). Joonis 15 näitab ühiskeelee normaalse *ɛ* ja *ẽ* palataalset artikulatsiooni. Röntjoontega on märgitud see pindala, mis lisandub pikka *ẽ*-d artikuleerides. Järgnev joonis 16 osutab taas läbilõiget suukoopast, millest võib näha, kuidas keeleselg tõuseb indifereentsest jõudeasendist umbes kõva ja pehme suulae vahekoha suunas. Hääliku moodustamiseks on veel iseloomustav üldine keele tahapooletõmbumine. Kettunen l. c. arvab **Kod** murde põhjal, et *ɛ* moodustamisel pole huulte tahapooletõmbumist. Allakirjutanu vaatluste järgi on seda siiski olemas, kuigi mitte silmatorkavalt palju. *ɛ* puhul on nimelt huulte seisand horisontaalses suunas umbes *ä* ja *e* seisandi vahel.

Esivokaalid. — Palataalid.

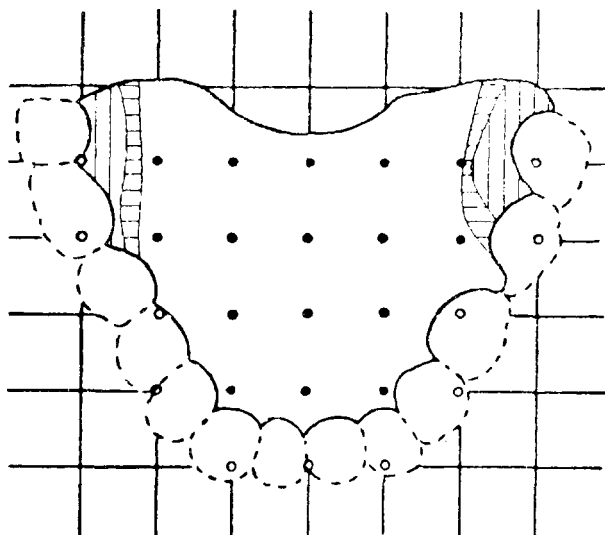
(Predorsaalid.)

Lühikesed ja poolpikad vokaalid.

ä-häälikud.

23. a. Pearõhulises asendis. Nagu tagavokaalide sarja kuuluv madal *a* läks varieeruvuse poolest tunduvalt lahku ühiskeelee ning enamate murrete uususest, nõnda on ka esivokaalide madalal vastel hiiu murretes hoopis teissugune esindus kui ühiskeeles. Osalt kohtab *ä* säilimist ning esinemist samadel eeldustel nagu ühiskeeles, osalt on taas omapäraseid edasiarenguid. Üldiselt võib öelda kõikidest hiiu murretest, et neis on lühike *ä* pearõhulises silbis tavaline häälik: **Phl** Sääre *tõd õ kääziz* 'tööd on pooleli', *käzi-kammõ* 'käsitsi', *mäci* 'mägi, rand', *māk* gen. *mākki* 'küngas', *māññil* 'mängimas', *heñnast nälgemp* 'nälgima', *rägä*. (~ *rägä*) 'rägin', *rähñud* 'rähnid', *hālbemp* 'eksima', *puđrū härk* 'pudrumänd, pööris', *hāttséz* 'kakar'; Kuri *hām̄marcõ séz* 'koidu või videviku ajal'; Aruküla *pättägēd* 'susse, riidest jalatseid'. **Kas** *tābā,r* 'vilets, halb, kuri, halva iseloomuga', *kārm̄psəd* 'kärbsed', *kā r̄dəst* 'Kärd-

last', *rädistik* 'noorte puudega ebaühtlane mets', *äcä* 'ving'. **Käi** Luguse *rättik* 'rätt, rätik', *särü ilm* 'tormine, halb ilm'; Nõmme *lämmè* 'soe', *kärva_{st}* 'varsa ninale pandud naeltega võru, et mära ei laseks varssa enam imema', *kär* gen. *käirä* 'kanga völl ja pakk', *käk* gen. *käkkä*. **Emä** Viiterna *kräšpü* 'pakk, millele jookseb valmis kangas', *ärttsəd* 'kollased kakrad', *ärçüd* 'pudrumännad', *küñni-ärç* 'künnihärg', *särèd* 'väikesed söödakalad'. **Rei** Rootsiküla *lāk* gen.

Joonis 17. Palatogramm ühiskeelee ä-st ja ä-st.

lākkü 'luht', *rohü-māk* 'rohuküngas', *rāppè* = *rāpnə oūk* 'lösnaauk', *sāk* 'kott'.

Hiiu ning samuti ka muude murrete ja ühiskeelee *ä* artikuleeritakse väga madala keeleasendiga. Indiferentsest jõudeasendist on keeleselja esiosa tõusnud kõva suulae poole õige vähe, sama vähe kui *a*-d artikuleerides keeleselja tagaosas tõusis pehme suulae suunas. Keeletõus on sedavõrd väike, et katsealustelt pole võimalik olnud palatograafilisel teel registreerida puudutust ei vastu kõva suulage ega hambaid. Ühiskeelee *ä* läheb selle poolest hiiu omast lahku, et lühikesegi vokaali puhul võib kahel pool suulage näha kitsast post-meediopalataalset puudutust. Vt. palatogramm 17, kus püstjooned tähistavad lühikest *ä*-d; rõhtjoontega on märgitud pika vokaali artikuleerimisel juurdetulev puudutuspindala. Kogu keel on aga üsna tugevasti lükkunud ettepoole, nõnda et keeleots

toetub kõvasti kas vastu esi-iget või esihambaid. Lõualuud on teineteisest õige kaugel. Avaus nende vahel ei ole sugugi väikesem kui *a* puhul (vt. pilt 18). Vastavalt on ka huuled teineteisest kaugel. Huuled ei ole aga ettepoole lükkunud ega ümmardunud, nagu *a*-d moodustades, vaid nad jäävad vertikaalselt vaadatuna umbes samasse positsiooni, kus nad olid jõudeasendis (Kettunen LUKD 16, Saaberk TEFA 19 jj.). Mõnedel hiidlastel on harjumuseks hääldada *ä*-d õige taguselt. Nõnda et on raske öelda, kas küsimuses on palataalne või velaarne madal vokaal, näit. **Käi** Jausa *käppän* 'käpad', *väikkene* 'väike'.

b. Ebaalgupärasest *ä*-st peab esile tõstma mõningaid foneetilisest seisukohast huvitavaid juhte. Kõigepealt kohtab kogu hiiu murdealal, kohati enam, kohati vähem, sõnaalgulise *ja-* > *jä-*. Mainitud muutus ei ole igalpool toimunud samas ulatuses ega igas sõnas. Järgmistes sõnades on *ja-* > *jä-* omane kogu saarele: *jäbür* 'ogar, pooltotter', *jävä*, *jävä* 'rida, rivi, peenar', *jäcü* 'jagu', *jäkkšm̥p*, *jäkkšv-m̥* 'jaksama', *jäk* 'jakk, kuub', *jäkkü* 'vanaaegne pealiskõnne', *jänü* 'janu', *jätkm̥p*, *jätkvm̥* 'jätkama, jätkuma', *jänni* (*jém̥p* jne.) 'jänni (jääma)', *jänt* 'nali, segadus, temp'. Teiseks on sõnu, kus **Phl**-s on *ja-*, mujal kõikjal aga *jä-*: *jalä.jv* ~ *jälä.jv*, *jäläkkvz* 'ulmus'; *jalg* ~ *jälg* 'jalg', *jam̥psēm̥p* ~ *jäm̥psim̥p* 'sonima, segast juttu ajama'. Sõna *jahu* hiiu murde vastetes on *jä-* omane üksnes **Ema**-le: *jähü*; *jaht* gen. *jähü* nii 'metsastuse' kui 'jahtlaeva' tähenduses on igalpool *a*-line. Viimane sõna on kindlasti alles niivõrd hiline laen, et ta pole teinud kaasa *ja-* > *jä-* muutust. Ainult *ja*-lisena esineb ka *jäk* gen. *jäkki* 'naiste uueaegne hakk'. Ka interjektsioon *jah* ning sidesõna *jā*, *ja* on *a*-lised. Interjektsioon *jah*-ki on Hiius noorem laensõna, ning kuulub praegugi poolenisti peenemasse keeleuususesse. Vana hiiu jaatussõna on *neh*. Sidesõna *nijc* on olnud omal ajal üldisem kui *jā*, kuigi praegune rahvaarvamine peab sõna *nijc* saarlaste käest saadud laenuks. Esitatud loendist paistab siis, et *ja-* > *jä-* on Lääne-Hiius üldisem kui Ida-Hiius. Kogu nähtuse kohta on lähemalt kirjutanud A. Saareste

Pilt 18. Huulte asend *a* kujundamisel.

„Viron kielikartaston julkaisemisaikeesta“ (Suomi V 10, 267). Võib arvata, et *ja-* > *jä-* ei ole algupäraselt olnud omane **Phl** murdele, vaid et praegune *jä*-line esindus on laen muudelt Hiiu murdealadelt, sest **Phl**-s on kõige vanematelt inimestelt registreeritud *ja*-püsi veelgi üldisemalt kui siin on esitatud: Sääre *jacù*; Keremaa *jačkù*. Kettunen ütleb EKÄH 125 käsitledavast häälikumuutusest kõneldes: „On syytä olettaa, että näissä tapauksissa *a* on assimiloitunut *i*:n vaikutuksesta *ä*:ksi. Tämä oletus nousee varmuudeksi löytäessämme vielä eräästä paikallismurteesta (Hiidenmaalta) johdonmukaisen *ja-* > *jä*-muutoksen . . ., vaikka tämä johdonmukaisuus rajoittuukin enää vain muutamien vanhinten kieleen.“ Väide, et *jä*-esinemine piirduks vanimate inimeste keelega, on muidugi ekslik, nagu esitatust on ilmnenud. Pooldama peab ometi teist Kettuse arvamist, et *a* > *ä j* mõjul. Velaarse hääliku *a* palataliseerumist tugevasti palataalse *j* järel võib kohata eri keeltes. Eriti just käesolev juhtum näitab, et Bonni foneetiku Menzerathi poolt allakriipsutatud koartikulatsioon on tegur, mida peab arvestama (Menzerath-de Lacerda „Koartikulation, Steuerung und Lautabgrenzung“, Berlin-Bonn 1933). Meie ei moodusta häälikuid üksteise järele nagu mitmevärvilisi helmeid nööri lekkides, kus iga helmes on teisest järsult eraldatud. Häälikut moodustades, mis esineb mingisuguses ühendis, on peaaegu kogu tema moodustuse aja märgata naabruse progressiivset ja regressiivset mõju. Kuidas koartikulatsioon avaldub konsonantide moodustamisel, tuleb väga ilmekalt esile *k* puhul. Kõnesoleva *ja-* > *jä*-muutusele tagasi minnes võib konstateerida, et palataalse *j* artikulationis säilib kaasartikulationina *a* artikuleerimise ajal. Kaasartikulationis võib aga saada niivõrd tugevaks, et ta muutub domineerivaks. Nõnda on kõnesolevalgi korral madal velaarne häälik *a* muutunud aste-astmelt esipoolsemaks, kuni on saadud täiesti palataalne, samuti madal *ä*. Võõras on hiiu murretele *jä*-muutumine *jä*-ks, sest pikema vokaali moodustus on intensiivsem, mis asjaolu ei lase koartikulationil domineerivaks saada, näit. **Phl** Kuri *jân* gen. *jñnì* 'Jaan'; **Käi** Luguse *jñcù* *perè* 'Jaagu talu'; **Ema** Viiterna *poštì* *jām* 'posthobuste-jaam'. AES-i murdekogudes on **Ema**-st siiski märgitud *jām* gen. *jāmà*. Et pikk *a* on *j* järel säilivam kui lühike, on täiesti arusaadav. Suurema intensiivsusega *ä*-d artikuleerides on keeleselg suundunud nõnda tugevasti velaarset suunas, et eelneva palataalse hääliku mõjul ei sünni märgatavat artikuleerimiskoha muutumist. — Esitatud **Ema** murdekuju *jām*

on arvatavasti laen muudest murretest, nagu ka **Kas** isikuti esinev *poštli jääm*, *raüttä jääm*. Hiidlased on jaama mõistega kokku puutunud peamiselt mandril, kust siis on võidud saada ka häälikulisi mõjustusi, vrd. AES **Kse** *jām* 'postijaam'. — Ka esimesest silbist kaugemal esineb *a* palataliseerumist *ja*-ühendis, eriti tegijanime tunnuses *sôbipj* 'sööja, haigus sööja, vähk', *kirjuŕtpj*, *kirjuvjpj* jne.¹⁾ Viimane nähtus on õige üldine ühiskeeleski: *sôjâ*, *kirjuŕtajâ*, *talittajâ* (vt. § 10).

c. Teine juhtum, kus *ä* on tekkinud hiliselt, on algupärane ühend *er*: **Phl** *häärä*, *senē* *pärast* 'sellepärast', (harva) *pärēt* 'peret' (üldisem on *perē*, part. *perēt*), *pärandv* *pēälä* 'põrandale', millega kõrvuti esineb *peränd* 'põrand', *ärīgō kivi* ~ *erīgō kivi* 'suur kivi meres Vohilaiu ja Vormsi vahel, s. o. Eeriku kivi', *läks ärä*, *härkkpn* 'ärrganud' jne. Kõikides sõnades ei kohta seda häälikumuutust, vaid üldhiiluliselt kõneldakse *kerä* ~ *kerä* 'kera', *teŕvē* 'terve', *verì* 'veri', *keŕčivv* 'kergitad' jne. Võib siis öelda, et hiiu murretes valitseb enam-vähem sama olukord kõnesolevas muutuses, nagu mujal Põhja-Eestis, kus *er* > *är* on omane (Kettunen EKÄH 127). Muust Hiiust seisab aga täiesti lahus **Rei** Rootsiküla, kus üsna meie päevini on kõneldud rootsi keelt ja kus omaaegse rootsikeelse elanikkonna asemele pole tulnud väljastpoolt eesti ainek, vaid kus rootsi keel on samm-sammult taandunud eesti keele eest. Sellesse külla on siis rootsi keel jätnud tugevaid häälduslikke mõjusid ning põhjustanud mitmesuguseid häälikumuutusi. Üheks Rootsiküla omapärasuseks on *er*- ja *är*-sõnade segimine: *igä pärēz* 'igas peres', *pärēmāz* 'peremees', *täŕvē*, transl. *täŕvāks* 'terve', *värì vēpi* 'veri võeti', *värì leib* 'verileib'. Muudele hiiu murretele omase *-er* < *-ir* asemel kuulduv selle küla murdes mõnes sõnas *-är*-, nagu *obūne ärnōb* 'hobune hirnub', *kärp* gen. *kärbū* 'kirp', *kärìk* 'kirik'. Teiselt poolt kohtab aga *e*-d ootuspärase *ä* asemel: *vers* pl. *veŕzìv* 'pullike, värss', *erkkvnd* 'ärrganud', *periz al* 'täiesti hall'. Peale *er* ~ *är* juhtude on olemas muidki sõnu, kus Rootsikülas esineb *ä* muude murrete *e* asemel: *käp* gen. *käppi* 'kepp', *tāk* 'tekk, vaip', kuid *teĕ* 'täkk', — Rootsiküla keele iseloomustuseks on muude hiidlaste seas just siiakuuluvad laused:

1) Tegijanime tunnuse *-ja* esinemine nüüdsetes hiiu murretes on selektav ühiskeeles mõjuga. Vanimailt inimesilt võib kohati kuulda veel vorme: **Phl** Sääre *jōkksì-rohì* 'tulilill', *rogì-jōkksì* 'kidi, nari', *kodū-kāibi* 'kodukäija'; Kuri *jōkksì* 'jooksva-haigus'; Suuremõisa *tēne* 'teenija'. **Käl** Villemi *sārē jōkksì rohūd* 'tulilill'. **Rei** Rootsiküla *ümārda* 'naisteenija', transl. *ümārdaĕs*.

vagā, *vārī* *ai verīza* 'vaga veri ei värise' ja *tek on lauttvz*, *tāk on sāññi pēl* 'täkk on tallis, tekk on süngil' (**Phl**-st); — *sõmä rāñd* pl. *rāñnīd* 'söögilaud', *mu_va āmā* 'minu vana ema', *lāp* 'lepp', *sālcvz* 'seljas' (on vaevalt usutav, et Reigi *sālcvz* ja lõuna-eesti *sālġ* 'selg' kuuluksid ühte; lõuna-eestis on *ä* pro *e* vana nähtus). Kõigele lisaks võib Rootsikülas ja tema ümbruses kuulda pearõhulises silbis *ä* asemel *ε*-d (vt. 25a). Rootsiküla *ä* kõigist muist hiiu murretest ja ühiskeelest lahkuminev esindus on alguse saanud juba tol ajal, kui elanikkond oli alles kahekeelne. Reigi rootsi keeles on hoopis erinevad *ä* esinemistingimused kui eestis, nimelt on pika *ē* või *ē* lühivokaalse vastena aina *ä*. — Kaugemal sõna sees on hiiu murdealal *er* > *är*: **Phl** Sääre *sōbār* 'sõber', *kāñnār* 'aednik', *tahāmbar* 'lahja õlu, mida saadakse õlleteo lõpus'. **Käi** Villemi *kaššitattār* 'kassitapp', *vikkarġarə* (nom.) 'vikerkaar'. **Ema** Viiterna *ūmbār* 'ümbär'. **Rei** Pihla *višmār* 'palmiku võru', *liittār* 'vasklitter rõhkudel'. Esitatust üldisem on aga see, et järgsilpides on *ä* õige tugevasti redutseeritud: *tattpr*, *ūmbpr* või reduktsiooni kaudu on *ä* täiesti kadunud. Viimasel juhul moodustab järgnev *r* omaette silbi: *taīr*, *liīr*, *sōbr*, *ūmbpr* jne.

Keskkõrge *e* madaldumine *ä*-ks *r*-i eel on füsioloogiliselt arusaadav nähtus. Et moodustada *r*-häälikut, peab keeleots eesti keeles suunduma kas prepalaatumi või alveoolide suunas. Keeleotsa lükkumine vastu suunduskohta ning sealt tagasitõmbumine korduva toiminguna annab *r*-le omase väringu. Et keeleots võiks vabalt liikuda, selleks laskub keeleselg natuke lohku. Laskumine sünnib aga juba enne seda kui algab *r*-i moodustus. Laskumise tõttu ei ole võimalik moodustada korrektset keskkõrget häälikut *e*-d, ja tema asemel moodustatakse madalam vokaal *ä*.

d. Huvitavat segiminekut võib kohata ka *äh*- ja *eh*-listes sõnades. Enne kõike näeb, et kogu hiiu murdealal on *äh*-ühendiga säilinud ainult osa sõnu, teises osas on *äh* > *eh*: **Phl** Keremaa külas oli ühel vanal peremehel *nähā*, 'näha', *nāñtōd* 'nähtud', *tāñt* 'täht', *tāhēd* 'tähed', *pāhēz* 'pähkel', *pāñkəd*, *lāñkār* ~ *lāñkġ* 'lähker', *jāñd* 'sina, nemad jäid', *māñk*, *pū* on *māhā.l*, ent *vehē* 'vähe', *lehēv* 'läheb', *leñfād* 'lähevad', *mei leñmē* 'läheme', *pehē* 'pähe', *ai_kēñtv* 'ei raatsi, ei täi', *neh* 'jah'; tema abikaasal esines *nāñtōd* ~ *nāhēi*, *nāñp*, *tāñt* pl. *tāñd*, *ai_kāñtv* (~ *kāñte*), *pāhēz* pl. *pāñkəd*, *māñk*, kuid *vehē*, *ma_lehē*, *nā_d* *lehvād*, *pehē* 'pähe'. Arukülalt on allakirjutanu registreerinud *kui_ma vāhēn* *lāps* *ollē* 'kui ma olin väike laps' — *vehēm* 'vähem'; Kuri külas

on *äh*-ga olnud sõnad *ma* *lähè(n)*, *nähà*, *tähàD*, *pähèz* pl. *pāñkəD*, *lāñkār*. **Kas** *nähà*, *tāñt*, *ai kāñtv*, *kāñtvmpñtv* *inimeine* 'ihne inime', *pähèz* pl. *pāñkəD*, *lāñkəR*, *jähìD* 'jäid', *māñk* — *pehè*, *sēh*, *vehè*, *mā* *lēhe*. **Ema** Viiterna *nähà*, *nāñtòD*, *jähìD*, *māñk*, *mähàl*, *vähìD* — *vehè*, *lēhèB*, *pehè*, *missē tehàndəv*, *teñtēz* *azi* 'tähtis asi', *teñt* pl. *tehèD*, *kēñtvmp*, *peñkèz* pl. *peñkəD*, *lēñkār*. **Rei** Ogandi *nāñjv*, *vähè*, *lähèB*, *pähè*, *tähàD* 'tähed', *maì kāñtv* 'ma ei raatsi, ei suuda', *pähèz* pl. part. *pāñkèD*, *lāñkəR*, *māñk* — *vehè*, *lēhèn*, *peñkèz*, *tehèD* jne. Esitatud näidetest paistab, et *ä* > *ε* peamiselt siis, kui järgmine vokaal *h* järel on keskkõrge või kõrge. Algupärase madala vokaali järgnedes on *ä* enamasti säilinud. Nagu juba varemini on osutatud, ei ole *h* kahe vokaali vahel suuteline takistama vastastikuseid mõjustusi (12b). Seega siis on järgnev kõrgem vokaal põhjustanud ka *ä* kõrgenemist, et vältida liiga suurt artikulatsioonikohtade vahet. — Kui *ä* esineb ka nendes sõnades, kus *h*-le järgneb kõrge vokaal, siis on tegu segiminekutega. Ka vastupidist segiminekut võib märgata. Mainitagu siinkohal ühtlasi, et *äh* > *eh*-ga esineb kõrvuti *eh* > *εh* (vt. 25b). — **Rei** Rootsi-külas on aga ka *äh* ja *eh* erilisi segiminekuid, nagu seal oli täiesti segi paisatud *är* ja *er* suhted (23c), muude hiu murretega võrreldes: *lūppsäv lähmàD* 'lüpsab lehmad', *ai tññtv* 'ei tehta', *kāhvà mēz* 'kehv mees'. Pandagu praegu öeldu suhtes tähele, et kõigis siin esitatud *äh*-listes sõnades on järgnev vokaal madal.

e. Ebafüsioloogilisi, s. o. psüühilisi *ä* muutusi või vaheldusi kohtab mitmel juhul, nagu on lood kõigi teistegi vokaalidega: *mōñnà-mā* ~ *māñnà-mā* 'kohanimi Männamaa' (**Käi**-st; **Phl** Sääre *kāks* gen. *kākkxi* ~ *kixs* gen. *kikkxi* 'täi lastekeeles', *ābà-jumàl*, *ābà-jumàl*, *ābà-jumàl* (kogu murdealal) 'ebajumal', kuid *evàrik* 'suvine tall' (**Rei** Pihla), *ānà.m*, *ānàm* ~ *enà.m*, *enàm* (kogu murdealal) 'enam', *rānttē maksmv* 'renti maksuma' (**Phl** Palade), *prāssmp* 'pressima', *prāssìdi* 'pressiti' (**Phl**). Kaks viimast sõna on nähtavasti samuti alamsaksa laenusid, nagu nende ühiskeelsed vasted *rent* ja *pressima*. Näib aga, et rootsi keel on avaldanud sõnade vokalismile oma mõju, vrd. Freudenthal-Vendell OESvD *rānt* 'Ränta', *prāss* 'Prässa'. Mitmele korrale on üldise *krəñk* gen. *krəñci* 'vilets ese; haiglane; alus' kõrval võidud registree-rida ka *krenk* gen. *kreñci*. Praeguses keeleuusus on vanematelgi kõnelejatel üldised *temà*, *temà* ja *nemàD*, *nemàD*, kuid paar korda on allakirjutanu vanema põlve käest kuulnud ka *ä*-lisi vasteid: **Phl** Harju *nāñdècp* 'nendega'; **Rei** Pihla *tādà* 'teda'. H II 41, 183

on **Phl**-st *kädaged* 'kedagi'. Üldhiilulise *veĩmp* ~ *veĩmv* 'võtma' (nooremail *võĩmp*, *võĩmv*) asemel on **Käi** läänepoolses osas *väĩmp*. Selle hääldusjoone tõttu kutsutakse seda ala *Vätavallaks*. Toodud *ä* vaheldused mõne teise vokaaliga on ajaliselt väga erinevad. Osa juhte on õige vanad, teised on taas üsna värsked. — Ülalpool (19f ja 20c) on lühidalt käsitletud pika vokaali muutumist lühikeseks lauserõhutus asendis. On ka mainitud, et mõnel juhul on lühike vokaal saanudki üldiseks. Niisugusteks sõnadeks on muu seas ka *päliməə* 'pealmine', mida korrektset murret kõnelejad tarvitavad ikka lühikesena *ä*-ga. Et kõrvuti võib esineda *pär-häk* ja *pêr-häk* 'kangatempel' (**Phl**), Wiedemann EWb *pärr-häk*, *hāgi* 'Sperrholz (am Webstuhl)', seletub laenamisega kahest erisugusest saksa algkujust. Lühikesena vokaaliga vaste põlvneb ülemsaksast *Sperrhaken*, ja pikavokaalse lähtekohaks on olnud alamsaksa *sperhaken* 'Sperrhaken, eisernes Instrument der Schmiede' (Schiller-Lübben MND; EK 1937, 139). Üldhiiluliselt on *ä* asemel *ē* ~ *ā* sõnas *lēvə* ~ *lāvə* 'lävi'. AES-s on **Käi** Luguselt registreeritud *kērentskēd mēlədəv ecāüks* 'Kerenskit mäletab igaüks'. Muidu ei ole Hiidle omane Põhja-Eestis levinud esimese silbi vokaali pikenemine (*māāle-tama*, *huuvitav*, *sõõdur*). Esitatud näide on ilmne laene mandrilt, Saaremaalt või Muhust, kus tuntakse ka *āvalvama* 'avaldama', *āvalik* 'avalik', *lāsik* 'lusikas', *rāsik* 'rusikas', *māleltama* 'mäle-tama', *āviitama* 'hävitama' (EKA 529, 34 jj.).

24. a. Diftongides esineb *ä* enne kõike *i*-lise järgosisega, olgu see järgosis olnud ka juba algupäraselt *i* või on ta hiljemini arenenud < *ü*, või mõnd teist algupära. Kogu murdealal on sellel diftongil ühesugune esindus. Algupärase diftongina allub ta astmevaheldusele, kuid hilistekkinuna on igal juhul tugev aste: **Phl** *käĩmv* 'käima', *käĩmə-tõrz* 'suur tõrs, kus õlu käib enne ankrutesse panekut', *nē ā nāĩdū pēl* 'need on näitamiseks', *pāĩlīcu sāĩnpv* 'suvised, hästi rammusad säinad' (< **pāivālikkon*), *pāĩttsəv* (*pāĩttsəv on kuřgū alt_kōz*, *üks aĩnüz rōĩm ja rōĩñāz*), *hāĩjadop* gen. *hāĩjadoppi* 'käterätik', *hāĩzpmv* (*pāĩtē hāĩzā.pē ülēz*) 'heiskama, üles vinnama', *māĩttpdi* 'mädandati'. **Käi** *kāĩnā* nom., gen. 'Käina', *kāĩnv* ill., *kāĩnvz* iness., *pāĩttsəv* 'valged laigud palmiku (hiiu vanaaegse peakatte) otsas', *āĩja-trazō* 'käterätik', *ālopn* 'pühin'. **Ēma** *kāĩzeĩtō jākkū* 'naiste vanaaegne suvine käisteta lambamust kuub', *kāĩmə-jē* 'ajujää', *kāĩzĩd* 'käisid'. Üldhiiluliselt on selle diftongiga ühiskeele *ei*-sõna vaste *äĩ*. **Phl** Sääre *āĩ nē* 'ei näe'; **Rei** Kidaste *āĩ*

jovà arvaŋtv 'ei jõua arvata'. Kui eitus on õige tugevasti rõhutatud, esineb isegi *ai*: **Phl** Sääre *ai tē* 'ei tea', *ai ta vaŋcēs polē mēta olŋ* 'ei ta pole mitte vangis olnud'; **Kāi** Valli *ai sellēst polē aŋi midā_D* 'ei sellest pole midagi abi'; Luguse *ai olē* 'ei ole' (öeldud õige veenvalt) jne. Esitatud näidetest paistab, kuidas suurema efekti saamiseks dissimileeritakse artikulatsioonikohad. Sarnaselt *äl*-ga esineb ka *älŋv*, *älcv* 'ega'. Teatavasti võivad interjektsioonid, partiklid ja sagedasti tarvitataavad sõnad kergesti muutuda kas analoogia, assimilatsiooni või dissimilatsiooni mõjul, või kuluda mitmesugusel kujul. *ä* pro *e* võib selles sõnas olla vanagi, vrd. liivi *āb* 'ei'. Muust hiiust peab diftongi *ai* suhtes eraldi mainima **Rei**-t. Suuremas osas kihelkonda on selle diftongi esinemissuhted võrdsed muu murdealaga. Rootsikülas ning tema lähimas ümbruses võib aga *āi*-gi puhul kohata samasugust *ei*-ga segiminekut, mis oli omane *ä* segunemisel *e*-ga (23c): Ogandi *kāi* 'kai, takh', *kāizəp* 'varrukad', *rāim* pl. *rāimlō* 'räim', kuid *peikkē* 'päike', *seīnāz* gen. *seīnv* 'säinas', *veīn* gen. *veīnā* 'vāin'; Rootsiküla *rāim*, *mei* *kāimē* 'käime', *talvə* *kāijāks jālzi* (~ *jālzi*) 'talvel käiakse jääd mööda', *tāi* — *peikkē*, *seīnāz*, *ulē seīnōv*, *veīmēs-pōēg* 'vāi', *veīnā koht*, *veīnālō ülē* 'vāinast üle'. Rootsipärastes külates on praegu üldiselt kindlaks muutunud uususus, kus sõnas tarvitatakse *āi*-d ja kus *ei*-d. Rootsikülalt on siiski kirja pandud ka kõikuvusi: *āi* ~ *eī* 'āi', *kāi* ~ *kei* 'takh'. Isikuti võib diftongi *ai* asemel viimaksmainitud külas kuulda ka *ei*-d (25c). Ülal kirjeldatud murdejoonte põhjustajaks on olnud omaaegne hiiu-rootsi murre. Nagu sakslastel, nõnda on Eesti rootslastelgi sageli väga raske lahus hoida eesti diftonge *ei*, *āi* ja *ai*-d. Samas Rootsiküla kandi allmurdes võib siis ka algupärase *ei* asemel esineda *āi*: *teīnē o pēnē hāinamv* 'teine on väike heinamaa', *tāīnv* 'teinud' jne. ning isegi *lāīgēt* 'lõigatud', mujal Hiius *leīgā_l*, *leīgēt*. Omal ajal, kui Rootsiküla ühes ümbrusega oli veel kahekeelne, pidi olema ajajärk, kus rootslaste eesti keel ei tundnud vahetegemist nimetatud eesti diftongide vahel, vaid üldiseks diftongiks oli nähtavasti *ei*, nagu emakeeles — rootsi keeles. Hiljemini, kui eesti keel pääses võidule, aitasid naabermurded diftongil diferentseeruda eesti keelele omasesse suhetesse. Seejuures on kohati säilinud vana joont, teiselt poolt aga on diferentseerunud vääras suunas. Et **Rei** rootslased on omavahel kõnelnud eestigi keelt — vähemalt nii palju, et lastele anda tarvilist keeleoskust —, selle kohta on nende ridade autor kirjutanud ajakirjas Svio-Estonica 1935, 44 jj-d.

ä-ga algavate diftongide vaatluse lõpus tuleb lisada veel seda, et **Käi**, **Ema** ja **Rei** murdes on sõna *täiz* nõrgas astmes *täve* 'täie' (vt. selle nähtuse kohta 1a, 19c ja 27a).

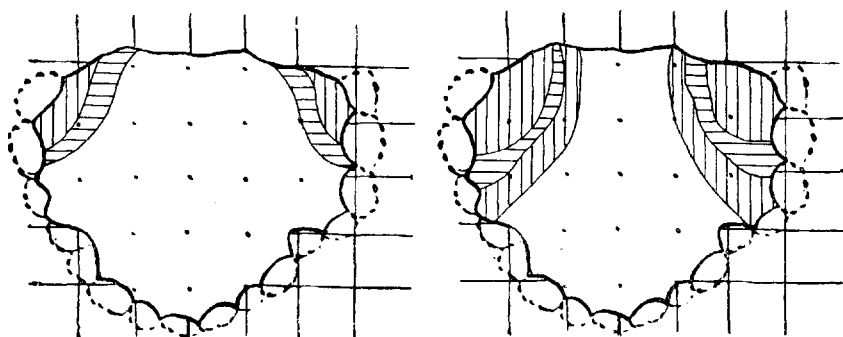
b. Muudest *ä*-ga algavaist diftongidest on mainida *äò-d* ja *äü-d*. Eelmine diftong on omane üksnes **Kas**-le ja **Käi**-le. See diftong on aina hilistekkinud klusiili nõrga vaste kao tõttu: *jäòv* (~ *jäcü*) 'jaod', *näòv* (~ *näcü*), *käòv* (~ *käcü* — laensõna ühiskeelest, kuna murdepärane vaste on *kukkuliñv*), *täòz* 'teadus, teadmise järgi, alles, tagavaraks' < **täðossa*, vrd. Wiedemann EWb *tēd* gen. *tēo* = *teat* 'Kenntniss, Kunde', *tēo* *peräst* 'bekannt, bekanntlich, bekannter Weise', *tēo* *ala andma* 'bekannt machen'. Samad sõnad on siis mujal Hiius *jäüv*, *näüv*, *täüz*. Siia kuuluvad veel algupärase diftongiga astmevahelduslikud *jäünpmv* ~ *jäünañtp* 'jampsima, sonima', *jäüzä*. 'Jausa' **Phi**, **Kas** ja **Käi** sõnadena. **Ema**-s ja **Rei**-s on vastavalt *joünpmv*, *joünpmv* ja *joüzä* (**Rei**-is ka *jaüzä*). Viimane asjaolu toob omakord lisatõestusi arvami-sele, et *au* > *ou* on Lääne-Hiiu murretes vana nähtus (12f). Samadel aladel hästi levinud *ja-* > *jä-* on igatahes noorem. Kui *j* mõjul järgnev *a* hakkas palataliseeruma, pidi algupärane diftong *au* olema juba muutunud *ou*-ks. Et praegu öeldakse siiski *jäüv* ega mitte **joüv* 'jaod', seletub muuseas juba sellegagi, et nn. hilistekkinud diftongid on saanud tõelisteks diftongideks hiljemini. — Ülalpool on juba öeldud, et praeguses häälduses ei ole vahet vanade ja hilistekkinud diftongide vahel. Siinkohal peab aga lisama, et **Kas** ja **Käi** näitena esitatud sõna *täöz* vastes on **Phi**-s siiski üldine kummagi vokaali eri silpi hääldamine: *täüz*. Viimane hääldusviis on üleminekuastmeks diftongilise ja isikuti veel praegugi esi-neva pikavokaalse vaste *tēüz* vahel.

c. Lõpuks on olemas veel üks haruldane *ä*-ga algav diftong, nimelt *äa*, mis üldhiiuliselt esineb üksnes sõnas *jääv* 'read, rivid, peenrad' (~ *jäpä*, *jäpä*). Erinevalt muust Hiiust on **Kas** laiul selle diftongiga ka sõna *jääm* gen. *jäämä* 'jaam' (vt. 23b).

Muid *ä*-lisi diftonge hiiu murretes ei ole, sest ühiskeele *äe*-dif-tongile vastab kogu murdealal *ê* või *ä* (**Rei**).

25. a. Nn. normaalse madala, üldeestilise *ä* kõrval tunnevad hiiu murded veel teistki *ä*-häälikut: *ε*-d. Seda kõrget *ä*-var-jundit moodustatakse nõnda, et keeleselg tõuseb hariliku *ä* artikuleerimiskohast tunduvalt kõrgemale ning ühtlasi on kogu keel nihkunud enam ettepoole. *ε* artikuleerub umbkaudu *ä* ja *e* artikule-

leerimise vahetkoha, mida muuseas osutab joonis 19, kus vasakul pool on vertikaalsete joontega märgitud lühikese ε keele puudutusala vastu kõva suulage. Rõhtjooned osutavad seda ala, mis tuleb lisaks ülipika $\hat{\varepsilon}$ moodustamisel. Paremal pool on toodud lühikese e , resp. ülipika $\hat{e}$ moodustusel tekkivad puudutusosalad. Teame, et $\ddot{a}$ -d artikuleerides ei teki üldse puudutust vastu kõva suulage; ε -d moodustades on puudutusala 1,5 cm² ehk 0,075 kogu

Joonis 19. Palatogrammid ε -st ja $\hat{\varepsilon}$ -st (vasakul) ning e -st, $\hat{e}$ -st ja $\ddot{e}$ -st (paremal).

suulaest. Ülipika vaste puhul on arvud 3 cm², resp. 0,15. Veel kõrgema hääliku e puhul on vastavad puudutusosalad 2,75 cm², resp. 0,13 kogu kõvast suulaest ja 4,5 cm², resp. 0,25. Seega on ε postpalataalne madal-keskkõrge vokaal. Akustiliselt tuletab ε täiel määral meelde skandinaavia $\ddot{a}$ -d (rootsi *vän*, *käpp*, Broch-Selmer HbEF 49) või saksa lavakeele pikka $\ddot{a}$ -d (*Jäger*, *käme*, Viëtor Eph 134). Huulteartikulatsiooni poolest läheb ε selle poolest $\ddot{a}$ -st lahku, et huultevaheline pilu on muutunud tunduvalt kitsamaks ning piklikumaks; samuti on lõualuudki lähemal teineteisele kui $\ddot{a}$ puhul. Peale selle märkab tunduvat huulte tahapooltõmbumist.

Isikuti võib ε asemel kuulda $\ddot{a}$ -d eriti just *r*-i eel. Märki $\ddot{a}$ -ga on mõeldud häälikut, mis on kõrgem ja esipoolsem kui $\ddot{a}$, kuid ei moodustu siiski nõnda kõrgelt ega esiselt, nagu ε . Edasi on väga üldine ε -st veelgi kõrgem $\hat{\varepsilon}$, aga et see häälik kuuldu artikulatsioonilt täiesti e häälikute rühma, siis pole põhjust teda siinkohal lähemalt puudutada. Praeguses keeleuusus on ε kõige omasem **Rei** Rootsiküla ümbrusele, kus ta võib vastata niihästi algupärasele $\ddot{a}$ -le kui ka e -le: Ogandi *tsk* 'täkk', *keřjèd* 'kärjed', Pihla *münü mełēttuzəz* 'minu mälestuses'; Rootsiküla *mełs* 'mets', *mełtsä tuřs*

'metsasalk', *trep* 'trepp', *veē tōmv* 'vett tooma', *pīru-elēs tōbī kešk tubā* 'pilak toodi keset tuba', *vanā-emā* 'vanaema', *plek* 'plekk, kard'. Peamiselt pika konsonantainese ees esineva lühikese *e* asemel võib kohata *ε*-d mujalgi **Rei**-s väljaspool Rootsiküla murde piirkonda. Nähtus on osalt omane ka muu hiiu keeleala vanemale põlvele või üldse neile, kel murre on säilinud häälduslikult algsemal kujul, näit. **Phl** Palade *mēk* 'maik'; Sääre *seIga* 'selge', *teŋn* gen. *teŋni* 'keedetud ternespiim'; Kuri *seṗ* 'sepp' ja muidugi siis ka liitsõnad *rättsēṗ* ja *kihṗseṗ*, *kihṗseṗ*, kui viimastes sõnades ei ole teise osise vokaal redutseerunud: *kihṗsəṗ*. Selle kihelkonna Sääre külas on üks õige vana keelejuht, kelle mees oli Kärkla rootslasi, tarvitanud ka *ä* asemel *ε*-d nagu sõnas *jellā* 'jälle', *jetvṗṗ* 'jätavad'. Mujal kihelkonnas ei ole allakirjutanu kuulnud seda hääldamisviisi. Võib arvata, et siingi on rootsi keele mõjustus etendanud oma osa, sest sagedasti võib kuulda, kuidas abikaasad mõjustavad teineteise keelt¹⁾. **Kas** *sešt* 'sest', *seIleBārast* 'sellepärast', *seŋnā* 'sinna', *veŋnā_D* 'vennad'. **Kāi** Luguse *meItsāṗ* 'metsad', *meItsṗ* ill.; Jausa *murastāṗ* *mēk kalā_L* 'natuke hapu maik kalal', *seIgaṗ* 'selga' ill. **Ema** Viiterna *meItsṗs* iness., *meItsṗst* elat., pandagu tähele ka tähtede nimesid: *eI*, *eṗ*, *eṇ*, *eš* 'l, m, n, s'. Arvesse võttes *ε* (< *e*) rudimentaarset esinemist kogu Hiiumaal, peab tahtes-tahtmata arvama, et meil pole tegu mingisuguse lokaalse häälikumuutusega *e* > *ε*, mis oleks võinud Rootsiküla kandis kehtivaks saada rootsi keele mõjul, sest teatavasti pole Reigi rootsi murdele omane lühikese *e* esinemine pearõhulises silbis, vaid selle asemel esineb ikka kas umbes eesti *ä*-le või *ε*-le vastav häälik, näit. **Rei**-s *lænsman* 'külakubjas', *vægeluys* 'lutikas', *fæst* 'kinni panema' jne. (rootsi foneetilise alfabeedi *æ* = soome-ugri alfabeedi *ε*). *ε* esinemine on ilmsesti vana hiiu murrete erijoon, mis Rootsiküla ümbruses, kus keel on üldse konservatiivsem, on senini säilinud kõige paremini²⁾. Õeldule annavad tähtsat tuge vanavarakogujate märkmed **Phl**-st 19. sajandi teiselt poolelt (H II 41, 215 jj-d): *āma* 'ema', *tāma* 'tema', *māts* 'mets', *kārṗāft* 'kirvest', *hālpima* 'ruttu midagi tegema'

1) Kellelgi saarlasel oli keeles ilmseid lõuna-eesti jooni selle tõttu, et ta naine oli lõuna-eesti keelealalt, Soome keele mõju on allakirjutanu võinud konstateerida paari mehe kõnest, kelle naised olid soomlased.

2) On üldiselt tähelepandav, et siis, kui algselt võõrkeelne rahvastik omandab keele, võib keel laenajatel säilida konservatiivsemal kujul kui laenuandjail. On ju jidiš tükati konservatiivsem kui praegune saksa keel. Samuti on espanjool ehk džudesmo nüüdki veel keskaegne kastilia keel.

(Tikerpuu), ibid. 102 *Mäts* 'mets' (Mey), kus *ä*-ga või *ä*-gagi on mõeldud siin kirjeldatud *ε*-d. Ülalpool on § 13a-s lühidalt mainitud, kuidas kohati kuuldu lühikese *u* asemel *õ*-d ja lühike *o* on madaldunud *õ*-ks (12d). Viimase nähtuse hulka kuulub ka *e* > *ε* ning kõigi muude vokaalide madaldumine. Siiski on praegu *e* > *ε* palju üldisem kui *o* madaldumine, sest *ε*-l on mitmeid tugipunkte parimaks säilimiseks, nagu näiteks *eh* > *εh*. Hiiu murretes tuleb, nagu oleme näinud, väga tugevasti esile sama hääldusreegel, mida praegu tuntakse kõigepealt germaani keeltest (Viëtor EPh 134 jj-d), s. o., et lühike vokaal on artikuleeritud tunduvalt madalama keelepositsiooniga kui pikk. Peale Hiiumaa tunnevad sama nähtust ka Saaremaa murded (vt. 35a). Algtõuke niisugusele ebaeestilisele hääldusjoonele on andnud ehk rootsi keel, millel on olnud saartemurdele õigegi suur mõju (vt. Ariste ERL). Võimatu pole ka alamsaksa mõju. Hiiumaal on alamsaksa keele mõju olnud tükati suurem kui mandril. Peale selle on sinne mõjustus õige individuaalne. Hiiu murretes on nimelt rohkesti niisuguseid alamsaksa laensõnu, mida ei kohta mujal eesti keele alal. Sama võib öelda ka Saaremaast. Saartel on alamsaksa keel elanud ka kauem kui mujal maasakslaste ja -kadakate hulgas (EK 1937, 132).

Üheks *e* ja muude esivokaalide madaldumise põhjuseks on veel see asjaolu, et hiiu murretes on sõnaalguliselt esivokaali eel olev konsonant koronaliseeritud, koronaalsus eeldab aga järgneva vokaali madaldumist. Nagu ilmneb allpool konsonantide käsitluses, toimub koronaliseerimine sel teel, et keele äärmine esiosa puudutab palaatumit või suundub palaatumi poole. Keeleselg laskub aga vastava hääliku tavalisest artikulatsiooniasendist veidi madalamale. Keeleselja madalam positsioon säilib ka järgneva vokaali moodustamise ajal.

b. Kogu hiiu murdealal võib isikuti kuulda ühendi *-eh-* asemel *-εh-*: **Phl** Palade *naljɤ tɛhɛl* 'nalja tehtud'; Sääre *pehmə* pl. *pehməd* 'pehme', *kazɛ lɛhtəgɤ tɛhtɛ kolləst* 'kaselehtedega tehti kollast', *lɛhm* part. *lɛhmɤ* 'lehm'; Kuri *pehmə*, *rɛht peksmɤ* 'reht peksma'; Keremaa *lɛhm*, *rɛht peksmɤ*, *lɛnt* gen. *lɛhɛ* 'leht'. **Kas** *εhk* 'ehk'. **Käi** Nõmme *rehegoda* 'rehealume', *lɛhm* ~ *lɛhmɤ*, *äi nüit tɛhtɤ* *ändəm* 'ei nüüd tehta enam'; Luguse *pū lɛnt*, *lɛhɛd*, *lɛhm*, *lɛhməd*. **Ema** *lɛhmɛ* 'lehmi'. **Rei** Kidaste *jūrə tɛhɛl* 'juurde tehtud'; Rootsi-küla *tɛntɛ* 'tehti', *pehmə*, *pū lɛnt*, *lɛhɛd*, *lɛhməd*, *lɛntvɔd* *raɔvɔ* 'lähevad randa', *tɛhɛdi* 'tehti', kõigil murdealadel on siiski üldisem *-eh-* või *-εh-*. Ülalpool (13a) on osutatud, kuidas järgnev kõrge

vokaal takistab pearõhulise vokaali madaldumist. See häälduslik nähtus tuleb esile ka *-eh-* > *-eh-* puhul. **Käi** Nõmmel tarvitas näit. üks keelejuht järgemööda *äi tēhtp* ja *äügõt-tehtē* 'augud tehti'. Vokaali madaldumise põhjuseks võib siingi näha ühelt poolt seda asjaolu, et *h* ei takista järgnevat vokaali avaldamast eelmisele assimileerivat mõju. s. o. *e* moodustamisel astub õige tugevasti esile järgneva vokaali kaasartikulatsioon. Kui kaasartikulatsioon on madalam, siis muutub vastavalt ka *e* artikulatsioonikoht madalamaks. Teiseks peab arvesse võtma seda seika, et *h* võib ka ise mõjustada eelneva vokaali madaldumist. Eesti keele *h* artikuleeritakse keeleselja väga madala asendiga. Kaasartikulatsiooni mõjul madaldub siis artikulatsioonikoht juba eelneva vokaali ajal.

c. Rootsi substraadi mõjuks peab pidama seda nähtust, et **Rei** Rootsikülas ja tema lähemas ümbruses võib *ei* asemel kuulda *ei-d*: *teind* 'teinud', *meil* 'meil' jne. Diftong *ei*-ks on samal alal arenenud isikuti ka algupärane diftong *äi*: *veimēz* 'väimees', *ülē veinā* 'üle väina', *ei* 'äi', *kei* 'käi, tahk'. **Rei** rootsi keel tunneb vaid üht diftongi, nimelt *ei-d* ehk, nagu rootsi murdealfabeedis märgitakse, *æi-d*: *blæi* 'vill', *flæin* 'kidi', *skæivær* 'viltune'. Ema-keelena rootsi keelt kõnelevail isikuil oli omal ajal muidugi raske eesti diftonge *ei-d* ja *äi-d* lahus hoida lähedasest rootsi diftongist *ei*. Juba ülalpool on avaldatud arvamist, et Rootsiküla omaaegses eesti keeles esines vaid *ei*. Praegune esindus on saadud hiljemini ümbruse hääldusuuususe mõjul. Endisest uuususest on mõnedel isikutel siiski säilinud rudimente tänase päevani.

d. Peale esitatud diftongi *ei* võib *ê* esineda kas algupärase või hilistekkinud diftongi järgosana: *aê*, *âê*, *ôê*. Et nende diftongide kohta on juba ülalpool (1b, 3b, 13c) toodud ülevaateid, pole siinkohal põhjust küsimusel lähemalt peatuda. Nimetatagu vaid, et foneetiliselt võttes on diftongi järgosise poolpikk *ê* võetud võrd-sena teise silbi poolpika vokaaliga. Nagu allpool varsti selgub, on hiiu murretes teise silbi poolpikk *ê* üldiselt muutunud *ê*-ks.

ä-häälikud kaugemal sõna sees.

26. a. Pearõhust kaugemal sõna sees leidub *ä*-d õige piiratud tingimustel. Esiteks on teda kuulda *r*-i ees (23c) niisugustes sõnades, nagu *kärnär* 'aednik', *ümbär* 'ümber', *ministär*, *miljönär* jne. Teiseks võib teda kuulda seal, kus *-äh-* ei ole muutunud *-eh-*ks, *tähēd* 'tähed', *pähēz* 'pähkel', *vähēn* 'väike' jne. asemel on

ka *tähäd*, *pähäz*, *vähän*. Peab veel nimetama, et eriti just **Phl**-s võib nooremalt põlvelt kuulda redutseeritud *p* asemel kas nõrgalt redutseeritud või täiesti n.-ö. normaalset *ä*-d: *hakkan* 'hakkan', *leibä*, *lähtväd* 'lähevad' jne. Sel nooremal häälduslikul omapärasel joonel võivad juured minna minevasse sajandisse. 1889 kirjutab Hurda kirjasaatja Mey (H II 41) *söömattä* 'söömata' (65), *leikomäs* (67) 'liikumas'. Kirjutaja on igatahes leidnud, et redutseeritud häälik on olnud lähimal *ä*-le, nagu järgsilpides esinev *ε*-gi (vt. veidi allpool).

Õige üldine on aga pearõhust kaugemal sõna sees *ε* ja *ē*. Kui teine silp on poolpikk või kui lühikegi järgsilpide algupärane vokaal *e* ei ole redutseerunud, esineb tema asemel *ε*: **Phl** *Sääre kubē* 'kube', *sättē* 'saate', *tulette* 'tulete', *lõimē* 'lõim', *merēle* 'merele', *vanēmp inimestäl* 'vanematel inimestel', *mehē* 'mehe', *lizēm* 'lähedam', *hāppē* 'häbi', *jō ērez ollē pūike hunik* (hääldatud iga sõna rõhutades) 'jõe ääres oli prügihunnik'. **Kas** *jānēze sēnēz* 'toores tael, puukäsn', *kāhērps* *pē* 'kāhar pea', *ōmmeldpēd* 'ōmmeldud', *pūiket kasvnpvvd neñdē oītspz* 'pähklid kasvavad nende otsas', *kūmnēst* 'kümnnist'. **Kāi** Villemi *ukksē lēvē pū* 'kūnnis', *valge mēzik* 'valge mesikas', *ōijē ~ ōijēz* 'ōis', *sōikē-lavāp* 'kangaspuude tallalauad', *kollāne* 'kollane', *teizēle* 'teisele'; Luguse *kīvē* 'kiivitaja', *ōlēdpv ulē* 'ületab', *nōlēgoda* 'nōelatops vanaaegse vöö küljes'. **Ēma** Viiterna *ligē* 'pori', *ašte* (nom. gen.) 'astja', *nijettē* 'niite', *ma pa'nē elmed lõhha bele* 'ajan helmed lõngale', *ākkine rabandōze algūz* 'ākiline rabandus-haigus'. **Rei** Ogandi *nat tegēvpv* 'nad teevad', *ōne pū* 'ōõnes puu', *peikkēze paistel* 'päikese paistel', *leigēdākse* 'lõigatakse'¹⁾. Üksik-isikutel võib *ε* olla artikuleeritud õige madalalt ja isegi selget *ä*-d võib mõnedelt kuulda: **Rei** Kidaste *kūmnāzād* 'kūmnased'. Hiidlaste eneste poolt peetakse järgsilpide *ε*-d *ä*-rühma kuuluvaks häälikuks. Nõnda kirjutab Mey (H II 41): *polä* 'pole' (55), *tolgä* 'tulge', *nooräd* 'noored' (67), *Kannāwadril* 'vaderil, kes viis lapse kirikusse ristida' (69), *Kerstokaasä peale* (70). Sealsamas on aga **Tikerpuu** osutanud õieti, et *ε* on *ä* ja *e* vahepealne häälik, mida

1) Pandagu tähele, et hiiu murretes on, nagu paljudes muudeski lääne-eesti murretes, tendents tarvitada noomeneist *-e-* ja *-es-* lõpulisel kujusid: näit. *sēnēz* pl. *sēnād* 'seen', *kīvē* (**Phl**) *~ kīvēz* gen. *kīvē* 'kiivitaja', *tūmēz* 'tuum', *ōnē* jne. 'õõnes', *nōcē* 'mārg tahm', **Phl** *hāppē* 'häbi', *heinā-kōrē* 'heinakaar', *kāhēv lõimē* 'kangalõim', **Kas** *nurmē* 'nurm', *vērē* gen. *vērdē* 'veer, veeris', **Phl** *hāhēz* gen. *hāhēz* 'lumehang', *kūrnē* 'kurn', *kēvē ~ Rei kāvē* 'kāäv, pool', *putkē ~ putkēz* 'putk'. **Wiedeman** EWb tunneb Hiiumaalt *mōne* gen. *mōne* = *mōn* 'niedriger Wasserstand im Meere' jne.

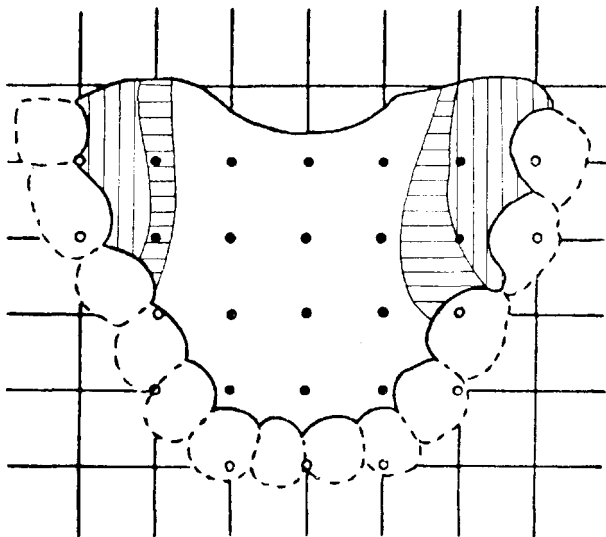
kirjutaja märgib *ā*-ga: *wōrgalā* 'võrkudega kalale' (281), *warās nāin hobufā pārās kärmsā* 'vares näinud hobuse perses kärbest' (284). — Peale Hiiumaa on sõnasiseses *e* madaldumine omane ka Saaremaale. Kahjuks ei ole enamik AES-i murdeuurijaid eritlenud üksteisest *e*-le vastavaid häälikuvaryundeid. Sellepärast on enamal jaol murdeuurijail üksnes *e*. Erandiks on **Khk** murdekogu, kus koguja M. Toomse on omast murdest pannud kirja *kudāsid* 'kudesid', *kuḱḱā kañnus* 'kuke kannus', *inimīšā* 'inimese', *sōlasāp* 'soolased', *kādā sāma* 'kätte saama' jne. Peab arvama, et grafeemi *ā*-ga on autor mõelnud enam-vähem *ε*-sarnast häälikut. Arvata-vasti mõtleb sama häälikut ka M. Kindlam (MT 148) oma märkmetes **Krj** Triigi asundusest tarvitades *ē*-d: *kōigē ezilti* 'kõige esiteks', *kurēzarest* 'Kuressaarest', *sōmē* 'Soome'. Allakirjutanu on **Krj** Leisis kuulnud hiu murrete *ε*-le täiesti sarnast häälikut. Sama on allakirjutanu võinud kuulda ka **Põi**-l: *tulēb*, *mōlē*. — Järgsilpide *e* madaldumine on ka omaette reduktsiooninähtus. Rõhutus või väherõhulises asendis ei artikuleeru *e* nõnda suure intensiivsusega kui muidu. Nagu juba teame, käib artikulatsiooni intensiivsuse vähenemisega käsikäes keeleselja langus, mis asjaolu põhjustab *e*-st hoopis erineva hääliku tekkimise. Täiesti redutseerunud järgsilpide *ə* kohta vt. 29a.

b. Hiiumurdele on üldiselt võõrad järgsilpide diftongid. Seal, kus ühiskeeles esineb *jumalaid*, *raamatuid*, *maasikaid*, *lambaid*, *istmeid* jne., on näit. **Kas**-is *jumālēd*, *rōmāndōd*, *māzīgōd* ~ *māzīgōp*, *lāmōd*, *ištād* jne. Ometi on mõningaid juhte, kus hiugi murded tunnevad diftonge järgsilpides, nimelt ühiskeeles *-mine-*, *-line-*, *-lane-*, *-kene-*lõppude vastetes, kus esineb diftong *ei* üldisema *ei* kõrval. Üldiselt on diftongid omased vaid kõige vanemale sugupõlvele. **Kas** laid on vahest ainus koht, kus praegugi on *ei* üsna laialt alles. Järgnegu siis selles murdes mõningaid näiteid: *vehēgeinā* 'väike', *maizē kälmeine* 'maad mööda käimine', *sārleine* 'saarlane'. Diftong *ei* esineb üksnes siis, kui see silp, milles diftong leidub, on õige lauserõhutu. Muul juhul on samades lõppudes *ei* (vt. 29c). Et *ei* asendab *ei*-d rõhutuspositsioonis, on uueks tõestiseks selle kohta, et järgsilpide *e* madaldumine on üheks paljudest hiu murrete reduktsiooninähtustest.

e-häälikud.

27. a. Pearõhulises asendis. Kettunen LUKD 17 on esitanud **Kod** murde lühikesest *e*-st ja pikast *ē*-st järgmise

kirjelduse: „Eine hebung, wiewohl eine kleine, aus der vorigen stellung (s. o. *ö* artikulationsiasendist) ist wahrzunehmen, wenn auch der vordere zungenkörper noch beinahe als ganzes artikuliert, ohne eine ausgeprägte verengungsstelle gegen den gaumen zu bilden, wenigstens bei kurzem *e* (siehe fig. 25 *ve*-). Lang kann es auch parallel mit *ō* und *ö* verwendet werden, z. b. *vēdā* 'führen', *sēmēt* 'den samen', weicht aber meines erachtens von dem

Joonis 20. Palatogramm ühiskeele *e*-st ja *ē*-st.

kurzen nicht ab. — Eine merklichere zurückziehung der lippen findet nicht statt“. Hiiu murrete ning ühiskeele *e* moodustamisest võib öelda sama, mida Kettunen on esitanud **Kod** murdest. Peab vaid lisama täiendusmärkusena, et keeleselja tõus *ä* artikulationsiooni asendist *e* asendisse on üsna märgatav (pilt 19). Ühiskeeles, kus ei ole nõnda suurt kvalitatiivset vahet *e*, *ē* ja *ê* vahe nagu hiiu murretes, vaid kus kõikides pikkusastmetes võib kõnelda üksnes *e* häälikust, on eriti keskpika *ē* ja ülipika *ê* artikuleerimisel keeleselg tõusnud vägagi kõrgele. Joonis 20 kujutab palatogrammi ühiskeeles lühikesest *e*-st ja ülipikast *ê*-st. Lisapuudutusala, mis on omane ülipikale vokaalile, tähistavad rõhtjooned. Käesoleval pildil on lühikest *e*-d artikuleerides puudutatud kõva suulage 3,75 cm² ehk 0,2 kogu suulaest. Ülipikal vastel (keskmise joonis) on vastavad arvud 6 cm² ja 0,31. Olgu veel mainitud, et huulte tahapooletõmbumine ei ole tõesti küll kuigi suur, kuid siiski ometi

ilmsesti märgatav. Keeleots on niihästi ühiskeele kui ka hiiu *e* moodustamisel suunatud alumiste hammaste poole. Lühikese *e* puhul puudutab keeleots vaevalt hambaid. — Nn. normaalset *e*-d leidub kõikides hiiu murretes: **Phl** Sääre *pers* 'perse', *mełtsɤ* '(ill.) metsa', *keɾɔlɔnə* 'kerglane, albivõitu', *sełɔpɤ* 'seljas', *meri-mõttɾɛv* 'meremõõtjad', *peksɔv*, *pekkɤv* 'peksta', *hobune kekkiv* 'hobune hüpleb', *lep* 'hülge must veri; lepp'. **Kas** *vezicəra* 'lääs', *perzizə* *aūk* 'viiluots', *perə-aūk* 'auk jääs, kust noota välja tõmmatakse', *meıslāz* 'puutai'. **Kāi** Villemi *aıvəs* *pekkɤv* 'andis peksa', *lep* pl. *leppəɔ* 'alnus', *reheɔɔa* 'rehealune', *eı* 'et', *e n u* 'vanaaegne mehenimi', *ezimeıst koɾɔv* 'esimest korda', *keɾivɔv* 'kergitad'. **Ema** Viiterna *lekkimv* 'jooksma, vett läbi laskma', *eɾnə-pu* 'läätspuu', *ełməd* 'helmed', *elü* 'elumaja, tulihoone', *eınnəst* 'ennast', *verı-vıl* 'veremürgitus, veripaise'. **Rei** Ogandi *mezılɔst* 'mesilased', *lezəd* 'lesed; mesilaslesed'; Rootsiküla *rās-penik* 'suur litter rõhkude küljes', *emə* 'ema', *tevdə* 'teile'; Sigala (noorevõitu mees) *lep*, *meıs*, *keşkal*, muidu võib **Rei** Rootsiküla ümbruses esineda *e* üksnes lahtises esimeses silbis. Kogu murdealal esineb *e* *ei*-diftongi nõrga astme esindajana astmevahelduslikkudes sõnades *levəɔ*, *levəd* (~ *leıv*) 'leivad', *tevdəz*, *tevdəz* (~ *teıvɔv*, *teıvɔv*) 'teivas', *teıv* (~ *teıv*) 'kala squalius leuciscus'. Mainitagu veel *e*-liste sõnadena *peımp*, *peımv* 'peitma' (üldhiiuliselt).

b. Ülalpool on § 25b-s mainitud, et kõikjal hiiu murrete alal võib kuulda ühendi *-eh-* asemel *-eh-*. Praeguses keeleuusus on *e* siiski üldisem kui *ε*, näit. **Phl** Sääre *teħkə* 'tehke', *tentə* ~ *teħədı* 'tehti', *teħjɔ* 'teha', *leħm* pl. *leħməd* 'lehm', *leħtəɔv* 'lehtedega'; Keremaa *rehəd* 'rehed', *kef* gen. *keħfə*, ~ *keħvə*, 'kehv', *peħmə* 'pehme'. **Kas** *keħə*, 'keha, puunõu', *peħmə*, *leħm*, *leħt* pl. *leħəd*. **Rei** Rootsiküla *leħəm* 'lehm', *pū-leħəd*, *keħvə* 'kehv' jne. Nagu *ε* vaatlusel on juba mainitud (25a, 25b), näib *-eh-* olevat murdepärasem ja *-eh-* noorem esindus, mis on tekkinud ühiskeele ja mandrimurrete mõjul.

c. Ühiskeelele ning enamatele põhja-eeesti murretele omane *e > i* *η* ja *n* ees (Kettunen EKÄH 128) on hiiu murretele nooremaks nähtuseks (30b). Vanemal põlvvel esineb segamisi *e* ja *i*. Järgnegu mõned näited *e* püsi kohta: **Phl** Sääre *heıg* pl. *heıgəd* 'hing', *nenə* 'nina', *menəmv* 'minema', *keıg* pl. *keıgəd* 'king'. Samal vanal põlvvel võib mõnes sõnas esineda *e* ka sel juhul, kus algupärasemaks häälikuks on siiski olnud *i*: *hemü* 'himu', *seınp* 'sinna', *neıg* 'ning' (< **nın* kuin), *neməl* 'nimel'. Üldhiiu-

liselt esineb vanemal põlvel *leñd* gen. *leñnù* 'lind'. Eelmistest sõnadest võib arvata, et neisse on sügenud *e* sel teel, et omal ajal on hiiumurded vanema esindusega olnud lahkuminevad naabermurretest, kus *e* > *i*. On siis alateadlikult ületootledes kodumurdes toodud *e* sinnagi, kus muude murrete *i* on olnud algupärane. Sõnas *leñd* on *e* arenenud ilmsesti sisuliselt lähedase *leñdõmp*, *leñdõmp*-verbi mõjul. Lõpuks võib *e*-d kuulda sõnades *mend* 'mind', *send* 'sind' -siis, kui need sõnad on lauserõhutus asendis.

d. Omapäraseks huvitavaks nähtuseks kogu hiiumurdealale on *e* esinemine seal, kus ühiskeeles on *ę*: **Phl** Sääre *henk sęšt vǎljþz* 'hing seest väljas' ~ ühisk. *õhk, meñrǎ, kõgǎp* 'konksuga, millega tõstetakse üles mõrra sopp', *veñ keřvǎ kǎttǎ* 'võtnud kirve kätte', *ęppǣdǣst* 'õpetust', *ęppǣdþ* 'õppida', *pellũd* 'põllud', *ǎi bele muĩstǎn* 'ei ole (~ «põle») mõistnud', *pelǣ ǎñdþ* 'pole anda'; Palade *menǣd* 'mõned'; Harju *selmǣz* 'sõlmes'; Kuri *ęppǣttǣþ ol jǣdik* 'õpetaja oli joodik' (nooremalt keelejuhilt saadud näide), *leþ* 'lõpp', *veťti* 'võti'; Keremaa *hunť veĩþ kerĩst kiñnǣ* 'hunt võtnud kõrist kinni', *menǣl* 'mõnel', *kelistþzǣd* 'sina, nemad kõlistasid', *helmǣn* 'hõlmad', *meťlǣz* 'mõtles', *tulet pañdǣ pelǣmp* 'tuled pandi põlema'. **Kǎi** Luguse *kelĩn* 'kõlin', *meťlǣ* 'mõtle'. **Rei** Pihla *ǎi veťtǎ*. Pole mitte juhuslik, et allakirjutanu on siinkohal esitanud **Phl**-st kõige rohkem näiteid. Selles kihelkonnas on nimelt *e* levik *ǣ* (< *ę*) asemel kõige suurem. On olemas ka mõni sõna, kus *e* oodatava *ǣ* asemel on üldhiuline, nagu *veĩmp, veĩmþ, lihaveťte* 'lihavõtted'. Siia kuulub ka *pǣrǎñd, pǣrǎnǣ* 'põrand'. Selles sõnas on -*ǣr*-võidud saada üksnes -*er*-ühendi kaudu. Praegune *e* hiiumurrete siinesitatud sõnades võib vastata niihästi algupärasele *ę*-le kui *o*-le. Kuigi seda häälikunähtust võib kohata kõikide sugupõlvade kõnetarvituses, ei või ometi arvata, et meil oleks tegemist mõne praegu hävimas oleva või uue alles tarvitusele tuleva häälikumuutusega *ǣ* > *e*. Delabiaalse *e* esinemine seletub tahtega jälitada ühiskeele *ę*-d. On juba vastavas kohas (22) mainitud, kuivõrd raske on hiidlastel *ę* kätteõppimine. Üheks *ę* jälitamise tulemuseks on häälik, mis oraalset moodustatakse küll enamvähem *ę* artikulatsioonikohas, kuid labiaalne artikulatsioon on selle poolest vale, et huuli ümmardatakse üha edasi. Käesolevas näeme vastupidist juhtu: *ę*-d järele aimates on loobutud *ǣ*-le omasest labiaalsest artikulatsioonist, s. o. huulte ettepoolelukkamisest ja ümmardamisest, kuid oraalset on jäädud *ǣ* artikulatsioonikohale. Teatavasti on aga *ǣ* ja *e* artikulatsioonikohad teineteisele väga lähedased. Et *e* pro *ǣ*

on tekkinud murdesse just ühiskeelee mõjul, tõendab muuseas juba seegi asjaolu, et haritud või enam-liikunud hiidlaste keeles on *e* omasem kui täiesti põhilist murret kõnelevail isikuil. Mitmed murdekõnelejad peavad *e* tarvitamist kuidagi peenemaks.

e. Siinkohal peab mainima ka algupärase *i* muutumist *e*-ks *r*-i ees. Üldhiuliselt esineb *kerp* gen. *keřbũ* 'kirp'; *herpspsst* ~ *erpspsst* ~ *erpsvst* 'hirmsasti'; *eřnõmp* ~ *eřnõmv* ~ *heřnõmp* 'hirnuma', **Phl** *hobũne heřnũb*; *keršt* gen. *kerštũ* 'kirst'; *keřvẽz* 'kirves'; *kerk* gen. *keřgũ* (õige vanadel), *kerik* gen. *kerioũ* (keskealistel) 'kirik'; *heřz* gen. *heřrẽ*, *eřz* 'latt, hirs'; Wiedemann EWb tunneb Hiiu sõnana *serge* gen. *serge* 'sirge'. (Kettunen EKÄH 130.) Kõigis sõnades ei esine siiski *-er-* algupärase *-ir-* asemel: *kiřn* gen. *kiřnũ* 'piima hapenduskirn; võimasin'; *kiřjũdpn*, *kiřjũdpnd*, *kiřjũdpnd* 'kirjutatud'; *sirp* gen. *siřbũ* 'sirp'; *piřn* gen. *piřnũ* 'pirn' (üsna uus sõna); *kirẽbũ* 'puu suviköögis tuleaseme kohal (või vanasti mujalgi kolde kohal), millele kinnitatakse paja konksud või ahelad'. — Nooremailegi on mõnes sõnas *-er-* omane, nagu *kerp*, *keřvẽz*, *heřz*, *eřz*, kuid üldiselt on viimastel tendentsi tarvitada ühiskeelee mõjul ühendit *-ir-*: *kiřšt*, *kirik*, *hiřmuz* ~ *hiřmũz* jne., *hiřnũb*. — Ülalpool (23c) on näidatud, miks *e* on *r*-i ees madaldunud *ä*-ks. Samad füsioloogilis-foneetilised eeldused on põhjustanud ka *-ir-* > *-er-*. Et praegu võib esineda mõnedes sõnades üksnes *-ir-* ootuspärase *-er-* asemel, võib seletuda kahel viisil. Esiteks on *-ir-* ga nooremaid laensõnu, nagu *piřn*, *kiřn* (vanad hiiu vasted on *puřbũr* ja *puřk* gen. *puřkũ*). Teiseks on järgmise silbi kõrge vokaal *i* omaltki poolt takistanud *e* madaldumist (*sirp* gen. *siřbũ*, *kirĩ*, *virĩn*, *pirĩzemp* jne.). Lõpuks peab arvestama ka ühiskeelee tasandavat mõju.

f. Käesolevas töös on lihtsuse pärast — enne kõike just trükitehnilise lihtsuse pärast — märgitud esimeses silbis ikka *e*. Vanapärase hääldusviisiga murdekõnelejail on ühiskeelee hääldusega võrreldes *e* madalama artikulatsiooniga, nõnda et seda peaks märkima *ę*-ga. Kui esimene silp on kinnine ning eriti just siis, kui *e*-le järgneb ülipikk konsonant või tugevas astmes olev konsonantühend, võib nooremailtki hiidlastelt kuulda *ę*-d. Enne aga kui esitada näiteid *ę* esinemisest, peab veel kord mainima tõsiasi, et *e* madaldumisega käib käsikäes koronalisatsioon ja lühikeste vokaalide üldine madalamaks muutumine, mida on juba ülalpool (12d) lähemalt puudutatud. Kui mõnel murdekõnelejal puudub koronalisatsioon, ei ole talt kuulda eriti ilmset *e* madaldumist (75). (Koronalisatsiooni on käesolevas töös märgitud üksnes vajaduse

korral.) — **Phl** Suuremõisa *ṭehjə* 'teha', *ʃelgən* 'selged', *lep* gen. *lep̥p̥i* 'hülge (must) veri; punane (loom)', *neis* gen. *neitsi* 'vanaegne tanu'. **Kas** *veñnā* 'vennad', *teḱ* 'tekk, vaip', *peksmp* 'peksma', *lešk* 'lesk', *meis* 'mets', (aga *mezi* 'mesi', *lezəd*, *rebāne* 'rebane'). **Käi** Luguse *reñd* gen. *reñni* 'laud', *sep* 'sepp', *meri* 'meri', *merela*. **Ema** Viiterna *lep̥pā kōrdəv lep̥pidadē* 'lõngu keedeti lepakooreveega enne kui hakati kübaramustaga mustaks värvima', *aidā veṭti* 'aida vōti'. **Rei** Ogandi *ma leḱ meṭtsə* 'lāhen metsa'. On juba mainitud (25a), et *e* madaldumine vōib minna veelgi kaugemale, nõnda et artikuleeritakse häälik, mis on *ä*-rühma kuuluv, nimelt *ε*.

Ülalpool (12c) on toodud näiteid sellest, kuidas mõnede keelejuhtide hääldusuuususes on esimese silbi keskkõrge vokaal *o* velariseerunud: *kuok*, *puops*. Samadelt keelejuhtidelt oli võimalik kuulda ka mingisugust palatalisatsiooni algust, mis avaldus selles, et *e* ees kuu'dus lühike vaevalt tähelepandav *i*: *liep* 'lepp', *siep* 'sepp'. See-sugune diftongi meeldetuletav *ie* on akustiliselt nõnda lähedal koronalisatsioonile, et enamatel juhtudel on raske, kui mitte lausa võimatu, neid lahutada teineteisest.

g. Diftongis *oe* esineva *e* kohta (*kōērā*, *rōčā* jne.) on toodud näiteid *o*-d vaadeldes (13c), millele viidatagu siinkohal vaid lühidalt. Peale selle on olemas aga veel üks diftong, kus esineb nn. normaalne *e*, nimelt diftong *ei*. Üldhiiuliselt esineb *ei* ühiskeelee *ei*-diftongi vastena: **Phl** Sääre *leib*, *neitsi* 'neitsi' (*pereneitsi* 'mõisa pere-emand'), *teitela* 'teile', *meitla* 'meie', *heides-tala* 'enestele', *ne:ljadei'sma* 'neljateistkümne', *ka:kstei'sn*, *ka:kstei'sma* 'kaksteistkümme'. Samuti esineb *ei* saksast või rootsist saadud laensõnades: *laevā*, *prei* 'laeva priit', *kaht leikki* 'kaks korda', *kreiz* gen. *kreizē* '(mehenimi) Gregorius'; Kuri ümbruses on esitatud *heides-tala* kõrval ka *heines-tala* id. **Kas** *heiskmp* 'vinnama, üles tõmbama', *heistē* 'ruum paadi põhjas sisseimbunud vee jaoks'. **Käi** Luguse *peigmez*, *ačā*, *teibp* 'aiateibad'. **Ema** Viiterna *teibp*, *teivp* 'teibad', *mei* 'meie' — (nom., gen.), *tei* 'teie'. **Rei** Rootsiküla *meiōē*, *teiōē* 'meie, teie' (gen.), *mei leinma surnud* 'leiname surnut'. Üldhiiumaaliselt on *ei*-ga *leikkmp*, *leikkmp* 'lõikama', *leigēz* pl. *leikkəv* jne. 'kaalikas', *teinā*, *teinā* 'teine', *eigē* 'õige', nooremail murdekõnelejail on ka *keik* 'kõik' vanemate *kik* id. asemel. Osa selles rühmas toodud sõnu peegeldab vanu *ei* ~ *ei* vokaalide vaheldust. Nagu üsna üldiselt vōis ootusvastaselt *e*-st arenenud *ō* asemel esineda *e* (27d), nõnda vōib ka, kuigi harva, kuulda üldhiiulise *ōi*-diftongi asemel, mis asendab ühiskeelee *ei*-d, diftongi *ei*-d: **Phl** Palade

tei 'tõi'; **Rei** Kidaste *ôma seipalte ära* 'homme sõidate ära'. Tuletatagu siinkohal veel meelde, et **Rei** Rootsiküla murdes on sõnuti algupärase *äi* asemel *ei* (24a): *peikkè* 'päike', *seinàz* pl. *seinov* 'säinas', *velmèz* 'väimees', *eì* 'äi', *keì* 'käi, tahk', *veln* 'väin'. — Viimane sõna on, nagu muudki esitatud, mujal hiu murrete alal ikka *äi*-ga. Sellepärast pole põhjust arvata, et siin kajastuksid mingisugused vanad murdevahed; vt. Wiedemann EWb *wein* gen. *weina*, *weinu* (*wäin*, *wänja*) 'Sund, Meerenge'. — Väljaspool **Rei** Rootsikülale omast *ei* ~ *äi* vaheldusala kohtame paar sõna, kus esineb ka *ei* vaheldumisi mõne teise diftongiga. Kogu hiu murdealal on *teib* 'squalius leuciscus', vrd. Wiedemann EWb *täib* gen. *täiwe*, *täiwi* (*teib*, *taiwikas*, *täiw*) 'eine Abart des Alantbleiers (wahrscheinlich Squalius od. Cyprinus Leuciscus)'.

Lahkuminevalt muudest saarte ja lääne-eesti murretest leidub hiu murretes mõni sõna, kus pikale *i*-le vastab *ei*; need *ei*-lised sõnad on enam-vähem üldhiulise levikuga, *leizü poizü* 'liisupoisid', *läks leiskö* 'läks liisku', *leikkö jômü* 'liiku jooma', *nei* 'nii' (õige vanadel inimestel), *neimbu* (< **nīnipā*) 'pärn, lõhmus' (kuuldud üksnes mõnelt **Kas** vanakeselt). Esitatud paar näidet on senisäilunud rudimente omaaegsest hiu häälikumuutusest *i* > *ei*. Möödunud sajandi teisel poolel oli *ei*-lisi sõnu rohkem kui praegu. Hurda korrespondent Mey kirjutab 1889. aastal (H II 41) *leikomäs* 'liikumas' (67), *Ehtheidläsäd* 'ehthiidlased', s. o. Suurevalla rahvas (58), *Heiomaalta* (laulus) 'Hiiumaalt' (93). Käesoleva häälikumuutuse *i* > *ei* säilimine rudimentides tänapäevani on väga õpetlikuks näiteks sellest, kuidas nähtavasti välisel mõjul võivad endisele tasemele tagasi minna vahepeal toimunud häälikumuutused, jättes siiski üksikutesse sõnadesse jälgi oma olemasolust. Niisugused jäljed võivad sageli saada kõvaks pähkliks häälikuloo uurijaile. Hiu murretes on teisigi endiste häälikumuutuste rudimente. Võib arvata, et sama nähtust kohtab mujalgi eesti keele alal, kuigi omaaegne häälikumuutus on sageli pugenud sedavõrd peitu, et teda on õige raske esile tuua. Eriti hoogus on igasuguste lokaalsete häälikumuutuste nn. tagasimineku just meie päevil, kus vastavas üksikasjas vanemal järjel olev ühiskeel avaldab oma tasandavat mõju. — Paremini kui pearõhulises on häälikumuutus *i* > *ei* säilunud kaasrõhulises asendis. Selle kohta vt. lähemalt 26 b ja 29 c.

28. a. Nagu velaarsele keskkõrgele vokaalile *o*-le leidus hari-likust kõrgem varjund (13a), nõnda esineb ka *e* kõrvuti *e*-ga.

Keskkõrgest *e*-st erineb *ē* selle poolest, et tema moodustamisel on keeleselg palataalses suunas tõusnud kõrgemale ning kogu keel on nihkunud veidi ettepoole; *ē* artikulatsioonikoht on umbes *e* ja *i* artikulatsioonikoha vahemikus. Et *ē* moodustus ühtib enam-vähem *ē* omaga, siis on selle palataalse vokaalinüansi lähem kirjeldus toodud *ē*-d vaadeldes. Peamine vahe *e* ja *ē* moodustamises seisab selles, et *ē* on natuke veelgi kõrgem ja eespoolsem kui *e*. Juhud, kus peaarhulises silbis võib esineda *ē*, on järgmised:

Esimese silbi algupärase *i* asemel on *ē* paiguti palju üldisemalt kui *u* asemel *ō* eriti siis, kui *i*-le järgneb pikk konsonant või konsonantide ühend. Siiski on olemas küllalt neidki näiteid, kus *ē* esineb ka siis, kui talle järgneb lühike üksikkonsonant. Tähelepandavaks kaasnähtuseks *ē* esinemisel on eelneva konsonandi koronaliseerimine. Võib julgesti öelda, et *ē* esineb ikka siis, kui esineb ka koronalisatsioon. Näit.: **Phl** Sääre *šēlmā kulmūd* 'silma-kulmud', *lēts* 'libu', *lēnnpɜ* 'linnas', *řēštmɜ* 'ristima', *vēgā* 'viga', *řēštlēnō* 'ristpart', *vēštsā. kēmbūn* 'vitsakimbud', *řēkkā.z* pl. *řēkkpō* 'rikas', *vēllō* 'villu', *lēnān* 'linad', *tēnt* pl. *tēñvō* '(kala) tint', *ņēzū* 'nisu'. Selle kihelkonna näited osutavad, et *i* madaldumist võib esineda ka siis, kui järgnev vokaal on kõrge. Paljudel murdekõnelejatel on aga ilmne vahe *i* madaldumises ja püsis selle järgi kas järgnev konsonantaines on pikas või ülipikas astmes: Palade *šēlk* pl. *silgūn* 'silk', *vēl* ~ *villā.ō* 'vill', *pētk* ~ *pītkā.ō* 'pikk' jne. Peab veel mainima, et isikuti on allakirjutanu **Phl**-s kuulnud üldise *ē* asemel ka harilikku *e*-d. Viimase esinedes ei ole eelnev konsonant koronaliseeritud: Sääre *medāciō* '(mitte) midagi', *meš* 'mis', *mešsā tašt nābalju hōrā.ō* 'mis sa tast nii palju hõõrud', *sē vega* 'see viga', *peūt* 'piht, pihik'. — **Kas**-s võib *ē*-d kuulda harukorral. Vastavatel juhtudel on selles murdes *i*, mida kohtab kõikjal mujalgi. **Kāi** Villemi oli *ē* esinemine keelejuhtidel haruldane; Nõmme *šēšsā* 'sisse', *mēttā* 'mitte'; Luguse *vezi-vēl* (aga *vīllō*) 'vesivill', *mezilēnō* 'mesilane', *mēttā* 'mitte', *šēlmān* pl. gen. *šēlmdā* 'silmad', *řēdā* 'rida', *šēcā* 'siga', *šēzālek* 'sisalik', *šērp* 'sirp', *šēts* (aga *šīttsi rījē*) 'sits'; Jausa *pētkā.ō* 'pikad'. Eriliselt on levinud *ē* Luguse, Utu ja Jausa küla hääldusuuususes; niisiis samal alal, kus *ō*-gi oli kõige üldisem (13a). Mujal Hiiumaal on *ē* esinemine haruldasem, kuigi teda võib isikuti kuulda enam-vähem kõikjal, näit. **Rei** Rootsiküla *pētk mēz* 'pikk mees', *arū sāv ēkkv* 'aru saab ikkagi'; Kidaste *řēkkās tanītā* 'rikas vanaeit', *mēttā* 'mitte'. — Kõrge vokaali *i* madaldumise põhjuseks võib

olla mitu asjaolu. Esiteks peab arvesse võtma hiiu murretele omast koronalisatsiooni. On juba lühidalt mainitud (27f), et koronalisatsiooni juhul on keeleots tõusnud vastu kõva suulage, ent samal ajal on keeleselg laskunud harilikust veidi madalamale, et vältida täielikku palatalisatsiooni. Koartikulatsiooni mõjul toimub keeleselja asendi madaldumine juba varemini, s. o. *i*-d artikuleerides. Teiseks madaldumise põhjuseks, mis maksaks kõigi kõrgete vokaalide kohta, võib olla asjaolu, et pika konsonantainese puhul on artikulatsiooni intensiivsus juhitud konsonandile. Eelneva vokaali artikulatsiooni ajal on intensiivsus vastupidi nõrk. Teame aga, et nõrgema artikulatsiooni-intensiteedi puhul on hääldusorganid lödvemalt tegevuses. Käesoleval juhul ei ole keeleselg tõusnud nõnda kõrgele nagu on vajaline kõrge hääliku moodustamiseks. Suhe *ve̯l* gen. *villä*, jne. tõestab väga ilmekalt seda arvamist, et *i* madaldumine on õigegi oluliselt sõltuv ka järgneva konsonantainese artikulatsiooni-intensiivsusest. Praegune õige kirju ning keeruline *ē* ja *i* segiesinemine on tekkinud selle tõttu, et kahel eriteel toimunud *i* madaldumine on täiesti kokku sattunud. On usutav, et *i* > *ē* intensiteedi-olude mõjul on vanem kui see *ē*, mille olemasolu on põhjustanud koronalisatsioon. — Need hiidlased, kes tarvitasid *ē*-d, peavad seda kõigiti *e*-rühma kuuluvaks häälikuks. Muuseas on teda *e*-ga märkinud ka sageli mainitud vanavara-kogujad: Mey *heskemä* 'hiskema, osatama, sihtima, vahtima'; Settek 'sitikas' (H II 41, 67 jj-d); Tikerpuu *wella* 'villa', *lenafäd riided* 'linased riided', *ekka* 'ikka' jne. (ibid. 246 jj-d).

b. Omaette *ē*-rühma moodustavad algupärased *-ih*-sõnad, kus sageli on *-ēh*-. **Phl** *vehmä sadu* 'vihmasadu', *neli kēhelgoñdɔ* 'neli kihelkonda', *vehkɔ.ɛp* 'vihkaja', *äi nē külv si pēhü-põrm* 'ei need kuula siin sugugi'. **Kas** *kēhelgond*, *vehk* 'vihk' jne. *h* ees oleva vokaali varjund on üldiselt väga kõikuv. Enamatel juhtudel on tegemist siiski vaid harilikust madalamalt hääldatud *i*-ga. Kuid ka vastupidi võib kuulda normaalset *e*-d, nagu näiteks **Phl** Sääre külas: *kaḱs veḱkō* 'kaks vihku', *kēhelgoñnad*, *meḱkəl* '(mehe)nimi Mihkel', *veḱm* 'vihm', *vehmä mõdē*. Normaalselt ei lase järgnev kõrge vokaal *h* ees olevat *i*-d madalduda, näit. **Phl** Sääre *viḱud* 'vihud', *kihìn* 'kihin', *iḱu* 'ihu'. Järgnev *i* on ka kindlasti mõjunud kaasa, et kogu Hiiumaal öeldakse *mihì* 'mehi' ning sellest vormist lähtudes ka *mihēd*, *mihēle* jne. ning *rihì* (30a). Nagu algupärased *o* ja *u* on võinud segi minna *h* ees, nõnda leidub ka algupäraseid *e*-lisi sõnu, milles on *ē* või veelgi kõrgem häälik — *i*:

kēhà, *kīhà*, *kihà* 'keha'. Ülalpool (12b) on juba nimetatud, kuidas *h* avaldab madaldavat mõju oma naabruses olevaile vokaalidele.

c. Lõpuks peab nimetama, et mõnel juhul on esimese silbi *é* reduktsiooni tulemuseks. Kui mõnes sõnas, kus esimese silbi vokaali järel on lühike konsonantaines ja teine silp on poolpikk, eriti rõhutades tõstetakse teist silpi kvantitatiivselt esile, võib esimeses silbis *i* asemel kuulda *é*-d: **Phl** Nõmba *nò kēdāst sa tahād* 'no keda siis sa tahad?' Sarve *sēnīzād, mītā pōnāzād* 'sinised, mitte punased'. Üldeestiliseks hääldusnähtuseks on, et sõna rõhutades ei ole nendes sõnades, kus esimene silp pole ülipikk, rõhutuseenergia mitte pearõhulises kohas, vaid seal, kus on sõna kõige pikema kvantiteediga silp. Esitatud sõnas on selleks teine silp ja sellepärast siis pikendatakse teise silbi vokaali ning artikuleeritakse teda ühtlasi korrektsemalt. Esimese silbi vokaal jääb sedavõrd intensiivsusetu asendisse, et tema moodustamisel ei asetu vastavad organid küllaldaselt tegevusse või nende tegevus on harilikust kõrvalekalduv.

Peale esitatud juhtude, kus *é* oli pearõhulises asendis üksik-häälikuna, esineb teda ka diftongides. Vastavatest diftongidest on toodud näiteid juba ülalpool (1b, 2a, 4a, 14b), nõnda et käesolevas ühendis pole enam põhjust nende esinemisjuhte lähemalt vaadelda.

d. Seal, kus ühiskeeles on *e*, võib hiu murretes kuulda ka labialiseeritud *e*-d: *e_l*. Isikuti on labialiseeritud *e* artikuleeritud hästi madalalt, nõnda et peab kõnelema labialiseeritud *ε*-st. Esi-mesel juhul on keeleselg *e* artikulatsiooni asendis, teisel juhul on keeleselg madalamal, s. o. umbes samas, kus ta asub *ε*-d artikuleerides. Mõlemal juhul on normaalsele *e* hääldusviisile otse vastukäivalt huuled lükatud ettepoole ning ümmardatud. Huulte ettepoolelukkumine on siiski minimaalne ja ümmardumine on samuti vaevalt märgatav. Niisugust *ö*-d meeldetuletavat *e*-d on allakirjutanu kuulnud igas allmurdes: **Phl** Sääre *merē peh̄j̄j̄* 'mere põhja'. **Kas** *me.nì* 'mõni', *ke.vā* 'kõva', *ke.lā_lB* 'kõlab'; samal murdealal võib kuulda ka *ke.vā*, *ke.lā_lB*. **Käi** Nõmme *le.p̄p̄p̄n̄d* 'lõppenud'; Luguse *te.zì* 'tõsi, tõde', resp. *le.p̄p̄p̄n̄d*, *te.zì*. **Rei** Ogandi *me.nēs* (*me.nēs*_) *kòhàz* 'mõnes kohas'. **Kas**-st on registreeritud ka *ke.hā* 'kõha', kus *e* vastab algupärasele *ö*-le. Selle *e* hääldusnüansi esinemispõhjuseks on taaski taotlus hääldada ühiskeeles *ö*-d (vt. 27d, 35a).

e. Ka *e* puhul kohtab juhte, kus see häälik vaheldub mõne teise häälikuga, ilma et vahelduseks oleks füsioloogilist tausta. On kõigepealt olemas rida sõnu *e* ~ *i* vaheldusega: *tīrn* gen. *tīrni* (üldhiuline) 'ternespiimast keedetud toit' ~ Wiedemann EWb *ternes* gen. *terne* 'Beestmilch, gekochte erste Milch nach dem Kalben'; **Phl** Sääre *nüit kirjv änä.m* 'ei nüüd kerja enam', *kirjattv äi tohi* 'kerjata ei tohi' ~ sealsamas *kerjv.õp* 'kerjajad', *kerjomp* 'kerjama'; *vihmär, viimr* 'tiisel, vankri ees olev paaritu ais, käsivankri ais' (üldhiuline) ~ Wiedemann EWb *wehmer* gen. *wehmri, wehmre, wehmre* (*wihmer*) 'Deichsel, «Femerstange»', ka Hiius võib kuulda *vihmär*-sõnaga kõrvuti *vehmär, vehmr*. **Phl** Sääre *sigõnə leib* 'kesine leib, s. o. segune leib' ~ Wiedemann EWb *segu* gen. *segu* 'Gemisch'; Wiedemann EWb Hiiu sõnana *hirk* gen. *hirgu* 'scharf (v. Brillen)' ~ ibid. *erk* gen. *ergu, ärk, irk* jne. 'munter, lebhaft (auch v. Farben), feurig, wachsam, aufmerksam, scheu'; *vidāmp, vidāmp, vidāmv* (üldhiuliselt ning laialt mujalgi eesti murrete alal) 'vedama' ~ *vedama*; *ecā, ecā* (*ecā.üks, ecā.mõdvē* jne.) ~ Wiedemann EWb *iga* gen. *iga* 'jeder', **Rei** *kī* gen. *kīti* ~ muu Hiiu *kei* gen. *keiti* 'kett'; kogu murdealal esineb kõnekäänd: *nüid lähēb* (*lähēb*) *elmāks* 'nüüd läheb maruks, halvaks ilmaks, lahinguks, kiskumiseks' ~ *ilm* gen. *ilmā*. Väga omapäraseks on ühiskeele sõna *kes* vastavused. Vanemal on *kīs* gen. *kiinnē, kinē*, part. *kepā, kepā* või *kepā.st, kipāst*; nooremal on *kīs* gen. *killē*, part. *kipā, kipā* või *kipā.st, kipāst* (kõrvuti kujudega *kepā* jne.). On ilmne, et sõna *mis, millē, midā* jne. on mõjustanud n.-ö. paralleelsõna *kes* vokalismi. Peale selle on veel mõningaid sõnu, milles kohtab *e* ja *i* vaheldust nasaalide eel. Nende sõnade kohta vt. 27e. Samuti on vastavas eripeatükis käsitletud *e* ja *õ* laialdast vaheldust.

Järgsilpide *e*-häälikud.

29. a. Järgsilpides tunnevad hiiu murded erisuguste nüanssidega *e*-häälikuid, kuid igal juhul on siin esinev *e* reduktsiooni tulemuseks. Esiteks kohtab *ē*-d redutseeritud *i* vastena: **Phl** Sääre *tullēv* 'sina, nemad tulid', *midā.gēv* 'midagi', *mōdvē* 'moodi', *tōdvē* 'toodi', *kiinnē* 'kinni', *olē laukkēzi kâ* 'oli lauke (loomi) ka', *harā.lēk* 'haruline, haraline', *macā.s* *kūwenē härjā.igē pē al* 'magas kella kuueni härja ike pea all', *vūgā.pēv* 'vikatid', *mōlēmēz oīs* 'mõlemas otsas'. **Kas** *surrē* 'suri', *iñelēz* *valiīsōz* 'naisevalitsus', *inimezē* 'inimesi', *ka š-*

sprē 'Kassari'. **Käi** Luguse *kôlêz* (in.) 'koolis', *kôlêst* (elat.), *kôrismêk* pl. *kôrismêgôn* 'kõrtsmik', *vâitred* 'vahtraid' ja isegi *orik_sêcâ* 'orik-siga', *nuppôzên* 'nuppe, riide-, lõngatutte'. **Ema** Viiterna *sâ.dê* 'saadi', *âbârék* pl. part. *âbarêkkôzên* 'âbarik, suvine tall, hiline kanapoeg', *ko.êândê* 'aia üleminekukoht', *talttsêd* 'talle-sid'. **Rei** Rootsiküla *puřgannêd* 'porgandid', *litrêd* 'litrid', *pôlciittê* 'põiki', *kiš tañtêz* 'kes tahtis', *pidit_külltê minêmv* 'pidid küüti minema'. Isikuti võib reduktsioon olla veelgi tugevam, nõnda et artikuleeritakse n.-ö. normaalne *e*: **Phl** Sääre *huntteze* 'hunte', *tô pinê plattse* 'too pink esile'; Keremaa *ôppezên* 'sina, nemad õppisid, õpetasid'; Sarve *tellezêd* 'sina, nemad tellisid'. Viimased näited osutavad kujukalt, kuidas reduktsioon on seda suurem, mida rõhutum on asend, kus esineb algupärane *i*. On ju esitatud näides viimasel *i*-l kaasrõhk ja sellepärast on see häälik püsinud *ê*-na. — Olenedes lauserõhust võib ka poolpikk *ê* esineda oodatava *i* asemel: **Phl** Sääre *vilê ôittsêb jubâ*. 'vili õitseb juba', *lêrimêittsprz on te:drêd* 'Leerimetsas on tedred' (*tedâr* gen. *tedrî*), *tâ ollê ta:lên.pz* 'ta oli Tallinnas'. Allakirjutanu on peale selle pannud kirja ka mõningaid niisuguseid juhte, kus *ê* esineb isegi küllalt lauserõhulises asendis: **Phl** Nõmba *ma_jôi ko.hvê* 'jõin kohvi'; Kuri *mêš se:dlêt_sô:l kê. â:* 'mis sedelid on sul käes?'. **Käi** Luguse *a:knpl olid rôzêd* 'aknal olid toalilled'. Hiidlased ise tajuvad *ê*-d *e*-rühma kuuluvaks häälikuks. Seda on veeritud *e*-ks, kui vanu keelejuhte on palutud lähemalt seletada, mis häälik võiks kõnes olla, ja vana-varakogujad tarvitavad *e*-d kõrvuti *i*-ga (H II 41), näit. Tikerpuu *nugijad, kes nurkas laaled* (249) 'lapulised, kes nurgas laulsid', *küll palufed ja keeled pruut ja peigmees* (250) 'küll palusid ja keelasid pruut ja peigmees'; **Mey** *polâ ôhted* (55) 'pole sugugi', *Settek* (79) 'sitikas'. Peale Hiiumaa on *i* reduktsioon *ê* omane ka Saaremaa murretele. Allakirjutanu on näiteks **Krj** Leisist pannud kirja *tap tuñnecêt_sêpâ* 'ta ei tunnegi seda', *leikkêd* 'kaalikaid', *sênêd* 'seeni', *püüttê* 'pikuti' jne.

b. Teiseks kohtab järgsilpide rõhutus asendis redutseeritud *â*-d. Redutseeritud *â* vasteks on *ε* juhtudel, kui sõna hääldatakse pikkamisi, iga häälikut selgelt artikuleerides. Mõningaid näiteid *â* kohta: **Phl** Sääre *hobû lâks merrâ* 'hobune läks merre', *kûbâ* 'kuube, seelikut', *valgâ* 'valge', *kazizâm* 'puhtam', *ezmašsâ* 'esmaspäev', *kařcâl* 'murul', *sözünâ* 'niisugune', *kiřjunpmeinâ* 'kirjutamine'. Isikuti on *e* nõnda tugevasti redutseerunud, et vaevalt kuuleb veel mingisugust õige nõrka *â*-d, mis tuletab meelde švaad:

aṇḍḍ 'pulmakingid'. **Kas** *mitta ühta talla polē* 'pole ühtki talle', *akkpə* 'hakake', *vḍḍḍpksə* 'vaadatakse', *obūnə* 'hobune'. **Kai** Lu-guse *kērat sēlmān* 'kõõrsilmad', *sēlmə* 'silmade', *emāstə* 'Emaste'. **Em** Viiterna *kūimə* 'kütke', *tunḡkəl-ūbā* 'tungaltera', *laštəl* pl. ad. 'lastel', *kolmekūlṭṭōnə* 'kolmekülimitune', *īpleinə* 'hiidlane', *elūḍə sēz* 'tulihoonetes'. **Rei** Kalana *pāḡkə* 'pätklid', *perēzə* 'talusse, peresse', *inimənə* 'inimene'. Hiidlased ise, olles harjunud redutseeritud häälikutega, oskavad üksteisest küllaltki täpselt lahus hoida *p*-d, *ə*-d ja *o*.-d. Harjumatu kõrv ei suuda aga alguses üksikuid redutseeritud häälikuid sugugi eraldada, nõnda et kõige enamail juhtudel arvatakse alati hääldatavat *ə*. Reduktsiooniga kodunedes võib mittehiidlanegi selgesti kuulda, kuidas *ə*-l on hoopis teissugune akustiline varjund kui näiteks *p*-l. Esimene neist on niivõrd tugeva *e*-varjundiga, et ta näib artikulatsioonikoha poolest seisvat lähemal *e*-le kui indiferentsele vokaalile. Akustiline mulje hiiu redutseeritud *ə*-st on õigegi lahkuminev inglise, saksa, prantsuse ja rootsi redutseeritud *ə* omast. Nimetatud keeltes on huuled nimelt *ə*-d moodustades veidi ümmardunud, mille tõttu *ə*-l on suuremal või vähemal määral *ö* varjundit (Viëtor Eph 134 jj-d; Jespersen LPh 154 jj.). Hiiu *ə*-d kujundades puudub huulte ümmardumine täiesti. Peab meeles pidama, et kõikide redutseeritud vokaalide artikulatsioonikohad on väga lähedal üksteisele, mis võimaldab mitmesuguseid segiminekuuid. Ülalpool on juba esitatud mõningaid segiminekujuhte (7,15a). Siinkohal viidatagu vaid paarile näitele, kuidas *a* ja *p* võivad samalgi isikul vahelduda: **Phl** Sääre *veṭṭəs kraḡvi tūṭrp* (korrates ütles katsealune isegi *tūṭra*) 'võttis krahvi tütre', *ahnṡ* 'ahne', *keṽəḍp* 'kevadell', *mērrp* 'merre'. **Kas** *kūwēcūmnṡ* 'kuuekümne'. Pandagu viimaselt murdealalt tähele sõnu *māgera* 'ida', *vezigera* 'lääs' (dikteerivas häälduses) ~ *māgərp*, *vezigərp* ~ *māgəprə*, *vezigəprə* < **mākārgən*, **vesikārgən*. — Allatiivis on lõpp *-le* väga tugevasti redutseeritud *ə*-ga või *e* on isikuti täiesti kadunud: **Phl** Sääre *ārə*, *panē* *tāhəl* 'ära pane tähele', *lākksio* *nī* *kaucəl* 'läksid nii kaugele'; *mā jē tē pəl* 'ma jään tee peale, teele'; *istōn pəl* 'istunud peale', *ūṭṭən kārḡḍəl* *politseil* 'öelnud Kärđlas politseile', *paṇḍə* *mihəl* 'pandi mehele', *aṇḍəz* *neṇḍəl* 'andis nendele'. Allatiivi lõpu puhul võiks arvesse tulla seegi oletus, et murdes kalduvad segunema adessiiv ja allatiiv, mida tunnevad mõned eesti murded, nagu **Ris** (AES) ja **Hää** (AES 134). Teatavasti on nende käänete kokkulangemine omane ka karjala keelele (Ojan-suu KAÄH 69). — Redutseeritud *ə* on omane ka Saaremaa murre-

tele. Näit. on **Khk** murdest **M. Toomse** allakirjutanule kirja pannud *anttpssə* 'antakse', *ottsimışə* jne. Sama murdeuurija on märkinud *e* reduktsiooni ka *ə*-märgiga (*ottsimışə*), tahtes sellega alla kriipsutada, et tegemist on *ε* reduktsiooniga. AES-i murdekogudes on Saaremaalt järgmisi näiteid: **Pöi** *vîdɪ pōiɪɔɪ kērgula* 'viidi Pöide kirikule (kirikusse)', *raışvobusəgə* 'ratsahobusega', *eş olē mettə raūdrrattuɔ* 'ei olnud mitte raudrattaid' (MT 231,1), *lasimə* 'laskime', *leūnvsə* 'lõunasse' (3). **VII** *vanə sânu.sə inīmənə* 'vanaaegne (vanamoeline) inimene', *sõukka* 'niisugune' (MT 235,1). **Ans** *kuškilə* 'kuskile' (MT 222, 24). Peale saarte tunneb reduktsiooni ka Läänemaa manner: AES **Mar** *neñdela* 'nendele', *rautta* 'raudtee', *ūmbər* 'üumber'. Ka liivi keeles on järgsilpides redutseeritud *ə*, kui selles keeles on üldse jäänud jälgi algsome *e*-st ja *ę*-st. Vt. selleks Kettunen LW XXIII *kūqlāB* 'er stirbt', *vigrā* 'rollen', *sūqrmāD* 'die finger' jne. Seega siis võib selleski küsimuses näha ühist arengut saartemurretes ja liivi keeles.

c. Ühiskeelee lõppude *-lane*, *-line*, *-mine*, *-mini*, *-kene* vastetes on vanemal põlvel *-leina*, *-meina*, *-meinē*, *-geina* jne. Kohati, nagu **Käi**-s, **Ema**-s ja **Rei**-s on diftong muutunud üsna haruldaseks, kohati on ta veel õigegi üldine. Kõige elavam näikse ta olevat **Kas**-is. Sellepärast siis järgnegu mõni näide just sellest murdest: *ezimeina* 'esimene', *kägistameina* 'kägistamine', *käimeina* 'käimine', *inimeina* pl. nom. *inimeist* 'inimene', *vehegeist* 'väikesed', *nēlugeins* 'neer', *lōugeins* 'lõoke', *sārleina* 'saarlane', *sūreleina* 'uhke, hoopleja', *lühigeizə* 'lühikese', *kēroleina* 'keeruline', *tařvileina* 'tarviline'. Siia kuuluvad ka *mūzugeina* 'missugune', *sōzugeina* 'niisugune', *ka:hegei:stē* 'kahekesi', *ko:lmēgei:stē* 'kolmekesi'. Kõrvuti esitatud diftongiga kuuleb diftongi, milles teine osis on redutseeritud: *kirjudpemeina* 'kirjutamine', *varatsemeina* 'varemini', *laūzōmeina* = *rēkkēmeina* 'rääkimine', *suculeistələ* 'sugulastele'. Ülalpool (26b) on juba näidatud, et isikuti võib *ei* asemel olla ka *ei*. **Phl**-ski on diftong kohati üldine. Muuseas on allakirjutanu kellegi Suuremõisa algkooli õpilase vihikust leidnud *inimeine*, *linnukeine*, *surmalaps on inimeine*. Diftongi tunnevad ka möödunud sajandi murdekogujad. Mey kirjutab *wännäkeisäd* 'vennakesed' (H II 41, 92). — Vähe ülalpool (27g) on olnud kõnet sellest, kuidas rudimendina üksikuis sõnus edasi elab omaaegne häälikumuutus *i* > *ei*. Pearõhulises asendis on see häälikumuutus välismõjude tõttu kadunud, kuid kõrvalrõhulises asendis on diftong olnud säilivam. Mitte üksi Hiius, vaid mujalgi eesti keele alal on

-mine, *-mini*, *-line*, *-lane*, *-kene* enamasti kaasrõhuga. On ju muiide Põhja-Eestis levimas tendents lauserõhulises kohas siirda pearõhkki nendele lõppudele: *tulemi-ne*, *paremi-ni*, *saksla-ne* jne. Niisugust rõhutamist võib kuulda mitmetelt Tallinna haritlasteltki. Hiius peab omal ajal *-mine*-, *-mini*- ja *-line*-lõppu tugeva kaasrõhu tõttu olema arenenud pikk *i*: *-mīne*, *-mīni*, *-līne*, mis koos pearõhulises asendis leiduva *i*-ga muutus *ei*-ks. Et praegu kuuldu *i*-d ka *-lane*-lõpus (< **-lainen*, **-läinen*) ja diminutiivide moodustises *-kene* (< **-kainen*, **-käinen*), võiks ehk tekkida arvamine, nagu oleks praegune *ei* omaaegse diftongi otsene jätkaja. See arvamine ei näi siiski vastavat tõele, sest hiiu murretes on igasugused järgsilpide diftongid muutunud lühikesteks vokaalideks, olgu nad rõhutuse või kaasrõhulises asendis. On usutavam, et sageli esinevate *-meine*-, *-meini*- ja *-leine*-lõppude mõjul on siirdunud *ei* ka kahte viimasesse lõppu. Ilmselt sel viisil on seletatav *kahegeista* ~ *kahegeista* ~ *kahegeizē*, *kolmegeista* ~ *kolmegeizē*, *müümägeista* ~ *müümägeizē* 'kahekesi, kolmekesi, mitmekesi'. Neis sõnades esineb diftong ka lähedastes Saaremaa murretes ja õige mitmel pool mujal eesti keele alal. Vt. selle kohta Penttilä kirjutist Vir. 1930, 360 jj-d, kus seletatakse nähtust nii, et see tuletis on segunenud diminutiivilõpuga *-kene*. Selle soome uurija seletus on kõigiti usutav. Nõnda siis on siingi diftong sekundaarne.

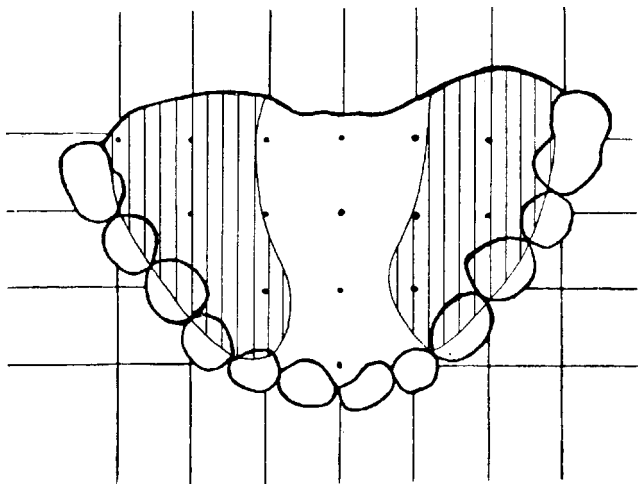
Peetagu meeles sedagi, et hiiu murretes on *-kene*-diminutiiv üldse õige haruldane. Tema asemel esineb palju üldisemalt *-ne*: *vehēnā* 'väike', *pizīnā* 'pisike'. Kui ei moodustata diminutiivi *-ne*- ~ *-nā*-lõpuga, tarvitatakse kirjeldavaid vähendusvorme: *vehēne poiš*, *vehē-poiš* 'pisike', *vehēne mačā* 'majake'.

Pearõhust kaugemal sõna sees esinevast diftongist kõneldes peab nimetama veel üht sõna. Ühiskeeles sõnale *vanaisa* vastab hiiu murretes kas *vanā-izā*, *vanā-izā*, *vanā-izā* või *ai*-diftongiga *vanaiza*, *vanaizp* ning *vanāzp*.

i-häälikud.

30. a. Pearõhulises asendis. Kettunen on oma teoses LUKD 18 jj. kirjeldanud **Kod** murde *i*-hääliku eri varjundeid, mis olenevad sellest, kas *i* on pikk või lühike, või missugusele algupärasele häälikule ta vastab. Saaberk TEFA 18 jj. nimetab, et eesti *i* võib olla erisugune, olenedes sellest, kas järgnev vokaal on madal või kõrge. Hiiu murretes on samuti *i* kas kõrgem või

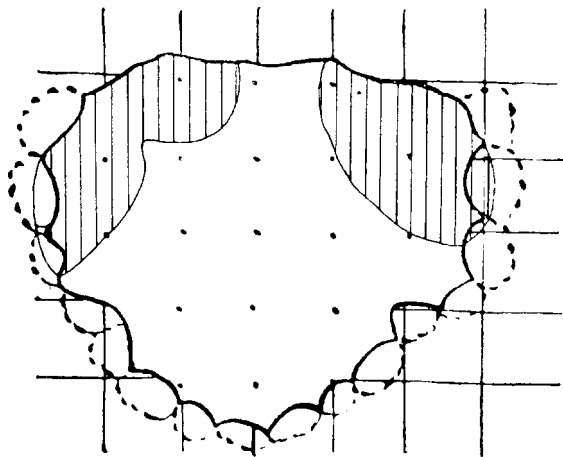
madalam, resp. esi- või tagapoolsem selle järgi, kas ta on pikk või lühike ja missugune on ta naabrus. Peale selle võib kuulda üldiselt kaht *i*-tüüpi. Artikulatsiooni erinevuste põhjuseks ei näi olevat murdepiirid, vaid samal alal võib läbisegi esineda kõneleja harjumusest olenevalt emba-kumba tüüpi. Palatogramm 21 esitab kõrgemat *i*-d sõnas *kivl*. Keel on tõusnud hästi kõrgele, nõnda et umbes $\frac{2}{3}$ kõvast suulaest on puudutatud. Peapuudutusala on

Joonis 21. Palatogramm kõrgest *i*-st.

õige ees, prepalaatumis, kus õhukanali ahtus on väga suur. Sellest *i*-st saame akustilise mulje, mis tuletab meelde *j*-d või tugevasti palataliseeritud *ɟ*-d. Üleminek *i*-st *j*-sse polegi kuigi suur. Just *i*-hääliku lõpposa on väga lähedane *j*-ga. Selle poolest sarnaneb lühikese kõrge *i* moodustus pika *ī* omale. Nagu selgub allpool, on õige üldine hääldusuusus, et pika *ī* lõpp siirdub *j*-sse (21a). Palatogramm 22 esitab teise murdekõneleja *i*-d samas *kivl*-sõnas. See *i* on postpalataalse ahtuskeskusega. Ühtlasi näeb, et keel ei ole tõusnud hoopiski nii kõrgele kui eelmisel katsealusel. Akustiline mulje madalast *i*-st on siiski veel niisugune, et pole põhjust kõnelda eri häälikuist või ilmselt erinevast häälikunüansist. Arvudes kõneldes võib lisada, et madalama *i* varjundi puhul on puudutatud 0,35 ja kõrgema puhul 0,6 kõvast suulaest. Nagu allakirjutanu tähelepanekud ühiskeele hääldusest on näidanud, on madala *i* tüüp üldisem. Pikka *ī*-d artikuleerides võib aga ühiskeeleski tõusta keel nõnda kõrgele, nagu joonisel 21 kujutatud hiiu lühikese *i*

moodustamisel. Ühiskeeles on õigegi haruldane õhukanali ahtuse moodustamine nõnda esiselt, nagu kõnesoleval Hiiu katsealusel. Palatogramm 23 näitab püstjoontega seda pindala, mida puudutatakse ühiskeeles lühikest *i*-d artikuleerides. Rõhtjoontega on lisatud see puudutusala, mis on omane pikale *ī*-le. Käesoleval juhul on lühikest *i*-d moodustades puudutatud kõva suulage 6,5 cm² ulatuses ehk 0,35 kogu kõvast suulaest. Pikka *ī*-d moodustades on puudutatud

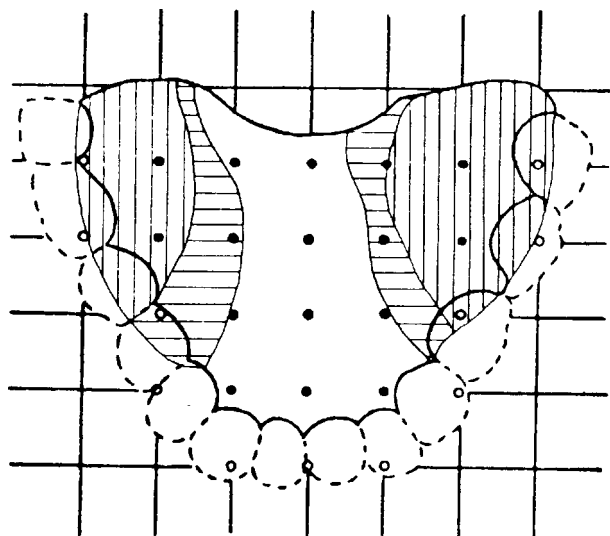

Joonis 22. Palatogramm madalast *i*-st.

10,5 cm² ehk 0,55 kõvast suulaest. Peatudes veel *i* suuartikulatsioonil, peab alla kriipsutama, et hiiu murretes ei ole ümbruse mõju nõnda silma torkav kahe *i*-varjundi esinemiseks kui just erinevate hääldustraditsioonide oma. — Huulteartikulatsioonis märkab kerget huulte tõmbumist tahapoole. Huultevaheline pilu on õige kitsas. Mida kõrgemalt on *i* artikuleeritud seda lähemal on lõua-luud teineteisele.

Nn. normaalset *i*-d võib kohata kõikides Hiiumaa murretes: **Phl** Sääre *izù* 'pikne', *izubili* 'piksepilv', *hittù* 'hull, kergats', *kidùn* 'põdenud', *kippòmɤ* 'liikuma, millegagi hakkama saama', *kirz* 'õhuke jää', *mikkéks* 'milleks', *nilts* 'närvi, kalts', *piñd* 'puutikuke', *rizà* 'hülgeleha', *šilm* 'silma, väike väin', *ristmɤd* 'ristsed', *tikkòn* 'tungi-nud, tikkunud'. **Kas** *miñd* 'mind', *viñmà-tril* 'peoleo', *mittə-òskə-əpɤ* 'oskamatud', *kirèbù* 'katlaahelate põikpuu paargus', *ittik* pl. *ittigòd* 'pisikesed sääsemoodi putukad'. **Käi** Villemi *viñmɤ* 'vihma', *kibè valò* 'torkiv, põletav valu', *kikkärdɤnd* 'püherdanud'; Luguse *viñàz*

gen. *viikp* 'kihv', *vihur* 'tärnpuu', *virkkimp* 'jookslema, sörkima'. **Ema** Viiterna *tirè* 'väike veenire', *piit* gen. *pihi* 'ahing', *liijit* 'põimitud, pletitud', *ligè* 'pori', *kibalõhg* 'lõng, mis kangakudumisel ei käi teistega koos'. **Rei** Kidaste *idè-lõikkad* 'seemne-kaalikad'; Rootsiküla *višmär* 'traat või vits „palmiku“ händade allääres, mis hoidis palmiku veeri hästi sirgu', *tilà* 'volt', *piçild* 'toorelt, keetmata', *lihguz* 'longus', *šilm* 'silm', *lil* 'lill'. — Pööratagu siinkohal tähele-

Joonis 23. Palatogramm ühiskeelee *i*-st ja *i*-st.

panu paarile laensõnale, kus hiiu murretes esineb *i* mõne teise vokaali asemel ühiskeeles ja muudes murretes. Esiteks on alamsaksa laensõna *trikkèpp*, *trikkèpp* 'trükkida' (vt. Schiller-Lübben MND s. v. *druck* ja *drucken*). Selles laensõnas võib *i* pro *ü* põlvneda juba algkeelest. Balti alamsaksal oli nimelt tendentsi delabialiseerida *ü*-d ja *ö*-d ka Põhja-Baltikumis. Lõuna pool, läti alal, oli delabialisatsioon teatavasti õige üldine. Huvitavad on sõnad *tilèvon*, *tilèhvon* 'telefon' ja *tillègram* 'telegramm'. Neist võib arvata, et *i* < *e* on seletatav vene mõjuga. Olid ju hiidlaste postiametnikud kas venelased või vene keele mõjualused isikud ning need sõnad kuuluvad just postinduse alale. Vene keeles hääldatakse aga rõhutus asendis *e* kas *é*-na või *i*-na: *tèlèfo'n* ~ *filifon*, *tèlè-gra'mp* ~ *filigramp*. Vähem usutav on, et *e* > *i* on siin arenenud eesti keeles eneses. Käesolevas sõnarühmas peab mainima ühis-

keele *mehe*, *mehed* jne. hiiumurdelisi vasteid. Kogu murdealal on nimelt selles sõnas ühend *-ih-* pro ootuspärane *-eh-*: *hulk mihì* 'hulk mehi', *mihèD* 'mehed', samuti ka *mihìne lehm* 'mehine, tubli lehm'. On tõenäone, et *i* on siia sõnasse tekkinud alguses neis vormides, kus järgmises silbis oli *i* (*mihì*) ja hiljemini on siis *i* üldistunud mujalegi. Esimese silbi vokaali kõrgenemist on mõjustanud asjaolu, et regressiivne koartikulatsioon on üha tugevamini astunud esile kuni ta on lõpuks muutnud eelneva vokaali artikulatsioonikoha võrdseks järgneva vokaali omaga. Siia kuulub ka *rihi* 'rehi' (kuid *rehè mačèàD* 'rehehooned', **Phl** Sääre), *nizù rihl* 'nisurehi' (kuid *pärast reit pañbè pařzilà* 'pärast reht pandi parsile', Kere-maa). Viimasest sõnast oleks raske öelda, et siin oleks säilinud algupärane *i* < *ĩ* (~ soome *riithi*). Praegune *i* on tekkinud sõnasse alles hiljemini järgneva *i* mõjul. **Rei**-s esinev *sinì* 'seni', millele mujal Hiiumaal vastab *senì*, võib olla vana algupära, vrd. Lönn-rot SRS soome *sini* 'i den mån, så mycket', *sini* — *kuni* 'så mycket — som', *sinis* id., *sinnes* id., *sinnes* — *kunnes* 'så länge — som, till dess — att', *sinni* id. Võimatu pole siiski oletus, et siingi on küsimuses esimese silbi *i* kõrgenemine samadel eeldustel, millel on eelnenud sõna esimese silbi vokaal kõrgenenud.

b. Ülalpool on § 27c öeldud, et Hiiu vanemal põlvel on osalt veel säilinud *e* nasaalide ees nendes sõnades, kus ühiskeeles ja enamikus Põhja-Eesti murdeid on *i*. Keskealisil ja nooremil on aga *i* üldine, näit. **Phl** Sääre külas *piñk* 'pink', *ninà* 'nina', *kiñc* 'king', *hiñjèD* 'hinged', *iñcəl* 'ingel' (vt. EK 1923, 70 jj.).

c. Samadel tingimustel, millel võib madalduda harilikult madalamale iga muu hiiu vokaal, madaldub ka *i*. Sellest vokaalist peab ainult niipalju lisamärkusena mainima, et tema madaldumine käib käsikäes koronaalsuse tugevusega. Murdekõnelejatel, kellel ei ole üldse koronaalsust, ei kuule harilikult *i* madaldumist. Kui koronaalsus on tugev, esineb tema järel ikka *i*, kui ei ole madaldumine olnud veelgi suurem, näit. **Käi** Nõmme *šilm* pl. *šilmàD* 'silm', *lil* gen. *lillè* 'lill', *vilets* 'vilets' jne. Miks just koronaalsus põhjustab hääliku madalamat artikulatsiooni, selle kohta vt. vastavat koronaalsust käsitlevat peatükki (75, 28a). Peale Hiiumaa tunneb *i*-d ka Saaremaa, kuigi mitte kõik murdeuurijad pole seda paberile märkinud. Allakirjutanu on muuseas kuulnud **Krj** Leisis *šilk* 'silk', *šitkam* 'sitkem', *mitta mĩdàgèD* 'mitte midagi', *rihmàD* 'rihmad'.

d. Ülalpool on juba kõneldud neist diftongidest, kus esineb kas lühike *i* või poolpikk *ĩ* (1c, 3b, 12e, 17c, 17d, 24a, 25c, 27g).

Seepärast pole käesolevas ühendis põhjust neid diftonge uuesti kõne alla võtta. Diftong *õi* kohta vt. 35e. Viimasest diftongist peab siiski lähemalt puudutama üht nähtust. Nimelt on diftongi teine komponent *i* eelneva *õ* mõjul sageli üsna tugevasti labialiseerunud, nõnda et kuulduv vokaal, mis seisab umbes *i* ja *ü* vahekojal. Ka silmaga vaadeldes näeb, kuidas pärast *õ* moodustamist säilib nõrk huulte ettepoolelukkumine ning ümmardumine veel *i*-gi moodustamisel; näit. **Käi** Luguse *põl.jäl* 'pöial', *kõl.z* 'köis', *põl.kkäl* 'peitel', *lõl.dp* 'leida'. — Pikast *ü*-st saadud *üi* kohta vt. 36d.

i järgsilpides.

31. Kas algupärase *i*, *ü* või *i*-lõpulise diftongi esindajana kohtab kõikide hiiu murrete järgsilpides niihästi lühikest *i*-d kui poolpikka *ì*-d samadel tingimustel kui *u*-dki, s. o. kui *i* on artikuleeritud korralikult, ilma reduktsioonita: **Phl** Nõmba *tañbì-künà* 'pikk küna, milles tambiti lasnadega aganaid katki'; Palade *poŕti nòlijp* 'esimese sõrme naljapärase nimetus'; Sääre *hušsì selŕtsi* 'ussi tõugu', *heŕlik* 'hellitatud, õrn', *rehìpeks* 'rehepeks'; **Kuri** *kalà.p o mähñil* 'kalad mänglevad'. **Kas** *lazì-aük* 'auk jääs, kust noot lastakse sisse', *nìdìn* 'niidud, kodu lähedal olevad vähemad lehtmetsaga heinamaad', *räimi* sg. part. 'räime', *tüvriçòn* (õige vanul) 'tüdrukud'. **Käi** Nõmme *sařvè tohlìv* 'sarvetohlud', *käřvasticp* '(kom.) okastega varustatud võru, mis pandi varsale päitsete külge nina ümber, et mära ei laseks varssa enam imema'; Luguse *enimèstə* 'enamasti', *midà.gid* 'midagi'. **Ema** Viiterna *üntè pidi* 'ühtepidi', *järi* 'järv', *aŕpik* 'oblikas'; siin kihelkonnas on kogu muust Hiiu murdealast erinevalt verbide mitmuse kolmanda isiku lõpuks *-mi* (muidugi redutseeritult ka *-mè*): *meì tulèmi* 'tuleme', *meì olìmi* 'olime', *kiřjudvmi* 'kirjutame' (resp. *tulèmè*, *olimè*, *kiřjudvmè* ~ *tulèmi* jne.). See omapärane persoonilõpp on arenenud reduktsiooni kaudu, nagu palju teisigi iseärasusi hiiu murrete järgsilpide vokalismis. Ülalpool on esitatud näiteid, kuidas sõnalõpulise *i* asemel on võinud olla *e* redutseeritud häälduses (29a). Selgelt, dikteerivalt kõneldes on samas positsioonis siiski *i*. See hääldussuhe on andnud põhjust, et ka algupärase *e* asemele on võidud hääldada *i*. **Rei** Rootsiküla *pidi* 'pidi', *vìmist* 'viimast', *mezìleina*, *mezìlvna* 'mesilane' jne. Esitatud näidetest paistab muuseas silma, et hiiu murretes on tendentsi *i*-tüvevokaali tarvitamiseks. — Mainitagu siinkohal veel, et *i*-ga teises silbis on vanemal põlvel arvsõnad kaheksa ja üheksa —

kahìzv, *kahìzv* ja *ühìzv*, *ühìzv* ning määramata asesõnad *ühìlgid* 'ei ühelegi, ei ühelgi', *ühìlgid* 'ei üheltki'. Tähelepanu juhitage ka niisugustele mitmusekujudele, nagu *sarìdøl* 'sarvedel', *lehtìvòst* 'lehtedest' (üldhiilised) jne. Ülalpool (29a) on näidatud, kuidas redutseeritud *i* muutub *é*-ks järgsilpides. Tugevasti redutseerunud *é* kõrval esineb samadel isikutel ka nõrgema reduktsiooniga *i*-d, mida allakirjutanu on tähistanud *ɿ*-ga, näit. **Phl** *kaṭṭṭi* 'katki', *inimṭṭa* 'inimene'. Kõige üldisem on *i* **Rei**-s, kus üldse pole reduktsioon nõnda kaugele arenenud kui muudes Hiiu kihelkondades. Kõrvuti reduktsiooniga kuuldub lühikeses järgsilbis ka lihtsalt madalat *i*-d: **Phl** Aruküla *kāḷḷi* 'käidi', *polè olnḡḡ* 'ei ole olnudki'. **Kāi** Nõmme *kahjāḡḡ* 'värviti mustaks'. **Rei** Ogandi *laḡṭṭi* 'lahti', *viṭḡḡi* 'visati' jne. — Hiiu murded on selle poolest tähelepandavad, et nendes alluvad reduktsioonile kõik vokaalid, s. o. ka kõrged *i*, *u* (*ü* võib oma fonoloogilise asendi tõttu redutseeruda üksnes ani-harva eriti lauserõhutus asendis). — Peale Hiiumaa tunneb *i* reduktsiooni järgsilpides ka Saaremaa. Kahjuks on reduktsiooni kirja pannud ainult mõni üksik murdeuurija: **Khk** AES *segamṭṭi*, *otṭṭimṭṭe*. **Põi** MT 231, 1 *viḡḡi pōḷḡḡi keḡḡḡḡ*.

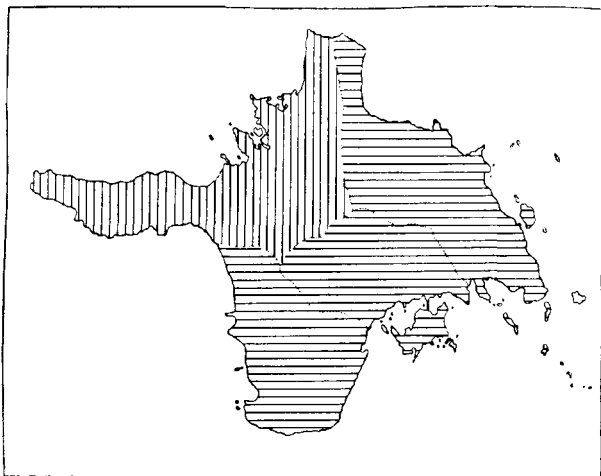
Pikad vokaalid.

ā-h äälikud.

32. a. Pikk *ā* ja ülipikk *ā̃* ei ole hiiu murretes üldised. Nooremale sugupõlvele näivad nad kõikjal olevat ühiskeelest sisse tunginud murdeomase *ē*:*ē̃* asemele. **Rei** on ainuke ala, kus kõige vanematelgi on ikka *ā*:*ā̃* (joonis 24). Sellepärast peabki arvama, et see murdeala on vanalgi ajal olnud väljaspool *ā* > *ē* muutuse piire. Mõningaid siiakuuluvaid näiteid **Rei**-st: Ogandi *jālā sār* 'jalasäär', *pāks* gen. *pākksṭ* 'suur männimets'; Rootsiküla *rāspenik* 'suur litter rõhkude viimase rea all', *rāts* 'suur piirgudest või vit-sadest korv'; *ā*-liste sõnadena on ka *sāl* 'seal'; Paopa *pālā* 'peale'; Kalana *jā* 'jää', *pā* 'pea' jne. Kõikjal **Rei**-s on *ā*-ga *māḡ* 'mäed', *nāb* 'näeb', *kāḡ* 'käed', *kā* 'käes', *polè üntā pūha-pāva kirikkust ā olnḡ* 'pole ühtki pühapäeva kirikust ära olnud'. Mujal Hiius on neiski sõnus *ē*. Teatavasti on *āe* > *ā* väga levinud eesti keele alal. Artikulatsiooni assimilatsiooni on hõlbustanud üleminek *ē* kaudu diftongi teises osises. Ühiskeeles hääldatakse juhtudel, kui diftong säilib, harilikult ikka *āē*. — Ülalpool (23a) on toodud kir-

jeldus lühikese *ä* moodustamisest. Pika *ā* moodustamisel tuleb erineva joonena tähele panna vaid seda, et tema puhul on keele- selja esiosa tõusnud veidi enam. **Rei** katsealuselt võetud palato- gramm ei osuta ka pikast *ā*-st puudutust kõval suulael.

b. Nagu öeldud, on mujal Hiiu murrete alal **Rei** *ā:ā* asemel *ē:ē*, näit. **Phl** Sääre *māp tē* 'ma ei tea', *kēvē* 'kääv, pool', *muštā_D* *rēšt_D* 'kuldnokad; musträästad', *lēītsā nābrē_D* 'läätsanabrad', *lēcār*,

Joonis 24. ||| *ā:ā*; ≡ *ē:ē*.

lēcār gen. *lēgrē* 'koot, pint', *kāizid hūlgā jēl* 'käisid jääl hülgeid püüdmäs'. **Kas** *jēmp* 'jääma', *sēttsēn korv_D* (prees. *seā_D(n) korv_D*) 'seadsin korda', *pēkspū* 'korgipuu', *kiññā_D a klēpp_D* 'kingad on viltu tallatud'. **Kāi** Villemi *ukksē lēvē* 'lävi', *sērē-lū* 'sääreluu', *pēl* 'peal', *lāks ē* 'läks ära'; Luguse *rēkkēmāst* 'rääkimast', *mā rēcī_D(n)* 'räägin'. **Ema** Viiterna *kēgā:ītsā_D* 'nurmenukud', *jērāz* pl. *jēr_D* 'oinas', 'hea'. Toodud näidetest ilmneb, et nendes sõnades, kus ühis- keeles või mурdeti on kaks esindust, *ā* ja *ea*, on hiiu murretes *ē* resp. *ā*. See esindus on järjekindel vanemal põlvel, keskealistel on segi pikk vokaal ja diftong, noortel on taas diftong enam-vähem üldine: **Phl** Sääre *āi tēā* 'ei tea', *hēā* 'hea', *hēā_D* *dust* 'headust' (vanemail *hē_Ddust* ja veel vanemail *hē_Dūt*), *pēā_D* 'peal', *palja pēā_D* *de_D* 'paljaste peadega'. Kõrvuti *ēā_D*-diftongiga võib kuulda ka labialisatsioonita *ēā*. Diftongi *ēā*-ga on vananenud sõna **Phl** *nēārē_D* 'uusaasta'. Selles sõnas on diftong pärit juba algkeelest, alam-

saksast Schiller-Lübben MND *niefjār* 'Neujahr'. Lühikese *ε* kujundamist on juba kirjeldatud (25a). Pika *ē* oma on üldjoontes sama. Peamine vahe on selles, et pikemat häälikut artikuleerides on käesolevalgi juhul keeleselja tõus suurem. Silmatorkav on ka vahe huulte asendis. Kui võrrelda huuli *ä* (pilt 18) ja *ê* (pilt 25) moodustamisel, märkab kohe, kuivõrd kitsam on huulte pilu *ê* puhul. Pilu laiuse vahe *ä* ja *ε* vahel on palju suurem kui *e* ja isegi *é* ja *ε* vahel. Peale selle näeme, et *ε*-d artikuleerides on huuled tõmbunud

Pilt 25. Huulte asend *ê* moodustamisel.

veidi tahapoole, mida ei või öelda *ä*-st. — Väljaspool Hiiumaad kohtab *ē*-d Saaremaal: AES-i kogudes **Jām** *êr*, *êštama*, *pêlis*, *pê*, *têdma*; **Ans** *sêl*, *pêd*; **Khk** *pêga*, *têdma*, *pêl*, *ê inimene*, murdeuurija on *ê*-ga nähtavasti mõelnud sama häälikut, mida allakirjutanu tähistab *ê*-ga, vähemalt need kihelkondlased, keda on võidud kuulata oma kõrvaga, on hääldanud hiiu *ê*-ga võrdse hääliku; **Vil** *sêl*. Mainitagu veel, et Saaremaal võib *ä* asemel esineda ka nn. normaalne *e*, näit. **Kär** *pêslind* 'pääsuke'; **Pha** *pêl*; **Mus** *pêl*, *pês* (vt. lähemalt EK 1931, 78 jj.). Saaremaal ei esine samal murdealal igas sõnas *ê*: *ê*, vaid mõnedes sõnades on ka *ä*: *ä* püsinud, näit. **Jām**-s *päisma*, *säpus* (AES). Kõrgem vokaal esineb Saaremaal peamiselt nendes sõnades, millel ei ole astme-

vaheldust, vaid kus püsib kõikjal ülipikk vokaal. Mandril kuuleb *ē*-d nendel aladel, kus rootsi hääldusel on olnud suur mõju eesti omasse, nagu **Ris**-il: AES MT 170, 3 jj. Nõva *jēnūd*, *pēvād*; 5 jj. Vilivalla *jēcū*, *sērēd*. **Ris** murdes on *ä* > *ē* muutumise põhjustajaks olnud kohalik rootsi, kus üldiselt ei tunta *ä*-d, vaid just *ē*-d, näit. *sæʎ* 'hüljes', *rævæʎ* 'Tallinn'. Kus eesti-rootsi murreteski esineb *ä*, seal on see tulnud tarvitusele eesti keele mõjul. Risti kihelkonna rootsi keele häälduse kohta vt. Svio-Estonica 1938, 60 jj.-d. Mõned uurijad on olnud arvamusel, et saartegi murretes on *ē* rootsi algupära. 1910. aastal arwab W. Grünthal EKirj., lk. 28 Sõrve keeles tugevaks rootsi foneetika mõjuks just seda, et *ä* asemel on teatavatel juhtudel *ē* (puht-trükitehnilistel põhjustel on autoril *E*). Edasi (lk. 281 ja 285) on avaldatud sama arvamist **Kär**, **Khk**, **Mus** ja **Kaa** *ä* muutumisest

ε-ks. EK 1931, 79 on allakirjutanu kasutada olnud andmete põhjal pidanud võimalikuks, et Lääne-Eestis $\tilde{a} > \varepsilon$ muutuseks on kõrvaltegurina kaasa mõjunud eesti-rootsi murded. Rootsi keele mõjustuse arvestamine ei ole aga ilmtingimata tarvilik. Käesolevas ühenduses jääb autor samale arvamisele. On ilmne, et **Ris**-l ja mujal Loode-Eesti mandril on rootsi keele mõjul eesti $\tilde{a}$ asendatud $\bar{\varepsilon}$ -ga. Samal murdealal on ka lühikese $\tilde{a}$ asemel õige üldiselt ε : MT 170, 3 jj. *erä* 'ära', *ebist* 'häbist'. Loode-Eesti rootsipärase hääldusega eesti murret kõnelevad isikud on peaaegu eranditult rootslaste järeletulijaid või nad on osalt praegugi kahekeelsed. Võiks ehk ka arvata, et Sõrves on $\bar{\varepsilon}$ rootsi algupära, sest Sõrves suri rootsi element välja alles Vene aja alguses (A r i s t e, Anseküla-svenskarne. Kustbon 1930, nr. 10, 12 ja 13), kuid pole mingit põhjust sama oletada ka hiiu murretest. Usutav on, et Sõrveski on $\tilde{a} > \bar{\varepsilon}$ eesti keeles eneses toimunud areng. Hiius käib madala palataalse $\hat{a}$: $\tilde{a}$ kõrgenemine $\hat{\varepsilon}$: $\bar{\varepsilon}$ -ks käsikäes muude pikkade vokaalide kõrgenemisega. Kõigepealt võib käesolevat kõrgenemist võrrelda $\tilde{a}$ omaga. Ülalpool (19a ja b) on kõneldud velaarse madala vokaali muutumisest $\tilde{a}$ ja $\bar{o}$ vaheliseks vokaaliks. Kirjeldatust nähtub, et **Rei**-s on $\tilde{a}$ kõrgenemine ja labialiseerumine väikesem kui muudel Hiiu murdealadel. Vokalismi poolest on **Rei** üldse tunduvalt erinev muust Hiiumaast. Siin on omapäraseid jooni, mis on keelde tulnud rootsi keele kaasabil. Peale selle on olemas mitmesuguseid vanu jooni, millel tuleb peatuda pärastpoole omaette peatükis. Ka seda peab arvama vanaks nähtuseks, et Reigis on $\tilde{a}$ säilinud. Mujal Hiiumaal on $\bar{\varepsilon}$ kindlasti nõnda vana, et ta juured ulatuvad hiiu-saaremaa ühisaega. Siingi on saarte murretel ja liivi keelel ühesugune areng. Kettunen LW ütleb lk. XXIV „ $\tilde{a} > \tilde{a}$ und (konsequenter:) $\tilde{a} > \tilde{a}$ und zwar im westlivischen (und Īra, auch in Uk.), z. b. *gäbä* (auch *gäbä*) 'baumzapfen', *nälga* 'hunger' (livO *nälga*), *pä* 'kopf' (livO *pä*, est., fi. *pää*)“. Penttilä kirjutab lääne-liivi murde mõistatustes *pēl* 'päällä', *kis lē'b* 'kuka kulkee', *amād vīž jēbāt* *pēlē* 'kaikki viisi jäävät jäljelle' (Vir. 1935, 47 jj-d.). — Pika $\tilde{a}$ ja ülipika $\hat{a} > \bar{\varepsilon}$: $\hat{\varepsilon}$ põhjuseks on tuntud füsioloogilis-foneetiline nõue, et pikem vokaal artikuleeritakse keeleselja suurema tõusuga, huulte intensiivsema tegevusega jne. Madalate pikkade vokaalide artikuleerimisel tuleb see tendents ilmekamalt esile kui keskkõrgeid moodustades. Hiidlastele enestele on $\tilde{a}$ (või õigemini $\tilde{a}$) ja $\bar{\varepsilon}$ fonoloogiliselt kaks iseseisvat morfeemi. Muuseas on vana rahvaluulekoguja T i k e r p u u (H II 41) alati ära näidanud, kus kohal hääl-

datakse *ä* ja kus *ē*: *kala fäefk* 'kalakull' (120), *häendama* 'meelitama' (121), *päekfed* 'suured üksikud metsasalgad' (122), *täewe* 'täie' (198). Kirjutaja on *ε* n.-ö. analüüsinud kaheks osaks. Selle asemel, et tähistada *ε* hääldamises *ä* ja *e* hääldamise samaaegsust, populaarselt öeldes, on esitatud need elemendid horisontaalselt. Hiljemini on Tikerpuu tähistanud *ē*-d teiselgi viisil: *rāestas, läästuul* (215). Märkile *ā* järgnev *e* osutab hääliku pikkust. Lühikese *ε* tähistuseks on kirjutajal ainult *ā*: *lāhāb* (ibid.). — Isik, kes pole harjunud kuulma *ē*-d, nagu tavaline mandrilane, asendab teda enamasti *ē*-ga, kui ta tahab hiidlase hääldamist matkida. See asjaolu ei taha öelda, et *ē* oleks artikulatsioonilt palju lähemal *ē*-le kui *ā*-le, vaid võõramurdeline kuuleb ainult, et tegemist on häälikuga, mis on kõrgem kui *ā*. Temale tuntud lähimaks häälikuks, mis on *ā*-st kõrgem, on aga *ē*.

c. Velaarse madala vokaali *ā* kõrgenemist ning labialiseerumist vaadeldes on tõstetud esile asjaolu, et *au*-diftongi nõrgaastmelisest vastest klusiili kao puhul saadud pikk *ā* ei esine kõrgenenult ega labialiseeritult. Samuti on diftongi *āi* nõrga astme *ā* **Phl**-s ja **Kas**-s *ā*-na: *kārī-tāvēn* 'kraasitäied', *sūdā,mā tāvēgp* 'südame-täiega'. See nähtus kinnitab taas juba väljendatud arvamist, et madalate vokaalide kõrgenemine hiiu murretes on vanem kui *āi* > *ā* (vt. 19c). Velaarse madala vokaali puhul on *ā* püsi täiesti üldine. Sama ei saa öelda *ā*-st. *ā* ja *ē* kõikuvuseks on andnud põhjust nähtavasti see asjaolu, et *āi* > *ā* muutusega sõnu on väga vähe. Sõna *tāis* nõrk aste on ainukeseks siia kuuluvaks juhuks. Seepärast võib kuulda kogu arvesse tuleval murdealal ka: *tēvē*.

d. Hiiu murretele on teatavasti omane huvitav hääldusnähtus, et pikad ning isegi ülipikad vokaalid võivad muutuda lühikesteks liitsõnades ja lauserõhututes asendites. Seda nähtust võib kohata ka pika *ā* ~ *ē*-ga ja ülipika *ā̃* ~ *ē̃*-ga sõnades. Selle vokaali puhul torkab aga kõige ilmekamalt silma, kuidas vokaali kvantiteedi lühenemisel säilib siiski see kvaliteedinüanss, mis on omane pikale vokaalile, või fonoloogilistest oludest tingitult kuuldu oodatava *ā* asemel *ε*-le lähedane *e*, näit. **Phl** Sääre *pezüzāp* (= *pēzūzāp*) 'pääsukesed', *mezme sešt temē* (= *tēmē*) 'mis me sest teame', *ninā,βelinā* (= *ninā-pēlinā*) 'ninapealne pastlal', *serē külā* (= *sērē*) 'Sääre küla'. Kvaliteedi püsiga kõrvuti võib esineda siiski ka kvaliteedi muutust vastavalt lühikese vokaali nõuetele: *sārē külā*, *pāzuzelā āi pēā*, *pahā*, *tecēmp* 'pääsukesele ei tohi halba teha'.

ē-h äälikud.

33. a. Nagu öeldud, ei ole ühiskeeles artikulatsioonikohtade poolest märgatavat vahet lühikese *e* ja pika *ē* vahel. Pika vokaali moodustamisel on muidugi keeleselja esiosa tõusnud enam ning seega puudutatud suurem pindala kõvast suulaest. Ka huulte artikulatsioonis on väike vahe. Kuid igasugused artikulatsioonivahed ei ole siiski nõnda suured, et kuulja võiks tajuda kaht teineteisest erinevat häälikut. Teissugune on lugu hiiu murretes. Nagu velaarne keskkõrge *o* oli keskpikana ikka tunduvalt kõrgem, nõnda on ka palataalne keskpikk *ē* kõrgem ja ülipikk *ĕ* madalam: **Phl** *sērpmp* 'jalutama', *minap* *rēgì omà, mēld* 'ma ei räägi omast peast', *sēnēz* pl. *sēnəd* 'seen', *trēgìd* 'jooned kompassil', *lēm* 'supp', *pēvdìd* 'peedid', *ēz* 'ees', *pērg* pl. *pērūd* 'piirg', *vēttē* 'veeti'. **Kas** *lēspugò* 'kana liivapugu, siia magu', *nēlōgeizəd* 'neerud' (vanemail), *nērònd* id. (nooremail), *kēl* pl. *kēlēd* 'keel'. **Kāi** Luguse *ēštì kēl*, *vērē* pl. *vērəd* 'käise-äär', *kēret* *šēlməd* 'kõõrsilmad'. **Ema** Viiterna *kēl* pl. *kēlēd*, *kēlmv* 'keelama', *tēmì* 'teeme'. **Rei** Rootsiküla *pēnē* 'väike, peen', *lēmē tantš* 'tants pulmas pärast suppi (vananenud)', *kēdēdi* 'keedeti', *kēlmv* 'keelama', *sēz* 'sees'. Nagu osutavad näited, on täiesti sarnaselt esitatud algupärane pikk *ē* ja hilisem, mis on saadud vokaalidevahelise konsonandi kao tõttu. — Palatogramm joonis 19 osutab hiiu ülipika *ĕ* oraalse artikulatsiooni erinevust lühikese *e* omast. Rõhtjoontega on märgitud ala, mis tuleb juurde ülipikka vokaali moodustades. Lühikest *e*-d artikuleerides puudutab keel 2,75 cm² ehk umb. 0,15 kogu kõvast suulaest, ülipikka *ĕ*-d artikuleerides on puudutatud 4,5 cm² ehk 0,25 kogu kõvast suulaest. Pika *ē* puhul on artikulatsioonikoht umbes *e* ja *i* artikulatsioonikoha vahel. Mainitud 19. joonisel näitavad äärmised püstjooned lisa-ala, mille võrra *ē*-d artikuleerides keeleselg on puudutanud suulage enam kui ülipikka *ĕ*-d ja lühikest *e*-d moodustades. Kõrgeima varjundi, *ē* moodustamisel on nimelt 8 cm² ehk 0,4 kogu kõvast suulaest võtnud artikulatsioonist osa. Kettunen LUKD 55, joonis 28 toodud palatogramm **Kod** sõnast *pībò* näib vägagi ühtivat hiiu hääliku omaga, mida allakirjutanu on tähistanud *ē*-ga. Kas ei ole Kettuse erinev kirjutusviis tingitud vahest puht-ortograafilisest võttest? Pika *ē* varjund ei ole hiiu murdealal täiesti ühtlane. Varjundilised erinevused ei olene sedavõrd allmurretest kui isiklikust hääldususest, kuigi saare lõunapoolsemas osas on enam tendentsi hääldada *ē*-d veelgi kõrgemalt, nimelt juba täiesti *i*-rühma kuuluva vokaalina, s. o. madala *ĩ*-na, näit. **Phl** Keremaa

kõrutatud 'keerutatud', *mõ mīlēz* 'minu meeles'; **Käi** Luguse *kīlēcp* 'keelega' jne. Kooliskäinud nooremad hiidlased püüavad *ē*-d ja *ê*-d vältida kui liiga tüüpilist murdejoont. On huvitav tähele panna, kuidas noorte keeleuusus ei tõuse keel küll nõnda kõrgele *e* pikki vasteid kujundades, nagu vanadel, kuid siiski säilib kvaliteedivahe pika ja ülipika vokaali vahel: **Phl** Suuremõisa *kēl* gen. *kēlē* 'keel', *sēp* pl. *sēbēd* 'seep', *sēnēz* pl. *sēnēd* 'seen'. — Hiidlased ise peavad

Pilt 26. Huulte asend *ē* (vasakul) ja *î* (paremal) moodustamisel.

ē-d ja *ê*-d ikka *e*-häälikuks, kuid nad on siiski teadlikud sellest, et pikk *ē* hääldub teissuguselt kui lühike. Tikerpuu on H II 41 kirjutanud üsna järjekindlalt *weeränd*, *keele* ja *fānna*, *fāda*. — Huulte asend *ē* moodustamisel on õige lähedane *î* omale. Pildil 26 on kõrvu *ē* sõnas *sēnēz* ja *î* sõnas *lîv* **Kas** keelejuhi häälduse järgi. Kummalgi juhul on huulte tahapooletõmbumine umbes sama. Märkatav vahe on aga pilu laiuses. Moodustades *ē*-d on pilu laiem kui *î* puhul. Võrreldes *ē* pilu *e* omaga, näeme, et esimene on viimasest umbes pool kitsam.

b. Et isikuti on *ē* õige kõrge, siis on seda võidud valesti tajudes käsitada *î*-ks. Wiedemann EWb-s on näiteks *nîr* gen. *nîri* (= *nēr*) 'Runenkalender', *nîr* gen. *nîri* in *nahk-n*. 'Fledermaus'. Allakirjutanu on viimasest sõnast kuulnud ikka *nêr* gen. *nêrî*. — Üldhiiuliselt võib kuulda (*h*)*êrîŋc*-kuju kõrval (*h*)*îrîŋc* gen. (*h*)*îrîŋcp*,

lringa 'heeringas'; **Phl** Keremaalt on kirja pandud *kīruūtud* kõrval isikuti ka *kīruūtud* 'keerutatud' jne.

c. Ka kõnesoleva hääliku puhul näeme, kuidas kvantiteedi muutudes võib säilida siiski vastav kvaliteet: **Käi** Luguse *ēšti kēl* 'eesti keel'; **Rei** Rootsiküla *veimēs_pōēg* 'väimees', *peimēz* 'peigmees'. Pika ja lühikese vokaali vaheldus lauserõhu järgi on põhjustanud, et mõnel juhul on lühike vokaal saanud üldiseks ka rõhulises asendis, nagu näiteks sõnas *verēnd* 'veerand' (**Phl** Sääre). Eelmises pügalas on toodud möödunud sajandi lõpult sama sõna pika vokaaliga: *weerānd*. Selle sõna pika *ē* lühenemine on ootuspärane, sest sõna esineb peamiselt rõhutus asendis liitsõna teise osisena, kus kvantiteedi reduktsioon on kõige harilikum, näit. *kēl on ko'lmverēnd kakstei'sn*.

l-häälik.

34. a. Kõige kõrgem palataalne pikk vokaal *ī* esineb üldiselt kogu hiiu murdealal niihästi vanades läänemere-soome sõnades kui ka laenudes. Vastavalt üldisele eesti keele iseloomule kuulub ta kas keskpika *ī*-na või ülipika *ī̃*-na: **Phl** Sääre *kaŗja vīzē* 'karjakaupa', *vīrg* gen. *vīrā*. 'rida, rivi', *pīz* gen. *pīzi* 'pliit', *pībū-lehēd* 'piibelehed'. **Kas** *īrū* 'vesihall, tuhkjas', *kiim̃p* 'kiitma', *sī* 'siin', *tīdēvilttō* 'poolviltu, poolkallakuti'. **Käi** Luguse *sīl* 'siil', *īr* gen. *īri* 'hiir', *riidlāmp* 'riidlema'. **Emā** Viiterna *nī̃t* gen. *nī̃di* 'heinamaa, kus kasvab suuri ilusaid puid ning mida ümbritseb aed', *līmīk* 'linnumari, lillergas'. **Rei** Rootsiküla *pīrū-ell̃s* 'pilak', *rīmiṽ* 'sirvilauad', *līk* 'purjenöör', *pī* 'rehapulk' jne. — Kettunen LUKD 18 jj. ütleb **Kod** ülipikast *ī̃*-st ja keskpikast *ī*-st: „Die zungenhebung geht so weit, dass sie im begriff ist nahezu eine spirantische reibung des luftstroms herbeizuführen. Dabei ist zu bemerken, dass die wesentlichste verengung des luftkanals regelmässig gegen den vordersten teil des harten gaumens stattfindet, sodass das artikulationsgebiet des in rede stehenden vokals zugleich am weitesten nach vorn reicht. Bei der überlangen variante scheint sich jedoch die verengungstelle in einem breiteren gebiet geltend zu machen als bei der langen, was auch an und für sich verständlich ist. Auch die diphthongische färbung, die sich wie bei dem *ū̃*, *ū̄* wahrnehmen lässt, ist in der überlangen stufe am deutlichsten zu konstatieren. Diesmal scheint die diphthongische natur nur darin zu bestehen, dass die zungenartikulation gegen

das ende des vokals auf ihren höhepunkt gleitet, während daran keine korrespondierende zurückziehung der lippen beteiligt ist“. Hiiu murrete ning ühiskeelee ülipikast *i*-st ja pikast *i*-st võib alla-kirjutanu öelda samuti, et hääliku lõpposas muutub artikulatsioon selle poolest, et keel tõuseb harilikust kõrgemale ning õhukanali ahtus muutub väga kitsaks. Kitsuse peapunkt on umbes kõva suulae keskosas. Kui suur osa kõvast suulaest on puudutatud ühiskeelee *i* puhul, osutab joonis 23. Puudutusala on 0,55 kogu suulaest ehk 10,5 cm². Üldiselt on eesti pika *i*, eriti aga ülipika *î* moodustus õige lähedane *j* moodustusele. Kui *i* ~ *î* on vokaali ees, siis harilikult lõpebki nende artikuleerimine *j*-ga, nagu näiteks sõnades *sijp* 'siia', *sija* 'siia' (nom. *sîg*). Kirjeldatud moodustusi viisi poolest on *i* ~ *î* sarnane *ü* ~ *û*-ga (21a).

b. Ülalpool (27g) on näidatud, kuidas hiiu murretes on omal ajal toimunud häälikumuutus *i* > *ei*. Vaheldust *i* ~ *ei* kohtab peale mainitud kohas esitatud sõnade veel mõnel muul juhul. Nimelt on olemas saksa laensõnu, kus siis, kui sõna on tulnud eesti keelde ülemsaksast, on *ei*; kui aga sama sõna on laenatud alamsaksast, esineb eesti keeles *î*. Näiteks esitatagu hiiu *prei* gen. *prei* < üs. *Spreit* ja Wiedemann EWb (Muhu sõnana) *prî* gen. *prî* 'schräge Stange am Bootsegl', vrd. Kluge EtWb s. v. *Spret*. Saksa laensõnade alalt on tähelepandav veel *plîdrê* *pû*, *plîdâr* ~ *plîdr* 'leedripuu', mis põlvneb ülemsaksast < *Flieder*, kuna ühiskeelee vaste *leedripuu* on alamsaksa algupäraga, vrd. Kluge l. c., s. v. *Flieder*. Wiedemann EWb tunneb Hiiust *hîweldama: laudu* *hîweldama* 'Bretter kantig behauen', mis sõna näib põlvnevat eesti-rootsist < **hivæl*, vrd. riigi-rootsi *hyvla*, olgugi et Freudenthal-Vendell OESvD tunneb eesti-rootsist üksnes *hévâl*, *hävâl*, *hävâl*, *hævîl*; Kluge EtWb s. v. *Hobel*. — Kõige vanemal hiidlasil on nooremate *kõik* ja keskealiste *keik* asemel *kîk* gen. *kîgê*. Nagu mitmel pool lõuna-eesti murrete alal, nõnda on ka hiiu murretes *kîk* kuluvorm, vrd. **III**, **Krk** *kîk*, **Trv** *kîk*.

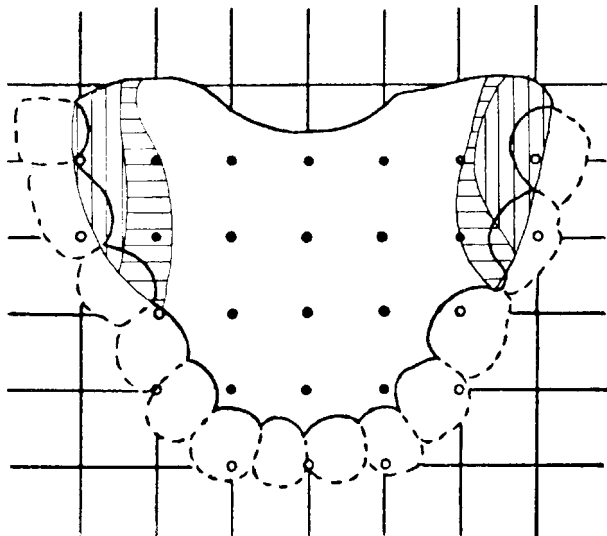
Labiaalsed esivokaalid.

Lühikesed vokaalid.

õ-häälik.

35. a. Pearõhulises asendis. Labiaalsed esivokaalid on käesolevas töös võetud vaatlusele eraldi, sest nende esinemistingi-

mused on hiiu murretes mitmeti omapärased. Kõigepealt öeldagu hiiu murrete ning kogu eesti keele *ö*- ja *ü*-häälikutest üldse, et neid labialiseerimata vastete *e* ja *i*-ga võrreldes võib näha, et labiaalsete vokaalide artikulatsioonikoht on madalam kui labialiseerimata vokaalide oma (Kettunen LUKD 17). Ühiskeeles lühikese *ö* ja pika *õ* keeleselja tõusu osutab palatogramm 27. Lühikese hääliku puhul on puudutatud pindala suurus 2 cm² (*e* puhul

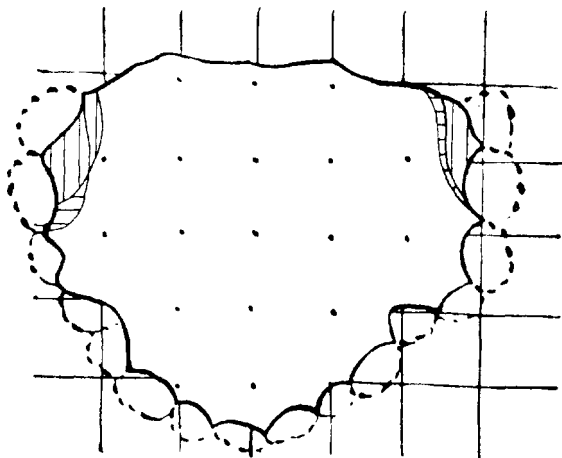

Joonis 27. Palatogramm ühiskeeles *ö*-st ja *õ*-st.

oli ta 3,75 cm²); pikka häälikut artikuleerides on puudutusala 4 cm² (*e*-l oli vastavalt 6 cm²). Hiiu murretes on *ö* moodustamisel keeleselja madalus veelgi silmatorkavam. Lühikese *e* artikuleerimisel oli puudutusala 2,75 cm², *ö* artikuleerimisel on puudutus ainult 1,25 cm², nagu osutavad sama **Phl** katsealuse palatogrammide (*ö* kohta vt. palatogr. 28). — Huuled on *ö*-d moodustades lükkunud ettepoole umbes samasse asendisse, nagu *o* moodustamisel. Hiiu murrete ning ühiskeeles nn. normaalse *ö* puhul on huulte ettepoolelukkumine üldiselt üsna suur. Huultevaheline pilu tuletab enam-vähem uba meelde (vt. pilt 29).

Hiiu murrete praegune *ö* esindab kõigepealt algupärast *ö*-d, näit. üldhiilisis sõnus *kõhã*, *kõhã* 'köha', *neljã*, *tõllalẽ* 'neljakäpukile' jne. Palju üldisemalt aga on *ö* ühiskeeles ning suurema osa eesti murrete *e* vasteks: **Phl** Sääre *sõrvittẽ* 'serviti', *kãiz* *võrõul* 'käis võrgu-

püügil', *nõrè* 'tahm', *hülga sõn* 'isahüljes', *vašk-rõhud* 'vanaaegse vöö vaskketid', *lõhè* 'lõhekala', *külmä-õlä_õ* 'ülane' ~ Wiedemann EWb *õlane*, *õlangas*, *õlankas* jne. 'Leberblume (Anemone Hepatica L.)'. **Kas** *nõgè* 'märg tahm', *rõdù* 'räästaalune katuse ja lae räästa vahel', *sõlg* 'sidepuu adra aisade vahel', *sõlune* gen. *sõlùze* 'sõlg', *õnõõmp* 'ebaõnnestuma'. **Käi** Luguse *kõri* 'kõri, kurk', *kõrre_õ* 'kõrred', *võlü* 'nõid', *nõm* gen. *nõmmè* 'kanarbik'. **Ema** Vii-

Joonis 28. Palatogramm õ-st ja õ-st.

terna *sõnà* 'sõna', *tõrì* gen. *tõrvè* 'karjapasun', *tõrvä-kõpluna* 'reiklase, eriti kõplase sõimunimi', *sõtkä-lovad* 'kangaspuude tallalauad'. **Rei** Rootsiküla *õppaz* 'õpetas', *sõdà* 'sõda' jne. Üldhiiluliselt on nooremail *õ*-ga ka *jõaf* gen. *jõhvì* 'jõhv', *õmbò* 'õunapuu'. Vanemal põlvel on ootuspäraselt *joaf*, *õmbò*. Tähelepandav on sõna *lõvil* 'nohus, lõuatõves', millest ootaks ka *o-d*. **lovil*-kuju ei ole allakirjutanu siiski kunagi kuulnud, kuigi see *loug*-sõna nõrga astmena oleks võimalik. Nagu *ou*-diftongi vaadeldes on öeldud, on nendes hiiu murretes, kus algupärane *ou* on säilinud, ka algupärane *eu* muutunud *ou*-ks vastukaaluks teistele hiiu murretele, kus praegu on niihästi algupärase *eu* kui ka *ou* esinduseks *ou*. Et *eu* muutumine *ou*-ks on hilisemaid nähtusi, lubab muuseas tõendada ka kõnesolev adverb *lõvil*, mida rahva keeleteadvus ei oska enam ühendada substantiiviga *loug* ~ *lõug* (vt. 12a). Üldhiiluliselt ei ole mingit häälaluslikku vahet algupärase *õ* ja selle *õ* vahel, mis on tekkinud *e*-st. Hiidlastele enestele on *õ* igal juhul fonoloogiliselt ikka sama häälilik. Kui mõned hiiu murrete uurijad on märkinud

ē-st tekkinud *ō* algupärasest *ō*-st madalamaks: *ō*, siis on tegemist tõeliselt küll esineva *ō* häälikunüansi algupära ning esinemistingimuste valesi tõlgitsemisega. Nagu kõik muudki lühikesed vokaalid, nõnda võib isikuti *ō*-gi eriti just siis, kui talle järgneb pikk konsonantaines, esineda harilikust madalamalt: *kõrōd* 'kõrged', *nõik* 'madal, vajuv koht'. Samuti on madala *ō*-ga siis ka *rõhkimp* 'rõhkima', *sõrkkimp* 'sõrkima'. Mingsugust erilist, *ē*-d kuidagi meeldetuletavat *ō*-d võib ometi ka kohata. Nimelt need nooremad, kes püüavad jälitada ühiskeele *ē*-d, hääldavad sageli *ē*, mis on labialiseeritud: **Phl** Kuri *mēnēst* 'mõnest', *vēimene* 'võtmine'; Suuremõisa *kēvā* 'köva', *lēnkuma* 'lõhkuma'. Õigegi levinult võib kuulda ka labialiseeritud *e*-d või ka labialiseeritud *ē*-d (28e).

Väljaspool Hiiumaad esineb *ē*-st arenenud *ō*-d veel Saaremaal (erandiks on Põide kihelkond, kus valitseb *ē*) ja kohati Loode-Eesti mandril (**Ris**, **Noa**). *ō* ja *ē* murdepiirist Saaremaal vt. EK 1928, 133 jj-d. Vastavate murrete uurijad on seda *ō*-d tähistanud enamasti ikka kuidagi algupärasest *ō*-st erinevalt, näit.

Mus *se.sārd* 'õde', *ke.rtsmikkuks*, kuid ka *ōlut*, *tōmbas* (MT 174); **Jām** *võlg*, *võrk*, *tõrū*, *õhtā*, *põhk* (AES 48, 85); **Ris** *võtku* 'võtku' (MT 170, 5). Allakirjutanule näib, et mõnelgi juhul on *ō*-de eritlemine olnud ainult puhtteoreetiline. Vähemalt Põhja-Saaremaal ei ole olnud võimalik kuulda niisugust *ō*-de erinevust, näit. **Krj** *Leisi* *õntō* 'õhtu, õhtul', *põlē* 'ei ole', *nõrk*. Kui näit. AES-i kogudes on järjekindlalt **Jām** *kõlk* 'kelk', *kõlgud* 'kelgud', *kõlē* 'kõle', *kõdū* 'kõdu' ja ka *kõhin* 'köhin', on märkimisviis usutav, sest uurija on teadlik sellest, kuidas igasugune, ükskõik mis algupära olev lühike *ō* on artikulatsioonilt madalam. Samuti AES-i kogudes leiduvates **Khk** *kõlk*, *kõvā*, kuid *kõhā* või **VII** *kõlk*, *kõlū*, *kõhā*, *kõhāitama* ei ole vahest muud kui murdeuurija teoretiseeringut. Murdeuurija on kuulnud erisuguseid *ō*-varjundeid, kuid ei ole jagu saanud, millal esineb kumbki.

b. Siinkohal kerkib esile küsimus selle kohta, mis on andnud tõuget labialiseerimata keskvoakaali *ē* muutumiseks labialiseeritud

Pilt 29. Huulte asend *ō* moodustamisel.

esivokaaliks δ . Üldiselt ollakse arvamisel, et $e > \delta$ põhjuseks on võõrkeel, enne kõike rootsi keel. Mitmesuguseid selle küsimuse kohta käivaid arvamusi on refereeritud EK 1931, 73 jj-d. Tolleaegsete andmete põhjal kaldus allakirjutanugi arvama, et muutuse põhjustajaks on olnud rootsi keel, mis oletus nõuab aga praegu korrektsiooni. — Ühiskeeles võib nendel isikutel, kelle eesti keele tarvitust on tugevasti mõjustanud saksa keel, olla e asemel δ . Sel juhul on kahtlemata võõrkeele artikulatsioonilt lähedase häälikuga asendatud eesti omapärane e . Samuti võib **Ris** kohta öelda, et siin on võõrkeel — rootsi keel — mõjunud kaasa $e > \delta$ muutuseks. **Ris** rootsi murre tunneb niihästi δ -d kui β -d, üldisem on just madalam varjund. Et selle kihelkonna rootsipärast eesti murret kõnelev rahvastik on algselt olnud rootsikeelne ja osalt on praegugi kahekeelne, siis on täiesti usutav, et e , mis on e -ga õigegi homorgaanne häälik, asendati e -ga samuti, kuigi teises suhtes, homorgaanse δ -ga. Muudele eesti-rootsi murretele on δ võõras. Riigi-rootsigi δ asendatakse nendes murretes üldiselt e -ga. Delabialisatsioon on meie ranna-rootslaste keeles ammu läbi läinud. Vähe-malt kõige vanemates mälestusmärkides 18. sajandist on juba $\delta > e$ ja $\ddot{u} > i$. Ka eesti keelest saadud laensõnades esineb e δ asemel, eriti aga just i $\ddot{u}$ asemel (Saxén FLÖSVd 159, 170, 242). Et **Noa** eestlaste keeles võib siiski vägagi üldiselt kuulda δ -d e asemel, seletub kõigepealt hiiu murrete mõjuga. Möödunud sajandil rootslaste hulka koloniseerunud eestlased olid nimelt peamiselt Hiiumaalt pärit. Hiiumaal ja Saaremaal on aga $e > \delta$ vanemaid häälikumuutusi. Näib olevat tõenäoline, et saarte murrete varasemas labialiseerimisperioodis on labialiseerunud ka keskvojaalid e ja i . Tõuke igasugusteks labialiseerimisteks on andnud see asjaolu, et saarte murretes on artikulatsiooni-baas nihkunud üldse ettepoole. Selle hääldusaluse eespoolsemaks muutumisega käib peale labialisatsiooni kaasas ka mõnede häälikute kõrgenemine ($\tilde{a} > \bar{e}$) koos $au > ou$ -ga. Muutus näib olevat olnud omane saarte murdeala läänepoolsele osale, kuna ida pool näib olevat puudunud labialisatsioonitendents. Aja jooksul on naabermurrete mõjul võinud tagasi tasanduda mõni labialisatsioonijoon või ka levida kaugemale. Nõnda näiteks on ou seni säilinud **Rei**-s, **Ema**-s, **Ans**-s ja **Jäm**-s. Praegugi on e -liseks alaks jäänud üksnes **Põi**. EK 1931, 78 on allakirjutanu arvanud, et eesti $e > \delta$ on pidanud toimuma enne seda kui eesti-rootsi $\delta > e$, et võida seletada, kuidas rootsi keel võis mõjustada e asendamist δ -ga. Nagu ülalöeldust on selgunud, on see krono-

loogia üleliigne. Hiiu ja muude saarte murrete $e > \ddot{o}$ (ning $i > \ddot{u}$) muutumisest võib ajaliselt öelda niipalju, et see on sündinud pärast seda kui eesti keeles hakkasid maksma praegused põhja-eesti e olukorrad (Kettunen EKÄH 126, 131), kui teatud juhtudel oli $o > e$, $a > e$ jne. (kõigis hiiu murretes on *kolne*, *koŗd*, *koŗar* ~ *koŗar*, *hobũne* ~ *obũne*, *kolvã_B* jne.). Siingi peab taas mainima, et keskvokaali labialiseerimist tunneb ka liivi keel ja nimelt läneliivi murre, millel on üldse mitmesuguseid ühiseid arenguid eesti keele saartemurretega. Kettunen LW XXIV: „Im westlivischen $e > \ddot{u}$ ($> i$): *vũzã*, *vũŗz* usw.“. Sama häälikumuutus on olnud omane ka surnud Salatsi liivi murdele.

c. Üldhiuliselt on sõnu, kus esineb $\ddot{o}$ ühiskeeles e asemel: *võŗst* 'verst', *kõlk* 'kelk', *tõštament* 'testament', *hõlvẽl* ~ *õlvẽl* 'põrgu' ($<$ rootsi *hælvete*). Peale selle on **Rei**-s *kõvãd* 'kevad, kevadel', *põzã* 'pesa'. Neis sõnades ei ole tegu e otsese labialisatsiooniga, vaid võib arvata, et algselt on siin olnud e , nagu osutavad naabermurded, nimelt just **Põi** ja **Muh**, kus esineb *kẽlk*, *tẽštament* jne. Edasi on veel mitmeid sõnu, kus hiiu murretes on $\ddot{o}$ ja mujal võib esineda mõni teine vokaal, või hiiu murretes endis $\ddot{o}$ vaheldub mõne teise vokaaliga: Wiedemann EWb tunneb *kõŗwasti* (s. o. *kõŗvasti*) 'Stachelriemen um die Nase des Füllens (beim Entwöhnen)', millele allakirjutanu on kuulnud vasteks üksnes *kãrvast(i)*; *võlli* 'voli' ja *vãllã*, *võlicogu* (**Phl**); **Rei** *lõvãd* (nom. *leib*), mujal Hiius *levãd*, *levãd*; **Kãi** *mõñnã, mã*, 'Männamaa', mujal üldisemalt *mãñnã, mã* jne.; *õrel* ~ ühiskeeles *orel* (**Phl**, **Kas**); *võŗst* 'vürst' ($<$ alamsaksa, Schiller-Lübben MND sub *vorstendom*); Wiedemann EWb *põdel* gen. *põdeli* (= *põdẽl*) ~ praegu Hiius üldiselt *podẽl* jne. Tähelepandav on veel *lũkõmv* ~ *lũkõmp* 'lõhkuma' ja **Ema** *rũdũ*, mujal *rõdũ* 'räästas lakas katuse ja lae vahel'. Osa esitatud sõnadest on niisugused, kus $\ddot{o}$ ei ole seletatav ei foneetiliselt ega häälikulooliselt, vaid ta esinemise peapõhjuseks on psüühilised tegurid või meile praegu nähtamatud mõjustused. Sõnas *jõnnẽmp* ~ *jõnnẽmv* kohtab aga sama j koartikulatsioonilist mõju, mida on juba puudutatud muul juhul (23b). Tugevasti palataalse j mõjul on siin velaarne o muutunud üha eespoolsemaks kuni tast oralselt on saanud niisamakõrge artikulatsiooniasendiga palataalne häälik. Huulteartikulatsioon on võinud jääda enam-vähem endiseks.

d. Nn. normaalse $\ddot{o}$ kõrval esineb hiiu murretes $\ddot{o}$ ja $\ddot{u}$ vaheline häälik, mille hääldusnüanss võib olla kõikuv. Kord on see häälik lähemal $\ddot{o}$ -le, kord taas $\ddot{u}$ -le. Enamail juhtudel on ta täiesti

õ ja ü vaheline häälik, mida käesolevas töös on märgitud punktiga õ all: õ. See häälik esineb esiteks lühikese ü vastena eriti siis, kui ü-le järgneb ülipikk konsonantaines. Aga ka täiesti lühikese konsonantainese järgnedes võib õ-d kuulda, näit. **Phl** Sääre *mõts* 'müts', *kõl* 'küll'; Nõmba *lõkkõz* 'lückas'. **Kas** *kreijandi kõlä*. 'Kreiandi küla', *rõnnä, käbä*. 'käba võrgu rinnal'. **Käi** Luguse *õvā* 'iva', *tõr-mānd* 'väike kidur mänd', *şõldõ krüzitõmp* 'teed tegema' (vt. sub. ü); Jausa *tõk* 'tukk'. Nagu osutavad toodud näited, käivad õ ja koronalisatsioon käsikäes. Sama nähtust on juba ülalpool paarile korrale mainitud teiste vokaalide madaldumist puudutades (27f, 28a, 30c). Siingi on **Käi**-s madaldumine kõige üldisem, aga muudelgi murdealadel esineb teda vanemal keeletarvitajail üsnagi sageli. Vanavarakorjaja Mey kirjutab **Phl**-st 1889. aastal (H II 41) *Sõdāmā* 'südame' (56), *polā õhted* 'pole ühtigi' (55). Tikerpuul on samuti *Sõdama-tāāwāga* 'südametäiega' (280). Kõnesolev madaldumine on põhjustanud, et mõnes sõnas on saanud ü asemel õ üldiseks, nagu **Phl**, **Käi**, **Ema** *rõnd* 'rind' (< *rūnd*), enam-vähem üldhiiuline *rõam* 'rihm' (< *rūam*). — Teine juht õ esinemiseks on algupärane üh-ühend, näit. **Phl** Sääre *õhē* 'ühe', *õhēks* (nooremail) 'üheksa', *tõhāks* 'tühjaks', *põhābāv* 'pühapäev', *põhēlbv* 'Pühalepa'. **Käi** Luguse *õheoõracv* 'äkki, ühe korraga', *põheleppv* jne. Kui järgneb kõrge vokaal, ei leidu madaldumist: *ühizv* 'üheksa', *tühī* 'tühi'.

e. Ülalpool on juba puudutatud diftonge õä ja õā. (2a, 4c) ning sõnas *põõ* esinevat diftongi õõ. Siinkohal peatutagu kõigepealt diftongil *õi*. See diftong võib vastata ühiskeeles *ei*-le ja *õi*-le, nagu üldiselt õ vastab *e*-le ja *õ*-le: **Phl** Sääre *äi vōi ollv* 'ei või olla', *hõittsemv* 'õitsema', *sugū-hõimūle* 'suguvõsale', *lōi* 'lõi', *hūlcāv mõirpvpv* 'hülged mõirgavad'. **Käi** Villemi *sõidā,β* 'sõidab'; Nõmme *kõiz* 'köis'; Luguse *õittsēz* pl. *õittsāv* 'õis'. **Ema** *mõiz* 'mõis', *nõid* 'nõid' jne. Ülalpool (27d) on toodud näiteid sellest, kuidas ühiskeeles *e*-d võib õ kõrval asendada ka *e*. Sama nähtust kohtame diftongiski, kus nimelt esineb *õi* kõrval ka *ei*: **Phl** Palade *tei* 'tõi'; Kuri *eicē* 'õige, õieti'. Diftongi *ei* olemasolu on tingitud tahtest taotleda ühiskeeles *e*-d. Isikuti võib *e* taotluse puhul esineda ka labialiseeritud *e*: *seid* 'sõid', *teid* 'tõid'. Kui mõni hiidlane püüab vältida murdele tüüpilist *õi*-d ning hääldada diftongi, mis oleks lähedasem ühiskeeles *õi*-le, siis on tal ka algupärase *õi* asemel *ei*, *e.i* või *e.i*. Samuti esineb nendel, kes on kätte õppinud *e*, *ei* sealgi, kus ootaks *õi*-d: *keiz* 'köis'. Kogu murdealal on aga *õi*-ga *põijāl* ~

põljäl 'peial', *põikkäl* 'peitel', *lõidmõ* 'leidma'. (Mägistel on seda diftongi valgustavas kirjutises „Algsoome 1. silbi *eü* eesti keeles ja algsm. *öü* küsimus“ (EK 1931, 161 jj.-d.) olnud Hiiumaalt kasutada ebatäpsed murdeandmed.) Ainult kõige nooremalt võib kuulda *mõistmõ* ~ *mõistmõ*, *mõistüz* 'mõistus'. Vanemal ja keskmisel põlvil on ikka *mulštmõ* ~ *mulštmõ*, *mulštüz*. Pandagu tähele, et see sõnatüvi tähendab peale ühiskeeles tuntud mõistete ka veel: *tä ruttõ mulštäp senest* 'see mõjub talle ruttu'.

Ühiskeeles diftongile *ee* vastab hiiu murretes normaalselt pikk *õ* (vt. 37a). Allakirjutanu on ometi mõnele korrale kuulnud *õe*-dki, näit. **Phl** Nõmba *hõè pòèg* 'õe poeg'; **Käi** Luguse *õèd* 'õed', *tõèd* 'tõed'. Diftongilised juhud on täiesti individuaalsed ning põhjenedavad nähtavasti ühiskeeles kirja pildi mõjul. Raamatut lugenud keelejuhud on püüdnud nimelt jälitada *õe* hääldust. — Muudest *õ*-listest diftongidest esineb veel diftong *õü*. Seda kohtab kõikidel murdealadel, kuigi **Ema**-s ja **Rei**-s ta on haruldasem. Mida rohkem tulla ida poole, seda üldisem on ta vanadelgi. Läänes on tema asemel *ou* veel praegugi täiesti üldine (vt. 12f). Näiteid *õü*-st: **Phl** Palade *põüd* gen. *põüwè* 'põud'; Sääre *jõülüks* 'jõuluks', *lõünast* 'lõunast', *õüd azi* 'paha, kuri asi, kummitus'; Kuri *rõük* 'vankri-rõuk'. **Kas** *lõücäz* 'sügavale maa sisse tulev lahesopp', *jõüdü* 'jõudu'. **Käi** Luguse *sür tõü* 'suur hulk', *õün* pl. *õünäd* 'õun'. Selleski diftongis võib isikuti kuulda *e*-d pro *õ*, näit. **Phl** Värsu *neümihi* 'nõumehi'. Nimetatagu siinkohal veel kord, et hiiu murretes on kadunud algupäraste diftongide *ou* ja *eu* vahe. Vanema esindusena on aina *ou* ja nooremana igal pool *õü*: *lõüg* ~ *lõüc* 'lõug', *nõü* ~ *nõü* 'nõu', *nõüwakkaz* ~ *nõüwakkaz* 'jõukas, nõukas'.

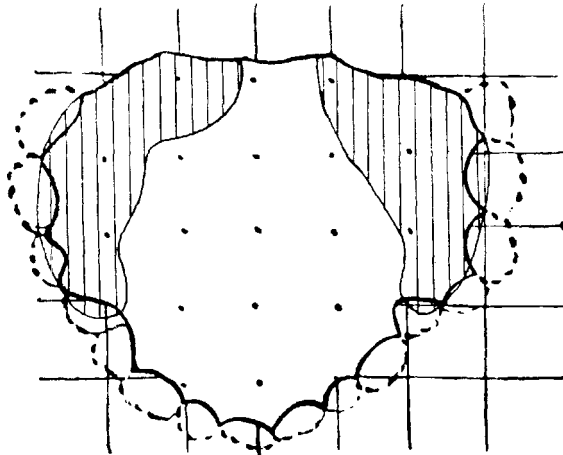
f. Siinkohal peab ühenduses *õ*-ga lühidalt kokku võtma seda nähtust, et hiiu murretes võib *õ* vahelduda *o*-ga. On olemas mõningaid sõnu, kus vanamoelisemas keeleuusus esineb *o*: *põhi* 'põhi', *jõhv* 'jõhv' (< *jouhi*). Üldisem on *o* diftongides *oi*: *jõi* 'jõi', *toi* 'toi', *nõidpmõ* 'nõiduma' (vt. 12e) ja *ou*: *lõüna* 'lõuna', *soüdmõ* 'sõudma', *õün* 'õun', *põüd* 'põud', *toüzmõ* 'tõusma' jne. (vt. 12f). Kõige säilivam on *o* kõrvalistel randadel ja metsaküladel. Juba see asjaolu sunnib arvama, et *o* on rudiment endisest keeleuususel, mis praegu on hävimas. Hiiu murretes on algupärane *o* nähtavasti püsinud niisugusena, kuid ühiskeel, kus *o* > *e* või *o* > (*e* >) *õ*, on järkjärgult avaldanud oma nivelleerivat mõju. Mujaltki Lääne-Eestist on näiteid sellest, et *o* on alles kas kõnesolevais diftongides või ka üksikult mõnes sõnas. Kõigepealt

leidub *o* säilimisjuhte Saaremaa lõunaosas, millel on Hiiumaaga tähelepandavaid ühiseid vanu jooni: **Khk** *koṛge oṛ's* 'kõrge õrs', *oluṛ* 'õlut', *noṛo* 'nõid', *louṇà* 'lõuna', *joulun tulav* 'jõulud tulevad', *noutti* 'nõuti'. **Ans** *toṛjuma* 'tõrjuma', *koṛge odrà* 'kõrge oder', *oṛnbu* 'õunapuu', *roṛk* 'rõuk'. **Jäm** *oṛpi* 'õppida', *olà* 'õlg', *olut* 'õlu, õlut', *oṛ's* 'õrs', *noṛuma* 'nõiduma', *lountsele* 'lõunale', *joṛma* 'jõudma' (AES-i murdekogud; EKA 529, 21, 74, 79).

Esimesest silbist kaugemal sõnas hiiu murretes *õ-d* ei esine.

ü-h äälikud.

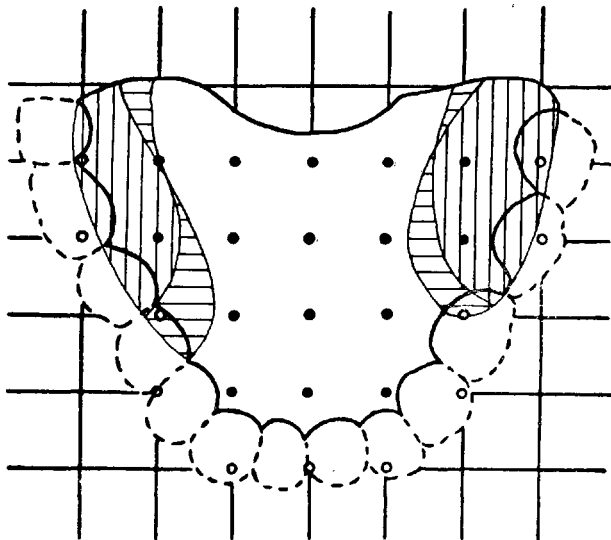
36. a. Kettunen LUKD 17 ütleb **Kod** murde *ü*-st järgmist: „Das *ü* imponiert allerdings als recht niedrig, ein kleines hinaufgleiten aus der vorigen stellung (s. o. *e* asendist) wäre jedoch

Joonis 30. Palatogramm *ü*-st.

zu erwarten. Das kann man in der fig. 26 (*pü*-) nicht wahrnehmen, wohl aber schon besser in der folgenden (27 *vü*), wo sich die betreffende zungenartikulation charakteristischer an dem gauen markiert“. Edasi ütleb sama autor: „Die lippenrundung der *ü*-laute ist gar nicht energisch“. Hiiu murretes on olusuhted siiski teissugused. **Phl** katsealuselt saadud palatogramm (30) osutab, et *ü* moodustamisel on puudutatud palju suurem ala kõvast suulaest kui *e* puhul. Puudutusala on nimelt 7,5 cm² ehk 0,37 kogu suulae pindalast, s. o. umbes samas ulatuses kui *i* madalamat varjundit moodustades (vt. joonis 22). Joonis 31 kujutab palatogrammi ühiskeele lühikesest *ü*-st ja pikast *ü*-st. Siingi on puu-

dutusala *e*, resp. *ē* omast suurem. Lühikese *ü* puhul on puudutusala 4,75 cm² resp. 0,25 kõvast suulaest. Pikast häälikust on vastavad arvud 6 cm² ja 0,30. Huulte ettepoolelukkumine ning ümmardumine on ka üsna märgatav. Huulte vahele jääb õige kitsas pilu, mis tuletab hernest meelde. — Kõnesolev häälik *ü* on omane kõigile hiiu murdeile: **Phl** Nõmba *mürin* ja *jürin*, *lappsēd* *mürāzēd*; Harju *jāhi tühāks* 'jāi tühjaks': Sääre *türū* 'sigimatu,

Joonis 31. Palatogramm ühiskeelee *ü*-st ja *ǖ*-st.

poolkohi' (< **türoi*, dim. sõnast, millele murdes vastab *türä*, 'penis'), samasse kuulub vist ka *taimē türū* 'tamme tõru', mida tuleks hoida lahus *tõru*-sõnast (vt. Saareste LVEM 40), *püt* gen. *püt̄ti* 'pütt', *saīt_tülize* 'läksid riidu', *kūn̄im̄p* 'küdema'. **Kas** *kūzē türk* 'kuusekäbi', *lühin̄a* 'lühike', *tūkkēz* 'koos, ühes, hoopis', *üh̄izp* 'üheksa', *lūpsm̄p* 'lupsma'. **Käi** Villemi *külā*, 'küla', *kūnā.bō-kak* 'kraapekakk', *sūštik* 'süstik, mis on mõlemalt poolt lahti'; Luguse *nād_on* *tüliz* 'nad on riisus', *kūz̄im̄p* 'küsimä'. **Ema** Viiterna *kūtkēz* pl. *kūtkm̄d* 'veise kütke, eriti just vanaaegne vitsadest tehtud', *pūkks̄id* 'püksid', *tüdr̄ugvd* 'tüdrukud', *kūmn̄a-aēštane* 'kümneaastane', *kolme-külttōne rīst* 'kolmekülimitune anum'; Tatermaa *sūdāme* *tävē päräst* 'südametäie pärast'. **Rei** Rootsiküla *ūmar̄da* 'ümardaja, naisteenija', *ūll̄id* 'meeste lambanahast talvemütsid (vanem), soome mütsid (noorem)', *pūcāl̄ik mak* 'suurtest soonelistest sooltest

vereta vorst'. — Esitatud normaalsest *ü*-st võib kuulda natuke madalama artikulatsiooniga hääldatud *ü*-d. Viimane nüanss on omane eriti just *h* ees: *pühä_D ~ pühän*, *polē üätē_D* 'ei ole ühtigi, ei ole sugugi' jne. Siinkohal mainitagu lühidalt, et ka *ü* võib põhjustada eelneva konsonandi koronaliseerumist. Koronalisatsiooni esinedes võib *ü* olla harilikust madalam *šūdä* 'süda', *tül* 'merelind tilder', *kümmē* '10'. Ülalpool (12c) on mainitud, et *o* ja *e* ees võib isikuti kuulda õige lühikest *u*-d resp. *i*-d, mis on esimeseks astmeks diftongeerumisele *uo*-ks ja *ie*-ks. **Phl**-s on allakirjutanu kuulnud mõnedelt isikutelt ka *iü* : *iüks* 'üks', *iülpiz* 'ühes tükis, umbselt'. Lühike *i* võib esineda eriti just absoluutses sõnaalguses, kui *ü*-le järgneb ülipikk konsonantaines või tugevaastmeline konsonantühend. Niisuguse omapärase häälduse põhjuseks on asjaolu, et ühendis, mis lõpeb pika konsonantainesega on üldine hääldus intensiivsem. Intensiivsuse saavutamiseks võib keel ühendi alguses tõusta harilikust hääldusuususest palju kõrgemale, käesoleval juhul *i* asendisse. Keeleartikulatsiooni intensiivsus on niivõrd valitsev, et huulteartikulation ei teki kohe, s. o. ei ole alguses huulte ettepoolelukkumist ega ümmardumist.

b. Pearõhulises asendis esinevast *ü*-st kõneldes peab eriti mainima rida niisuguseid sõnu, kus ühiskeele *i*-le vastab hiiu murretes *ü*. Üldhiilised on *münü* 'minu', *sünü* 'sinu', *süld* 'sild, maantee', *rühm* (üldisem *rõhm*) 'rihm', *ründ* 'rind', *raññi* *rühñüz* 'rangi rinnus', *püldomv* ~ *püldumv* 'pilluma', *müttü* gen. *mütmä* 'mitu', *püzüt* gen. *püşkö* 'pisut, vähe', *tükksüb* 'tiksub', *purüks-pühüks* 'puruks ja pihuks', *püättē* 'pikuti', *tül* 'merelind tilder, till'. Peale selle on *ü*-d registreeritud veel mõnes sõnas, kus ta aga pole vähemalt praegu üldhiiluline, nimelt **Phl** *kr üstöz* 'Kristus', *vügä_D* gen. *vügä_De* 'vikat', *tümmärmani tō* 'puusepa-töö, puutöö' (< alamsaksa *timmermann*, *timbermann* 'puusepp'), *püstöl* 'pistol', *aptük* gen. *aptügē* 'apteek' (< **aptik*), *külimüttugv* 'külimituga' (< **kül-vümittoi*-). **Phl**-s ja kohati ka mujal võib kuulda *püüz* 'peos', üldisema *pööz* jne. kõrval. Nõmba külast on registreeritud *püät* 'küütkuue pihik', mis mujal on *piät*. Pandagu ka veel tähele **Phl** Palade *mü-šsō* 'mis on'. Praeguses keeleuusus on *ü* kadumas. Tema asemele tuleb ühiskeele *i*-line esindus. Ainult mõnes sõnas, nagu *süld* ja *püzüt*, on ta üldine veel noortelgi. Nagu toodud näidetest ilmneb, esineb *ü* tagavokaalsetes sõnades. Huvitavaks sellekohaseks näiteks on *münü*, *sünü* ~ sm. *minun*, *sinun*, *minä* ~ *minä*, *sinä* ~ *sinä* ~ sm. *minä*, *sinä*. See asjaolu paneb arvama,

et omal ajal on olnud murdes kaks erinevat *i*-d. Arvesse võttes läänemere-soome keelte üldist häälduslikku iseloomu, milles vokaalharmoonial on tähtis osa, võib oletada, et hiiu murrete algkujus oli tagavokaalsetes sõnades harilikust tagusem *i*, nimelt *e*-le vastav kesk-*i*: **minùn*, **sinùn*, **rinta* jne. Kui Hiiumaa ja Saaremaa murretes muutus keskvokaal *e* labiaalseks vokaaliks *õ*, muutus samaaegselt ka homorgaanne *i* > *ü*-ks. Mägiste peab Lääne-Eestis esinevat *e* > *e* velarisatsiooninähtuseks, mis on tekkinud vokaalharmoonia alles olles järgneva vokaali velaarsuse mõjul (Ensi tavun vokaalivelarisaatiosta virossa, Suomi V 10, 244 jj-d). Kokkuvõttes ütleb Mägiste: „Edellisessä olemme seuranneet muutamia virolaisia ensi tavun etuvokaalin regressiivisiä velarisaatioilmiöitä, varsinkin laajalti esiintyviä *e* > *õ*, *õi* > *õi* sekä harvoin murteissa tavattavia *ä* > *a* sekä *ü* > *u* ääntenmuutoksia. Allekirjoittaneen mielestä, kuten edellisestä lienee käynyt ilmi, näiden selittäminen on mahdollinen yksinomaan vokaaliharmoniasta lähtien. Huomattava osa I:ssä ja III:ssa kohdassa esitetystä aineistosta on joko yleisvirolaista (*e* > *õ*) taikka yleispohjoisvirolaista (*õi* > *õi*) ja näin ollen vokaaliharmonisine edellytyksineen ulottuu kantasuomen kynnykselle“ (lk. 259). Autori töö ülesandeks on olnud näidata mainitud velarisatsiooni põhjal, et eesti keelele on olnud omane vokaalharmoonia juba algeesti ajast ega ole hilis- tekkinud nähtus. Hiiu ja muud Lääne-Eesti murrede, kus esineb *e* > *e* palju laiemalt kui ühiskeeles, ning *i* > *i* annavad omaltki poolt veel lisatõestusi vokaalharmoonia laiaulatuslikust olemasolust. Praegu ei ole hiiu murdeis vähematki jälge vokaalharmoniast ning võib arvata, et tema kadu on läbi läinud üsna ammu. Sellal, kui *e* > *õ* ja *i* > *ü*, pidi vokaalharmoonia olema veel murdele omane. Järelikult on keskvokaalide labialisatsioon saarte murrete vanemaid häälikumuutusi. Nagu juba on selgunud ülalesitatud näiteist, ei ole kõigis tagavokaalseis sõnus *i* asemel *ü* omane. Esineb nimelt *siga*, 'siga', *rikkäz* 'rikas', *lind* 'lind', *istü* 'istu', *side* 'side', *ridä*, ~ *ridä* 'rida', *piñd* 'pind', *kippõmv* 'liikuma' jne. oodatavate **süga*., **rükkäz*, **lünd* jne. asemel. Teistes Lääne-Eesti murretes võib aga paljudes muudeski sõnades olla keskvokaal, kus Hiiumaal praegu ei ole *ü* (vt. Mägiste op. c.). Saarte murretest on *i* jäljed kõige paremini säilinud **Kh**-s, kus algupärast *e*-d esindab *e*, algupärast *i*-d aga *e*. Selles murdes on *e*-ga muuseas *lënd* 'lind', *šedeme* 'sideme', *jēštēt* 'istet', *jēñ* 'Hinn (meheniimi)' gen. *jēñ n ü*, *redä* 'rida', *pēñd* 'pind', *tēl* gen. *tēllü* 'lind tilder', *kēppuitta* 'liigu-

tan' jne. jne. (Kettunen EKÄH 130). Kui hiiu murretes valitses veel täielik vokaalharmonia, nagu praegu **Khn**-s, pidi *i*-liste, resp. *ü*-liste sõnade esinemine olema muidugi järjekindlam. Ühiskeel ja mandrimurded, millega aina kokku puudutakse, on mõjunud häirivalt *ü* säilimisele. Kui hiidlaste murdest oli kadunud vokaalharmonia, võis *ü* (ja *ü* > *ö*) tekkida ka mõnesse esivokaalsesse sõnna ning kõigepealt mõningatesse kuluvormidesse, nagu juba mainitud **Phl** Palade kuulnud küsimusse *müššö* 'mis on'. Praegu on **Phl**-s üldiselt *mözünə* 'missugune' ja *nözünə* 'niisugune'. Vane-mad kujud on *müzünə* ja *nüzünə* (< **missukuinen*, **nīnsukuinen*), Tikerpuul on H II 41, 113 **Phl**-st *Müfune*. Pole aga ka täiesti võimatu arvata, et paljutarvitatud liitsõnadena võisid kaks viimast näidet olla ühte kuuluvad juba ammust ajast, nõnda et järgneva tagavokaalse osise mõjul muutus esimese osise vokaal *i* > *i*. — *ü*-line on hiiu murretes ka ühiskeeles *iva*-sõna vaste: *üvə*, *üvə*, *üä*. (millest on edasi arenenud *öä*).

c. Ülalpool (23b, 35c) on juba toodud näiteid sellest, kuidas palataalse *j* mõjul velaarsete vokaalide *a* ja *o* asemele on väga üldiselt tulnud palataalsed niisama kõrged *ä* ja *ö*. Nõndasamuti on *j* mõjul ühend *ju*-asemel hiiu murdeis *jü*-.: *jüt* 'jutt', *jütlöz* 'jutlus', *jütləmv* ~ *jütləmv* 'ütlemine' (üksnes õige vanadel, nooremal on *ütləmv*), *jülcöb* 'julgeb', *jüt* gen. *jüttä*. ~ *jüttä* 'ikke jutt', *jücäbö* ~ *jücäbö* ~ *jücäbu* 'jugapuu, taxus baccata', *jülkkimv* jne. 'tampima, trampima', *jülü* 'kangekaelne, sõnakuulmatu (peamiselt künnihärjast)' < **julçoi*, *jüşkü* 'just kui'. — Esitatud sõnad on kõik üldhiilised. Nooremal põlvel kipub *jü*- kõrval *ju*- saama valitsevamaks. — Mainitagu siinkohal veel kord, et *ju*- > *jü*- ei ole toimunud järsku, vaid tugevasti palataalne *j* on nihutanud *u* artikulatsioonikoha üha esipoolsemaks, kuni pea-artikulatsioonikoht on saanud palataalseks. Säilinud on aga keeleselja sama kõrgus. Säilinud on ka huulte asend (Kettunen EKÄH 128).

d. Diftong *üi*. Diftong *üi* on ühtlaselt kõigis hiiu murretes kõigepealt pika *ü* esindajaks: *küü* gen. *külpä* 'küüt, hiiu triibuline kuub', *silgü püljül* 'silgupüügil', *pültäp* 'kalapüünised', *külp* gen. *külsi* 'karp soontel pealekäiva kaanega', *müür* 'müür, vundament', *nüüd ültv* 'nüüd hüütakse, nimetatakse' (**Rei**). Teiseks võib *üi* olla *üi*-diftongi vasteks: *rüü* 'narmaskorruga vaip, rootsi *ryja*'. — Teatavasti on peale hiiu murrete ka ühiskeeles ning suures osas murdeid algupärane *ü* > *üi*. Kõrgete pikkade vokaalide *i* ja *ü* moodustamisest kõneldes on vastavates peatükkides (21a, 34a) mai-

nitud, kuidas neid vokaale artikuleerides keeleselg tõuseb õige tugevasti artikulatsiooni lõpposas. Pikk *i* ja *ü* kuuluvad siis õigu-poolest *ij* ja *üw*-na. See hääldusviis tuleb eriti ilmselt nähtavale, kui pikale vokaalile järgneb veel vokaal (*sijp*, *tüwp*). Et pikk *ü* kuulub kõigiti samasse rühma, kus on *i* ja *u*, siis on loomulik, et ka teda moodustades tõuseb keeleselg lõpposas. Teatavasti on labialiseeritud *ö* ja *ü* moodustatud natuke madalamalt kui labialiseerimatud *e* ja *i*. Kui pika *ü* moodustamisel tõuseb keeleselja esiosa tavalisest *ü* artikulatsioonikohast kõrgemale, satub ta *i* artikulatsioonikohta. Nõnda on oralselt pikk *ü* niikuinii hääldatud *üi*-na. Lisaartikulationina on huulte tegevus. Huuled on ettepoole lükatud ning ümmardatud nagu *u*-d moodustades. Suuline kõrgem artikuleerimine on järkjärgult avaldanud huulteartikulationile mõju, nõnda et see on üha enam lõtvunud kuni keset endist pikka *ü*-d on huulte ümmardumine täiesti lõppenud ja, just vastuoksa, huuled on hakanud tõmbuma tahapoole ning moodustama kitsast pilu, mis nähtused on omased *i*-le. Võib arvata, et diftongeerumine on kõigepealt sisse tunginud nendesse sõnadesse, kus *ü*-le järgnes vokaal (*süüa*, *lүүa*, *mүүa*, *pүүan*).

e. Kõnesoleva hääliku vaatluse lõpul peab mainima paari kõrvalnüansi, mis foneetika seisukohalt on väga huvitavad. **Phl** kihelkonna põhjaosas on isikuti levinud eriline *ü* hääldusviis. Suu-artikulation on enam-vähem sama kui n.-ö. normaalse *ü* moodustamisel, kuid huulte ettepoolelukkumine ning ümmardumine on väga nõrk. Akustilise mulje järgi on niiviisi moodustatud vokaal *ü* ja *i* vahel ehk, teiste sõnadega, „labialiseeritud“ *i*: *i̯l̥l̥ab* 'ütleb', *i̯l̥v̥vl* 'üleväl', *li̯h̥in̥ə* 'lühike', *pi̯z̥üt* 'pisut'. Teatavasti on Saaremaa murretes mõnedes sõnades läinud läbi *ü* delabialisatsioon (EK 1931, 78). Delabialisatsioon on üldine ka **Phl**-le lähedal olevais eesti-rootsi murdeis. Näeme siis hiiugi murretes tendentsi sinna poole. Ometi ei saa öelda, et Saaremaal ja eesti-rootsi murretes omaette läbiläinud delabialisatsioon oleks kindlasti ühenduses hiiu *ü* > *i̯*-ga. Näib, et hiiu kõnesolev *ü* nõrk labialiseerimine on teatud ajajärgul saanud Suuresadama ümbruskonnas uususeks, mis naabruse tasandaval mõjul on uuesti taganenud. Üksikuil isikuil, eriti just vanemal, on temast jäänud tänaseni rudimente (30d).

f. Üldhiuline on aga teine *ü* nüanss, mida foneetilises transkriptsioonis tähistatakse *ü̯*-ga. See on normaalselt labialiseeritud *ü*-häälik. Keeleselja tõus ei ole aga küllalt esine palaatumi suunas, vaid tunduvalt tagapoolsem, umbes *u* ja *ü* artikulatsioonikoha vahe-

kohas. See *ü* esineb üksnes diftongides, kus esimeseks osiseks on labiaalne esivokaal *ö* või *ü*: *öün* gen. *öünä*, 'öun', *sür töü* 'suur hulk', *terè jõudö* 'tervitus töötegijale', *töüdpö* 'töotab', *röük* 'vankri-rõuk', *öüä-azi* 'paha, kuri asi, kummitus', *pöüä* 'põud', *pöüwä-a.äg* (Phl) jne.; *püütte* 'pikuti', *püü* 'peo'. — See häälik on täiesti kombinatoorne; hiidlased ise peavad teda harilikuks *u*-ks. Ta on võinud tekkima hakata alles siis, kui diftongi esimene osis oli palataliseerunud (või labialiseerunud) *ö*-ks. Esivokaal *ö* on siis mõjustanud, et ka järgmist osist on hakatud artikuleerima esipoolsemalt. Näeme siis, et häälduse mugavdamine võib esile tulla õigegi erisuguste assimilatsioonide kujul.

Järgsilpides ei või *ü* hiiu murretes esineda nagu ühiskeeleski ning suures osas põhja-eesti murdeis. Samuti ei esine *ü* pikana.

Pikad vokaalid.

ö-häälikud.

37. a. Pikk *ö* ning ülipikk *ȫ* on hiiu murretes esindatud huvitavate varjunditega, mis pakuvad üldfoneetiliselt seisukohalt ning eesti keele arenemisest tähelepandavaid lisafakte. Algupärase *ö* esindajana on kõikides allmurretes *ȫ:ȫ*: Phl Sääre *näö lõvā.ö* 'löövad', *pörmö* 'pöörama', *pörejö* 'pööraja', *sömmö* 'sööma', *sömaßö* 'söömised, söömaajad'. Kas *vöä* 'vööd', *tȫ* 'töö', *sȫ* 'söö'. Phl-s ja Kas-s on pika *ȫ*-ga veel sõnad *kövēä* 'köied', *pü-pövēä* 'puupöiad'. Mujal Hiis on *ȫ:ȫ* esindus mainitud kahe murdealaga täiesti sarnane, välja arvatud viimane juht. Sõnade *köiz*, *pöid* nõrgas astmes on Käi-s, Ema-s ja Rei-s *kövē*, *pövä.*, *pövä*, *pövē*, nagu neis murretes vastavatel tingimustel ei või üldse esineda pikka vokaali. Üldhiuliselt esineb pikk *ȫ* ka ühiskeeles diftongide *öe* ja *ge* vastena: *kötte* 'köeti', *söä* 'söed', *vigäde löä* 'vikati löed', *vötti* (Phl, *vätti* Käi, *vēdi* Rei) 'vöeti', *höl*, *öl* 'öel', *vanä hölüz* (Phl) 'vana-kurat', *nölegoda* 'nõelakoda (rõhkudega vöö küljes)', *töšt* 'töesti'. Siia kuuluvaist sõnust peab mainima eraldi veel mõningaid alamsaksa laensõnu: *knöp* gen. *knöb* 'nööp (vanemal, nooremal on *nöp*)', *nör* gen. *nörl*, Wiedemann EWb *öder* gen. *ödri* (s. o. muidugi *ödär*) 'Tragband (am leinenen Weiberrock), Rockleibchen', ja *möster* gen. *möstri* 'Mörser'. Nende laenude alamsaksa vastavuste kohta vt. Schiller-Lübben MND s. v. *knöp*, *snör*, *voder* ja *möser*. — Ülalpool (35e) on lühidalt mainitud kõrge *ȫ* kujunda-

misviisi. Esitatud palatogrammil 28 näeb vahet nn. hariliku δ ja kõrge $\bar{\delta}$ moodustamisviisi vahel. Viimasel juhul on keele- selja puudutusala kõval suulael veidi suurem. Ühelgi juhul ei ole aga δ -d artikuleerides keel tõusnud nõnda kõrgele, nagu ta on homorgaanset e -d moodustades (Saaberk TEFA 21, Ket- tunen LUKD 10). Miks labiaalse ehk labialiseeritud vokaali puhul on keeleartikulatsioon lõdvem, seletub taaski selle eesti keele häälduseeldusega, et siis, kui hääliku moodustamisel on olulised kaks artikulatsioonikohta, teine neist muutub teisejärguliseks ning taandub. Käesolevatel juhtudel on oraalne artikulatsioon teise- järguline. — Saaberk TEFA 21 on teinud eesti ühiskeele $\bar{u}$ ja δ kujundamisest järgmise otsuse: „Vokaal $\bar{u}$ artikuleerimisel sün- nitavad huuled õige väikese ümmar-avause ja õienevad kaunis energiliselt ettepoole (siiski mitte niivõrd kui saksa keeles), ise- äranis pika $\bar{u}\bar{u}$ hääldamisel. δ artikuleerimisel on huulte ümmarus natuke suurem, kuid õienemine nõrgem“. Allakirjutanu on võinud konstateerida sama nihästi ühiskeelest kui ka hiiu murretest. Hiiu murrete $\bar{\delta}$ ja $\hat{\delta}$ erinevad δ -st huulteartikulatsioonis selle poolest, et pilu on muutunud väikesemaks, ning huuled on lükkunud enam ettepoole.

b. **Kas** ja **Käi** murdes ja vähe ka **Phl**-s on äsja kirjel- datud $\hat{\delta} \sim \bar{\delta}$ kõrval võimalik kuulda veel teissugust pikka $\bar{\delta}$ -d, nimelt neis sõnades, kus varemalt on olnud $\bar{e}$. Nimetatud alade esindus on muidugi vanem ning esindab teataval määral vaheastet $\bar{e}$ ja $\bar{\delta}$ vahel. Näiteid sellest häälikust: **Kas** $\bar{p}\bar{z}\bar{a}\bar{z}$ pl. $\bar{p}\bar{z}\bar{v}\bar{v}$ 'põõsas', $\bar{r}\bar{m}\bar{u}\bar{z}$ gen. $\bar{r}\bar{m}\bar{z}\bar{v}$ 'rõõmus', $\bar{ö}\bar{l}$ 'õel'. **Käi** $\bar{m}\bar{ö}\bar{k}$ 'mõök', $\bar{s}\bar{l}\bar{ä}\bar{g}\bar{v}$ 'sõe- laga' jne. **Phl**-s ja **Rei**-s võib $\hat{\delta} : \bar{\delta}$ asemel isikuti kuulda ka $\hat{o} : \bar{o}$, s. o. $\bar{e}$ -st arenenud $\bar{o}$ ei ole kõrgenenud ei ülipikana ega keskpikana (AES 85, 96; AES 89, 71). Üldiselt on aga vahetegemine algupärase $\bar{o}$ ja $\bar{e} > \bar{o}$ vahel kadumas. Võib siis arvata, et omal ajal on kogu Hiiu- maal olnud $\bar{e} > \bar{o}$, aga järkjärgult on ta kokku langenud lähedalseisva $\hat{o} : \bar{o}$ -ga. Peale Hiiumaa on $\bar{e} > \bar{o}$ omane Saaremaaalegi. **Krj** ja **Khk** murdes, kus allakirjutanu on võinud oma kõrvaga andmeid kontrollida, on $\bar{o}$ akustiliselt hiiu vastega täiesti ühilduv, näit. **Khk** $\bar{r}\bar{m}\bar{u}\bar{z}$, $\bar{v}\bar{ö}\bar{r}\bar{ä}\bar{z}$. — Hariliku eesti ühiskeele $\bar{o}$ moodustusviisist erineb $\bar{o}$ järgmiselt. Teda artikuleerides ei ole keel umbes e artikuleerimis- kohani kerkinud, vaid on jäänud palju madalamale, umbes samasse kohta, kus ta on $\bar{a}$ -d artikuleerides. Huulte artikulatsioonis torkab silma väikesem ettepoolelükumine ja õige lõtv ümmardumine. Popu- laarselt öeldes võib $\bar{o}$ -d pidada labialiseeritud $\bar{a}$ -ks. Akustilise mulje

järgi on hiiu $\bar{ɔ}$ sarnane prantsuse $\bar{ɔ}$ -ga, näit. sõnas *sœur* (vt. Viëtor EPh 167 jj-d).

Kus hiiu murretes esineb $\bar{ɔ}$, seal ta on täiesti fonoloogiliseks häälikuks.

Ülevaade hiiu murrete vokaalidest.

38. a. Pärast seda kui on üksikult võetud läbi hiiu murrete vokaalid, võib konstateerida, et kvaliteedi suhtes on neis murretes vokaalainestik väga rikkalik, rikkalikum kui ühiskeeles ja paljudes teistes murretes. Vokaalid on just see osa hääldusest, mis annab hiiu murdeile erilise omapära ja eraldab neid mõneski suhtes naabrustest. Kokkuvõetult saab järgmise vokaalide loetelu: *a, a_o, ā, ɔ, á, v, ʋ, ɔ, o, ɔ̃, ó, ó̃, u, ú, ũ, ä, ɤ, æ, ɛ, ɛ̃, e, ɛ̃, é, ə, ə̃, i, ĩ, ĩ_o, ɪ, ɪ̃, ǫ̃, ǫ̃̃, ǫ̃̃̃, ü, ü̃*. Seega siis on ühtekokku 37 vokaalinüanssi, mis on täiesti murdeomased. Neile võib veel lisada 3 nüanssi, mis on kas laenatud ühiskeelest (*ɛ̃*) või üksikuil isikuil tekkinud ühiskeele häälduse mõjul (*ɛ̃_o*, *ẽ_o*). Esitatud vokaalinüansid on foneetilised. Puhtfoneetilisteks varjunditeks, millel ei ole mingisugust ülesannet ega korrelatsiooni, võib pidada *æ*-d, osalt *u*-d, *i*-d, *ü*-d ja *ə*-d. Need on *ɛ*, *ó*, *é*, *i*, *ə* individuaalsed (vähem lokaalsed) fakultatiivsed teisendid, millel on omaette anatoomiline taust, kuid mida murdekõneleja ei taju ilmaski iseseisvaks häälikuks ei sõna tähenduslikus ega ortofoonilises suhtes. Üksnes foneetilise tähtsusega kombinatoorsed häälikud on *á* ja *ú*. Neid on siiski tingimata tarvis eraldi mainida ja esile tõsta, sest nende kaudu võib edasi areneda uusi põhihäälikuid, nimelt *ä* ja *ü*. Redutseeritud *v*-d, *ʋ*-d ja labialiseeritud *ĩ_o*-d peab arvesse võtma murdejoonena, mida murdekõnelejad ise ei pea küll omaette foneemiks, kuid mis uurija kõrvale on kindlaks lokaalseks nähtuseks. Teistel vokaalinüanssidel on täita mitmesuguseid olulisi ülesandeid ja neid võib pidada täiesti iseseisvaks foneemiks.

Kvantiteet on eesti keeles teatavasti tsentraalne foneetiline nähtus, millest oleneb suur osa meie keele häälduslikku süsteemi. Vt. selle kohta Ariste „A Quantitative Language“ (Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences, Gent 1939), lk. 276 jj-d. Kvantiteediolud avaldavad mõju ka häälikute moodustamisele. Ühiskeeles tuleb see esile peamiselt konsonantide puhul. Hiiu murretes on vastupidi vokaalid väga tundlikud kvantiteedinüansside muutustele. Võib öelda, et neis murdeis on kvanti-

teet ja vokaalide kvaliteet teineteisega seotud enam kui kuskil mujal eesti keele alal. Kvantiteedist olenevad vokaalinüansid ei ole omavahel mingisugused fakultatiivsed foneetilised variandid, vaid täiesti iseseisvad foneemid, mis korrektset murret kõnelevail isikuil ei tohi segi minna ega lähegi segi. Kuidas vokaalide kvaliteet oleneb kvantiteedist, osutab järgnev tabel:

$\hat{a}$	$\bar{a}$	$\acute{a}$	a	φ
$\hat{a}$	$\bar{a}$	$\acute{a}$	a	φ
$\hat{o}$	$\bar{o}$		$o \sim \varphi$	o
$\hat{e}$	$\bar{e}$		$e \sim \varphi$	e
$\hat{o}$	$\bar{o}$		$\ddot{o} \sim \ddot{o}$	
$\hat{i}$	$\bar{i}$		$\ddot{o} \sim \ddot{o}$	
$\hat{e}$	$\bar{e}$	$\acute{e}$	$\ddot{a} (\epsilon)$	
$\hat{i}$	$\bar{i}$		$i \sim \ddot{i}$	$\ddot{i} (\acute{e})$
$\hat{u}$	$\bar{u}$		$u \sim \ddot{u}$	$u \sim (\acute{o})$
			$\ddot{u} \sim \ddot{u}$	

Teatavasti on selle kohta, mis on foneem, õige mitu lahku-minevat arvamist. (Vt. lähemalt H. Ułaszyn, Laut, Phonema, Morphonema, TCLP 4, 53 jj-d; W. Doroszewski, Autour du „Phonème“, ibid. 61 jj-d; D. Jones, On Phonemes, ibid. 74 jj-d; A. Penttilä, Grafeema- ja foneemasuomen suhteesta, Vir. 1932, 16 jj-d; TCLP 7 mitmesuguseid eri artikleid.) Käesolevas ühendis esitatagu vaid üks definitsioon: „Wenn zwei Laute genau in derselben Lautstellung vorkommen und miteinander nicht vertauscht werden können, ohne dass dabei die Bedeutung der Wörter sich verändern würde, oder das Wort unkenntlich werden würde, — sind diese zwei Laute phonetische Realisierungen zweier verschiedener Phoneme“. Ja „Wenn zwei Laute derselben Sprache genau in derselben lautlichen Umgebung vorkommen und miteinander vertauscht werden dürfen, ohne dabei einen Unterschied in der Wortbedeutung hervorzurufen, — so sind diese zwei Laute nur fakultative phonetische Varianten eines einzigen Phonems“ (N. Trubetzkoy, Anleitung zu phonologischen Beschreibungen, Prague 1935, lk. 7 jj.). — Olemasolevad teooriad foneemi mõistest on püstitatud nende keelte põhjal, mis on oma kvantiteedisüsteemi poolest täiesti erinevad eesti keelest. Nendes keeltes on näit. o ja $\bar{o}$, i ja $\bar{i}$ jne. sama foneem. Kvantiteedi erinevused on puhtkombinatoorsed või kui nad ei olegi kombinatoorsed, siis neil ei ole peaaegu sugugi ülesannet eritleda sõnu üksteisest kas

leksikaalselt või morfoloogiliselt. Eesti keeles peab pidama kolmeks iseseisvaks foneemiks $a \sim \bar{a} \sim \hat{a}$, $e \sim \bar{e} \sim \hat{e}$, $i \sim \bar{i} \sim \hat{i}$ jne., sest vokaalide kvantiteediastmetel on kindel leksikaalne või morfoloogiline ülesanne, mida ei või segamini ajada, s. o. ei või üht astet asendada teisega. Samuti on meie keeles iseseisvad foneemid $a\bar{u}$ ja $a\hat{u}$, $e\bar{i}$ ja $e\hat{i}$, $\bar{a}i$ ja $\hat{a}i$ jne. (vrd. gen. *laülü*, part. *laülü*; gen. *seinä*, part. *seina*; gen. *käijä* sõnast *käi* ja *kälja* — tegijanimi verbist *käima*). Iseseisvaks foneemiks tuleb eesti keeles pidada ka $n \sim \bar{n} \sim \hat{n}$, $g \sim \bar{g} \sim \hat{g}$ (*kanü*, *kañnü*, *kañnu*; *vacà*, *vačkà*, *vakka*) ja muude konsonantide pikkusastmeid ning tugeva- ja nõrgaastmelisi konsonantühendeid (part. *meitsa*, gen. *meitsä*). Seega näeme, et eesti keelt ei saa kuidagi mahutada üldistesse foneemi mõiste raamidesse, vaid et tema kohta tuleb püstitada täiesti erinevad reeglid. Soome kohta on sama lühidalt konstateerinud V. Skalička kirjutises „Zur Phonologie der finnischen Schriftsprache“ (Archiv Orientální 5, nr. 1, lk. 91 jj-d). Vt. ka sama autori kirjutist „Zur Charakteristik des eurasischen Sprachbundes“ (Archiv Orientální 6, nr. 1, lk. 272 jj-d). Hiiu murded tõstavad foneemi mõiste laiendamise nõude esile iseäranis ilmselt, sest siin on, nagu esitatud tabelist ilmneb, hääliku kindla kvantiteediga ühendatud ka kindel kvaliteet, mida ei tohi samuti segi ajada, ilma et täpne arusaamine ei kannataks.

Esitatud tabelist võib kombinatoorseks häälikuks pidada redutseeritud p , v , $\bar{o}$, $\hat{o}$, sest neid võib alati asendada a , u ja e -ga. Samuti võib kombinatoorseks arvata ka teise silbi poolpika vokaali kvalitatiivseid nüansse, kuid mitte neid nüansse, mis on seotud esimese silbi kvantiteediga. Mitmes kohas on tulnud mainida (19f, 20c, 32d, 33c), kuidas lauserõhuliselt võib kvantiteet muutuda ja et sealjuures hariplikult säilib õige kvantiteediga kaasas käiv kvaliteedivarjund (*kõlma, èà* = *kõlma, èà*; *pēzugeinā* = *pēzugeinā*). See asjaolu näitab, et kvantiteedisuhete õigeks tajumiseks on tarvis kinni pidada ka õigetest kvaliteedisuhetest. Pealegi on kvaliteet teatud määral ka iseseisvalt võimeline vastavat kvantiteediastet esile tõstma. — Iseseisvaks foneemiks on ka $\bar{\bar{o}}$ ja $\hat{\hat{o}}$ seal, kus on säilinud vahe algupärase $\bar{o}$ ja $\bar{e}$ -st arenenud $\bar{\bar{o}}$ vahel. Neis murretes ei aeta kunagi segi $\bar{\bar{o}}$ ~ $\hat{\hat{o}}$ -d ja $\bar{o}$ ~ $\hat{o}$ -d, kuigi segiajamine ei tekitaks arusaamatusi. Murdekõnelejail enestel on mõlemad häälikud $\bar{o}$ -d, kuid siiski ei või öelda, et need häälikud oleksid omavahel ainult fakultatiivsed foneetilised variandid, sest nende esinemine ei ole kuidagi kombinatoorne ega meelevaldne, vaid ajaloolisel taustal täiesti kindlaks määratud. Peab

siis lisama toodud foneemiteooriale, et mitte üksnes see ei ole tähtis foneemi määramisel, et foneemil oleks vastand, millega teda ei või vahetada või segi ajada, vaid ka hääldusharjumus, traditsioon on tähtis. On võimalik mittekombinatorset häälikut asendada teisega, ilma et arusaamine kannataks, kuid seda asendamist ei võeta kunagi ette ja ei saagi ette võtta, sest siis ei oleks vastava häälikuga sõna enam traditsioonipärane, vaid oleks siirdunud võõraste traditsioonidega keeleuususesse. — Tagasi minnes sellele, kuidas kvantiteet ja foneemimõiste on teineteisega ühenduses, peab peatuma veel häälikutel $o \sim \phi$, $e \sim \epsilon$, $\phi \sim \phi$, ja osalt ka $i \sim \hat{i}$, $u \sim \hat{u}$ ning $\ddot{u} \sim \ddot{u}$. Praegu on need nüansipaarid omavahel fakultatiivsed variandid, mis esindavad eri traditsioone. Madalamad variandid on vanemast, nüüd kaduvast traditsioonist ja kõrgemad on praegu kehtivad.

Esitatut arvesse võttes saab hiiu murretest järgmised kvantitatiivsed ning kvalitatiivsed foneemid: $\hat{a}$, $\bar{a}$, a , $\hat{a}_\circ$, $\hat{a}$, $\bar{a}$, $\bar{a}$, $\bar{o}$, ϕ , $\bar{o}$, o , $\hat{e}$, $\bar{e}$, e , $\hat{i}$, $\bar{i}$, i , $\hat{u}$, $\bar{u}$, u , $\hat{a}$, $\bar{a}$, $\bar{a}$, $\hat{e}$, $\bar{e}$, $\hat{o}$, $\bar{o}$, ϕ , $\hat{i}$, $\bar{i}$, $\ddot{u}$. Nagu ülalpool vastavates peatükkides on mainitud, ei ole esitatud foneemid omased kogu murdealale ja kõikidele põlvedele. — Idapoolsele Hiiumaale on näiteks omaette foneemideks $\hat{a}$, $\bar{a}$, a , läänepoolsele $\hat{a}_\circ$, $\bar{a}$, a . Nooremal põlvel on kadunud kvaliteedivahe, nõnda et on olemas üksnes kvantitatiivne fonematisseerimine: $\hat{a}$, $\bar{a}$, a . **Rei**-s ei ole kvaliteedivahet madalatel esivokaalidel: $\hat{a}$, $\bar{a}$, $\bar{a}$, mujal on aga $\hat{e}$, $\bar{e}$, $\bar{a}$. Tuleb veel nimetada, et iseseisvad foneemid võivad esineda ka kombinatorset. Peale juba puudutatud juhtude on kombinatoorseks kvantitatiivseteks ja kvalitatiivseteks häälikuvarjunditeks veel $\hat{a}$, $\hat{e}$, $\hat{i}$, ϕ , $\hat{u}$ teises silbis ja $\hat{a}$, ϕ , $\hat{e}$, ϵ , ϕ , ϕ esimeses silbis. Hiiu kombinatoorsed häälikud ei ole niisugused, mida võiks foneetilises käsitluses kuidagi hüljata. Kuigi neil ei ole fonoloogilist ehk glotilist ülesannet, kuuluvad nad siiski tähtsa osana keele terviklusse. Neil on kohati täita vägagi suur foneetiline ülesanne. Järgsilpide redutseeritud vokaalid ei ole ainult mingisugune omapärane hääldusjoon, vaid nende kaudu on keeles läinud läbi mitmesuguseid olulisi muutusi. Veelgi olulisemad on need häälikuvarjundid, mis esinevad teises poolpikas silbis. Need annavad hiiu murretele suure osa sellest värvingust, mille poolest need murded on foneetiliselt eriti tähelepandavad. Keele seisukohast ei ole tähtis ainult see element, mis võib esineda iseseisva ühikuna ja kombineeruda teatud ühenditeks, vaid ka igasugused kindlaskujunenud kaasaskäivad elemendid. Nendest kaasaskäivatest elementidest oleneb üsna sageli

sellest teame' (= *tēmè*), *nõrèt pɛzüzɛd lēndpvpd jubà*, 'noored pääsukesed lendavad juba', *mâ ollè pɛstrè jürɛz lástə jurez ja pɛzüz* 'ma olin preestril laste juures ja pesu pesemas' (pandagu selles lauses tähele *jürɛz*-sõna kahesugust esinemist; esimesel korral on tõstetud esile asjaolu, et oldi *preestri juures*, teisel korral on olnud *laste* hoidmine oluline ning *juures* on jäänud vaid keeleliselt vajaliseks postpositsiooniks), *polè ráhà. pudüst kè* 'pole raha puudust käes' (= *pūdüst*), *kui sè ráhù kuluŋtɛdè* 'kui see rahu kuulutati' (= *kuluŋtɛdè* noorem, = *kuludɛdè* vanem), *se mudàb nì pàljò* 'see muudab nii palju' (= *mūdà_B*), *sit rahváz jovad ärà*, 'siinsed inimesed joovad seda küll' (= *jōvà_D*), *má anttsè rōzìd haŋwà. bele* 'mina andsin aialilled hauale' (= *rōzìd*). Muudel Hiiu murdealadel on lühenemine üldine samadel tingimustel. Allakirjutanu on peale esitatud rõhutusest tingitud juhtude pannud kirja ka niisuguseid lühenemisjuhte, kus isegi rõhulise sõna vokaal on muutunud, näit. **Phl** *Sääre tall on kólìdud* (~ *kýlìdud*) *pòèg* 'tal on koolitatud poeg' (= *kōlìdud*), *tullè pòls hiŋhègv* 'tuli poole hingega, poolsurnult' (= *pōlè*), *panè sòlàze vɛ sissə* 'pane soolasesse vette' (= *sōlà_{zè}*), *ta on sūrè_m* 'ta on suurem' (= *sūrè_m*), *neil a sūred ma,èà_D* 'neil on suured majad', *pulm lāks prūdi ma,èà_{zə}* 'pulm läks pruudi majja' (= *prūdi*); **Käi** *Jausa tehtë sūred levàd* 'tehti suured leivad' jne. Nagu ilmneb, on nendes näidetes lühenenud vokaaliga sõnad peasõnale atribuudiks. Viimasele on juhitud peatähelepanu ja eelnenud atribuudist on rutatud üle. On ju igasugune lühenemine üldse omane peamiselt just kiirkõnele. Lõpuks leidub rida sõnu, kus lühenemine on eriti üldine. Nimelt on harilikuks nähtuseks, et liitsõnades võib lüheneda emma-kumma osise vokaal. Teiseks kaldub lühenema mitmete väga sageli tarvitataivate sõnade vokaal ja kolmandaks kuulub siia niisuguseid liitsõnu, mida rahva keelevaist ei oska enam lahutada üksikuiks sõnuks. Need kolm viimast lühenemiseeldust on omased ka muudele eesti murretele ja ühiskeelele. Järgnegu öeldu kohta mõningaid näiteid: **Phl** *Nõmba üt ma tɛn kà* 'oota ma teen ka' (= *ōttv*), *n õ m B v* 'Nõmba' (s. o. *n õ m - p ê*), *seà,štɔ* 'tänavu' (= *sē-āšt*); *Sääre volbrɛvp* 'volbripäev', *s ä r è ~ s e r è ~ s e r è külä*, (= *s ē r è*), *ninèbu* 'pärn' (= *nlnè-pū*), *tezebeva* 'teisel päeval', *leättè* 'liiati', *vaŋ* (~ *vada*) *eŋtəp vɪ šənd aukkò eñd* 'vaata, et ta ei vii sind mitte auku' (= *vōdà_ə*), *nōzùnə, nízùnə* 'niisugune' (= *nízunə*), *emàbu* 'laeva kiil', *pölludörìštu* (= *pöllù-tō-rìštu*), *puzärk* 'puusärk' (= *pū-särk*), *vanàmòr, vanàmər, vanàmɪ* 'vanamoor' (= *vanà-mōr*), *polɛdvəñnad* 'poolvennad', *užmà* 'Uuemaa' (= *ūwè-*

ma); Kuri *rištābā laūb* 'taevaminemispäeva laupäeval'; Värsu *pūūdāve* 'peotäie' (= *pūū-tēvè*); Keremaa *kūlnolpānā* 'küünlapäevane' (— *kūlnolp-pēvānā*), *ninā_cbelinā* 'varrukasuu' (= *ninā_cpēlinā*). **Kas** *viirecprā* 'Viirekari' (= *virè-karè*), *lazi-jūri* 'Laasi Jüri' (= *lāzì-jūrì*). **Kāi** Villemi *šīšpōl* 'surnuk, millel üks külg on kinni, teine lahti' (= *šīš-pōl*), *sedā_cmōdē* 'sedamoodi' (= *sedā_c-mōdē*), *kūnā_cbō-kaḱ* 'kraapekakk' (= *kūnā_c-pū-kaḱ*). **Ema** Viiterna *tallābud* 'kangasjalgade sõtkelauad', *korizō* 'tuhkhaud' (= *korì-sū*). **Rei** Kidaste *vilbōd* 'taim villpea' (= *vil-pā*) jne. jne. Käesolevas ühenduses võib mainida ka neid sõnu, kus vokaal on lühenenud juba ammu ning redutseerumise kaudu asendatud teisega, näit. *ma_cēāl* ~ *ma_cēāl* 'mujal' (~ soome *muualla*), *neh* ~ *neh* 'ja, jah' (< **nin*). — Kõige huvitavam asjaolu lühenemisenähtuses on see, et paljudel juhtudel on võidud konstateerida kvaliteedi nüansi säilimist kvantiteedisuhete muutumisel. Kvaliteedi säilimine aitab muide kaasa, et lühenemise puhul ei kannata arusaamine (vt. lähemalt § 38). — Kirjeldatud vokaalide lühenemine ei ole hiiu murrete üldiseloolumule võõrastav, sest lühenemine on iseenesest ka reduktsiooninähtusi ja reduktsioon on Hiius õige oluline murdejoon.

Pikkade vokaalide redutseerumisest kõneldes tuleb lühidalt peatuda ühel huvitaval peatükil eesti keerulisest kvantiteedisüsteemist. Nagu intonatsioonikehtel on igal sõnal oma kindel helikõrgus ja aktsendikehtel on sõna leksikaalse ja morfoloogilise küljega kindlalt seotud ka rõhutamane, nõnda on eesti keeles teatavasti kvantiteet sõna lahutamatuks elemendiks. On pealegi võimalik kindlaks määrata, kui suur on ajaliselt iga üksik kvantiteediasste ja -suhe. Peetagu aga mees, et kvantiteet on absoluutne üksnes siis, kui sõna on hääldatud üksikult. Ühiskeeles ja nendes murretes, mida allakirjutanul on olnud võimalus foneetiliselt jälgida, lüheneb harilikult rõhutusse asendisse sattudes kogu sõna. Ainult liitsõnades võib sageli lüheneda üksnes ühe teatud hääliku kvantiteet. — Hiiu murded on siis selle poolest omapärsed, et neis teeb kvantiteedimuutuse läbi just sõna kõige pikem vokaal. Õelduga on mõeldud igasugust sõnavara, mitte ainult partikleid, mis võivad ühiskeeleski samul tingimusil lüheneda: *pālē* 'peale', *siñna_cpole* 'sinnapoole'.

b. Reduktsioonist tingitud lühenemiste kõrval kohtab hiiu murretes muidki vokaalide lühenemisuhte, mis ei kuulu esitatuga ühte küll iseloolumult ega ajaliselt, kuid mis on üldfoneetiliselt huvitavad. Enne kõike tuleb siin mõelda vokaalide lühenemisi teatud konsonantide ees. Nagu eesti ühiskeeles ja suuremas osas murdeid

on ka hiiu murretes esimese silbi algupärane pikk vokaal muutunud lühikeseks *h* eel, näit. üldhiiuliselt *vohilaid* ~ *vohëlaid* 'Vohe-laid Pühalepa idarannikul' (< **vōhi* ~ **vōhēn*), *suhū* (< **sūhēn*), *mahā* ~ *mahà* (< **māhēn*), *rehì* (< **rēhi*), *tühè* ~ *tōhè* (< **tōhēn*), *uhì* ~ *ohì* 'utt', gen. *uhè* ~ *ohè*, part. *uutə* (< **ūhi*) jne. Kettunen VokKod 46 jj. ja EKÄH 98 konstateerib nähtust, kuid ei anna selle tekkimise kohta mingisugust seletust. Setälä YSÄH 328 jj-d toob rohkeid näiteid mitmete läänemere-soome keelte vokaalilühenemisest *h* ees. Eesti keele kohta ütleb see autor muuseas järgmist (lk. 330): „Eteläisimmissä murteissa, Võrun ja setukaismurteessa on, mitä tulee vokaalien lyhenemiseen *h*:n edellä, jonkinmoinen rajoitus tehtävä. Seuraavat esimerkit puhukoot puolestansa: *riih* riihi, part. sg. *riiht*, part. pl. *riihi*, mutta nom. p. *rehe* / *rujh* ruuhi, part. sg. *rujht*, pl. *rujhi*, nom. pl. *rohe* / *rohi* ruoho, part. sg. *ruuht*, pl. *ruuhi*, gen. sg. *rohō*, nom. pl. *roho* / *tuuhi*, part. sg. *tohko* / *vohō* paats „vuohen“ paatsain / *miiz* mies, part. pl. *miihi*, gen. sg. *mehe*, nom. pl. *mehe* / *puuhu* puuhun *suuhu* / suuhun / *suuhu* suohon / *maaha* maahan / *päähä* päähän. Me näemme että tässä on joku määrä muotoja, joissa vokaali esiintyy pitkänä, vieläpä pisimmässä kvantiteetissaan; *h* on samalla vähän pidempi ja suuhälyinen. Nämät muodot ovat osittain nominatiivi- ja partitiivimuotoja, joissa vartalon loppuvokaali on kadonnut, osittain monikon partitiiveja, joissa on toisen tavuun vokaalin lyhennys tapahtunut ja joissa siis ensi tavuun pisin pituus-aste on toisen tavuun heikentymisen kautta motiveerattu (ks. alemp.). Mainituissa illatiivimuodoissa on heikennys- ja vahvennussuhde varmaan analoginen; luultavasti on niissä aikaisemmin toinen tavuu kaksitavuisten sanojen illatiivien analogian mukaan pidentynyt ja sitten säännöllisesti heikentynyt (*maaha* lähinnä < **maahaan*; tämmöisiä analogisia illatiiveja kuin *maahaan*, *suuhuun* tavataankin Länsi-Suomessa). — Vokaalin lyhennys on siis etelävirossa myöhempi ilmiö kuin toisen tavuun heikkeneminen ja sen kanssa yhteydessä oleva ensi tavuun vahvennus“. Allakirjutanu arvates on vokaali lühenemine *h* ees ühendatav nende vokaali lühenemise juhtudega, kus klusiili kadudes pikk vokaal on sattunud mõne teise vokaali ette. Varemalt on juba osutatud, et *h* kahe vokaali vahel ei takista suhtumast tema ees olevasse ja temale järgnevasse vokaalisse nagu diftongisse (vt. 12b, 28b). Samuti ei takista siis intervokaalselt õige lühike ning hästi heliline *h* suhtumast ühendisse pikk vokaal + *h* + vokaal nagu ühendisse pikk

vokaal + vokaal. Teatavasti eesti keel ei salli praeguses fonoloogilises uususes, et keskpikk vokaal oleks otseselt järgneva vokaali ees. Ülipika vokaali *e* esinemine ei ole aga selles asendis võimatu (vt. harutlusi *tuua* ~ *toon* vahelduse arengust § 21b). Nõnda siis on ühendis pikk vokaal + *h* + vokaal pikk vokaal pidanud kas lühenema või esinema ülipikana. Hiiumaal ja mujal põhja-eesti murretes on vokaal lühenenud. Lühenemine on ootuspärane seal, kus teine silp oli kinnine ja esimese silbi vokaal ei võinud areneda ülipikaks: *vohè* (< **vōhēn*), *uhè* (< **ūhēn*), *mahà*. (< **māhēn*), *suhù* (< **sūhēn*). Nendest juhtudest on lühike vokaal siirdunud edasi muudessegi vormidesse ja muudesse sõnadesse. Lõuna-eesti murretes on kohati tänapäevgi alles algupärasem suhe, nagu ka Setälä on op. c. osutanud: **Vas** nom. *rîh*, part. *rîht*, ill. *rîhe*; **Räp** nom. *rîh*, kuid gen. *rihè*; **Plv** nom. *rîh*, part. *rîht*, ill. *rihte*, pl. part. *rihi*, kuid sg. gen. *rihè*; **Krl** nom. *rîh*, part. *rîht*, pl. part. *rîh'hi*, sg. gen. *rihè* (kõik näited on AES-i murdekogudest). On raske täpselt öelda, kas enne on pikenenud esimese silbi vokaalid teise silbi lahti olles ja siis alles lühenenud keskpikk vokaal *h* eel, või on vokaali lühenemine *h* ees vanem kui praegused pikkussuhted. Lõuna-eesti kohta võiks siiski arvata, et praeguste kvantiteedisuhete arenemine on vanem, kuigi tunneme juhte, kus pikk vokaal + vokaal on arenenud ühendiks ülipikk vokaal + vokaal ilmsesti alles pärast seda, kui praegused kvantiteedisuhted olid juba maksvad.

c. Ka intervokaalne *j* või õigemini *j* ja *ē* ei ole hiiu murretes suutnud takistada pika vokaali lühenemist järgneva vokaali ees. Näiteks esineb üldhiiluliselt *sa,ēa-naēne* 'isamehe naine pulmas' ~ *saaja-naine*, *lujüz* 'elajas; veis' (< **lōdōs*); **Phl** Keremaa *rojà*, *terà_D* — mingi taim; **Kas** *rujà_{NE}* *azì* 'roojane asi', *rujà*. 'roe'; **Phl** Sääre *sōjā* (gen.) 'sooja'; **Kas** *sujà_D* 'soojad'; **Käi** Luguse *sujuzēks* 'soojuseks'; **Rci** Rootsiküla *sōjā* (gen.) jne. Praegu võib üsna üldiselt kuulda ülipika vokaaliga *sā_{jv}*, *sājv* 'saaja' (verbist *sā_{mv}* jne.), *jē_{jv}*, *jē_{jv}*, *jā_{jv}* 'jääja', *lō_{jv}*, *lō_{jv}* 'lööja' jne. Need tegijasõnad on uusi laene hiiu murretes; vanemad murdepärasemad kujud on *sā_{Bi_{jv}}*, *sā_{Bi_{jv}}*, *jē_{Bi_{jv}}*, *jē_{Bi_{jv}}*, *jā_{Bi_{jv}}*, *lō_{Bi_{jv}}*, *lō_{Bi_{jv}}*. Lõpuks toodagu mõni näide sellest, kuidas klusiili kadudes vokaali ette sattuv pikk vokaal lüheneb: *pō_D*, aga *pōè* 'pood', *lōēt* (< **lōdēt*) gen. *lō_D* 'loe', *sē_{Dmp}* ~ *sē_{ā_B}* 'seadma'. Samasse rühma kuuluvad ka niisugused hiiu murrete ning eesti ühiskeeles juhud, kus lõppkao tõttu *ja* (~ *ē*) on muutunud *e*-ks, näit. **sōja* > **sōe*, **rōja* > **rōe*. Siin on siiski lühikese vokaali ette sattunud pikk vokaal lühenenud, andes hiiu

murretes *sòè* ja *ròè*. Üldistumise tingimused näivad olevat olnud samad kui pikk vokaal + *h* puhul.

d. Diftongide reduktsioon. Diftongides ei ole määrgata pikkadele vokaalidele omast reduktsiooni. Tugeva-astmeline diftong säilitab lauserõhutuski asendis teatud määran teise osise pikemuse. Ainult üksikutes sõnades on diftong täiesti redutseerunud. Normaalse kuju *kaũḍḍ* ~ *koũḍḍ* asemel esineb õige üldiselt järgmisi kujusid: **Phl** Sääre *kraḥf tuḷn sõittaz mândet_kḥḍḍ* 'krahv tulnud sõites maanteed kaudu'; Aruküla *tuḷn tēt_kāḍḍ* *jārèl* 'tulnud teed mööda järele'. **Ema** Viiterna *lāĩḍ merè ērēst koḍḍ* 'läinud mere äärt kaudu'. Teine sõna, kus diftongi reduktsioon on üldine, on **Phl, Kas, Kāi** *ōm̄bu* ~ *ōm̄bō* 'õunapuu', **Kas** (vanemail), **Ema, Rei** *ōm̄bu* ~ *ōm̄bō*, samuti ka *ōm̄baĩḍ* ~ *ōm̄baĩḍ* 'õunapuuid'. Esimene osis iseseisvalt on *ōũn* ~ *oũn*. Peale selle on reduktsiooni registree-ritud veel paaril üksikul juhul, nagu **Phl** Keremaa *sũlèḍez* 'süle-täis' = *sũlè-dāĩz*; Kuri *rehēḍald* 'rehetoalt' = *rehē-dōā.ḷḍ*, *sa.ēa-nanā* 'saajanaine' = *sa.ēā.naĩnā*. Diftongide redutseerimist kohtab muidugi ka ühiskeeles *praegu*-sõna igasugustes vastetes: *prēgōḍ*, *prēt*, *praĩ*, *prāgud*, *prēḍ*, *prēgō*, *prēḍ*, *prēgust*, *prāgūt* jne. Esitatud näited on arenenud kas selle tõttu, et diftongiline sõna on peaaegu ikka lauserõhutu (*kaũḍḍ*) või nad on kulunud alatisest tarvitamisest. Neid sõnu, mis esinevad kõnes aina, ei artikuleerita kunagi nõnda pretsiisselt kui haruldasemaid sõnu. Üldtuntud sõnadest saab kuulaja konteksti põhjal ka siis aru, kui nad on esile toodud üsna puudulikultki. Seepärast võivad mõned sõnad, mida alati tarvitatakse, ka rõhulises asendis korrumppeeruda tundmatuseni, ilma et selleks oleks foneetiliselt või fonoloogiliselt tausta.

Sisekadu ja lõppkadu.

40. a. Igasugustest sise- ja lõppkao juhtudest kõneldes, mille põhjustajaks on olnud reduktsioon, peab käesolevas ühendis lühikese kõrvalmärkusena mainima ka murde vana sisekadu. Kõigepealt näeme, et üld-põhjaeestiline sise- ja lõppkadu on hiiu murretes seadusepärasem kui mitmel pool mujal. Hilisemaid analoogiamaadustisi ei ole paljudel juhtudel seal, kus ühiskeel neid tunneb. Toodagu selle kohta mõni näide: **Phl** *leḇḍḍḍ* 'lendavad', *āl̄m̄azest* 'algusest' (< **alkamisēsta*), *vilttsā rĩḍā ērēḍ* 'villase riide ääred', *koltsēḍ* 'kollased'. **Kas** *vōtḍḍ* 'võtavad', *taḇḍḍ* 'tapavad'. **Rei**

Rootsiküla *vāimv* (prees. I is. *mā-vāda*) jne. Peale selle esineb sisekadu ja lõppkadu ka niisuguseil juhtudel, nagu *teì kirjjušiltā* 'kirjutasite' ja **Rei-s** *roheltšad* 'rohelised' (kuid *šinist* 'sinised', *punāst* 'punased'); **Kāi, Rei** *kalttē vīna* 'kallati viina'; **Phl** *egā, nād ilm* (= *ilmv* < **ilmahen*) *pölē* 'ega nad ilma pole', *temā pekksēz ilm azjatta* 'ta peksis ilma põhjusea' (pandagu aga tähele huvitavat säilimisjuhtu: *mā tullē tēpv kadv edā,zē* 'tulid teed kaudu edasi' < **tētā*). Sisekadu on omane ka *i-* ja *u-*tüvelistes verbides ja nende tuletistes, näit. **Phl-s** *rēkmv* 'rääkima', *rištmeze rīdāp* 'ristimisriided', *rōkksid lappsi* 'peksid (~ *rookima*) lapsi', *oīsmv* 'otsima', *kāizid vaņitmvz* 'käisid vahtimas', *haūdvpv* 'hauvad', *kaīstakšā* 'katsutakse', *hulkmv* 'hulkuma'. Pandagu tähele ka *sunttuz* 'sund' (< **sundittus*). Esitatud sisekadu tunnevad muudki Lääne-Eesti murded. Vaadatagu siinkohal selleks Saaberk VMP 34 jj. Praegu on sisekaolised juhud selles verbirühmas siiski harvemad kui need juhud, kus esineb *i* või *u*. Võib arvata, et *i-* ja *u-*lised vormid on sisse tunginud kõigepealt just ühiskeelest. Kahesilbiste verbide tegijanimedel on praegustes hiiu murretes niisugune kuju, nagu oleks neis just *i* säilinud või säilimisjuhtudest üldistunud kõikjale: **Phl** Sääre *nōlijv* 'lakuja, noolija'. **Kas** *kalabūldijv* 'kalur', *vōrgubūldijv* 'võrguga kalastaja', *nōdabūldijv* 'noodaga kalastaja', *kēttējv* 'keetja', *añdijv* 'andja'. **Kāi** Jausa *prūdī aittējvd* 'pruudi veimevaka valmistamise abilised', *vēttējv* 'võtja'. **Ema** Viiterna *lāmbv nittijv* 'lambaniitja', *pālnijv* 'luupainaja' jne. Ühesilbilistest tüvedest on tegijasõnad järgmised: *tōbijv* 'tooja', *sōbijv* 'sööja', *kālbijv* 'käija'. Praegused *ja*-lõpulised tegijanimed on ilmsesti hilisemal ajal naabermurrete ja ühiskeele mõjul tekkinud. Kõige vanematelt inimestelt kuuleb veel *laški* ~ *laški* 'laskja', *pūldi* 'püüdja'. Nooremategi keeles on mõnes sõnas *i*-line tegijasõna elav, nagu näit. *jōkksē* 'jooksvahaigus', gen. id., *kodū-kāibi* 'kodukäija', gen. id. Viimaks mainitud kujud ongi ootuspärased (vt. ka Kettunen EKÄH 169, kus mainitakse **Rei**-st *ōppēttai* 'opettaja, pappi'), mida eeldab eesti keelele omane lõppkadu. Praegused pikemad kujud on reduplikatsiooninähtusi, kus murdeomasele tegijasõnale lõpule *-i* on lisatud veel *-ja*. — Kogu hiiu murdealal on vanemal ja keskmisel põlvkond üldised *redēl* gen. *redlī* 'redel', *sedēl* gen. *sedlī* 'sedel', *vadēr* ~ *vadrj* gen. *vadrī* 'vader', *vedēl* gen. *vedlā* ~ *vedlā* 'vedel', *kabēl* gen. *kablī*; Wiedemann EWb esineb *ledr* gen. *ledri* 'Leiter' hiiumurdelise sõnana. (Moodne sõna *pudēl* ei tunne sisekadu, vaid genitiiv on *pudēli*; vanemal põlvkond on *pōdēl* gen. *pōdlē*.) Viimane rühm sõnu on kaotanud

genitiivis *ē* niisuguste kujult lähedaste genetiivide mõjul, nagu *põdrä* 'põdra', *puðrū* 'pudru', *teðrē* 'tedre' jne.

Hiiu murretes esineb omapäraseid mitmuse genitiive, nagu naabruses olevais Saaremaaagi murretes, millest võiks arvata esimesel silmaheitel, nagu oleks neiski vokaalikadu, nimelt *silmdē* ~ *silmdā* 'silmade', *leāmde* ~ *leāmdā* 'lehmade', *härktā* (**Phl**) 'härgade', *laēvde* ~ *laēvdā* 'laevade', *sōrmdē* ~ *sōrmdā* 'sõrmede', *jalktā* 'jalgade', *lōmdē* ~ *lōmdā* 'veiste, loomade' jne. (Kõrvalmärkusena öeldagu veel siingi, et *laēvdā*-ga rööbiti võib esineda ka *laēvdp* jne. teisenüansilise redutseeritud vokaaliga.) Tegelikult ei ole neis sõnades sisekaojuhte, vaid tegemist on analoogiliste genetiividega, mis on saanud alguse niisugustest genetiividest, kus *-dā* on konsonanttüve järel ootuspärane, nimelt sõnades *sūrdā* 'suurte', *kēldā* 'keelte', *sēndā* 'seente' jne. Võib kuulda ka *-d*-tut genitiivi, kuigi harvemini, näit. **Phl** Palade *hārgācp* 'härgadega', Kuri *jalga* 'jalgade'; **Kas** *ohja nōr* 'ohjanöör'; **Kāi** Luguse *jalge*, *rōndē* 'rindade' (**AES**). Viimased kujud on muidugi algupärasemad (**Kettunen** **EKÄH** 162, 181 ja 78, 83). — Genitiivid *härktā* ja *jalktā* võiksid viia arvamisele, et ühend *-kt-* on tekkinud juba enne seda, kui *k > g* ja *t > d*, olgu mis tahes teel, kas analoogia mõjul või sisekao tõttu. Et meil ei ole *-gd-* (**jalgdā*), vaid on *-kt-*, seletub sellega, et murdes ei või olla ühendeid *-gd-*, *-dg-*, *-bd-* jne. kahe leenisklusiiliga kõrvuti ¹⁾.

b. Kui vaadelda Hiiu ja muugi eesti keeleala süntaksi ja apokoopt, kerkib esile küsimus, mis on neid põhjustanud. Sisekao peatingimuseks on eesti keeles see, et algupäraselt on pidanud esimene silp olema pikk ning teine silp on pidanud olema lahtine (**Kettunen** **EKÄH** 162). Huvitav on mainida, et kadunud on ka algupärane diftong, mis enne kadu oli muutunud üksikvokaaliks (**Kettunen** l. c. 163). Kui aga teine silp oli kinnine, on säilinud teise silbi lühike vokaal. Samadel tingimustel on toimunud lõppkadu teises silbis. Kui esimene silp on olnud pikk ja teine silp lahtine, on kadunud teise silbi vokaal. Kaugemal sõna sees toimunud sisekadu on põhimõtteliselt sama tagapõhjaga. Sama võib öelda ka pikemate sõnade lõppkaost. Igasuguseid kadusid võib pidada omaaegseks reduktsiooninähtuseks, mis on arenenud

1) Siinkohal on huvitav mainida, et ühiskeeles kunstlikkude tuletiste kaudu tekkinud uus konsonantühend *-vd-* (heliline konsonant + leenisklusiil) on tegelikult keele hääldussuhete vastane. Sellepärast kuulub üldiselt *tugeftama*, *mugaftama* jne. seal, kus kirjutatakse *tugevdama*, *mugavdama*.

käsitades eesti keele kvantiteedisüsteemi arenemisega. Lähtudes sellest, et omal ajal olid eesti keeles järgmised kvantiteedisuhted: *laulama* : *laulan*, *laulu* : *laulun*, *säri* : *sären* ja ka *metsä* : *metsän*, s. o. esimesed silbid olid sama kvantiteediga nii ühel kui teisel juhul, satume suurte puhtfoneetiliste raskuste ette, kui üritame seletada, miks vahel on teise silbi vokaal alles ja vahel kadunud (Collinder FLQW 21—50; vt. ka Setälä Quantitätswechsel eri kohtades). Samuti ei ole puhtfoneetiliselt harilik see nähtus, et mingisuguse vokaalikao puhul on pidanud otsekui satisfikatsiooni eelnev osa sõnast veelgi enam pikenema, Allakirjutanu arvates on muutuse järjekord olnud just vastupidine. Pikk esimene silp on hakanud kvantiteedilt muutuma ja see muutus on hiljemini põhjustanud järgnevate vokaalide lühenemist, redutseerumist ja kadu.

Muutuse põhjuseks on võinud olla klusiilide eeskujude, millel usutavasti on olnud suhe **vakka* : **vakkān*. Nõnda tekkis siis ka **laulu* : *laulun*, *metsä* : *metsän*, *säri* : *sären*. Siit on edasi läinud uusi arenemisi. Kui nüüd oli kvantitatiivne vahe olemas sellest olenedes, kas teine silp oli lahtine või kinnine, sai see aega mööda oluliseks tunnusmärgiks. Nagu ülalpool on esile tõstetud, on eesti keeles mitmed kvalitatiivsed ja kvantitatiivsed suhted tekkinud just selle tõttu, et on tahetud esile tõsta või suurendada vastukäivust, lahkuminekut. Nõnda on ka esitatud näidetes teineteisest üha enam eraldatud esimest ja teist silpi. Ühelt poolt on veelgi enam pikenenud esimene silp ja teine lühenenud, nõnda et saadi kujud *vakka*, *laulu*, *metsä*, *säri*. Sel juhul aga, kui esimene silp oli lühem, pikenes teise silbi vokaal, nõnda et saadi *vakkān*, *laulun*, *metsän*, *sären* jne. Eesti keele kvantiteedi suhteid peame siis pidama üsna vanaks jooneks, mis on avaldanud suurt mõju edaspidisele keele arengule. Samasugust kvantiteedi arengut kohtame ka liivi keeles (Kettunen LW, Grammatische einleitung). Nagu varemini on juba öeldud tsentralisatsioonist kõneldes (§ 8), on nüüd sõna kvantiteedilt kõige pikem silp saanud määravaks reduktsioonidele, lõpp- ja sisekaole. Tüüpides *laulu*, *vakka*, *kahtama*-, *lүpsä*-, *minen* jne. on teise silbi rõhutu vokaal üha enam lühenenud kuni taast jäi järele vaid mingisugune redutseeritud häälik, mis lõpuks koguni kadus. Poolpikk häälik aga ei redutseerunud ja praegu on meil siis *vakkā*, *kaännān*, *lүppsāb*. Kolmesilbistes sõnades, nagu *jumala*, *rāmattu*, *orava* jne. on teine silp pidanud arenema samuti poolpikaks: *jumāla*, *rāmattu*, *orāva*. Kui sõna viimane silp oli

kinnine, ei olnud teine silp nõnda esiletõusev kvaliteedi poolest, vaid teine ja kolmas silp olid võrdsed. Nõnda siis on arenenud praegune suhe *jumäl : jumäla*. Pikem teine silp on saanud lätekohaks, millest on siis olenenud lõppkadu.

Samasugune näib olevat olnud olukord Edela-Soome eesti-pärastes murretes. Kettunen SM II 2 ütlebki lõppkaost ja sisekaost, et need on vana eesti keele pärandust või vähemalt on eesti keel andnud predispositsiooni. Edela murretest võib leida muuseas just siisuguseid näiteid, kus teine silp on pikem, sel puhul, kui kolmandas silbis ei ole lõppvokaali: *emänd*, *jumäl*, *sär vahing* jne. (vt.). Nendes eesti murretes aga, kus ei ole arenenud kirjeldatud kvantiteedi süsteemi, ei ole sise- ja lõppkadugi veel kõikjal täielikult läbi käinud. Nendes murretes polegi kadu ootuspärane. Tema olemasolu on põhjustanud kaolised naabermurded.

Meil ei tarvitse muudelgi juhtudel arvata, et enne on tekkinud kaugemal sõna sees mingisugune vokaali kadu või lühenemine ja alles siis esimese silbi pikenemine. Mõeldud on siisuguseid juhte, nagu ühiskeeles *tuba* ill. *tuppa* (< **tupahen*), *tal* ill. *tallu* (< **talohen*), või murdeti lõuna eestist ka *kaaks* *kallä* (< **kalada*), või **Phl**-st ja **Kas**-st *tullē* 'tuli' (< **tulihen*), *surre* 'suri' (< **surihen*) ja *kässe* 'käsi', pl. part. (< **käsiä*). **Phl**-s esineb ka *merrä* 'merre' (< **merehen*), *tuppō* jne. illatiive. Siin on küll esimese silbi pikemise tingimused olnud teised ja ka pikenemine ise on toimunud ajaliselt lahus eelkirjeldatud kvantiteedimuutusest, aga juba lähimate sugukeelte põhjal, kus esineb ka samasuguseid pikemisi, võib arvata, et kord öeldi **tuppā*, **tallō* (ehk **tallā*), **kallā*, **tullī*, **surri*, **kässi*, **merrē* jne. Huvitavaid näiteid sellest, kuidas enne on pikenenud esimene silp ja siis alles lühenenud teise silbi vokaal, pakub soome keel. Kettunen SM II järgi on edelamurretes *satte*, *antteks*, *korkki*, *kippi*, *ei mittä vikka*, *üssi*, *menkkän*, *varkka* jne. (lk. 8). Seega siis on sealgi klusiil ja *s* pikenenud, gemineerunud, kui neile on omal ajal järgnenud pikk vokaal või diftong. Mujalt soome murretest leiame aga järgmisi näiteid: Ala-Satakunta *sattēt*, *kippe*, *pimmē*, *tottüresa*, *issō*, *lujjā*, *kallain*, *puttō*, *hajjō*, *avvailē*, *jürräüttä* jne. (22); Kesk-Pohjanmaa *tuppān*, *vettēn*, *mennē*, *tullē*, *kallā*, *opettellē* (77); Põhja-Rootsi soome murretest *korkkē*, *sannō*, *miehhī* jne. (100); Kesk-Savo murretest (sydän-savolaiset murteet) *pittä jakkō*, *ei luppō*, *tullō*, *valehtellō*, *opettamān*, *opettajjān* (105); savo murrete läänenurgast *tullō*, *sattēssa*, *tuppān*, *opettamān* (146); Ingeri murretest *vettē*, *tuppā*, *mak-*

kāmā, kallā, kalloj, hävvimā, varastammā, varastellō (182) jne. Niihästi eesti keeles kui ka soome murretes on pikenemise ehk geminatsiooni põhjuseks olnud järgnev pikk vokaal. Pika vokaali eel artikuleeritakse klusiili või mõnd teist konsonanti palju intensiivsemalt kui lühikese eel. Intervokaalses asendis on võinud intensiivsemalt ning seega pikemalt artikuleeritud konsonant üsna kergesti muutuda nn. geminaadiks. Kettunen SM II 183 on sama põhimõtte alusel seletanud ingeri murrete mõningaid kvantiteedi omapärasusi. Samal arvamisel on ka Porkka ID 37 jj-d.

Siin toodud lühikesed põhimõttelised märkmed hiiu murrete ja üldse eesti keele kvantiteedi arengu kohta olgu vaid ääremärkuks käesolevale tööle, milles on tulnud siin-seal puudutada ka kvantiteedisuhteid.

c. Kvantiteedist kõne'les lisatagu veel teinegi kõrvalmärkus siit alalt, nimelt hiiu murrete praeguste kvantiteedisuhete kohta. Hiiu murrete kvantiteedisuhted on üldiselt väga lähedased ühiskeele omadele. Nagu on näidanud allakirjutanu tähelepanekud eri murretest ning Tartu Ülikooli Foneetika Laboratoriumis tehtud tööd, ei ole absoluutne kvantiteet ühtlane kogu eesti keelealal. Ka isikuti võib absoluutne kvantiteet erinev olla. Ei olegi üldse esmajärguliselt oluline, et oleks tingimata täiesti kindel absoluutne kvantiteet, vaid palju olulisem on relatiivne kvantiteet. Absoluutsest kvantiteedist võib kõnelda üksnes üksiksõnus, kui need ei esine kontekstis. Lauses absoluutne kvantiteet võib muutuda rõhustamise, afekti, helikõrguseliikumise jm. tõttu. Harilikult säilib aga relatiivne pikkus, s. o. normaalselt muutuvad kõik häälikud samas sõnas või sõnarühmas kas lühemaks või pikemaks, nõnda et nende omavaheline kvantiteedisuhe jääb samaks.

Mõnes leksikaalses või paradigmaatilises sõnatüübis on hiiu murretes omapärane kvantiteet. Suurem osa *-e-* ja *-es-*lõpulisi sõnu ei tunne vältevaheldust, vaid sama välde püsib igal juhul: *hõnē* gen. *hõnē* 'ruum rehetoa ja kambrī vahel', *õnē* gen. *õnē* 'õõnes', *kārē* gen. *kārē* 'kaar', *kivē* gen. *kivē* 'kiivitaja', *lainē* gen. *lainē* 'laine', *mõitē* gen. *mõitē* 'mõte', *vīrēz* gen. *vīrē* 'viires, viir (lind)' jne. (toodud näited on **Phl**-st). Nõrga astme üldistus ei ole omane kõigile sõnadele. Samal murdealal ja samadel isikutel on *sēnēz* gen. *sēnā* 'seen', *vērē* gen. *vērda* 'äär', *hūljēz* gen. *hūlgā* 'hüljes' jne. — *-us-*lõpulised abstraktnoomenid on puhast murret kõnelevail isikuil ikka nõrgaastmelised: **Phl** *haigūz* 'haigus', *orjūz* 'orjus', *pūdūz* 'puudus', *rikkūz* 'rikkus', gen. *haigūzā*, *orjūzā*, *pūdūzā*,

rikkúzə, part. *halgūt*, *õrjūt*, *pūdūt*, *rikkūt*. Kui pluuralitunnus *-te* *-de* ~ *-ta*, *-da* liitub konsonanttüvele, jääb tüvi harilikult tugevasse astmesse: **Phl** *neñdel* 'nendel', *põlde* 'poolte', *naēldəg* 'naeltega', *kõrdəg* 'koortega', *naštə* 'naiste', *laštəle* 'lastele' jne. Nende sõnärühmade omapärasele kvantiteedile on tähelepanu juhtinud juba M. Weske (SbGEG 1877, 110—113). Mainitagu veel, et üksikuis sõnus võib vastupidi ühiskeelele olla kas tugev või nõrk aste, nagu *joūlud* ~ *joūlōd* ~ *joūlōn* 'jõulud', *laūlən* ~ *loūlən* 'laulan', *ūdiz* ~ *ūdēz* 'uudis', *jōdēk* ~ *jōdik* 'joodik', *hiljpk̄s* ~ *iljpk̄s* ~ *iljpk̄s* 'hiljaks', *viimpk̄s* ~ *viimpk̄s* 'viimaks, viimati' jne.

d. Sise- ja lõppkao juurde tagasi minnes peab mainima veel mõningaid omapäraseid juhte, millel ei ole midagi ühist üldise sise- ja lõppkaoga, vaid mis on tekkinud sel teel, et kas lauses või sõnas täiesti rõhutusse asendisse sattunud vokaal on lõplikult redutseerunud. Hiiu elavas kõnevoolus on niisugune redutseerumine väga üldine. Mõnes sõnas ei ole kadu enam juhuslik, vaid enam-vähem üldine. Järgnegu siinkohal mõningaid näiteid niisugustest juhtudest kui ka tüüpilisematest võimalustest, kus lõppkadu võib esineda. **Phl** Sääre *rittoppi* *sisə* 'riidetoppi' (normaalselt *riðəðoppi*), *käinnaine* 'Käina naine', *rēkksim eñ* 'rääkisime enne' (= *rēkksimə eñnə*), *ol* 'oli' (= *ollə*), *pañ* 'pani' (= *pañnə*), *suišs lāin ukksəst vāl* (~ *vālθ*) 'suits läinud uksest välja' (= *vāljp*), *sull_on nī pal* 'sul on nii palju' (= *paljō*, esitatud lauses on *nī*-sõna olnud väga rõhutatud), *nōzuc_nōtkə mā* 'niisugune vajuv maa' (= *nōzuce(inə)*), *ollə sēl lamppoiziks* 'oli seal lambapoisiks' (= *lambp-poiziks*), *naštrahvvd* (= *naštarahvvd*), *mēz ollə vōrast laēvvdə pēl* 'mees oli vōorastel laevadel' (= *vōrastə*), *mā rēkkēzē õhē pēv* 'ma rääkis kord, kunagi' (= *pēvə*), *tā ütles mō vāst* 'ta ütles mulle' (= *vāstp*), *polē minə. sān karl* 'pole mina tohtinud karta' (= *karttp*), *kašsə tohit_kurī ol* 'kas sa tohid kuri olla' (= *oltp*), *omēt* 'ometi' (= *omēt-tē*), *vēə. sis* 'vea sisse' (= *sisšə*); Kuri *sē nagū t a m m e l - d ō m v m a d i z* 'see nagu Tammela-Tooma Madis' (= *t a m m e l v*); Värsu *kahē hobuzeg* 'kahe hobusega' (~ *hobuzegv*), *tulē tegēm* 'tule tegema' (= *tegēmv*); Nõmba *valk_koiti sēz* 'valges kotis' (= *valgə*); Kere-maa *tefv_vēhk* 'terve vihk' (= *tefvə*), *pōigiti lābi* 'põigiti läbi' (= *pōigittē*). Mõnes vormis on lõppvokaali kadu eriti üldine, nagu näiteks *ma*-infinitiivis (Sääre *pēə_B ikkp pañdvm* 'peab ikka pandama', *e m a s t ə s_pēə_B hobustə tohtk olēm* 'Emastes olevat looma-arst' jne.), nõnda, et tekib vägisigi oletus, et siinkohal on lõppkadu olnud **Phl**-s omapäraseks murdejooneks, mis ühiskeele ja teiste

hiiu murrete mõjul on hakanud taanduma. Nimelt on väljaspool **Phl** piire redutseerimisest tekkinud lõppkadu haruldasem. Peale üksikjuhtude, nagu *käinnainə*, *naštraz* = *naštrahvəz* jne., ei ole teda mujal nimetamisväärselt. Tähtsaid lisandeid, mis on registree-ritud muudest kihelkondadest, on **Käi** Luguse *suštpəhad* 'suviste-pühad' (= *suštə-pəhə.D*); **Rei** Pihla *tuməks kolləne* 'tumekas kollane'. Üldhiuulised on aga järgmised mitmusekujud, millest siinkohal toodagu paar näidet: **Phl** Nõmba *laugəst* 'puutaldrikud'; Sääre *kəpləst* 'köplased, reiklased'; *vešt* 'veised'; Kuri *jūtəst* 'nad ütlesid', *te jūtəste* 'teie ütlesite'. **Kas** *laivəst* 'laenasid', *kaivəst* 'kaebasid', *palittəst* 'palituid', *manləst* 'mantleid', *kleittəst* 'kleite'. **Käi** Villemi *lələst* 'hiidlased'; Nõmme *lāmbrəst* 'lepatriinud'. **Ema** Viiterna *pəštəst* 'pääsukesed', *vəpilit* 'vöödilised'. **Rei** Ogandi *meziləst* 'mesilased'; Rootsiküla *nəv všt* 'nad viisid'; Pihla *oškast* 'oskasid'. Kõigis nendes näidetes on spirandi *s* ja klusiili *t* vahelt kadunud vokaal sel põhjusel, et kahe helitu hääliku vahel olles on ta ka ise muutunud helituks ning üha lühemaks, kuni ta täiesti kadus. Kohati võib siiski kuulda ka helitut vokaali, näit. **Käi** Villemi *äukkəzəd* 'aukusid', *sinəzəd* 'siniseid'. On huvitav tähele panna, et 1889. aastal ehtsa hiiu murde tarvitajad Hurda vanavarakogujad kirjutavad *lenəfəd* 'linased' (H II 41, 246), *palufəd* 'palusid' (250), *Waindləfəd* 'vaenlased' (257), kuid *efimef'd iluf'd hobuf'd*, ise lauset tõlkides *efimefid ilufid hobufid* (lk. 29—30). Vt. ka Kettunen VokKod. 149; EKÄH 167 jj. Üldhiuulistena võib veel mainida mõnd teist juhtu, nagu *-er-ləpulisi* sõnu: *ümbr* 'ümber', *kāmbr* 'kamber', *mālbr* 'maaler', *təvbr* 'toober', *vihmbr* 'üksik ais', *tohtbr* 'tohter' jne. Edasi on tähele panna veel juhud *sī* 'siia' (*sī* on ka 'siin'), *einəm* ~ *heinəm* 'heinamaa' (on ju ühiskeeleski *einəm* õige üldine *heinamaa* kõnekeelekuju), samuti *karjəmə* ~ *karjəm* 'karjamaa'. Ühiskeele *-ne-ləpuliste* sõnade vastetest peab ka oletama, et neiski on võinud teatud juhtudel lõppsilbi vokaali kadu olla olnud varemalt üldine või vähemalt üldisem, sest vanem põlv tarvitab veel praegugi väga laialt vorme *vəhən* ~ *vehən* 'väike', **Phl** *neljə-āštəv* 'nelja-aastane'. Lõpuks mainitagu siin sõnad *pərgə* ~ *pərgə* 'suveköök, vanasti hirtest koonusekujuline, nüüd omaette väike hoone' ja *nələgə* 'nõelatops' (**Käi** ja **Ema** sõna). Nendes sõnades on lõppsilp *-gə* jäänus endisest liitsõna teisest osisest *-kota*. Mees-sõna vaste annab ka hiiu murrete liitsõnades samasuguseid lühendeid, nagu ühiskeeles: *pəlmə* 'peigmehe', *kaupməv* ~ *koupməv* 'kaupmehed' jne. Hiiu murrete adessiivi tunnuseks on üldiselt *-le*,

-la, nagu näit. **Phl**-st *pārāndp pēla* 'põrandale', *heīnestele* 'enestele'; **Kas** *leāmdēla* 'lehmadele', *mōlē* 'minule'; **Kāi** *marjāle* 'marjule, marju korjama' jne. Selle kõrval on kuulda läbisegamini ka lõppkaolisi kujusid: **Phl** *ta ütēz mul* 'ütles mulle', *jēb jārēl* 'jääb järele', *mūnū pēl tāit polē tulē* 'minu peale pole täid tulnud', *sīs lāntā kallāl* 'siis lähete (töö) kallale', *peks_{ny} inimezed verēl* 'peksnud inimesed verele'; **Kas** *mā annā sōl kakkō* 'ma annan sulle paiste-leiba', *kas tā polē teittēl rēkkēntkēp* 'kas ta pole teile rääkinudki?'; **Kāi** *kuittsūde laūdp, anttē neñdel kohvē* 'kutsuti lauda, anti neile kohvi', *olē miittā lastēl kuri* 'ära ole lastele kuri' (vt. 29b). Samuti on murdeomased järgmised illatiivikujud: **Phl** *igēze* 'ikkesse', *lahēze* 'lahte', *pilvedēze* 'pilvedesse'; **Kāi** *külāze* 'külasse', *torūza* 'torusse', *emastāza* 'Emastesse'; **Ema** *ligēšsā* 'porri', *rāmandōšsā* 'raamatusse'; **Rei** *pūūza* 'peosse', *külāze* 'külla'. Selle kõrval on allakirjutanu mõnel korral kirja pannud ka lõppkaolisi illatiive: **Phl** *Sāäre jāhl elūz* 'jäi ellu'; **Kāi** *Villemi nad lākkst peñvī talūs* 'nad läksid Pendi talusse' (vt. 59c). Esitatud allatiivid ja illatiivid, kus esineb lõppkadu, on taaski vokaalide reduktsiooninähtust.

Mõnest liitsõnast on raske öelda, kas küsimuses on redutseerimisest tingitud lõppkadu või nominatiivliitumine: **Phl** *Kuri vīnkelor* 'viinakelder'; Keremaa *mōiznēdi meš* (kohanimi), *vočkī sūdambak* 'vokipakk' (? < *sūdāmpakko < *sūdāinpakko). Usutavam on ehk siiski, et ka neis sõnus esineb harilik, ülalkirjeldatud reduktsioon.

e. Äsja on öeldud, et s-i ja klusiili vahel võib kaugemal sõna sees mõnikord kuulda helitut vokaali. Helituks vokaaliks tuleb arvata seda, mille moodustamine on täiesti oraalne. Nagu allakirjutanu katsed setu helitute vokaalidest on näidanud, on nende vokaalide artikuleerimise ajal häälehuuled avatud, nõnda et kopsudest tulev õhuvool pääseb vahelt vabalt läbi. Seega ei teki helisuseks vajalist vibratsiooni ning helitute vokaalide ainukeseks moodustuskohaks jääb suukoobas. Suukoopas saab vastav vokaal oma mündi, millega käib kaasas h-häälik. Et helitud vokaalid esinevad ühenduses just heitute klusiilide *k*, *p*, *t* ja *s*-iga, seletub selle asjaoluga, et neid klusiile kujundades on häälehuuled ava-asendis (Ä i m ä, Vorläufige Versuche zur Endoskopie der Kehlkopfartikulation der labialen Verschlusslaute sowie der Spiranten *h*, *s*, *f*, Festschrift tillägnad Hugo Pipping (Helsingfors 1924), lk. 556 jj-d). See ava-asend püsib ka vokaali puhul. — Hiiu murretes on helitu vokaal enam-vähem juhuslik. Isegi redutseeritud

vokaalid, mis on ajaliselts väga lühikesed ja mille oraalne moodustus on õige taandunud, on siiski helilised, mida osutab juba tavaline larüngaalkurv.

Sandhinähtusi vokaalühendefs.

41. a. Kui eelmine sõna lõpeb vokaaliga ja ka järgmise alguses on vokaal, esineb sel juhul, kui kõrvu olevad sõnad liituvad teineteisega, sandhinähtus. Kõige üldisem on sandhi ühenduses eitussõnaga *eñd* 'mitte', näit. **Phl** Sääre *mū mēle tule cāñd* 'ei tule minu meelde ka mitte' (= *kā eñd*), *āgās polēñd* 'ega siis pole mitte' (= *polē eñd*), *āi sulā ārāñd* 'ei sula ära mitte' (= *ārā eñd*), *āi trahvīñd* 'ei trahvita mitte' (= *trahvīñd eñd*), *kallālēñd* 'mitte kallale' (= *kallālē eñd*), *jällēñd* 'jälle nüüd' (= *jällē eñd*), *polē sā kahēzāñd* 'pole sa kaheksa-aastane mitte' (= *kahēza eñd*). Esitatu kohta leiab ohtrasti näiteid ka kõikjalt mujalt hiu murrete alalt. Teine sõna on *eṗ*, mis esineb ka peaaegu ainult eelnenud sõnaga kokkusulanult, näit. **Phl** Sääre *maṗ tahā* 'ma ei taha' (= *eṗ tahā*), *tēṗ sā nī paljō ūñtēḍ* 'teie ei saa sugugi nõnda palju' (= *tē eṗ*). Peale selle esineb vokaalide sandhit mitmetes liitsõnades, mille osised esinevad ikka koos, nagu **Phl** Keremaa *jalgoñtselā* (all.) ~ *jallottsp* (ill.) 'jalutsi'; Sääre *sēā. pōlēs tulī* 'selle aja põles tuli', *ṙēštizp* 'ristiisa' (= *rišti-izā*). Lõpuks on sandhi väga harilik kohanimeses, näit. **Phl** Värsu *pōlluñtsp krēṭ* = *pōllu-oñtsā. krēṭ* 'Põlluotsa Kreet'; Hundama *mēttsp mēl* = *mē-oñtsā. mēl* 'Mäeotsa mäel'; Sääre *süllāñtspz* = *süllā-oñtspz* 'Sillaotsas'.

b. Sandhinähtusega käsikäes käib hiu murretes huvitav asjaolu, et rõhututest sõnadest või niisugustest sõnadest, mida tarvitatakse väga sageli, võib kaduda vokaal või vokaaliga koos ka kogu silp. Näiteks **Phl** Palade *kedāṭ polē jākkspñ oñtṗñd* 'pole jäksanud mitte midagi osta' (= *kedā. gēḍ*); Nõmba *icāñā hulē* 'väga suur hulk' (= *icāvenā*); Sääre *kāñdrast* (sing. nom.) 'Käina rahvas', *sī tōmarast* 'siin Tooma rahvas', *vabrigu raz* 'vabriku rahvas', Kärddla elanikud', *polē ūñtēḍ* 'pole sugugi' (= *ññtēgēḍ*), *ārā. nārā ūñt* 'ära naera ühtigi', *nīzūñā* 'niisugune' (< * *nīnsukuinen*; samast sõnast on veel muidki kulu vorme, nagu *nōzūñā*), *kuī ma vāñ lapš ollē* 'kui ma olin väikene laps' (= *vāhēñē*), *vežēt kōlēgūñd jārēl* 'väikesed kelgud järel' (= *vehēšt*), *muīḍūñd oñ* 'muidugi on' (= *muī-dūgēḍ*), *meš* 'metsas' (= *meñtspz*), *pūhāvaze pēvā* 'pühapäevase päeva' (= *pūhāpēvaze*), *oñs* 'otsas' (= *oñtspz*), *neñḍāl oñ parēñd*

riðað 'nendel olnud paremad riided' (= *parēm̥p̥ð*), *evā. valis izē m̥ðdē* 'igas vallas ise moodi' (= *valðp̥z*), *miłtā midā.ð* 'mitte midagi' (= *midā.gēð*), *sedā.zē* 'nõnda, sedaviisi' (= *sedā.vîzē*); Kuri *olð* 'nemad olid' (= *ollēð*); Aruküla *nõñnāzē* 'nõnda' (= *nõñnā-vîzē*). Muudel murdealadel on siinkohal vaid **Phl**-st toodud näidetel sama-sugune esindus. Lisatagu üksnes mõni näide, mida **Phl** murdes ei esine. **Käi** Luguse *ravakülðon vak* '12-toobine vakk' (< **rauðankülvūmittoinen*); **Ema** Viiterna *kolmē küłttunā rišt* 'kolmekülimitune riist'; **Rei** Pihla *küłmiłttāð* 'külimitud' (< **küłvūmiłttat*). Eriti üldine on kogu silbi või mitme silbi kadu kohanimedes: **Phl** Sääre *nūðl̥n̥p̥ añ* = *nūði-jūr̥n̥p̥ añ* 'Nuudi-Jürna Ann', *p̥ðh̥ēl̥B̥p̥ ~ p̥ðh̥ēB̥ð ~ p̥ðhal̥ppa* jne. *rahvā.z* 'Pühalepa rahvas', *h̥āpsl̥ōz ~ h̥āB̥l̥ōz* 'Haapsalus'; Kuri *pārāld̥p̥* 'Päralde' — vanade dokumentide järgi on talu nime algupära *Pärapõlde*; Sarve *havir̥pl* 'Havirahval' (= *h̥āvir̥ah̥v̥pl*). Üldhiilised on *att̥mal* 'aitäh'; *vā* 'pejoratiivselt pro vanā: sē_vā tui' 'see vana Tui', ja arvsõnad 11—19 *ū.k̥stei:š̥N̥*, *v̥i:stei:š̥N̥*, *ka.h̥ēdei:š̥nə* (**Phl** Nõmbast on registreeritud *ka:h̥ēðoi:š̥mā*, gen. sg.) jne.

Švaa.

42. a. Švaa ehk svarabhakti on omane eriti **Ema**-le ja **Rei**-le. Kui lõppkao tõttu on sõna lõppu sattunud *hm*, *hn* või *hl*, on *h* ja järgneva konsonandi vahele tekkinud vokaal, näit. **Ema** Viiterna *pah̥l* (gen. *pañlā*, part. *pañlv̥*) 'ora, varras', *mah̥l* 'mahl', *tah̥m* 'tahm', *leh̥m* 'lehm'. **Rei** *mačk̥l pah̥l* 'vorstivarras', *vih̥m* 'vihm'; Pihla *löh̥n* 'lõhn', *leh̥m* 'lehm' jne. On täiesti arusaadav, miks on tekkinud vokaal *h* ja järgneva helilise konsonandi vahele. Eesti keel sandhikeelena ei võimalda helitul ja helilisel häälikul esineda kõrvu. Kui *h* on pikk, on ta eesti keeles ikka helitu (EK 1938, 62 jj-d). Enamates murretes on järgnev heliline konsonantki muutunud helituks, nagu muuseas ühiskeeles, kus hääldatakse *mañl*, *tañm*, *pañn*. Kui aga säilitati lõppkonsonandi helilisus, pidi tema ja *h* vahele tekkima heiline siire. See siire on hiljemini arenenud iseseisvaks vokaaliks, mis on kvaliteedilt ja kvantiteedilt võrdne muude teise silbi poolpikkade vokaalidega. Kettunen KodVok. 227 jj-d (eriti lk. 230) on samal viisil seletatud Kodavere murde švaad. Kirjeldatud švaad ei esine **Phl**-s, **Kas**-s ega **Käi**-s, kus on *h* järel helitu *l*, *m*, *n*. **Phl**-st on allakirjutanu vaid korra kuulnud Sääre külas *leh̥m* 'lehm', mis võib olla täiesti juhuslikki hääldus-

komistus. **Phl**-st põlvnev Hurda vanavarakoguja on omast murdest toonud ikka švaatud kujud. **Rei**-st on aga švaalised näited: *jiis teeb lehem ikka ärikwafiga* (H II 41, 28); *mahal joofeb* (121). **Phl**-s on švaa õige üldine preesensi partitsiibis: *lõppən* 'lõpnud', *tahtən* 'tahtnud', *müttən* 'muutunud', *ollən* 'olnud' jne. Enamatel juhtudel on švaa tekkinud partitsiipi just siis, kui on sattunud sõnalõpus kõrvu helitu konsonant ja heliline *n*. Siingi on siis sellepärast švaa olnud vajaline, et helitu ja heliline konsonant ei või kõrvu esineda. Partitsiibis esineva švaa kohta on rohkem näiteid § 43b. Lõpuks mainitagu möödaminnes, et ka hiiu murded tunnevad üldeestilist švaad sõnades *kedër* 'vokikeder', *söbër* 'söber', *odër* 'oder' jne., niipalju kui üldse esineb niisuguseid nominatiive *söbrä* ~ *söbrä*., *odrä* jne. kõrval. Peale selle võib kuulda juhuslikku švaad keset elavat kõnet muudelgi juhtudel, kui tahetakse vältida häälduslikult raskeid häälikute kombinatsioone.

b. Švaad käsitledes peab puudutama hiiu murrete ja üldse eesti keele lauska algust ning lõppu. Teatavasti ei ole eesti keelele omane järsk alg ega järsk lõpp. Eesti keeles vokaaliga algava sõna artikuleerimisel ei astu häälehuuled järsku tegevusse hetkeks moodustunud sulgasendist, vaid hõngusasendist siirduvad häälehuuled pikkamisi foneerimisasendisse. On juba toodud huvitavaid sandhinäiteid vokaalidest, kuidas eelneva sõna lõppvokaal ja järgneva sõna algvokaal võivad sulada teineteisesse. Hiljemini näeb konsonantidega esinevat sandhit. Igasugused sandhinähtused on võimalikud eriti just selle tõttu, et keel ei tunne järsku algust. Vokaaliga algav sõna võib täiesti kokku sulada eelneva sõnaga. Lausk lõpp avaldub taas järmsel viisil. Kui sõna lõpeb helilise konsonandiga või *s*-ga, kuuleb absoluutses lõpus konsonandi järel veel väikest häälikut, mis akustilise mulje järgi tuletab meelde õige nõrka indiferentset vokaali, näit. **Phl**-st *konā* 'konn', *vilā* 'vill', *narā* 'narr', *kašā* 'kass' jne. Kui sõna lõpus on helitu konsonant, on lausast lõpust niisugune mulje, nagu oleks konsonandi järel lühike *h* ehk, teiste sõnadega, nagu oleks konsonant aspireeritud, näit. samast kihelkonnast *pat^h* 'patt', *vok^h* 'vokk', *pap^h* 'papp'. Mõlemal nähtusel on siiski täiesti sama füsioloogilis-häälduslik tagapõhi. Heliliste konsonantide artikuleerimise ajal häälehuuled on foneerimisasendis. Kui vastava konsonandi oraalne artikulatsioon on lõppenud, ei asetu häälehuuled kohe avaasendisse, vaid püsivad veel hetkeks endises asendis. Selle tagajärjeks on siis mingisugune õige lühike indiferentne vokaal, millel puudub oraalne

artikulaatsiooni varjund. Äi mä uurimiste järgi on *k*, *t*, *p* artikuleerimisel häälehuuled avaasendis. Sellepärast siis kuulemegi nende klusiilide järel väikest *h*-d. — Kui esimeses silbis on pikk vokaal või diftong, ei ole lausk lõpp nõnda hästi kuuldav kui lühikese vokaali puhul. Pikemates sõnades on ta samuti õige nõrk. Švaasarnast lauska lõppu võib esineda vokaaligi järel, eriti just siis, kui mõni vokaaliga lõppev sõna hääldatakse üksikult vastusena või küsimusena, näit. **Phl** Sääre *keš sēl ollē?* — *temā* 'kes seal oli? — tema!'. Peale selle esineb teda interjektsioonides: *ui* ~ *hui* (**Phl**) 'hui, ohoh', *oi* 'oi' jne.

Kui suur on sajandikkudes sekundites konsonantide lõpus olev väike švaavokaal või avahäälik, demonstreerigu kümograafilised näited **Rei**-st. Järgnevatest sõnadest osutab esimene arv lõppkonsonandi pikkust ja teine arv konsonandile järgnevat lauska lõppu:

<i>nōmā</i> 'kanarbik' 28:7	<i>konḥ</i> 'kont' 28,75:3,25
<i>koñā</i> 'konn' 31,5:3,25	<i>tōph</i> 'toop' 26,5:6,75
<i>āmā</i> 'ämm' 32:3,25	<i>ākh</i> 'haak' 25,25:4
<i>naṛā</i> 'narr' 20,5:3	<i>tōḥ</i> 'toot' 21,75:4,5
<i>ulā</i> 'hull' 25:5	<i>nīth</i> 'niit' 28,25:3,25
<i>pōlā</i> 'pöll' 24,25:9,5	<i>nōkh</i> 'surnu, kodukäija' 26,5:3,5
<i>kelā</i> 'kell' 26,75:5,75	<i>sūrā</i> 'suur' 15,5:3
<i>pukh</i> 'sokk' 31,25:5,25	<i>nārā</i> 'naer' 13,5:3,25
<i>kokh</i> 'saat' 31,5:7,5	<i>mōrā</i> 'moor' 15:3,5
<i>poḥ</i> 'papp' 30:10,25	<i>kōrā</i> 'koor' 13,5:3,5
<i>taḥ</i> 'tatt' 34,25:9,5	<i>kōlā</i> 'kool' 15,25:2,25
<i>sukh</i> 'sukk' 34,75:6	<i>āmā</i> 'aam' 21:3
<i>seph</i> 'sepp' 37,75:6,75	<i>kōnā</i> 'koon, lõug' 14,25:3,75
<i>sūth</i> 'sütt' 38,5:6,5	<i>kēldh</i> 'keelt' 13,75:6
<i>liph</i> 'lipp' 33,5:8,5	<i>ōldh</i> 'hoolt' 13,25:7,5
<i>laḥ</i> 'lapp' 35,25:10	<i>kōrdh</i> 'koort' 14,75:5,75
<i>rokh</i> 'rokk' 32,25:5	<i>tāldh</i> 'täid' 13:4,5
<i>kaṣth</i> 'kast' 21,5:4,5	<i>sōldh</i> 'sõid' 13,75:5
<i>uṣth</i> 'ust' 21,75:5,75	<i>tōldh</i> 'tõid' 13:5,5
<i>pelih</i> 'ahjupelt' 30,5:5,75	<i>nūldh</i> 'nüüd' 16,75:9
<i>kaikh</i> 'katk' 18,5:9	<i>aiikh</i> 'haik' 25:3
<i>pōskh</i> 'põsk' 15:6	<i>paikh</i> 'paik, lapp' 24,5:3
<i>kurth</i> 'kurt' 34,5:9,75	<i>loulā</i> 'laul' 14:2,5
<i>minth</i> 'piparmünt' 34,75:2,75	<i>ouṛā</i> 'aur' 14,5:3
<i>vanth</i> 'purjevant' 31,5:2,75	<i>kōērā</i> 'koer' 11,5:3

<i>kaërə</i> 'kaer' 10,25:6,5	<i>keŋŋəndh</i> 'kingad' 13,5:5,25
<i>lučkəndh</i> 'lukud' 11,5:3,5	<i>vānvəndh</i> 'vaagnad' 12,75:4
<i>kēlēndh</i> 'keeled' 13,5:8,75	<i>kōnūndh</i> 'lõuad, koonud' 10,75:5
<i>võrvəndh</i> 'võõrad' 15,25:3,75	<i>vanəndh</i> 'vanad' 13,25:5,75
<i>põzvəndh</i> 'põõsad' 15:4,25	<i>veitəndh</i> 'võtnud' 11:5,25
<i>loūləəndh</i> 'laulab' 13,5:4,5	<i>aŋŋəŋth</i> 'hange' 34,75:2,75
<i>leikkəndh</i> 'kaalikaid' 10,5:7,25	<i>vagəndə</i> 'vagadel' 16,75:5
<i>kāizəndh</i> 'käised' 11,5:5,75	<i>kaləndə</i> 'kaladel' 13,5:5
<i>vaërəndh</i> 'vaeraid' 12,75:4	<i>kōhəndə</i> 'kõhn' 18,5:3
<i>kasvəəndh</i> 'kasvab' 11,75:3,75	<i>lehəndə</i> 'lehm' 18,75:4

Kümograafiliste meetoditega ei ole võimalik saada lauska lõppu ka *s*-ga lõppevaist sõnust. Kuid akustilise mulje järgi otsustades on seal lõpp umbes võrdne muudegi konsonantide lõpuga. Nagu osutavad toodud näited, on lausk lõpp ajaliselt õigegi pikk. Sajandikes sekundites on aspiratsioonina kuulduv lausk lõpp lühikese vokaali olles esimeses silbis pika fortise järel 5—10,25, pika vokaali või diftongi olles esimeses silbis — 3—6,75. Kui fortis on mõne teise konsonandi järel, kõigub lausa lõpu kestus 2,75 ja 9 vahel. Kaugemal sõna lõpus on fortise järel aspiratsioon (kahjuks on selle kohta väga vähe katsematerjali) umb. 2,25. Leenisklusiilil on esimese pika silbi järel lausk lõpp 3,25—9. Vastavad arvud teise silbi järel olevast leenisest on 3,5—7,25. Heliliste konsonantide järel on švaana kuulduva lausa lõpu kestuse arvud järgmised. Kui esimene silp on lühikese vokaaliga ning viimasele järgneb pikk konsonant, kõigub švaa kestus 3 ja 9,5 vahel. Pika vokaali ja diftongi järel on lühikese konsonandi lausk lõpp 2,25—6,5. Teise silbi järel on lausk lõpp 3—4 ja kahes näites kolmanda silbi järel olevast 1-st — 5. Kokkuvõetult näitavad katsed seda sama, mida kuuleb kõrvgi. Mida lühem on esimese silbi vokaalaines ja pikem konsonantaines, seda pikem on lausk lõpp. Kaugemal sõna lõpus on lausk lõpp vähem märgatav kui ühesilbiste sõnade lõpus.

Toodud arvud on sellepärast esitatud nõnda üksikasjalikult, et veenvalt näidata, kuidas lausk lõpp on arenemas iseseisvaks vokaaliks. Tegelikult see ongi juba omaette vokaal, mida eestlase kõrv ei ole aga harjunud pidama iseseisvaks¹⁾. Lääne-mere soome

¹⁾ Allakirjutanu isikliku häälduse kohta on mitmed välismaa foneetikud, kes ei ole tundnud eesti keelt, teinud märkusi, et kõnelejal kuulduv sageli inglise, saksa või mõnd muud keelt kõneldes sõnalõpulise konsonandi järel veel vokaal. Keegi itaallane pani eestlase ütluse järgi *Tallinn*-sõna kirja *Tallinne* kujul.

keelte ning ka eesti keele kohta võib leida siiakuuluvaid lisanäiteid Mägiste kirjutises EK 1938, 167 jj-d.

Vokaalide nasalisatsioon.

43. a. Hiiu murretes ja üldse eesti keeles on omane vokaalide nasalisatsioon naabruses olevate nasaalide mõjul. Nimelt kuuleb nasaalide naabruses olevatest vokaalidest, et nende moodustamisel antakse tugevat kõrvalvärvingut ninast tuleva õhuvooluga, mis ei ole muidu omane normaalsete eesti vokaalide moodustamisel. Üld-eestiliselt esineb niihästi regressiivset kui progressiivset nasalisatsiooni. Kuidas nasalisatsiooni suhted on hiiu murretes, osutagu vastavad näited **Rei**-st, kust allakirjutanul on olemas kõige enam kümograafilist ainekku¹⁾. Näidetes osutab esimene arv vastava vokaali absoluutset pikkust sajandikes sekundites. Teine arv on taas nasaalsuse absoluutne kestus ja kolmas näitab, kui suur on olnud nasaliteedi aste — π . Kui nasaliteet ei esine vokaali alguses, s. o. $0 \rightarrow$, on klambrites τ eraldi osutatud. Sõnaalgulise nasaali järel esineb nasaalsust järgmiselt:

mâ 'maa' 35,25:26,75:7,5
mâz 'maas' 29,75:29,75:10
nâr 'naer' 30,75:17,25:5,5
nûld 'nüüd' 29:7,75:2,75
nõm 'kanarbik' 7,25:7,25:10
nõmmël 'kanarbikul' 5,5:5,5:10
maṁmâ 'mamma' 8:8:10
minl '(pipar)münt' 6,75:6,75:10
maṁmv 'katma, matma' 7,5:4,75:6,25
magâmv 'magama' 6,5:4,25:6,5

Seega selgub siis, et progressiivne nasalisatsioon sõnaalgulise nasaali järel on õige suur, nimelt kõigub see 2,75 ja 10 vahel. Kui vaadata näiteid, võib kokkuvõtlikult otsustada, et normaalne nasaalsuse aste on 6—10, s. o. vokaalist on nasaleeritud vähemalt 0,6. Sageli võib kogu vokaal olla nasaleeritud.

Teise silbi alguses esinevatest nasaalidest ja neile järgnevatest vokaalidest toodagu järgmised näited:

maṁmâ 'mamma' 13,75:10,5:7,75
nõmmël 'kanarbikul' 8:6,25:7,75

¹⁾ Siin esitatavad nasaalkurve tulemused on hangitud ninaoliiviga.

vañnàz 'adra vannas' 11,75:8:6,75
koñnà 'konna' (gen.) 14:9:6,5
koñnv 'konna' (part.) 8,75:6:6,75
äñmà 'ämma' 16,5:13,5:8,25
añnà 'anna' 13,75:11,75:8,5
kañnàda 'kannata' 8,25:7:8,5
kanà 'kana' 19,25:19,25:10
omà 'oma' 18,5:12,75:7
senè 'selle' 17,25:8,25:4,75
sönàlənə 'sõnarikas' 10:10,10
kāni 'kaani' (gen.) 12:6,5:5,5
kāni 'kaani' (part.) 8,5:6:7
vānvvd 'vaagnad' 6:3:5
sēnèz 'seen' 11,75:4:3,5
sēnə 'seene' 9:7:6,75
õnə 'vaheruum kambri ja rehetoa vahel' 11,75:9,25:8
õnəz id. iness. 9:4:3,25
kõnùd 'koonud, lõuad' 10,25:5,75:5
añDMA 'andma' 9,75:6,25:6
maĩma 'katma, matma' 9:4,25:4,75
sõñkmed 'sonkmed' 6,5:3:4,5
al m à 'Alma' 10,5:6,5:6,25
tahma 'tahma' 7,5:5,5:7,25
pahna 'pahna' 9:5,25:5,25

Nagu näeb selle rühma sõnadest, on siingi nasaalsuse π väga kõikuv. Kõige väikesem on ta olnud 3,25 ja kõige suurem 10. Kui nasaleeritava vokaali eel on pikk nasaal ehk geminaat, on nasalisatsioon ilmsesti suurem, lühikese nasaali eelnes taas väikesem. Samuti on nasaalsus väikesem konsonantühendeis, mille esimeseks osiseks on olnud mõni mittenasaalne konsonant.

Uurimisel olnud Reigi katsealune ei tarvitanud igapäevases kõnes $\eta\eta$ -i. Et $\eta\eta$ on omane vanimale murdekõnelejaate põlvele, sellest oli katsealune teadlik. Kui katsealune tahtis hääldada *kaññàz* ja *keññàv*, ei teinud see talle raskusi. Ka akustiline mulje oli kuuljal niisugune, nagu oleks hääldatud tõeline murdeomane $\eta\eta$. Hääldusest saadud kurv osutab aga, et $\eta\eta$ -i lõpposas on harilikust rutemini pehme suulagi nibuga asetunud tagasi vastu neeluseina, nõnda et järgnev vokaal on nasaleeritud õige vähe, nimelt:

kaŋŋaz 'kangas' 13,25:2,75:2; *keŋŋad* 'kingad' 18:1,75:0,97 (täpsamaid arve kasutades).

Veel kaugemal sõnas pakub progressiivne nasalisatsioon samasugust pilti, näit. järgmises sõnus on lõppvokaali nasalisatsiooni-suhted niisugused:

aŋdma 'andma' 9,75:6,25:6,5

kaŋnadma 'kannatama' 9:7,75:8,75

magama 'magama' 9:6:6,5

inimene 'inimene' 9,5:6:6

aŋnâme 'anname' 9,75:6:6

ka m p m a ŋ n i '(nimi) Kampmanni' 5,75:4,5:7,75

Kahe nasaali vahel olev vokaal on kaugemalgi sõna sees täiesti nasaleeritud, sest siin esineb korraga niihästi progressiivset kui regressiivset mõjustust, teiste sõnadega öeldes: käiku ninakoopasse ei suleta sel ajal, kui artikuleeritakse vokaali.

Regressiivne nasalisatsioon on progressiivsest veidi vähema ulatusega. Teatud tingimustel ei ole regressiivset nasalisatsiooni peaaegu üldse olemas või ta esineb korrapäratult. Nimelt sel juhul, kui nasaalile järgneb homorgaanne klusiil, ei ole järgmistes näidetes olnud nasaalsust esimeses silbis nasaali eel oleval vokaalil: *kont* 'kont', *pumppv* 'pumpa', *kamppv* 'kampa, panka', *kamppvz* 'kambas, pangas', *paŋkkvz* 'pangas', *tontti* 'tonti', *kaŋd* 'kand', *puŋbâ* 'pumba', *kaŋbâ* 'kamba', *toŋdi* 'tondi', *koŋge* 'torbikuid', *vaŋdv* 'adra vanda', *vaŋdlane* 'vaenlane', *kaŋdla* 'kaenla', *kaŋdolvz* 'kaenlas', *ka m p m a ŋ n i* (nimi), *toŋkmaŋ* (nimi), *sõŋkmed* 'sonkmed'. Need sõnad on headeks näideteks koartikulatsiooni kohta. Järgneva klusiili moodustamine nõuab, et käik ninakoopasse peab olema kinni. Juba nasaali eel oleva vokaali puhul on see seik hääldaja alateadvuses, nõnda et pehme suulagi nibuga kõrvaldub neelu seinast ainult selleks ajaks, mida on tingimata vaja nasaali kujundamiseks. Mõnel juhul on siiski avaldanud nasaleerivat mõju ka klusiilile eelnev nasaal, näit. sõnus: *aŋdma* 'andma' 9:5,25:5,75 (4,25 → 10); *van* 'purjevant' 7:4:5,75 (4,25 → 10). Mõlemal juhul on nasaalsuse aste olnud 5,75. Teine juht, kus võib täiesti puududa esimese silbi vokaali nasalisatsioon, on siis, kui esimeses silbis on pikk vokaalaines: *kõn*, *õnè*, *õnə*, *sēnèz*, *sēne*, *kõnùd*, *kānì*, *vānvvd*. Siia kuuluvad õigupoolest ka sõnad *lehèm* 'lehm' ja *kõhèn* 'kõhn'. Paaris näites on siiski olnud võimalik konstateerida nasalisatsiooni käesolevaski tüübis, nimelt ülipikas â-s sõnades *âm* 'aam' 26,25:

11,25:4,25 (5,75 $\rightarrow$ 10) ja *kâni* 'kaani' 31,75:5,5:1,75 (8,25 $\rightarrow$ 10). Regressiivne nasalisatsioon on aga siis õige üldine, kui esimese silbi vokaal on lühike:

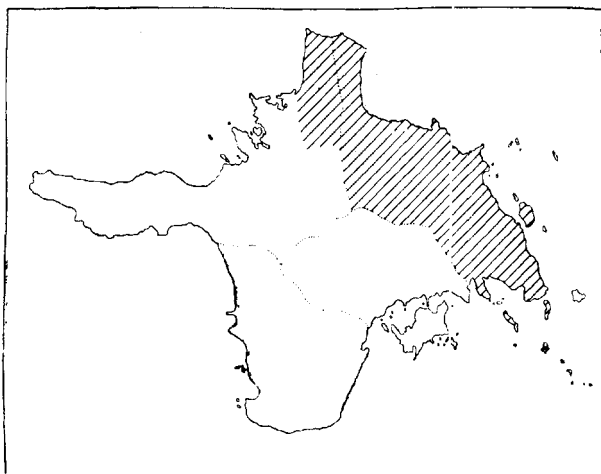
senè 'selle' 6,5:4:6,25 (3,75 $\rightarrow$ 10)
kanà 'kana' 7,25:4:5,5 (4,5 $\rightarrow$ 10)
omà 'oma' 5,5:3,25:6 (4 $\rightarrow$ 10)
koñ 'konn' 9,75:4,5:4,5 (5,5 $\rightarrow$ 10)
äñ 'ämm' 6,5:3,5:5,5 (4,5 $\rightarrow$ 10)
äñmà 'amma' 6:4:6,75 (3,25 $\rightarrow$ 10)
koñnà 'konna' (gen.) 8,75:3,5:4 (6 $\rightarrow$ 10)
koñnnv 'konna' (part.) 9,5:4,25:4,5 (5,5 $\rightarrow$ 10)
añnà 'anna' 8,25:5,75:7 (3 $\rightarrow$ 10)
añnàme 'anname' 5,75:3,25:5,75 (4,25 $\rightarrow$ 10)
inimene 'inimene' 5:3,75:7,5 (2,5 $\rightarrow$ 10)
kañnànnmv 'kannatama' 8,25:4:4,75 (5,25 $\rightarrow$ 10).

Toodud näidetest ilmneb, et siis, kui lühike esimese silbi vokaal on regressiivselt nasaleeritud, on nasalisatsioon üldiselt õige konstantne, kõikudes vaid 4 ja 7,5 vahel. On olemas aga mitu näidet selle kohta, et ka lühike vokaal võib jääda nasaleerimata: *vañnàz*, *koñnà*, *koñnnv*. — Kokkuvõttes võib siis öelda, et peale juba mainitud juhu, kus nasalteedi olemasolu sõltub järgnevast klusiilist, on viimase esinemise eelduseks tähtsa tegurina veel seegi, kas vokaal ise on lühike või pikk. Miks pikal ja ülipikal vokaalil on vähem kalduvust nasaleerumiseks, seletub taaski sama artikulatsiooni kontsentreerimisprintsiibiga, millest on juba kõnet olnud mitmes teises ühendis. Pikema vokaali artikuleerimisel on intensiteedi peakeskus kuskil keeleselja ja suulae teineteise poole suundumise kohas ning muud artikulatsioonikohad taanduvad tunduvalt. Käesoleval juhul ei tule pehme suulae tegevus üldse esile vokaali artikuleerimise ajal. Kaugemal sõna sees on regressiivne nasalisatsioon õige väike. Enamasti ei ole aparaat seda üldse registreerinud ja ka kõrvakuulmisega on raske tema olemasolu kindlaks teha. — Käesolevas töös ei ole kuskil märgitud vokaalide nasalisatsiooni. Tarvitades Äimä poolt soovitatud (Vir. 1932, 381) kaht nasalisatsioonimärki, millest flagell hääliku kohal tähendaks tugevat ja flagell hääliku all nõrgemat nasalisatsiooni, peaks hiiu murrete sõnu *omà*, *kanà*, *münù* jne. märkima äärmiselt täpsas transkripsioonis *omà* 'oma', *kanà* 'kana', *münù* 'minu'. Progressiivne nasalisatsioon on isikuti õige tugev. Ometi läheb see akustilise mulje

poolest vägagi lahku prantsuse tuntud nasalisatsioonist. Hiiu murrete nasalisatsioon, nagu üldse eesti nasalisatsioon ei ole nõnda tugev. Vahe peamiseks põhjustajaks on pehme suulae ja nibu tegevus. Eesti keeles on nasaleerimisel kõik ninakoopasse avatud ainult osaliselt, s. o. pehme suulagi ei ole laskunud alla nõnda palju kui mõnd nasaali moodustades või nagu prantsuse keeles vokaale nasaleerides (Viëtor EPh 187 jj-d). Eesti keele nasalisatsiooni kohta vaata lähemalt Ariste, Nasalisatsioonist eesti keeles, EK 1938, 138 jj-d.

b. Vokaalide nasalisatsiooniga ühenduses satume küsimuse ette, kas *u* kadumine *-nud*-partitsiibist ei ole ka temast tingitud. Enne kui vastata sellele küsimusele on huvitav jälgida, kuidas see partitsiip on esindatud tänapäevastes hiiu murretes. Phl Nõmba *õlŋ pēle* 'oodanud ikka edasi'; Sääre *vārun* ja *kukkun mahā* 'vaarunud ja kukkunud maha', *hakkyn* 'hakanud', *pēzən* 'pääsenud', *eppēn* 'õppinud', *hääräl olg* 'häräl olnud', *hülgaķs mūlŋ* 'hülgeks muutunud', *polē ozān parāndp* 'pole osanud parandada', *sān mārjāks* 'saanud märjaks', *tahtŋ* 'tahtnud'; Kuri *mōlŋ* 'mõelnud', *nē polē aŋmō. aŋ* 'need ei ole armu andnud, need ei andnud armu'; Undama *kūdōn mā* 'põlenud maa', *sān koī tühāķs sān* 'kui kott oli tühjaks saanud'. Partitsiibilõpu *-n* ja tüve vahele on häälduse hõlbustuseks sageli tekkinud švaavokaal. Švaast on võinud edasi areneda lühike redutseeritud vokaal ja sealt on omakorda arenenud normaalne lühike vokaal: Sääre *pañdvn ~ pañden* 'pannud', *ai-bele mulstān* 'ei (ole) mõistnud', *ollēn* 'olnud', *lōiden* 'leidnud'; Sarve *on mūtān* 'on muutnud, on muutunud'. Peale selle on mitmesuguseid kuluvorme, kus partitsiibilõpust ei ole jäänud jälgegi: Kuri *vāt ~ vāt* 'vaadanud', *tā polē muištķēp* 'ta ei mõistnudki'. Siia kuulub ka *kui-sa polē kūllēnd* 'kui sa ei ole mitte kuulnud' (= *kūlŋ eñd*). Mõned kuluvormid on selle poolest tähelepandavad, et neis esineb *-d*: Sääre *olōd raŋvŋp ēz ilōzŋp* 'olnud rahva nähes ilusad', *sē-bole ānām lapš olō* 'see ei olnud enam laps', *tulō nī kaūgele ķēŋpmp* 'tulnud nii kaugele kerjama', *ūlō* 'öelnud'. Edasi võib kuulda reduplitseeritud lõppu: Sääre *tuñnūn* 'tundnud', *kūñnūn* 'küündnud', *tohtŋ āñnūn rohūd* 'tohter andnud rohud'; Kuri *olnun* 'olnud', *olnen* id., *pañnūn* 'pannud', *nālnūn* 'näinud'. Kui partitsiip on substantiivses funktsioonis, võib esineda lõpp *-nud*: *suŋnud* 'surnu', *ta on jōnud* 'ta on joobnu', *jēb jōnuķs*, kuid *ta on jōn* 'ta on joonud'. **Kas-s**, **Kāi-s** ja **Ema-s** on partitsiibilõpuks *-nd*. Nendelgi aladel võib esineda reduplikatsiooni. **Kas tulnd** 'tulnud', *vaštŋnd* 'vastanud',

*künnü*nd 'küdnud', *aännü*nd 'andnud'. **Käi** Villemi *perēmēs* *kârel* *käint* *tarttõz* 'peremees Kaarel käinud Tartus', *üiländ* 'öelnud', *lašnd* 'lasknud', *jēnd* 'jäänud', *sulāne* *polē tēlnd* 'sulane ei teadnud, ei ole teadnud'. Samast on pandud kirja *suŕnõ* 'surnu'. **Ema** Viiterna *kirjūdand* 'kirjutanud', *avrint* *tüdrigust* *kinnē* 'haaranud tüdrukust kinni'. **Rei**-s on kahesugune esindus. Kihelkonna idapoolses osas **Phl** piiril olevais metsakülades on *-n* üldine, näit.

Joonis 32. // *-n*-partitsiibi esinemisala.

Kidastes on *ma izē āi olē tuñnūn* 'ma ise ei tundnud', *sān* 'saanud', *jõūdŕ* 'jõudnud', *rañdŕn* 'randunud', *vīn* 'viinud', *olŕ* 'olnud', *āi muļštŕgid* 'ei mõistnudki'. Kui Reigi asunduse lagendikust lääne poole minna, on kõikjal *-nd*: Pihla *olnd* 'olnud', *tulnd* 'tulnud'; Rootsiküla *tēlnd* 'teinud', *polē nālnd* 'pole näinud', *üks suŕnud inime*ne 'üks surnud inimene', *mei leiname suŕnud* 'leiname surnut'. Kaasasoleval kaardil 32 on näha mõlema lõpu esinemisala. On tähelepandav, et **Phl**-le omane keelend esineb ka **Rei** piirides. Üldiselt on piir kahe kihelkonna vahel väga järsk. Vähe on neid jooni, mille poolest nende kihelkondade murded ühte langevad, kui hiiu murretes on mitmesugust esindust.

Praeguste hiiu partitsiibilõppude arengus on nasalisatsioon kindlasti suurt osa etendanud. Progressiivne nasalisatsioon on mõjunud nasaalile järgnevale *u*-le nõnda palju, et selle oraalne artikulatsioon on üha enam taandunud. Lõpuks kadus oraalne artiku-

latsioon, teatud kõrgusega keeletõus, täiesti ja jäi alles üksnes nasaalne element. Muutus on siis käinud järgmist teed: *-nut* ($\sim$ *-nüt*) $>$ *-nud* $>$ *-nūd* $>$ *-nd*. Kohati on nasaali mõju hakanud avalduma ka järgneva klusiili artikulatsioonis. *D* moodustamiseks vajaline ninakooa sulg on järk-järgult muutunud ikka lühemaks, kuni ta on täiesti kadunud, s. o. *-nd* $>$ *-nđ* $>$ *-n*. Et eesti keeles on olemas nn. nasaleeritud klusiile, selle kohta vt. allakirjutanu kirjutist EK 1938, 138 jj-d. Mõlemale hiiu murrete partitsiibi-lõpule leidub vasteid ka naabermurdeist. Lõpp *-n* esineb järgmistes kohtades: **Muh, Ris, Kir, Kse, Var, Tõs, Aud, Khn** (AES-i murdekogud) jne. Mujal Hiiumaa lähemas naabruses on *-nd*: **Põi, Jaa, Krj, Mus, VII, Kaa, Pha, Kär, Ans, Khk, Rid** (AES). **Jäm** kohta on öeldud: „Ometi leidub murdes siin ja seal isegi ühes ja samas külas mõne vana inimese juures ka *-d*'ta vormisid“ (AES 48, 25). **Phl** kuulub **Muh**-ga samasse rühma. On teisigi nähtusi, milles nendel kihelkondadel on ühine esindus.

Lõpu *-nut* $\sim$ *-nüt* arenemine $>$ *nd* $>$ *n* ei ole ehk kõikjal samaaegselt läbi läinud. Kui selle lõpu vokaal on poolpikk (*tu^hnūd*) või kaasrõhuga (*lu^gēnu^hd*), suudab ta palju tugevamini assimilatsioonidele vastu panna. Mõnedel vanematel autoritel ongi *lugenud*, *surnud*, *kukkund* ja *uskund*. Kaasa mõjuda on võinud ka rõhutusolud ja helikõrgus (vt. Põldre, Intonatsiooni, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu suhteist eesti keeles, EK 1937, 178 jj.; Ket-tunen EKÄH 167).

c. Peale kirjeldatud nasalisatsioonijuhtude on hiiu murretes veel üks juht, kus kohtab nasaleeritud vokaale. Konsonantühendi *-ŋc-* nõrgaastmeliseks vasteks on korrektset murret kõnelejail isikuil *-ŋŋ-*. Käina kiriku ümbruses olevais külis on aga kadunud nasaaliks vajaline velaarpalataalne sulg: Käik ninakoo-passe on avatud. Suuliselt artikuleeritakse seda vokaali või neid vokaale, mis on olnud algupärase *-ŋŋ-* naabruses: *kāāz* 'kangas', *iēd* 'hinged', *kīā* 'kinga' jne. Murdekõnelejaid, kellel esinevad niisugused tugevasti nasaleeritud vokaalid, pilgatakse lausega: *kīā^hd^h on sāi al* 'kingad on sāngi all'. Nooremas keeleuusus on see huvitav nasalisatsioonijuht kadumas. Asemele üldistub tugev aste (*kaŋgāz*, *iŋgēd*, *kiŋgān* jne.).

Nasalisatsioonil ei ole üldiselt fonoloogilist funktsiooni, see on vaid õige oluline foneetiline tegur, mis võib põhjustada mõningaid häälikumuutusi. Peale selle ta annab murdele omapärase hääldus-

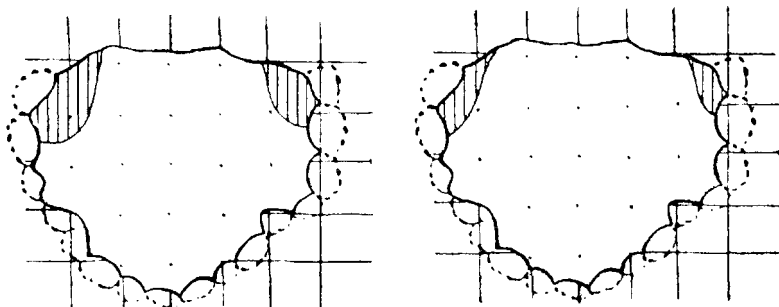
varjundi. **Käi** tugevasti nasaleeritud vokaalid, mis on arenenud -*ŋ*-st, on aga täiesti fonoloogilised, nõnda et selle kihelkonna vokaa-listikule tuleks õigupoolest lisada *ā*, *ē*, *ī* jne.

Vokaalide madaldumine koronalisatsiooni tõttu.

44. Nagu ülalpool on juba paarile korrale esile tulnud, on hiiu murretele omane koronalisatsioon (27f, 28a, 30c, 36a). Seda tunnevad ka muud saarte murded. Koronalisatsioon on eriline juht palatalisatsiooni, mis toimub sel teel, et keeleotsa ja keele-selja vahekoht — koroona — tõuseb vastu prepalaatumit lisaks vastava konsonandi harilikule moodustusviisile. Hiius leidub koro-naalsust ainult sõna alguses kõikidel konsonantidel. Koronaalsust kutsuvad esile konsonandile järgnevad esivokaalid, peamiselt *i*, *e*, *ü*, eriti aga *i*. Käesolevas ühendis tahetakse lühidalt puudutada seda, kuidas koronalisatsiooni mõjul muutub konsonandile järgnev vokaal. On üldiseks nähtuseks, et kui koronalisatsiooni esineb, madaldub järgnev vokaal. Mida tugevam on koronalisatsioon, seda ilmekam on ka vokaali madalam artikuleerimine, Toodagu selle kohta mõ-ningad näited: **Phl** Sääre *šilk* 'silk', *řikkp* 'rikkad', *veřtsime* 'võt-sime', *peksm* 'peksma'; Nõmba *piřs* 'pits', *šũld* 'sild; maantee', *torũbil* 'torupill'. **Kas** *leřk* 'lesk', *leřt* 'leht', *viřmā*, *tril* 'peoleo', *ķippõ-m* 'liikuma', *šelm* pl. *šilmā*, *šilm*. **Käi** Luguse *šeõb* 'seob' (— *šiõb*), *řilkkõmp* 'tilkuma'. **Ema** Viiterna *miřnd* 'mind', *veřtāb* 'võtab', *šilm* 'silm', *meřs* 'mets', *paljo veř* 'palju vett'. **Rei** Kidaste *řāpne oũk* 'repen'; Pihla *ķiřndud* 'kindaid', *reřnd* 'laud' (aga *reřnũ* *tā* 'laua taha'), *piřs* 'pits' (aga *piřtsi*). Koronaalsus ei ole praeguses keeleuusus üldine. Ei saa öelda, nagu oleks ühiskeel või naabrus avaldanud mõju tema kadumisele. Isegi õige vanadel võib ta vahel puududa ja on küllalt noori, kellel ta on üldine. Peab siis arvama, et koronalisatsiooni kadu on arenemas murdes eneses. Peale selle on ta isikuti õige ilmne, isikuti taas vaevalt kuuldav. Rõhuvas enamuses on nõnda, et pika silbi eel esinev konsonant koronali-seerub vähem kui ülipika eel olev, nagu paar **Rei** näidet osutab seda õige selgelt. Et ülipikas silbis on suurem koronalisatsioon, on lüli neist paljudest nähtustest, mida kutsub esile intensiivsem arti-kulatsioon. Pikem kvantiteet põhjustub intensiivsema koronali-satsiooni ja ühtlasi ka suurema keeleselja languse.

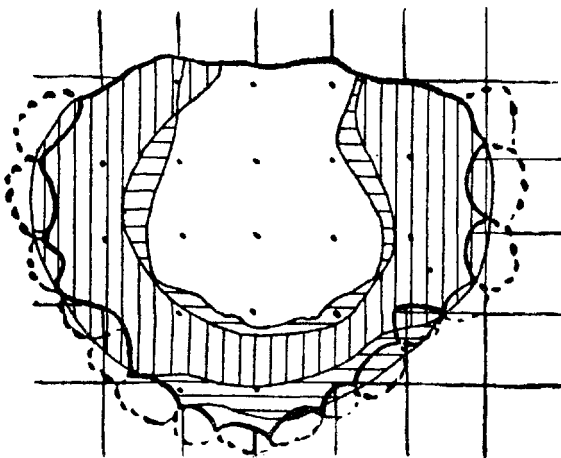
Diftongidest.

45. Ülal diftongide üksikute osade kvaliteeti vaadeldes, on mitmes kohas nimetatud, et vastava diftongi tugev ja (vt. 1b, 1c jne.) nõrk aste on niihästi kvalitatiivses kui kvantitatiivses vahel-

Joonis 33. Palatogramm diftongist *ea* sõnas *hea* ja diftongist *ae* sõnas *pae*.

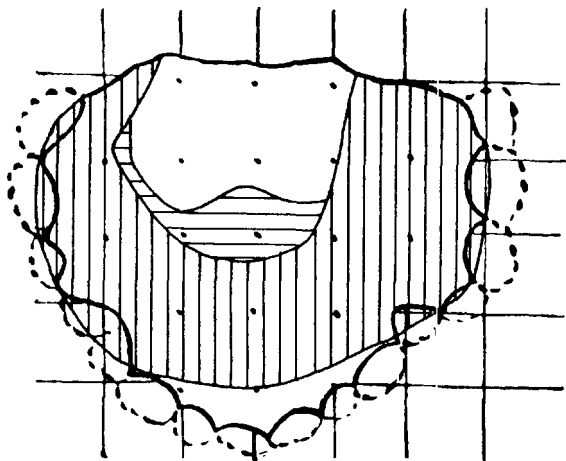
duses. Toodud näited on sageli esitatud kõrvakuulmise järgi, sest kümograafilised ja palatograafilised meetodid, mida on kasutatud käesoleva töö ainekogu kogumisel, ei võimalda diftongi osi üksikult vaadelda, vaid saadud resultaat on ikka terve diftongist.

Joonis 34. Palatogramm diftongist *ei* sõnas *seina* ja diftongist *el* sõnas *selna*.

Kõrvaloleval joonisel 33 on toodud palatogrammid **Phl** diftongidest *hëä* 'hea' ja *paë* 'pae' (gen. < *páz*). Nendest võib välja lugeda, et diftongide kõrgema artikulatsiooniga osised *e* ja *ε* on hääldatud harilikust madalama keeleasendiga (vt. pilt 19). Niisugune palatograafiline tulemus ongi ootuspärane, sest mõlemal juhul tuleb ilm-

selt esile koartikulatsioon. Sõnas *hää* artikuleeritakse *e* sellepärast harilikult madalamalt, et juba selle hääliku moodustamise ajal valmistutakse *a*-d moodustama, mis on õige madal häälik. Sõnas *paè* on *e* taas sellepärast madalam, et temagi moodustamisel ei ole veel täiesti kadunud *a* madaldav mõju. Palatogrammid 34 ja 35 osutavad taas, kuidas diftongi üldolemusele avaldab mõju teise osise pikkus. Sõnast *seinä* (pal. 34) on saadud palju väikesem puudutusala kui sõnast *seina*. Eelmisel juhul on puudutatud suulage

Joonis 35. Palatogramm diftongist *au* sõnas *laulu* ja diftongist *au* sõnas *laulu*.

10 cm² ulatuses ehk 0,5 kogu suulaest, teisel juhul on vastavad arvud 13 cm², resp. 0,65. Kui on hääldatud diftong *ei*, ei ole keel meediopalataalselt tõusnud nõnda kõrgele kui *i*-d artikuleerides (pildid 22 ja 23). Prepalataalselt on artikuleerimiskohaks see ala, mis on omane normaalse *n*-i moodustamisele. Diftongi *ei* puhul on keel meediopalataalselt tõusnud palju enam. Prepalataalne puudutusala on tunduvalt laiem ning ühtlasi esipoolsem. Palatogrammil 35 olevaist näiteist *laulu* ja *laulu* ilmneb, et siis, kui diftongi teine osis on pikem, on taaski puudutusala suurem. Sõna *laulu* puudutusala on nimelt 11,5 cm² (= 0,57) ja sõna *laulu* 13,75 cm² (= 0,69). Puudutusala kasvamine on olnud velaarises suunas, sest mõjuavaldav teine osis *u* on velaarne vokaal. — Need diftongi-paarid näitavad, et siis, kui diftong on tugevas astmes, mõjub teine osis väga tugevasti kogu diftongi kvaliteedile. Koartikulatsioon annab ennast tunda muidugi ka kogu sõna artikulatsioonis. Et tugevas astmes on teise osise kvaliteet väga domineeriv, tõendavad

ka need juhud murretest, kus nõrgaastmelise silbi diftong on assimileerunud pikaks vokaaliks, tugevaastmelise oma on aga säilinud (*sānā : saun, lādā : laūt; ādā : aida, kādūd : käima* — Tormast; Kettunen KodVok 68 jj-d.).

Siinkohal on põhjust mainida, et hiiu murretes on mõningaid näiteid, millest võiks arvata, et diftongi esimene osis on avaldanud teisele nõnda suurt mõju, et teine osis on tugevaski astmes teatud määrani assimileerunud esimesega, s. o. on muutunud madalamaks.

1587. aastal on Lorentz Becker pannud kirja kaks Hiiu-maa vanasõna:

Siuy Taiuas koitap
ji Tallopoid hobofett jotap.

Ja

Arro, Nidus
Stapecuiff Remus.

(Saareste-Cederberg VEKVM 358).

Need keeleliselt väheütlevad vanasõnad on selle poolest tähelepandavad, et neis esineb *i*-lõpuline diftong sõnades *Taiuas*, *Ikapeeuff* (= *ikapäiv*) ja *Tallopock*. Praeguses keeleuusus on need sõnad kujul *taēvāz* jne., *pēv* ~ *pāv* (< *pāēv*), *talū-bōēg*. Sõnades *poeg* ja *aeg* on diftongi *oi*, *ai* muutus diftongiks *oē*, *aē* läinud läbi nõrga astme mõjul: *poja*, *aja*, s. o. *poēā*, *aēā*. Nõrgas astmes esinev *e* on siis siirdunud ka tugevasse (Kettunen EKÄH 140). Sõnades *Taiuas* ja *Ikapeeuff* diftongi teise osise madaldumisel on teine lähtekoht. Nagu *h* ja *j*, nõnda ei takista ka *v* naabrusesolevate vokaalide vastastikust mõjustamist. Et *-aiua-*, *-äivā-*, *-eiva-* jne. ühendites *i* on kahe enesest madalama vokaali vahel, muutub ta enesegi artikulatsioonikoht madalamaks. — Lõpuks viidatagu *koira* > *kōēr* muutuse suhtes peatükkidele 23c ja 27e, kus kõneldakse sellest, kuidas *r* mõjub madaldavalt eelnevale vokaalile.

Katselisfoneetiline meetod, mis laseb diftongide osiseid üksikasjaliselt uurida, on ostsillograafia. Eesti ühiskeelest tehtud ostsillogrammid osutavad enne kõike täpselt, kui madalalt või kõrgelt on artikuleeritud üksik diftongi osis. Peale selle võimaldavad nad määrata, kus just on piir osiste vahel. Samuti on võimalik täpselt kätte saada, missugune on siirdeosa osiste vahel. Järgnegu allpool Jyväskylä Pedagoogilise Ülikooli foneetikalaboratooriumis 1938. aastal prof. A. Penttilä juhatusel eesti ühiskeele kohta tehtud ost-

sillograafiliste uurimiste tulemustest mõni näide diftongi osiste pii-ritlemise kohta. Esimene arv osutab diftongi esimese osise pikkust, teine siirdeosa ja kolmas teise osise pikkust. Viimase arvuna on toodud diftongi üldpikkus.

<i>aũdē:</i>	<i>a</i>	(<i>aũ</i>)	<i>ũ</i>	= 25,5
	15	3,5	6,5	
<i>aũde:</i>	<i>a</i>	(<i>aũ</i>)	<i>ũ</i>	= 37
	17	7	13	
<i>tālbē:</i>	<i>ā</i>	(<i>āl</i>)	<i>l</i>	= 21
	12	3	6	
<i>tālbe:</i>	<i>ā</i>	(<i>āl</i>)	<i>l</i>	= 33
	16	3	14	
<i>tāltte:</i>	<i>ā</i>	(<i>āl</i>)	<i>l</i>	= 20
	10	4	6	
<i>peļbē:</i>	<i>e</i>	(<i>el</i>)	<i>l</i>	= 22,5
	10,5	4	8	
<i>peļbe:</i>	<i>e</i>	(<i>el</i>)	<i>l</i>	= 36
	14	7	15	
<i>peļtte:</i>	<i>e</i>	(<i>el</i>)	<i>l</i>	= 20
	8	5	7	
<i>kaũžl:</i>	<i>a</i>	(<i>aũ</i>)	<i>ũ</i>	= 24
	13	3	8	
<i>kaũssi:</i>	<i>a</i>	(<i>aũ</i>)	<i>ũ</i>	= 22,5
	12,5	3	7	
<i>tālmē:</i>	<i>a</i>	(<i>āl</i>)	<i>l</i>	= 28
	13	2	13	
<i>taļme:</i>	<i>a</i>	(<i>āl</i>)	<i>l</i>	= 36
	16	2	18	

Esitatud ostsillogrammid näitavad esiteks, et diftong on kõige pikem sõnades *aũde* 'haude' (sg. gen.), *tālbe* (pl. gen.) 'täide', *peļbe* 'beide' (pl. gen.), *taļme* (sg. gen.) 'taime'. Siin on tema üldpikkus 33—37 sajandikku sekundit. Sõnades *aũdē* 'haue' (murdepärane nominatiiv), *tālbē* 'täide', *tālmē* on diftongi pikkus 21—28. Kõige lühem on diftong sõnades *tāltte* 'täite', *peļtte* 'peite', olles 20 sajan- dikku sekundit. Sõnas *kaũssi* on ta veidi pikem, nimelt 22,5. Tugevas astmes oleval diftongil on mõlemad osised hästi pikad, kuigi väike pikkuse ülekaal on teisel osisel. Nõrgaastmelisel dif-

tongil on aga teine osis esimesest tunduvalt lühem. Kõige lühem on diftong siis, kui talle järgneb pikk konsonantaines. Hiiu murretes näikse suhted diftongi osiste vahel olevat samad. Vähemalt on diftongid samades pikkussuhetes nagu ühiskeeles. Esitatud näidete järel olev arv osutab diftongi üldpikkust. Näited on **Rei**-st.

<i>leib</i> 'leib' 24,75	<i>leiba</i> 'leiba' 22,75	
<i>käiz</i> 'käis' 33	<i>käizɛɔ</i> 'käised' 26,5	
<i>our</i> 'aur' 25,5	<i>ouru</i> 'auru (part.)' 28,75	<i>ouru</i> 'auru (gen.)' 19,25
<i>lou</i> 'laul' 31		<i>loulu</i> 'laulu (gen.)' 22
<i>soid</i> 'soid' 23,75		
<i>koer</i> 'koer' 26,5		<i>koera</i> 'koera (gen.)' 21,75
<i>leigu</i> 'liigu' 20,75	<i>leikku</i> 'liiku' 14,25	
<i>leigɛz</i> 'kaalikas' 16,75	<i>leikkɔ</i> 'kaalikaid' 12,25	
<i>paiga</i> 'paiga, lapi' 23	<i>paik</i> 'paik, lapp' 16,75	
<i>aigu</i> 'haigu' 21,75	<i>aik</i> 'haik' 14,25	
	<i>aikku</i> 'haiku' 16,25	
<i>kouzi</i> 'kausi' 23,25	<i>koussi</i> 'kaussi' 18,25	

Kodavere murdest on Kettunen (LUKD 41 jj.) konstateerinud samasugust olukorda. — Diftongi järgosist nimetatakse sageli konsonantseks. Ostsillograafilised uurimused osutavad, et näit. diftongis *au* on *u* sama kvaliteediga kui diftongis *ui*, kui arvata maha koartikulatsiooni mõjul tekkinud kõrvalnüansid. Diftongide kohta vt. veel EK 1930, 108 jj-d.

KONSONANDID.

Kõrisõlmehäälikud. — Larüngaalid.

Kõrisõlme sulghäälik. (Larüngaalklusiil.)

46. Hiiu murretes ei esine kõrisõlme sulghäälikut tõelise keelehäälikuna, nagu lõuna-eesti murretes (*tule?*, *añna?*, *miñnä?*, *är?* ~ *ar?* jne.). Ainuke võimalus, kus larüngaalne klusiil murdes esineb, on mõningad interjektsioonid. Kui mõni küsimus on väga vastumeelne, vastatakse sellele eitavalt *əʔʔə* ehk *əʔʔə* geminaatse ʔ-ga. Lastekeelest võib kuulda *äʔ* ehk *əʔ*, millega keelatakse lapsi lubamatut asja võtmast või lubamatusse kohta minemast.

Järsk vokaalalg, mis moodustusviisilt on sama kõrisõlme sulghäälikuga (Panconcelli-Calzia EPhA 45 jj-d.), ei ole omane hiiu murretele, nagu ta on üldse võõras eesti keelele. Siiski esineb teda teatud juhtudel võrdlemisi korrapäraselt, nimelt vokaaliga algavat sõna eriti rõhutades. Peamiselt kuuleb seda sõnades *ʔäi* 'ei' ja *ʔoñ* 'on', kui need sõnad on öeldud iseäranis tugevasti kinnitava eituse või jaatusena. Ent muudiski sõnades võib larüngaalset klusiili kuulda, kui lauses on vajaline mõnd vokaaliga algavat sõna esile tõsta. — Käesolevas ühenduses mainitagu mööda minnes, et eesti ühiskeeles on analoogiliseks nähtuseks *h* tarvitamine ebaõigek kohal. Paljud haritud eestlased, kes ei tarvita *h*-d igapäevases häälduses, võivad kõnet pidades näit. öelda *helu holi halb*. Meil ei ole siin tegu sõnaalgulise *h* ületaotlusega, vaid nõndakõnelejail on *h* üksnes emfaatiliseks võtteks, millega tahetakse vastavale sõnale enam hoogu ning sisu anda.

Nagu osutavad kümogrammid ʔ-st, on selle hääliku kurv sarnane klusiilide *k*, *p*, *t* kurviga. Ka ostsillograafi kurv ʔ-st kõneleb samasugust keelt. Sellest peab järeldama, et ʔ-d moodustades sulguvad häälehuuled hetkeks täielikult. Kui ʔ esineb pikalt või geminaatselt, võib kõrvaga selgesti kuulda implosiooni ja eksplisiooni. Larüngaalklusiili kohta käivaist katselisfoneetilistest uurimustest vt. A r i s t e, Lõuna-eesti larüngaalklusiilist, EK 1938, 233 jj-d.

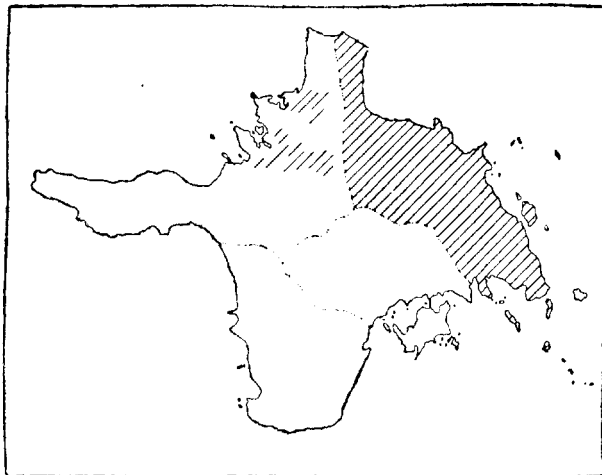
h-häälikud.

47. a. Sõna alguses. Kõrisõlme avahäälik *h* on sõna alguses, kus teda esineb, ikka heliline. Enne kui hakata vaatlema, kuidas on selle helilise *h* esindus hiiu murretes, olgu öeldud paar sõna üldse *h* moodustamisest. Nagu Äimä VV on näidanud (556 jj-d), on *h* moodustamisel häälehuuled mitmes eri asendis. Asend oleneb sellest, kas *h* on sõna alguses, vokaalide vahel, lühike või pikk. Sõnaalgulise ja intervokaalse ning vokaali ja helilise konsonandi vahel esineva *h* artikuleerimisel on pilu häälehuulte vahel väga väikese nurgaga. Häälehuuled on peaaegu foneerimis-asendis, kuid siiski veel nõnda kaugel teineteisest, et vähemalt *h* moodustamise keskosas ei hakka nad võnkuma. Mida pikem on *h*, seda suurem on pilu nurk. Sellega siis on lühikesel *h*-l enam võimalust olla heliline ja pikal taas vähem. Eesti *h* helilisuse suhetest vt. EK 1938, 62 jj-d. Hiiu *h* on täiesti kõrisõlme häälik, millel ei ole mingisugust oraalset artikulatsiooni, kui teda hääldatakse iseseisvalt ilma naabrushäälikuteta. Ta on harilik hõngus, mida tarvitatakse teadlikult kindlaks otstarbeks.

Hiiumaal on **Phl** murre neid väheseid alu, kus Põhja-Eestiski on sõnaalguline *h* säilinud, nagu osutavad järgmised näited: Sääre *hâ* 'mis?', *noh?*, *hîrû* 'hallikas-valge (hobune); väike verev kartul', *hârkkp̄z* 'ärkas', *huîzudadi* 'hõõtsutati', *vanâ*, *hittû* 'hull, kergats', *heñnâd* 'herned'; Nõmba *haul̄p̄z* ~ *haul̄ô.z* 'aurus', *huñdîd ul̄guv̄p̄p̄* 'hundid uluvad', *hōp̄mah* 'vanaaegne mõisavalitseja'; Kuri *hil̄j̄p̄* 'hilja, hiljuti', *hâl̄ḡp̄m̄p̄* 'andma, virutama, käega heitma', *kôêr̄p̄* *hâš̄sid̄p̄m̄p̄* 'koera hässitama'. On tähelepandav, et **Phl**-s esineb *h*-kohati korrapärasemalt kui seda tarvitab kirjakeel. Algupäras-test *h*-sõnadest võib esitada Sääre *lêr̄l hõdê* 'leeriõde', *henezâlê* 'ene-sele', *heñnâst* 'ennast', *heñdestelê* 'enestele', *huš* 'uss', *lõmâl on heñk* *sêšt väl̄j̄p̄z* 'loomal on hing seest väljas', *hõrnâd* 'õrnad', *hõittsâm̄p̄* 'õitsema', *hõijêz* 'õis', pl. *hõidâd* 'õied'. Pandagu tähele, et *h*-line on ka *hõllib* 'voolib' ja *himâl* 'mage, maotu', vrd. soome Lõnnrot SRS *himartaa* 'reta (känslan), förtjusa, beveka, kittla, locka, smeka'; *imara* 'sötig, sötaktig, söt; angenäm, ljuflig, behaglig, täck'; Wiedemann EWb *imal* jne. 'süßlich, fade'. Peale selle kohtab *h*-d mõnede sõnade alguses, kus ta ei ole algupärane: Sääre *hacâ.r* gen. *hacâ.r̄p̄* 'agar', *hūppūttazi heñnâst* 'uputasin ennast', *vanâmêz hūppus ârâ* 'vanamees uppus', *hekk̄sin* 'eksinud', *huj̄ud̄p̄* 'ujuda', *hail̄tp̄m̄p̄* 'aitama'; Kuri *helüz* 'elus, elav', *hâm̄bâr* ~ *hâm̄br̄* 'ämber'.

Üldkihelkonnaline on *huŋgur* 'Ungern-Sternberg'. Osa esitatud ebaalgupärase *h*-ga sõnu on juhuslikud või individuaalsed, kuid *hup-pump*, *helü*, *hämbr* on täiesti igapäevased keelendid. Nendes sõnades on omal ajal mujalgi Põhja-Eestis võinud esineda *h*-, sest vanas kirjakeeles on selle kohta andmeid (vt. Kettunen LUKD 130). Et mõnes sõnas võib ootusvastaselt kuulda *h*-d, seletub teataval määral ka kirjakeele mõjuga. Keremaa külas hääldas üks paljugenud umb. 65-aastane keelejuht kõikjal seal *h*, kus seda tarvitas vanem kirjakeel: *hël* 'hää', *håkkistê* 'järsku, äkki', *hõl* 'õel', *hagà-nast leib* 'aganast leib'. Ühel teisel, samuti kirjakeelt hästi oskaval, Reikamaa küla mehel esines murdeski *hêl* 'häält'. Korrektsel murdele on omased *êl* gen. *êlê*, *åkkîne* 'järsk, äkiline', *agàn* ~ *agân*. Ühiskeelest tulnud laenudes võib mõnikord *h*-puududa, nagu Nõmba, Sääre, Keremaa *êgeloppmp* 'heegeldama'; Sääre *êbrêâ nainê* 'juudi naine'. — **Phi**-s on sõnaalguline *h* täiesti elav ka kõige noorema kõnelejapõlve seas. Ida-**Rei**-s Pühalepa kihelkonna piirilt Reigi kirikuni võib sõnaalgulist *h*-d kuulda ani-harva kõige vanematelt inimestelt. Näit. Kidaste *münnü hõle* 'minu õele', *aid hakkvp-paistump* 'aed hakkab paistma', *kås hõšt êz* 'kuus hobust ees', *hanê-silm* 'karikakar', *hijü këlê* 'hiu keeli' (instruktiiv), *hoürü jääks* 'auru jaoks', *hâbluz* 'Haapsalus', *üzñâ hüljakku* 'üsna äsja'; Sigala *hiŋg* 'hing'; Rootsiküla *håin* 'hein', *håinamv* 'heinamaa', *hattuzi polê nåind* 'hatte (vanaaegseid naiste peakatteid) pole näinud', *hakkaz* 'hakkas', *håkkêni* 'hakati', *hařel-bå õntõ* 'argipäeva õhtul'. — **Rei**-s on *h*-säilinud üksnes seal, kus varemini rahvastik oli rootsikeelne ja viimased kõige järjekindlamad *h*-tarvitajad on rootslaste otseseid järglasi, kes kõnelevad osalt veelgi rootsi keelt, nagu muuseas „Hindre Liisu“ Kidastes (sünd. Börjer) ja Ann Börjer Rootsikülas. Viimane asjaolu laseb *h*-püsi seletada järgmiselt. **Rei** puhteesti küladest ning peredest on *h*-kadunud varemini kui rootsikeelsetest peredest. Rootsi keeles on sõnaalguline *h* kõikjal säilinud ja selle mõjul ka rootslaste eesti keeles. Nagu § 24a on mainitud, on Reigi rootslased juba aastasadu olnud kahekeelsed. Rootsi lapsed õppisid eesti keelt enne kõike kodus vanemait. Rootsi vanemate eesti keel erines aga puhteestlaste eesti keelest õige mitmes suhtes, muuseas ka teatud konservatiivsusega. Sama nähtust kohtab Risti kihelkonnas, kus rootsi külades on kuulda sõnaalgulist *h*-d kohati õigegi järjekindlalt, kuid kohe väljaspool otsest rootsi mõjupiiri kaob ka *h*-. — **Rei** puhteesti alalt on kõik näited ilma *h*-ta, näit. Paopa *obü* 'hobune', *iŋg* 'hing', *iřmüz* 'hirmus'. Ka Rootsiküla ja

muu rootsi ala nooremal põlvil on *h*-tud kujud üldised: *akkpzit* *segumv* 'hakkasid segunema', *aḗplē* 'hapuoblikas', *aḗllecud* 'sinikad', *obūne āfnub* 'hobune hirnub'. Hiiumaa lääne- ja lõunapoolses osas on sõnaalguline *h* juba ammu kadunud. Ei mäleta isegi kõige vanemad inimesed, et nendegi murdes oleks „ohatud“ sõna alguses, nagu teevad pühaleplased. Järgnegu mõni näide *h*-tuteltki murdealadelt: **Kas** *ōdē* 'ōde', *āljà-dop* 'käterätik', *adrimv* 'haarama', *ē* 'hea'. **Kāi** Villemi *īglast* 'hiidlased', *ōljē* ~ *ōljev* 'ōis', *a,ēā* *eṛrēd*

Joonis 36. /// Sõnaalgulise *h* esinemisala.

'aia latid', *ālcpn* 'pühin'. **Ema** Viiterna *ōlšpa* 'lodjapuu', *jahī iljōks* 'jäi hiljaks', *ukkpz azl* 'korrast ära asi'. Sõnaalguline *h*- on kadunud ka Kärkla linnamurdest. Kao ja püsi esinemise kohta vt. kaarti 36.

Millal just on hakanud *h*- kaduma, ei saa öelda. Vanades kohanimesedes 17. sajandist on *h* üldiselt alles väljaspool **Phl** piiregi, näit. Ehstlendisches Inqvisitions Buch ueber den District Wieck, Riigi Keskarhiiv ERKkA A-36 aastast 1688 **Kāi Handi Micko Tōnnis**, *Hinḡo Lülle Bendt* (lk. 1504), *Harofellje Mattḡ* (1509); **Ema Hakapähby** (1618); **Rei Heicke Pafwet**, *Hotḡta Njgo* (1527), *Honitj Mattz* (1528), *Hir-muḡt Oloff* (1531); **Kas Herma Herm** (1585). Sõnaalguline *h* püsib ka hiljemini kirja pandud kohanimesedes peajoontes kuni meie päevini, olles muutunud ortograafiliseks traditsiooniks. Rikkalikku siia kuuluvat materjali on allakirjutanu kirjutises „Ort-

namnen i Pühalepa och Reigi socknar på Dagö“, Svio-Estonica 1938, lk. 5 jj-d. Sõnaalgulise *h* kadumine on omane paljudele keeltele. Eriti tuntud on see romaani keeltest. Läänemere-soome keeltest on eesti keelega sarnaselt arenenud ka vadja ja liivi keel. Nähtuse füsioloogilisfoneetilisest taustast vt. lähemalt Panconcelli-Calzia teost EPhA 46 jj-d.

b. Sõna sees. Alg-eesti seisukohalt vaadates on hiiu murretes sõnasisene *h* arenenud samal viisil nagu üldiselt põhja-eesti murretes. Sellepärast pole põhjust lähemalt vaadelda endisi muutusi. Huvitava ääremärkusena võib vaid mainida, et kaugemal sõna sees on *-ht-* > *h* ~ *tt*; *mā mälēdp* ~ *mälētp* 'mäletan', *müni mälēttuzē ā sēz* 'minu mälestuses', *mā unudpze* ~ *unuittpze* 'unustasin', *muraittpn mēk* 'natuke hapu maik' jne. Need näited on toodud **Phl**-st, aga mujalgi on sama olukord. Nooremail on muutumas üldiseks *-st*-lised kujud. Tähelepandav on aga sõnasisese *h* praegune esindus, sest see pakub huvitavat valgustust *h* esinemise arenemisküsimuses üldse. Intervokaalne 1. ja 2. silbi vahel esinev *h* on õige „vokaalne“, s. t. tema moodustamisel on nurk häälehuulte vahel väga väike, nõnda et ainult õige lühikesel ajaüksusel ei ole häälehuuled foneerimisasendis ega tekita vönkeid. Akustiline mulje niisugusest *h*-st on selline, et see häälik on õige lühike ning vaevalt märgatav vahehõngus ehk hiatus. Toodagu selle kohta mõni näide: **Phl** Sääre *jó^hā_h* 'Juhan', *tahēks* 'tahedaks', *tahātte* 'tahate'. Sageli on *h* ka täiesti kadunud, nii et seda ei kuule kõrv ega näita tema olemasolu aparaatki: **Phl** Sääre *lēvā_h* 'lähevad' (uudem kuju murdeomase *lāhtvph* kõrval), *lēp_h tūlīks* 'läheb tūlīks, riiuks', *kogūduz on vēgenā* 'kogudus on väike' (muidu *vehēgenā*), *panēvad rā kokku* ja *ostvph* 'panevad raha kokku ja ostavad', *kālnā kīlgond* 'Käina kihelkond'; Kuri *lēmē kâ* 'mingem ka, läheme ka', *sedā āi tohī tēā* 'seda ei tohi teha', *puā_hz* 'puhas', *rōēlttsāp* 'rohelistad' jne. Viimasena esitatud juhtudel on kadunud *h*-ks vajaline häälehuulte vaheline nurk ka hääliku keskosa moodustamisel, nõnda et säilib kogu aeg foneerimisasend. — Muidugi kuulduv ka küllalt sageli täiesti selget *h*-d, eriti just lühikestes sõnades. Ühiskeelestki ja muudest murretest leiab lühikese intervokaalse *h* n.-ö. vokaliseerumist, näit. *lāāb* 'läheb', *taan* 'tahan' jne. Hiiu murrete kohta mainitagu veel, et **Kāi** murdest saab sageli niisuguse akustilise mulje, nagu oleks lühikese *h* asemel velaarpalataalne heliline ahtushäälik *ɣ*, mis kuulduv samuti õige nõrgalt, näit. Villemi *vayēst* 'vahest', *tāyēndp* 'tähendab'.

Kogu eesti keelele on omane see artikuleerimise omapära, et mida kaugemale minna pearõhust või kõige pikemast silbist, seda lühemaks muutuvad konsonandid. Ühtlasi muutuvad helitud konsonandid üha helilisemaks. See hääldusseadus on keeles valitsenud juba ammust aegu (EK 1933, 73 jj-d, 170 jj-d). Muuseas on selle tendentsiga seletatav järgsilpide intervokaalse *h* kadu Hiiust ning enamatest muudestki eesti murretest. Praegugi kaob samade eeldustega *h* liitsõnadest, kui liitsõna üksikud osad on tihedasti liitunud teineteisega: *peidmēgv* 'peigmehega', ka *peidmehegv* ja *peidmeēgv*.

Sõna sees konsonandi ees on *h* esindus mitmesugune. Allakirjutanu on osutanud EK 1938, lk. 62 jj-d, et eesti keeles muutub *h* seda helitumaks, mida pikemaks ta läheb. Samuti mõjub helituseks kaasa naabruses olev helitu konsonant. Nõnda kuuldu hiiugi murretes helilise *h*-ga *lehmān* 'lehmā', *paḥlā_D* ~ *paḥlān* 'pahlad, orad', *taḥmā. pēā.* 'tungaltera' (**Phl** Kuri), *koḥvī* 'kohvi', *rahvā_z* 'rahvas'. Teiselt poolt on taas helitu *h*-ga *taḥk* 'tahk', *rahmān* 'härja ikke rahkmed' (**Phl** Nõmba), *lehm* 'lehm', *maḥl* 'mahl', *ōhtō* 'õhtu', *rahfvā* 'rahvad'. Pandagu tähele, et helitu geminaat *h*-ga on ka interjektsioon *ohhō. heldegene* (**Phl**). — See helitu *h*-gi on täiesti kõrisõlme häälik, mille varjund oleneb häälehuulte pilu suurusest. Et nendes keeltes, mis on avaldanud eesti keelele häälduslikku mõju, nimelt saksa ja vene keeles, ei tunta helitut larüngaali *h*-d, vaid seal on omane akustiliselt lähedane velaarpalataalne ahtushäälik *χ*, saksa keeles ka palataalne *ç*, siis võib linlastegi eesti keeles sageli kuulda *kaḥt* 'kaht', *leḥm* 'lehm' jne. Nagu mujalgi Eestis, nõnda ei ole Hiiumaalgi *χ* ja *ç* murdeomased. Ainult Kärđlas, kus vabriku meisterkonna tõttu on saksa keelel olnud võimalusi eesti keelt mõjustada, võib üksikute isikute suust kuulda mainitud velaarpalataalseid ahtushäälikuidki. Selle hääliku moodustamise kohta vt. lähemalt § 48.

Asjaolu, et *h* võib olla helitu ja heliline, on põhjustanud mitmesuguseid huvitavaid häälikumuutusi. Näeme *h* kadu, mida on põhjustanud heliline naabrus ja teiselt poolt naabruse muutmist helitu *h* mõjul. Vanema põlve keeleuuseses kohtame niisugust suhet algupärastes või sekundaarsetes *-hj-* sõnades, nagu osutavad järgnevad näited **Phl**-st: Palade *tühā_D* 'tühjad', *ahūn* 'ahjud'; Sääre *merē pohā_{st}* (vanem) ~ *pohā_{st}* (noorem) 'mere põhjast', *tōhā_{ks}* 'tühjaks' (isikuti on ka gen. *tühī*), *ahū pēlō* 'ahju pealt'. Samade sõnade partitiive võib aga kuulda järgmisel kujul: Sääre *sē ollē omēttē kaḥju* 'sellest oli ometi kahju', *aḥju* 'ahju'. Siia

kuuluvad veel inessiivid *aḥjuz*, *tüḥjuz* ja infinitiivid *teḥjṗ* 'teha', *näḥjṗ* 'näha'. Kirjeldatud **Phl** vaheldust, mille järgi tugevas astmes on *ḥj*, nõrgas aga üksnes *h*, kohtab muudiski hiiu murretes. Nähtus on üldiselt kadumas. Selle asemele on ühiskeelest tulnud suhe: *ḥj* ~ *h̄j*: **Phl** Sääre *lahjā* nom. ja gen., s. o. nõrgaski astmes on *j* alal: **Phl** Sääre *hūlgā ohjā_D* 'nöörid, mis on hülgevästra küljes', *aḥjūd* 'ahjud'; **Rei** Pihla *pōhja_{ts} pōlt_D* 'põhja poolt'. Esineb ka vastupidist olukorda, et tugevast astmest on kadunud *j*: **Phl** *palju kahū* 'palju kahju', *ahūz* 'ahjus'. Segiminekuud on võimaldanud niisuguste kujude tekkimist, nagu *lohjakkṗz* 'lohakas' (**Phl** Sääre). Suhe *ḥj*: *h* esitab ilmsesti algupärast olukorda. Tugevas astmes oli pika helitu *ḥ* kõrval helitul lühikesel *j*-l võimalust säilida, kuna helilise *h* kõrval on ta n.-ö. vokaaliseerunud samal viisil kui intervokaalseltki (vt. peatükki *j* kohta). Ka niisugune arenemiskäik on foneetiliselt võimalik, et nõrgas astmes kaob *h*, nagu muuseas leivu murdes, kus öeldakse *tüḥjā*, kuid nõrgas astmes *tūjā*. AES-i murdekogud).

Pikk helitu *ḥ* on mõjunud järgnevale helilisele konsonandile helilisust kaotavalt. Häälehuuled ei ole üksnes *h* artikulatsiooni ajal avaasendis, vaid püsivad seal ka järgneva konsonandi kestusel. Äsja on ülevalpool esitatud siiakuuluvaid näiteid *maḥl*, *paḥn* jne. Kui aga helilisele konsonandile järgneb vokaal, ei ole helitus pääsenud kehtima: *maḥlṗ*, *paḥnṗ*. Muuseas on hiiu murretes tugevas astmes *aḥf*, nõrgas aga *aḥv̄l*, samuti ka *raḥfṗz* ~ *raḥvṗz* (iness.), *raḥvāz*. Niisugusest ootuspärasest olukorrast lähtudes on põhja-eesti murretesse tekkinud uus kiiresti leviv häälikumuutus *ḥf*: *ḥv* > *ff*: *ff*.

Teise silbi alguses olnud *h* on eelneva konsonandi järelt kadunud, nagu näiteks sõnadest **Phl** *nūrl* 'nüri', *sulānā* 'talv mees', *vōlū* 'nõid, pahategija', *kulā* 'piimakulp' (~ sm. *kulha*), *vanā* 'vana' jne. Siingi on olnud *h* kadumise põhjustajaks helilisus. Helilise konsonandi järel olles on *h*-gi moodustamisel muutunud foneerimisasend üha ilmekamaks, kuni *h* on täiesti kadunud.

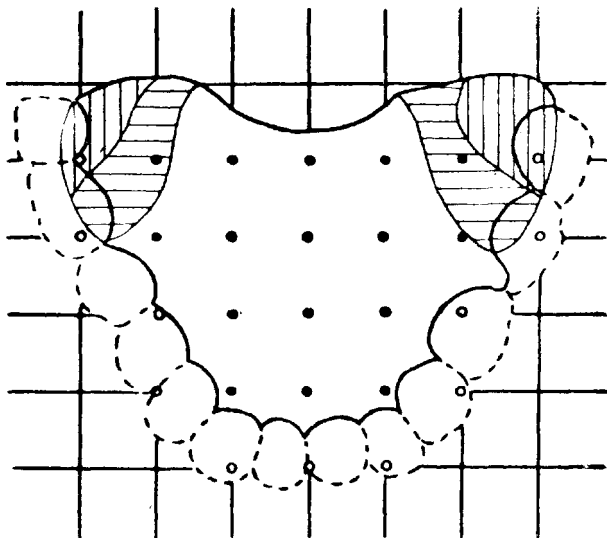
Suuhäälikud. — Oraalid.

Velaarsed konsonandid.

χ-häälikud.

48. Äsja on öeldud (§ 47b), et helitu *h* asemel võib eesti keeles kuulda oraalset ahtushäälikut *χ*-d. See häälik on võõras häälduslikult korrektsele eesti keelele. Ühiskeeles ta on haritlaste

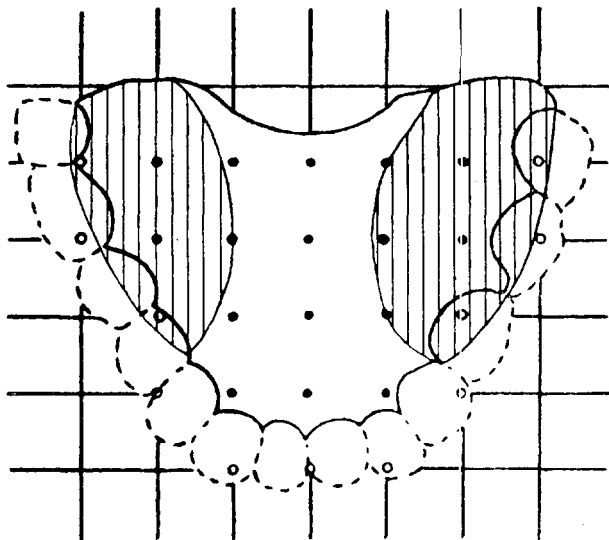
seas häälduspahena levinud saksa ja vene keele mõjul, näit. *nažk* 'nahk', *tožtima* 'tohtima', pro *naak*, *tohtima*. Allakirjutatul katselis-foneetiliselt kasutada olnud hiidlastel puudus χ . Seepärast toodagu selle hääliku kirjeldus ühiskeelest, mille kohta on olemas ohtrasti ainetikku. Palatogramm 37 näitab χ -d ühendites *uχ* ja *iχ*. Palataalne puudutus on mõlemal juhul postpalataalne. Kui χ -i ees on *u*, on palataalne puudutusala väikesem; *i* naabruses on see suurem,

Joonis 37. Palatogramm ühiskeelee χ -st ühendites *uχ* ja *iχ*.

sest *i* esivokaalina on viinud kogu ühendi artikulatsioonikoha ettepoole. Peale palataalse puudutuse on olemas muidugi ka velaarne. Nõnda et kõnesolev χ on velaarpalataalne suuahtushäälik. Häälik on helitu. Teda artikuleerides on häälehuuled hõngusasendis. Kopsudest tulevale õhuvoolule on ahtusest läbipääsuks jäetud õige avar kanal. Kanali avarus on tegur, mis annab häälikule omase mündi. Huuled on χ -i moodustamisel täiesti kõrvalise tähtsusega. Harilikult on nad õige avatud, nagu *h*-d moodustades. Peamine vahe χ -i ja *h* vahel ongi vaid see seik, et χ eeldab ahtust kuskil suukoopas. Peale velaarpalataalse χ võib Kärddlas (ja mujalgi, kus χ esineb) kuulda ka täiesti palataalset vastet $\check{\chi}$ -i. Palatogramm 38 osutab niisugust palataalset χ -i, kus velaarne artikulatsioon on muutunud kõrvalasjaks. Artikulatsiooni peakoht on meediopalataalne. Sinna on moodustunud ahtus, mis on *j* ahtusele õige lähedane, *i* omast on ta aga õigegi lahkuminev. $\check{\chi}$ -i ahtuse kitsaim koht on suhte-

liselt siiski üsna lai. — See häälik võib esineda esivokaalide järel *h* asemel: *leχ_M* 'lehm', *leχ_{ti}* 'lehti', *tiχ_{ti}* 'tihti' jne. Eesti *χ* ja *χ* artikuleerimisviis on saksa *ach*- ja *ich*-hääliku moodustusega enam-vähem sama (vt. Jespersen LPh 87, 133; Viëtor Eph 212 jj-d).

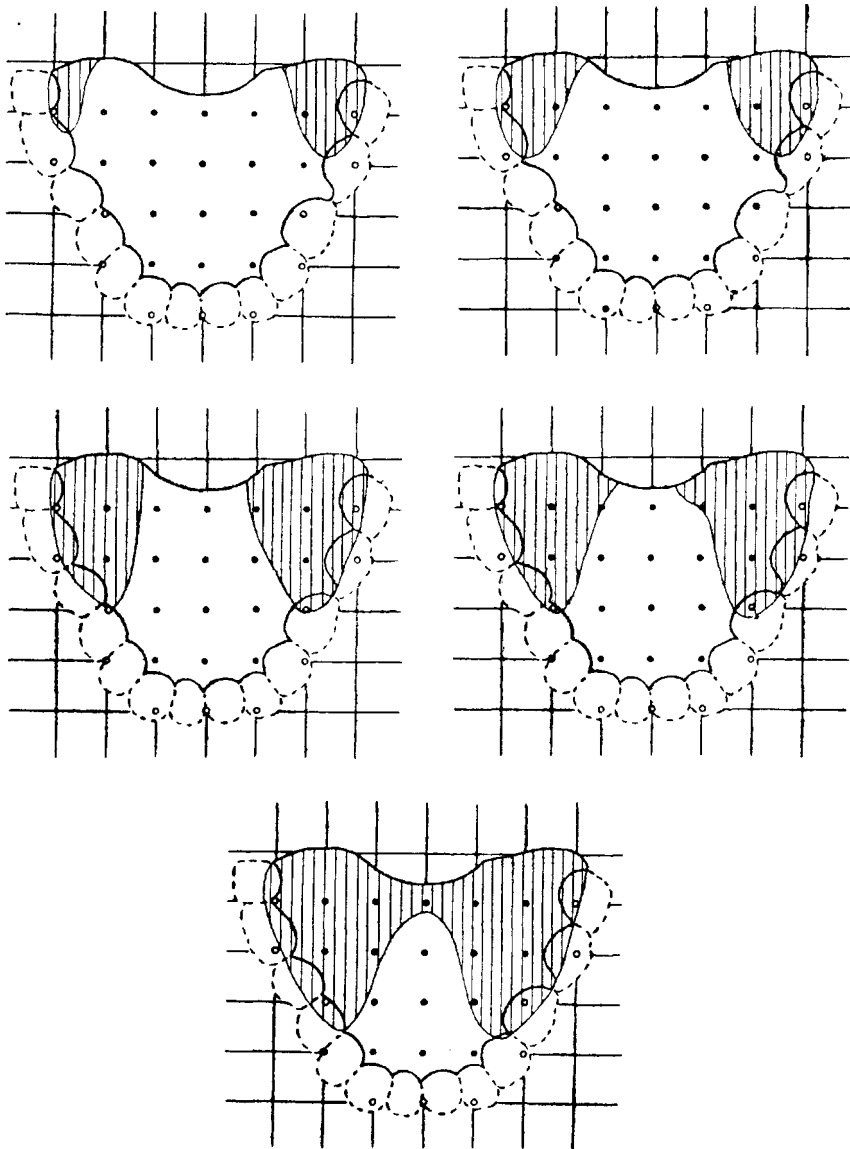
Joonis 38. Palatogramm ühiskeeles *χ*-st.

k-häälikud.

49. Hiiu murrete ja üldse eesti keele sulghäälik *k* on väga huvitav artikulatsioonikoha poolest. Nagu näitavad palatogrammid, ei ole ühelgi teisel häälikul naabruse mõju nõnda suur kui *k*-l. Oluline on just avahäälikute ehk vokaalide mõju. Sulghääliku moodustamiseks vajaline sulg võib olla tunduvalt ees- või tagapoolsem selle järgi, kas mõjuavaldav vokaal on velaarne või palataalne. Kuidas eesti ühiskeeles varieerub *k* moodustamine, osutab tabel 39. Tagavokaalseis ühendes moodustatakse *k* nõnda, et keeleselja tagaosa tõuseb peamiselt pehme suulae vastu. Palaatum tuleb siin arvesse üksnes kõige tagumises osas. Tabelil on esimene palatogramm nõnda moodustatud *k*-st sõnas *ka*. Sulghääliku moodustuskoht on velaar-postpalataalne. Teine palatogramm on ühendist *kē*. Siin on moodustuskoht samuti velaar-postpalataalne, kuid puudutusala on veidi suurem. Järgmised palatogrammid ühenditest *kä*-, *ke*- ja *kivl* osutavad velaar-meediopalataalset sulghäälikut. Mida eespoolsem ja kõrgem on vokaal, seda eespoolsemalt on moodustatud

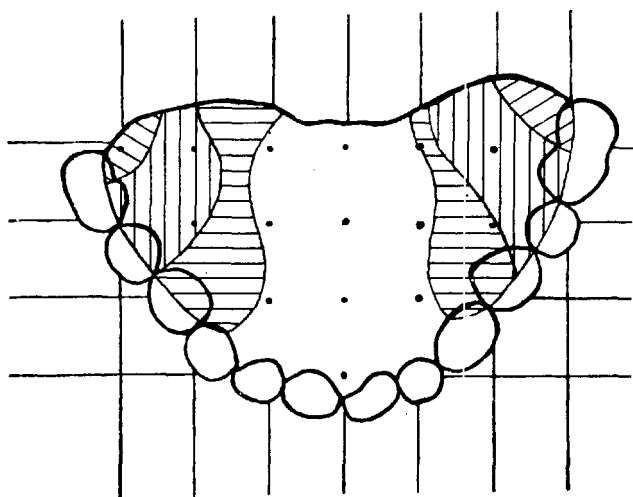
k-ki. Joonisel 40 on reigimurdelised palatogrammid *o*-st sõnades *aga* 'aga', *äcè* 'äge' ja *icè* 'ike'. Neist paistab, et siingi on *k* artikuleerimine nihkunud üha ettepoole mida eespoolsem on vokaalnaabrus.

Klusiili *k* artikuleerimisel tuleb peale naabruse mõju ilmekalt esile see nähtus, et kui sulg- või ahtushäälik on lühem, siis avaldab

Joonis 39. Palatogrammid ühiskeele *k*-st ühendites *ka*, *ke*-, *kä*-, *ke*-, *ki*l-

temale suuremat mõju järgnev vokaal; kui aga klusiil on pikem, on eelneva vokaali mõjustus silmatorkavam. Palatogramm 41 on **Phl** sõnadest *makki* '(part.) vorsti' ja *makki* '(gen.) vorsti'. Esimese sõna klusiili *kk* osutavad püstjooned. Klusiil on siin hääldatud velaar-postpalataalselt. Teises sõnas, kus *kk*-le järgneb poolpikk *i*, on see kvantiteedilt pikem häälik muutnud *k* artikulatsioonikoha velaar-mediopalataalseks. Kui *k* ees ja järel on sama klusiil, nagu

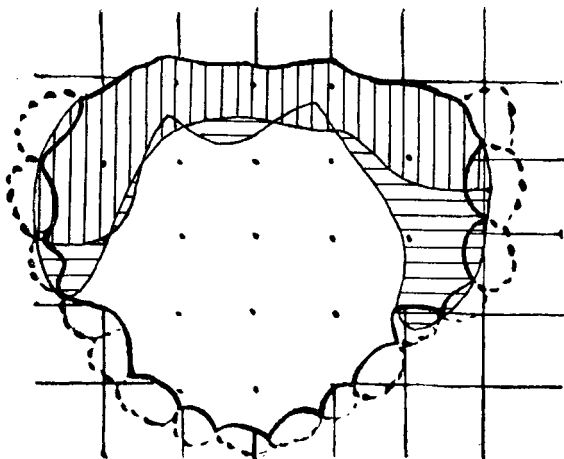

Joonis 40. Palatogramm *G*-st sõnades *///* *akä*, *||* *äki* ja *·* *iki*.

palatogramm 40 sõnas *akä* ja palatogramm 42 sõnas *akkv* 'hakka', võib tähele panna teist, eesti keelele õige olulist seika. Kvantiteedilt pikemat häälikut moodustades on puudutatud kõva suulage enam kui lühikest vastet artikuleerides. Sõnas *akä* on puudutusala palaa-tumil kõigest 0,75 cm², sõnas *akkv* aga 2 cm². *k*-d artikuleerides on peaorganiks keel, mille selg peab tõusma sulu moodustamiseks vastu kõva suulage. Kui *k* on pikem, avaldub intensiivsem artiku-leerimine selles, et keel tõuseb enam ja seega siis puudutatakse suurem ala kõvast suulaest. — *k* artikuleerimiskohale avaldavad mõju ka naaberkonsonandid. Selle mõjustuse kohta on otstarbe-kohasem sõna võtta hiljemini, nimelt *t*-d vaadeldes (53b).

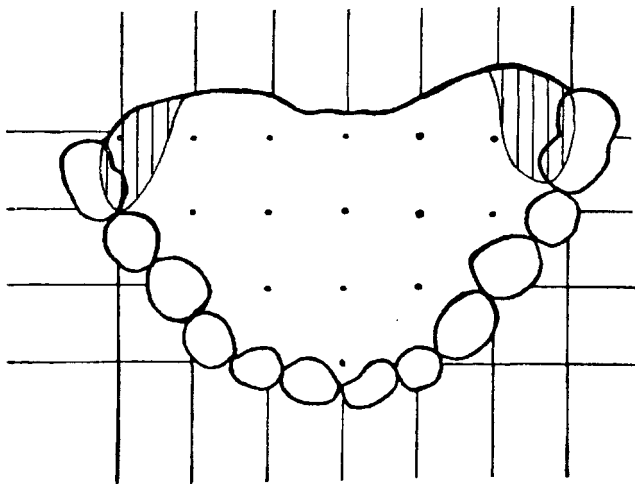
Et *k*-d käsitledes tuleb kohe alguses hakata vaatlema ühes-koos seda klusiilirühma, mida ortograafias märgitakse kolmel viisil: *g*, *k* ja *kk*-ga, peab siinkohal selgusele jõudma, mis vahe on *g* ja *k*, *kk* ning muidugi siis ka *b*, *p*, *pp* ja *d*, *t*, *tt* vahel. Harilikult

kutsutakse neid klusiile helituteks või poolhelituteks, poolhelilisteks meediateks. Seega tahetakse öelda, et neis häälikuis on helilisuse aste olulise tähtsusega. Poolhelitud või helitud oleksid nad sellepärast, et harilikust meediast eeldatakse absoluutset

Joonis 41. Palatogramm *k*-st sõnades *makki* ja *mački*.

helilisust, aga eesti *g-l* ja *b-l*, *d-l* on üks osa häälikust helitu. Neile on vastandiks *k*, *p*, *t*, mida on harjutud nimetama teenuisteks ja millest eeldatakse enam-vähem täielikku helitust. Eesti keele nn. meediate ja teenuiste helilisuse suhted on õige keerulised. Heli-

Joonis 42. Palatogramm *k*-st sõnas *akkv*.

lisuse poolest pole võimalik tõmmata kindlat piirjoont nende rühmade vahel. Absoluutses alguses ja absoluutses lõpus on niihästi *b*, *d*, *g*-ga kui ka *k*, *p*, *t*-ga märgitud häälikud helitud. Enamasti on helitus absoluutne. Sõnadevaheline intervokaalne teenuis on poolheliline ja ka pikad või geminaatsed teenuised on teatud määran helilised. Seega siis eesti keeles on „heliline“ meedia vägagi helitu ja „helitu“ teenuis võib olla üsna heliline. Järelikult ei ole helilisus oluliseks teguriks eesti meediate ja teenuiste eristamisel. Nagu äsjatoodud palatogrammid *k̄k*-st ja *g*-st osutavad, on teenuist artikuleerides keele puudutusala suulael ulatuslikum kui meedial, mida nõuab kvantiteedilt pikema klusiili intensiivsem moodustamine. *t*-d ja *p*-d vaadeldes selgub, et ka neid häälikuid hääldatakse intensiivsemalt kui *d*-d ja *b*-d. Intensiivsus avaldub mitmel eri viisil, kuid alati on tagapõhjaks ikka sama nõue, et artikuleerimisala suurenegu ehk, teisiti öeldes, artikuleerivad organid olgu tegevuses suuremas ulatuses. Terminid meedia ja teenuis eeldavad mõõdupuuks helilisuse skaalat, nagu on öeldud. Et aga eesti klusiilide peaaristajaks on intensiivsus, siis ei ole need oskussõnad küllalt täpsed. Eesti häälikutest kõneldes on õigem tarvitada termineid *leenis* ja *fortis*, mis on foneetikakirjanduses tuntud võrdselt eelmistega. (Vt. lähemalt Ariste, Eesti sulghäälikud *k*, *p*, *t* ja *b*, *d*, *g*, EK 1933, 73—82, 170—181; id. Eesti *b*, *d*, *g* ja *k*, *p*, *t* suhteist, ÕEST XXX, 65 jj-d.).

Leenisklusiil *g*.

50. a. Hiiu murrete leenisklusiil on arenenud vanemast *k*-st või *k̄k*-st peajoontes samadel eeldustel kui eesti ühiskeeles (Kettunen EKÄH 24, 45 jj-d). Konsonantide poolest on hiiu murded omavahel väga ühtlased. Seepärast esitatakse siin ohtrasti näiteid üksnes **Phl**-st: Nõmba *rugl-lil* 'rukkilill', *licē* 'pori', *tõūgūd* 'tõugud', *võigūt* *kaŗdōlid* 'vanaaegsed roosad kartulid', *peļmēz* 'peigmees', *vāgē* 'vaagen' (tugevas astmes on nasaalsuse tõttu *g* kadunud: *vānān*; *ā* on tugevasti nasaleeritud), NB. ka *huñdln ulouvan* 'hundi uluvad'; Palade *vigāt* 'vikat'; Sääre *rogī* 'kidi', *nicēl kaš* 'vilets kass', *jōgē* 'jõgi', *vēcā.* 'viga', *pañnūn hārjā.* *icēze* 'pannud härjad ikkesse', *kļōū* '(nom.) väikese lapse kiik', *hiļlptst* 'hiidlased', *kaŗcā* '(gen.) muru', *kuŗgū meri* 'see koht maade või madala mere vahel, kust laevad lähevad läbi', *māņgēn* 'mänginud', *sacriņ* 'sajajalgseid'; Kuri *racēzi* 'raheteri', *piļē vilī* 'kasvtoores vili', *sōi kalū piļēl* 'sõi

kalu toorelt, ilma keetmata', *ogä*, 'okas' (vanemail; nooremail on *okkáz*, pl. *okkäd*). Eriti pandagu tähele imperatiive: *tulg mitta* 'ära tule', *miŋg mitta* = *ärä, miŋg* 'ära mine', *ärä, tulg* 'ära tule' = *ê tulg*. *g*-ga on ka emfaatiline lõpp *-gêd*, kui ta liitub vokaalile või heliliselt konsonandile: **Phl** Sääre *mêdä.gêd* 'midagi'; **Käi** Villemi *äi olê nüint kedä.gêd* 'ei (ole) näinud kedagi'; **Ema** Viiterna *polê mól änam sedä ašjv üntêgêd* 'pole mul enam seda asja sugugi'; **Rei** Rootsiküla *polê olndgid* 'ei olnudki' jne. Toodud näited suudavad vaevalt pakkuda midagi uut eesti keele arenemise seisukohalt, välja arvatud need juhud, kus hiiu murded on algupärasemate suhetega kui ühiskeel või mõned teised murded (*rugld*, *igêze*).

b. Huvitavamad on need juhud, kus *g* esineb kaugemal paarhust algupärase rõhutu või kaasrõhulise silbi järel: **Phl** Sääre *kadä.gpd* 'kadakad, kadakaid, kadakat' (nom. *kadä.j*), *mäzigôd* 'maasikad, maasikaid, maasikat', *mūzigôd* 'muulukad, muulukaid, muulukat', *tüdrigôd* 'tüdrukud, tüdrukuid, tüdrukut', *hunnigêd* 'hunnikud, hunnikuid, hunnikut', *harä.gpd* 'harakad jne.', *ka.êä.gpd* 'kajakad jne.', *kerigôz* 'kirikus' (kõige vanemailt võib kuulda *keřgüz*), *laŋtigpd* 'latikad jne.', *koŋpigp* 'kopika', *ämbricô* 'ämbliku', *kašsp.gade* 'kasakate', *ristlêgud nōbld* 'ristikujulised nõöbid', *vazä.gôs* *kūlgaz* 'vasakul poolel', *hōmigô* ~ *hōmigp* 'hommikul', *taldrêcu mōdê* 'taldriku moodi', *halligpž* *mušt* 'hallikas-must', *naljä.gpž* 'naljakas', *malä.gpž* 'malakas'. **Kas** *kōligpd* 'kaalikad', *palä.gpd* 'voodilinald, linald', *pälligô sälnpd* 'suvised rasvased säinad', *sōnigpd lātmv* 'sõnnikut laotama'. **Käi** Nõmme *tařjä, kaŋnigpd* 'istmekannikad', *aŋpigêd* 'oblikad, oblikaid, oblikat'. **Ema** Viiterna *vanügvpž* 'pastlas', *kurigpd* 'kurikad'. **Rei** Kidaste *vařzigêd* 'angervaksad, angervaksu, angervaksa'. Algupärase rõhutu silbi järel esinev *g* võib põlvneda *kk*-st või vastata *γ*-le; algupärase kaasrõhulise silbi *g* < *kk*. Esitatud näidetes on *g* üldiselt omane vanemale sugupõlvele ja neile nooremailegi, kes kõnelevad puhast murret. Murde nooremas uususes on *g* asemel *kk*: **Phl** Sääre *kerikkv eppetä.êad* 'kirikuõpetajad', *lohjakkaz* 'hooletu, lohakas, ropp', *kazvandičkuks* 'kasvandikuks', *nōūwakkamad* 'jõukamad', *kerikkv allp* 'kiriku juurde', *jültükkaz* 'jutukas', *polê meitā harākkad* 'pole olemas harakaid', *ohākkad* 'ohakad, ohakaid', *muštlēkkumad* 'mõistlikumad', *jānibv ollê keičê kunislekkum pēv* 'jaanipäeval oli päev, kus peeti ja tehti kõige rohkem kuntse', *tüdrükkpd* ~ *tüdrükkud* 'tüdrukud'. **Käi** Villemi *jälākkaz* 'jalakas' (vanemail murdekõnelejail on *jalä.êvž*), *onikkpž* ~ *oŋnikkpž* 'mesi' (< saksa *Honig*); Luguse *tulikkpd* 'ema-

nõgesed, piimnõgesed', *omimikko* 'hommikul', *kõrismekkõd* 'kõrtsmikud', *madarikko punäst* 'madarapunast', *uakõz aëäv õpsakkile* 'uhkus ajab upakile'. **Rei** Rootsiküla *pücalikkõd makkiõd* 'suurtest sooltest vorstid'. Hiiu vanavarakoguja on kirjutanud *wanugad* (H II 41, 109) jne. Enamasti on sel hiidlasel siiski *k*: *happikod* (115), *libleka ufs* (209), *keelikas* 'janu', mida võib nähtavasti pidada kirja-keele ortograafia mõjuks. — Algselt on *g* tekkinud muidugi kinnisesse silpi ja sealt siis üldistunud ka mujale. Üldistus on läbi läinud järk-järgult, sest praegugi võib mõne vanema inimese käest kuulda suhet **Phl** Sääre *malä, gyz* pl. *maläkkõd*. Peale Hiiumaa kohtab kõnesolevat leenist lõuna-eesti murretes (Kettunen EKÄH 49, 76) ja Saaremaa läänepoolses osas: **Mus** *uhagad*; **Khk** *nal'jagas* gen. *nal'jaga, leñmicud, ohagad*; **Ans** *ohagas*; **Jäm** *ghagad, ohagad, mäsigud* 'maasikat, maasikad' (AES; Saareste EMA I, kaart 6 ja 7).

Eriti juhitagu tähelepanu *-kene*-diminutiivi murdeomasele vasetele, kus esineb ka *g*: **Phl** Sääre *laügene* 'vanaaegne puutaldrik', *vehegezed* 'väikesed', *poizigene* 'poisike', *leügene* 'lõoke'. § 26 b on osutatud, et *-gene*-lõpuga paralleelselt esineb *-geina* ~ *-geina: vehegeina* ~ *vehegeina*.

c. Praeguse *g* vanema vaste *k* nõrga vaste *γ* esindus on hiiu murretes sama, mis mujal põhja-eesti murdealal (*küljõd* 'küljed', *kaũwä* 'kaua', *äi nē* 'ei näe', *hãijä, tops* 'käterätik', *hãvin* ~ *avvin* jne. 'havid', *tã* ~ *tã* 'taha', *mãttaz-rĩdõd* 'magamisriided' (**Phl**), *vihãz* gen. *viãkv* '(sea) kihv' (**Käi**). Hiiu murretes on siiski oht-rasti sõnu, kus tugev aste on üldistunud. Üldhiuliselt öeldakse *lugõd* 'lood', *tegõd* 'teod', *tagõb* 'taob', *ligüz* 'leos', *ticõd* 'teod', *sugüst* 'soost'. Foneetilisest seisukohast on tähelepandavad sõnad *lugõ, pugõ, sugõ*. Neis võib *g* asemel üsna sageli kuulda *γ*-d: *suγüst, kanã puγüz, luγü kaũppp* 'tükikaupa'. Praegusel *γ*-l ei ole ehk midagi ühist oletatava algse *γ*-ga, sest nüüd võib *γ*-d kuulda ka seal, kus algselt oli *k*: nom. *luγü*. Nendes sõnades on *g* vägagi homorgaanse vokaali *u* vahel. Larüngaalses artikulatsioonis erineb *g* moodustus *u* omast sellega, et *g* puhul on häälehuulte vaheline pilu suurem. Suulises artikulatsioonis tõuseb keeleselg *g*-d moodustades enam, et kujundada sulgu. Homorgaanse naabrus or. mõjunud, et eristavad vahed on üha taandunud. Häälehuuled on ikka enam lähenenud teineteisele, kuni nad on asetunud foneerimisasendisse, ehk, teisiti öeldes, *g* on muutunud täiesti heliliseks. Oraalselt ei ole keel tõusnud küllaldaselt: sulu asemel on üksnes ahtus. Ent võimatu pole

ka seda oletada, et *suyüst*, *luyüd* on väga vanu hääldusjooni < **suyüsta*, **luyüt*. Täiesti homorgaanse vokaali vahel *γ* on võinud säilida ja hiljemini üldistuda tugevassegi astmesse. Praegu käib võitlus *γ* ja *g* vahel ning näib varsti lõppevat *g* kasuks.

d. Lõpuks peab mainima huvitavat juhtu, kus *g* võib esineda. Kui liitsõna teine osis algab fortisklusiiliga ja see klusiil satub helilise konsonandi või vokaali ette, muutub fortis leeniseks: **Phl** Sääre *mẽs õln liz̃lgõrdp̃z* 'mets olnud lähedal', *ãññẽrcal̃p̃d on kall̃d* 'angerjad on kallid', *s̃õmãgõr̃ra* 'söömakorra, söömaaja', *vez̃ic̃p̃r* 'lääs', *m̃ãg̃p̃r* 'ida', *ñõlag̃õdp̃* 'nõelatops Käina naiste rahvariiete küljes', *ṽẽ-g̃õñẽd* 'veekaaniid', *reh̃ẽ-gõit̃p̃* 'rehealla', *k̃ulagõñna l̃õmã_D* 'külakonna veised', *r̃õ̃it̃sĩg̃ü̃la* 'Rootsiküla', *kih̃elgõñnp̃d* 'kihelkonnad', *ṽĩr̃ẽg̃p̃r̃e* 'Viirekare'. Ka siis võib fortis muutuda leeniseks, kui fortisega algav sõna on lauserõhutu: *s̃ẽ pol̃ẽ señẽ-g̃ãr̃rag̃p̃ ṽẽl j̃ẽnd* 'see pole selle korraga veel rahule jäänud' (**Käi**). Olgu siinkohal öeldud, et ka fortised *t* ja *p* muutuvad leenisteks samadel eeldustel: **Phl** Sääre *vol̃br̃ẽbp̃ p̃ẽv* 'volbripäeva päev', *p̃õll̃ud̃õ-r̃ĩstu* 'põllutööriistu', *vãh̃tr̃ẽbp̃ld* 'Vahtrepalt' (< *-*pältä*), *p̃ü̃ü̃-d̃ä̃ṽẽ* 'peotäie', *k̃äl̃bud* 'kaelpuud, kaelkoogud', *em̃ä̃bu* 'laeva kiil'. Sama nähtust kohtame ka *z*-st: *puz̃är̃k* 'puusärk', *k̃õ̃r̃g̃ã-z̃ãr̃a* 'Kõrgesaare'. — Fortise muutumine leeniseks on üks näide eesti keelele omasest sandhist. Sandhikeelena ei või eesti keel fonoloogiliselt lubada, et täiesti helitu ja heliline häälik oleksid teineteisega kõrvu. Progressiivset sandhit ei saa eesti keeles pidada kuidagi võõraks jooneks, mis oleks tekkinud mõne naaberkeele mõjul, vaid just vastupidi, eesti sandhi on siirdunud muussegi keelde, nimelt eesti-rootsisse. Eesti-rootsi on häälduslikult üldse olnud väga tugevasti eesti keele mõju all. Et eesti-rootsis on olemas täiesti helilisi meediaid, siis tuleb seal sandhi ilmekamalt esile, kui eesti keeles eneses (vt. Danell, Nuckömalet; N. Tiberg, Dialekt- och folklivsforskning bland Estlands svenskar, Svio-Estonica 1936, 141 jj.-d.; Folkmålsstudier från Kors socken, Svio-Estonica 1938, 58 jj.-d.). Eesti keeles esineb ka regressiivset sandhit, mille kohta võetakse sõna allpool (74b). Kettunen EKÄH 21 on öelnud selle nähtuse kohta: „Yhdyssanaisissa päivännimissä on sananalkuinen klusiili voinut kehittyä samanlaiseksi kuin heti alempana puheeksi tuleva sanan sisäinen, esim. (murt.): *pühäva* (myös *pühävä*) 'sunnuntai, pyhäpäivä' (kirjak. *pühapäev*)... Samoin (Kihelkond:) *om̃bu* 'omenapuu' (kirjak. *õunapuu*). Tällaisen kehityksen asemesta näemme kuitenkin hyvin yleisesti gemi-

naattaa: *õgnäppu*, kuten myös *saräppu* (tahi *saräp*) 'pähkinapuu', *mařgäppu* 'puntari'; vieläpä (esim. Haaps.:) *lauppa* 'lauantai'. Näissä tapauksissa kuten myös edustuksessa *sõssär*, *kurëssär* yms., vieläpä sellaisissakin kuin *alläppölë* 'alaspäin', *väliäppölë* 'ulospäin', *siššëppölë* 'sisäänpäin', näyttäisi geminaatta selittyvän sananloppuisen konsonantin assimiloitumisesta alkukonsonanttiin. Kuitenkin on todennäköisempää (eräissä sukukielissä ilmeistä), että myös sananalkuisen klusiilin energinen artikulatio ja erittäinkin edellä käyneen sanan luja vokaalilopuke on yhdyssanoissa synnyttänyt geminaatan". Autor on sama kysimust puudutanud ka teises teoses LUKD 67 jj. (vt. ka Setälä YSAH 1 jj-d). — Ei ole tõesti põhjust arvata, et praegune geminaat põlvneb sellest, et sõnaalgulise klusiiliga on assimileerunud mingisugune eelnev konsonant. On olemas kohanimesid, kus liitsõna esimene osis vaevalt on võinud lõppeda konsonandiga, kuid kus praegu esineb siiski geminaat, näit. Torma külanimes *Punassoo* (= *punašsō*) küla. Ketuse teine väide on kõigiti usutavam, kuid kysimust võib selgitada veelgi teisel teel. Eesti keel ei tunne peale väheste rannamurrete fortisklusiili intervokaalses asendis. Kui liitsõnas sõnaalguline fortis satub vokaali ette, peab ta muutuma kas leeniseks, nagu algupärane sõnasisene fortis, või gemineeruma, sest geminaatklusiil ja geminaat-s on selles asendis fonoloogiliselt võimalikud. Sama nähtust võib kohata vöör- ja laensõnade klusiilide hääldamises. Näiteks hääldatakse laensõna *tarakan* kahel viisil: *taračkañ* ja *taragañ*.

e. Leenisklusiili *g* vaatlusel satume tahtmatult küsimuse ette, miks on eesti keeles üldse fortised muutunud leenisteks. Kettunen EKÄH 28 arvab, et „koko tämä klusiiliartikulation heikentymisilmiö olisi vieraasta vaikutuksesta johtuva“, kuigi peab möönma, et juba algsoome murretes on võinud esineda fortised „heikompivivahteisina“. On vaevalt põhjust otsida vöörast mõju. Arvesse võiks tulla saksa keel, kus aga *k*, *p*, *t* on aspireeritud ja olid seda tõenäoliselt ka alamsaksa ajajärgul, sest sulghäälikute hõngamine on eriti omane just Põhja-Saksamaale. Saksa helilised meediad on taas nõnda kaugel nendest *k*, *p*, *t*-st, mis eesti keeles tänapäev esinevad häälduslikult kohati konservatiivsemates rannamurretes, et nende assimileeriv mõju ei saa küsimusse tulla. Klusiilide ja *s* lühenemine on käinud kaasas eesti keele kvantiteedisüsteemi arenguga. Soome ja vadjä keelega võrreldes on eesti üksikhäälikud üldiselt lühemad. Mida lühem on aga klusiil seda enam on tal võimalust muutuda helilisemaks ja artikuleeruda

vähema intensiteediga. Leenised on vähemalt Lääne-Eestis suhteliselt vanad. Parimaks vanuse kriteeriumiks on eesti-rootsi murded, kus klusiilid on arenenud samas suunas kui eesti keeles. Vanimas kirjakeeles on ka ilmseid näiteid selle kohta, et eesti klusiilid on saksa omadest tunduvalt erinenud, sest muidu ei oleks *g, b, d* tarvitamine kirjaviisis seletatav. Vaadatagu selleks Kõlli katekismusetõlget: *podw, pörkwhawda, parambal, fundma, lebby* (Saareste-Cederberg VEKVM 353 jj-d). Lelowil on *yfande, poduth* (ibid. 1 jj.).

Võõrast mõju hiiu *c* ja teiste leenisklusiilide arenemises võib enam-vähem juhuslikult kuulda mõne **Rei** Rootsiküla vanema põlve esindaja suust. Ühelt Kidaste küla vanaperenaiselt, kes põlvnes Rootsikülalt, on registreeritud *kadaga* 'kadaka', *māzlgud* 'maasikad'. Helilise meedia esinemine rootsi mõjul ei olegi väga ootuspärane, sest nagu öeldud, on eesti rootsis olemas ka *c, b, d*. Heliliste meediate esinemine on siis kõigiti puhtindividuaalne joon. Nagu allakirjutanu on võinud tähele panna, tarvitavad rannarootslased eesti keelt kõneldes helilisi klusiile peamiselt üksnes rootsi keelest tulnud laensõnades.

Fortisklusiil *k*.

51. a. Lühikese *k* esinemine on hiiu murretes ja üldse eesti keeles väga piiratud. Tema pea-esinemisvõimalus on sõna alguses: **Phl** Sääre *kaš* 'kas; ka', *kippõmp* 'liikuma', *kołstõmp* 'koristama', *kanëbët* *kõërastõmp* 'koeraseid kanepist välja kiskuma'. **Kas** *külz-lahvõd* 'adru lehtedes olevad pöied', *kärmõpsõd* 'kärbsed', *kurü* 'karjamaa mere ääres, kus niidud ja põllud on maa pool ees', *kulkkõzé* 'luiki', *kirëbù* 'katla-ahelate põikpuu (paargus)'. **Käi** Nõmme *kihä-gûb* 'vanaaegne pikk käisteta kuub'; Villemi *kikkõrdõmp* 'püherdama', *kurë-bõll* 'kirbuhein', *kār* 'kangavõll ja -pakk'; Luguse *kõri* 'hingelõör', *kurk* 'söömalõör', *kibë valò* 'torkiv, põletav valu'. **Ema** Viiterna *kibä-lõng* 'lõng, mis kangakudumisel ei käi teistega seltsis', *rehë kodä* 'rehealune', *koł-valgä* 'videvik (õhtul)', *kolludõmp* 'lõngu maarjajääga keetma enne kollaseks värvimist', *kälmä jê* 'aju jää'. **Rei** Pihla *kolkkuma* 'lahtuma'; Kidaste *küzë-mëzigõd* 'kollased jaanililled'. Hiiu murretes võib *k* sõna alguses esineda täiesti üldiselt ka *l, n* ja *r*-i ees: **Phl** Nõmba *klavõmp* 'ringi jooksmas', *krässëz jüzõd* 'käharas juuksed', *kräñkkëmp* 'haiglane olema', *kõër klukksüb* 'koer haugatleb', *la-õv läks krunttë* 'laev läks karile', *klubin* 'kolin',

kreiz mehenimi < *Gregorius*, *knāp* gen. *knābi* 'lauaklamber', *knākkps* *pū* 'jändrik puu'; Kuri *knōbō* 'nööbid', *klāvrā mā* 'porine, pehme maa', *krās* gen. *krāšsī* 'väike rahu', *krūttsimp* 'ristlema, loovima'. **Kāi** Villemi *perēt* *krubāz* 'talud hunnikus', *klē* 'ristikhein', *kradimp* 'ronima' jne. Wiedemann EWb tunneb Hiiu maalt *knāpp* gen. *knāpa* 'Knopf', *knōp* gen. *knōbi* 'Knoten'. — Nagu kõik sõnaalgulised klusiilid võivad koronaaliseeruda teatud tingimustel, nõnda esineb ka *k*-. Selle nähtuse kohta on võetud sõna hiljemini vastavas eripeatükis (75).

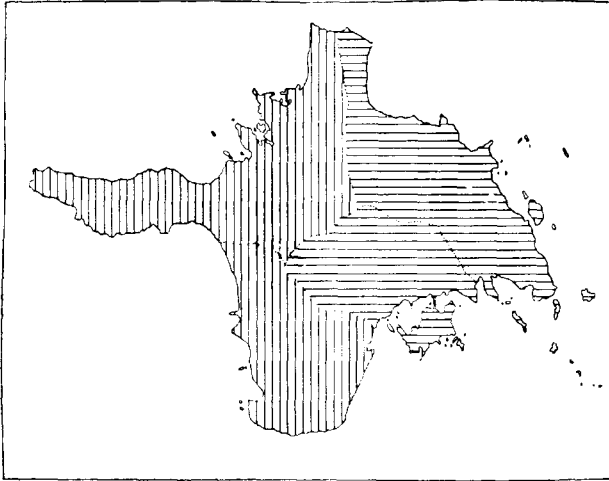
Kaugemal sõna algusest esineb lühike fortis *k* helitu konsonandi järel: **Phl** Sääre *naħkəz* 'tael', *uħkə* 'uhke', *kəzə toħk* 'kase toht', *uškə* 'uskuda; usku', *ārə teħk* 'ära tee', *ārə nāħk tühjə vačəvəp* 'ära näe tühja väeva', *heħk* 'hing, õhk'.

b. Poolpikk *k̄* esineb sõna lõpus pika pearõhulise silbi järel ja kaugemal sõna lõpus: **Phl** Sääre *nōk̄* 'surnu', *sōdīk̄* 'pulmanete tantsitaja pulmas', *riŋk̄-māŋg* 'ringmäng', *heļlīk̄* 'hellitatud, õrn', *lēhōnēk̄* 'lihunik'; Kuri *huñdī tubāk̄* 'üheksameherohi', *vañnūk̄* 'pastel'. **Kas** *maštīk̄* 'nastik', *pūcālēk̄* 'sālguline'. **Kāi** Luguse *kōrtsmēk̄* 'kõrtsmik', *vačāk̄* 'kadunud, otsas, puudu', *orīk̄-sēcā* 'orikas'. **Ema** Viiterna *ārēk̄* 'pudrumänd', *vōīk̄* 'võik'. **Rei** Rootsi-küla *kirīk̄* 'kirik', *vabrīk̄* 'vabrik, Kärda linr'. Üldhiiuliselt esineb poolpikk *k̄* mitmusekujudes *hārktā* ~ *ārktā* 'hārgade', *jāktā* ~ *jāktā* 'jalgade' jne. (40a). Viimastes näidetes on poolpikk *k̄* < *g*. Hiiu murretes ei või kõrvu esineda *g* ja *v*, küll aga *k* ja *t*. Kolme konsonandi ühendis, kui keskmiseks konsonandiks on klusiil või *s*, on keskmine konsonant ikka poolpikk. Muijal on *k̄* < *kk*.

c. Lühikese pearõhulise silbi järel on sõna lõppu sattunud algupärane *-kk-* > *k̄*: *kāk̄* 'kākk', *sāk̄* 'kott', *māk̄* 'küngas, mätas', *koḱ̄* 'saad', *puḱ̄* 'pukk, sokk', *maḱ̄* 'vorst' (üldhiiulisi näiteid).

d. Lõpuks peab mainima veel üht juhtu, kus esineb üksik-*k*, nimelt *-ks*-ühendit kaugemal sõna sees või sõna lõpus. Siin on *k* väga lühike. Ühiskeele kõnelejale tundub peaaegu nagu oleks hääldatud *-gz-*: **Phl** Sääre *elāḱsīd* 'elaksid', *terētān krahvīks* 'teretanud krahvinimega', *sōludpḱse* 'sõelutakse', *veñnāḱsəd* 'vennaksed', *āi muistā sōnāḱs ütēlōp* 'ei oska sõnadega väljendada'. **Rei** Pihla *līnnāḱsəd* 'linnased' (uue sõna), *omāḱsəd* 'omakseid'. Vahel võib klusiilaines täiesti kaduda. Isikuti on allakirjutanu **Phl**-s mainitud esindusega kõrvuti kuulnud ka *tallūtḱp̄z* 'tallutatakse', *rēcīdāzē* 'räägitakse', *ōlōp̄zē* 'öeldakse', *sārēs kašv̄pn* 'suureks kasvanud'. Praegust *ks* > *z*, *š* tuleb lahus hoida omaaegsest, kus teatud sõnatüüpides on

klusiil kadunud (*varèzəp*). Vt. selle kohta lähemalt Kettunen EKÄH 39 jj-d. Kõrvalmärkusena öeldagu, et hiiu murretes on klusiilita ka *kahèzəp* 'kaheksa', *ühizəp* 'üheksa', *jōzmpə*, *jōzèB*, *jōzéz* 'jooksma, jookseb, jooksis'. — Hiiu murded on siis arenemisteel, kus *ks* on muutumas $> s$. Vanemad klusiili kaod on toimunud samal teel; *s*-i ees on *k* üha lühenenud, kuni ta on täiesti kadunud. Käesolevas ühendis tuleb peatuda impersonaali preesensi tunnusel. Ida-Hiiu-

Joonis 43. *kuutsüdv*; *kuutsüdvksa*.

maal **Phl**-s, **Kas**-s ja **Käi**-s on *-dvks(ε)*, *-tvpksə* jne.: *anttpksə*, *leigevaksə* 'lõigatakse', *kirjjudpksə* 'kirjutatakse'. Lääne-Hiiumaal on vastav verbivorm järgmine: **Ema** Viiterna *pēdv* 'peetakse', *tōdv* 'tuuakse', *oltv* 'ollakse', *teətv* 'tehakse', *kuutsüdv* 'kutsutakse'. **Rei** Ogandi *tōdā* 'tuuakse'; **Rootsiküla** *teətv* 'tehakse'; **Paopa** *tultv*, *mintv* 'tullakse, minnakse'. See impersonaalitunnus on taas neid nähtusi, mis seovad hiiu murdeid Põhja-Eesti rannikumurretega. Usutav on, et algselt on see passiiv olnud omane **Rei**-le, mille kaudu on rannikumurrete mõjustusi tunginud Hiiumaale ja **Rei**-st levinud lõuna poole **Ema**-sse (vt. joonis 43). Noorsoo seas on Lääne-Hiiuski levimas idamurrete esindus. Sealjuures kaldutakse aga ületaotlusse ja öeldakse eita-vaski impersonaalis *äi leigevaksə* 'ei lõigata', *äi kirjjudaksə* ~ *kirjuttaksə* 'ei kirjutata'.

e. **Geminaadid**. Kui pikk klusiil on kas vokaalide või vokaali ja mõne mittesulghäälikulise konsonandi vahel, siis on selgesti kuulda klusiili kolm moodustumomenti: implosioon, oklusioon

ehk tenüü ja eksplosioon. Tegelikult on kuulda ainult implosioon ja eksplosioon, sest oklusioon on nende vaheline paus. Mida pikem on oklusioon, seda ilmekamalt saab teineteisest eraldada hääliku implosiivset ja eksplosiivset osa. Hääldades *g*-d ja *k*-d ei suuda kõrv kinni püüda nende häälikute üksikuid moodustusosi, sest need on lühemad kui see ajaüksus, mida vajatakse nende tajumiseks (Panconcelli-Calzia EPhA 124). Sellepärast tajub kuulja ainult seda akustilist resultaati, mida tekitab plosioon. Kümograafirullile saadud kurvid *g*-st ja *k*-st näitavad, et neid artikuleerides on olemas niihästi implosioon, kui oklusioon ja eksplosioon. Kui hääliku implosioon ja eksplosioon on selgesti kuulda, on harjutud häälikut pidama kaheks. Sama häälik oleks kahekordistunud ehk gemineerunud. Seega siis on geminaat puhtpsüühiline nähtus, millel ei ole füsioloogilis-foneetiliselt erilist geneetilist tausta. Teatud juhtudel võib eesti keeles siiski esineda geminaate, s. o. sama hääliku kordumist nõnda, et mõlemal häälikul on oma implosioon, oklusioon ja eksplosioon, näit. siis kui *k*-lõpulisele sõnale lisatakse emfaatiline partikkel *-ki* (hiu murretes *-kid*): *kukki*, *kokki* jne. Eesti nn. geminaatide ja foneetiliselt tõeliste geminaatide kohta on H. Just kirjutanud laiaulatuslikuma uurimuse, „Kas hääldatakse eesti keeles geminaate?“, mis on talletatud EKA kogudesse (520). Vt. ka Grammont TPh 52 ja Panconcelli-Calzia EPhA 115. Tähelepanдав on ka see, mida Kettunen LUKD 24 arvab eesti geminaatidest: „Es ist allerdings nicht endgültig dargetan, ob die kodaiferschen und estnischen als kurze geminatae angegebenen laute überhaupt als wirkliche geminatae gelten können; es dürften experimentelle hindeutungen auf bloss lange konsonanten vorliegen. Ich habe leider keine intensitätsproben anstellen können, aber nach dem direkten gehörseindruck möchte ich eine schwache diskontinuität der druckstärke im anfangsteil des lautes wahrnehmen“.

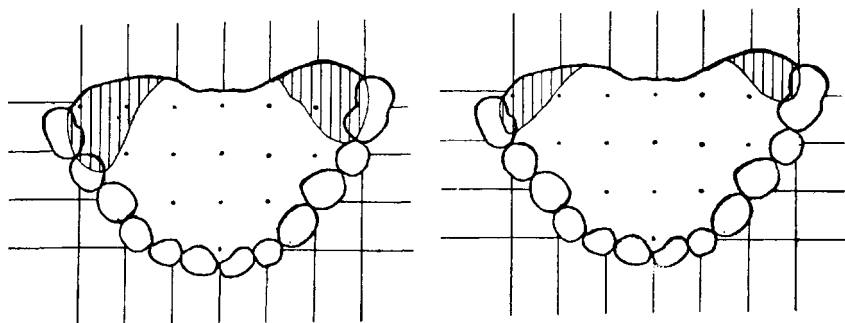
Nn. geminaadid esinevad hiu murretes samadel tingimustel kui mujal põhja-eesti murdealal, välja arvatud juhud, kus hiu murretes on leenis (50b; Kettunen EKÄH 45 jj-d). Järgnevu siinkohal vaid mõni näide: *Phl kok kokkps kihne* 'saad saos kinni', *õhtõ hämmarekköz* 'õhtuhämarikus', *kukkēd* 'kuked', *hak-käpi* 'hakati', *mikkē* 'mille', *ruči-leikköz* 'rukkilõikus', *härge vankkar* 'vanaaegne härjavanker', *kalu rōkkēmō* 'kalu puhastama'. *Käi tak-kispü* 'kuslapuu', *pōikkəl* 'peitel', *kōrismēkkō* 'kõrtsmikku', *vačkäp* 'matid, külimitud', *pukkē* '(part.) sikk, pukki'. — Pika klusiili implosiivset ja eksplosiivset osa ei kuule üksnes siis, kui klusiil on

kahe vokaali vahel, vaid väga selgelt ka siis, kui klusiili ees on heliline konsonant: *palkkē* 'palki', *korkkē* 'saapakontsa, korki', (*jē*) *paṇkkp* 'jäätükki' (**Phl**). Samuti kuulduv implosiooni ja eksplosiooni, kui klusiil on vokaali ja mittekluusielse konsonandi või kahe mittekluusielse konsonandi vahel: **Phl** *ēkksiduzəd* 'eksitused', *pū* *ōkksā_D* 'puu oksad', *pū* *ōkksp* (part.), *valkksē tulēzid* 'valetulesid' jne. Esitatud juhtudel on implosiooni ja eksplosiooni eraldamine võimalik üksnes pearõhu järel, sest kaugemal sõna sees on häälikute üldpikkus muutunud sedavõrd lühikeseks, et üksiku osa eraldamine on praktikas võimatu.

Foneetiliselt võttes on *o*, *k* ja *k* üks häälik, või õigemini sama hääliku nüansid. Fonoloogiliselt on aga tegemist mitme foneemiga, nagu on juba mainitud § 38a. Sõnades *vaḡā*, *vaḡkā*, *vaḡkp* on foneemi piiritlejaks kvantiteet. Kui *vaḡā* asemel hääldatakse *vaḡa*, ei häiriks see sugugi kuulja arusaamist. Arusaadavus kannataks aga ilmsesti, kui muudetaks klusiili kvantiteeti. See väike üksikasi osutab, et eesti keeles peab fonoloogilisteski vaatlustes väga sageli lähtuma just kvantiteedi seisukohalt.

η.

52. Oraalselt on *k* artikuleerimiskohaga enam-vähem sama η-hääliku artikuleerimiskoht. Nasaal η-i artikuleerimiskoht varieerub samuti nagu *k* oma. Tagavokaalses ühendis on η velaar-

Joonis 44. η sõnades *aṇḡ* ja *paṇḡk*.

postpalataalne ja esivokaalses ühendis prevelaar-meediopalataalne. *k* ja η-i moodustamine läheb mõnes suhtes omavahel siiski lahku. Palatogrammid -ηk- ja -ηḡ-ühenditest sõnades *paṇḡk* ja *aṇḡ* (joonis 44)

näitavad, et nasaalist jääb kõvale suuläe tunduvalt suurem puudutusala kui klusiilist. Sõnast *agā* oli samal katsealusel *a* puudutusala 0,75 cm² (palatogramm 41) ja sõnast *akko* 2 cm² (palatogramm 43). *ŋg*-ühendist on puudutusala 3,25 cm² ja *-ŋk*-st 2,25 cm². Suurema puudutusala põhjuseks ei ole see, et *ŋ*-i moodustus oleks üldse kuidagi esipoolsem, vaid erinevus on tingitud nasalisatsioonist enesest. Et kõik ninakoopasse avaneks, selleks peab pehme suulagi koos nibuga nihkuma eemale neeluseinast ja laskuma veidi allapoole. Pehme suuläe madalama asendi tõttu peab keel liikuma natuke ettepoole.

ŋ esineb hiiu murretes, nagu ühiskeeleski, homorgaansete klusiilide ees: **Phl** Sääre *vaŋgēz* 'vangis', *vaŋkər* ~ *vaŋkər* 'vanker', *heŋg* ~ *hiŋg* 'hing', *riŋk* 'ring' jne. Nn. geminaadina võib *-ŋŋ*- olla ka iseseisev, ilma järgneva klusiilita: **Phl** Sääre *aŋŋər* gen. *aŋŋəri* 'angerjas', *kiŋŋəd* 'kingad', *lōŋŋäst* 'lõngast', *heŋŋəd* ~ *hiŋŋəd* 'hinged', *laiŋŋūd* 'mehe ja naise vanemad omavahel', *māŋŋi* '(imper.) mäangi'. **Kas** *aŋŋərgalp* 'angerjad', *sāŋŋi* 'säangi'. **Kāi** Villemi *laiŋŋi jōnūl* 'mehe ja naise vanemate ühisjoodul pärast pulmi', *vaŋŋi* 'vangile'. **Ema** Viiterna *raiŋŋi* 'rangid'. **Rei** Pihla *iŋŋəd* 'hinged', *kaŋŋasjalap* 'kangaspuud'. *-ŋŋ*- esineb *-ŋg*- nõrga astmena ainult pearõhu järel. Kaugemal sõna sees on ikka *-ŋg*: *kunŋgəz*, *mazŋgəz* 'masinad'. Rõhutu silbi järel on *-ŋg*- omane üksnes nooremale. Vanemal murdekõnelejail on *kunŋk* 'kuningas', *penŋk* 'vanaaegne peakate'. *-ŋŋ*- on kiiresti muutumas ebapopulaarseks. Nooremail on *kaŋgəz*, *hiŋgəd* ~ *iŋgəd* peaaegu ainuvalitsevad ja vanemailgi murdekõnelejail ei ole *-ŋŋ*- enam täiesti üldine. Peale Hiiumaa ja Põhja-Eesti ranniku murrete on *-ŋŋ*- omane ka keeleliselt Hiiumaale lähedasele Saaremaale: MT 233, 8 **Muh** *māŋŋi*; AES 84,58 **Pha** *aŋŋi*, *liŋŋi*, *lōŋŋi*; AES 58,97 **Khk** *kaŋŋaspūd*, *aŋŋuga*, *aŋŋi*; AES 48,30 **Jām** *ōŋŋi*, *lōŋŋi*, *kaŋŋiga* jne. (vt. ka Kettunen EKÄH 58, 107). Mõnes **Kāi** külas on *-ŋŋ*- asemele arenenud omapärane vokaalide nasalisatsioon. Selle kohta vt. lähemalt § 43c.

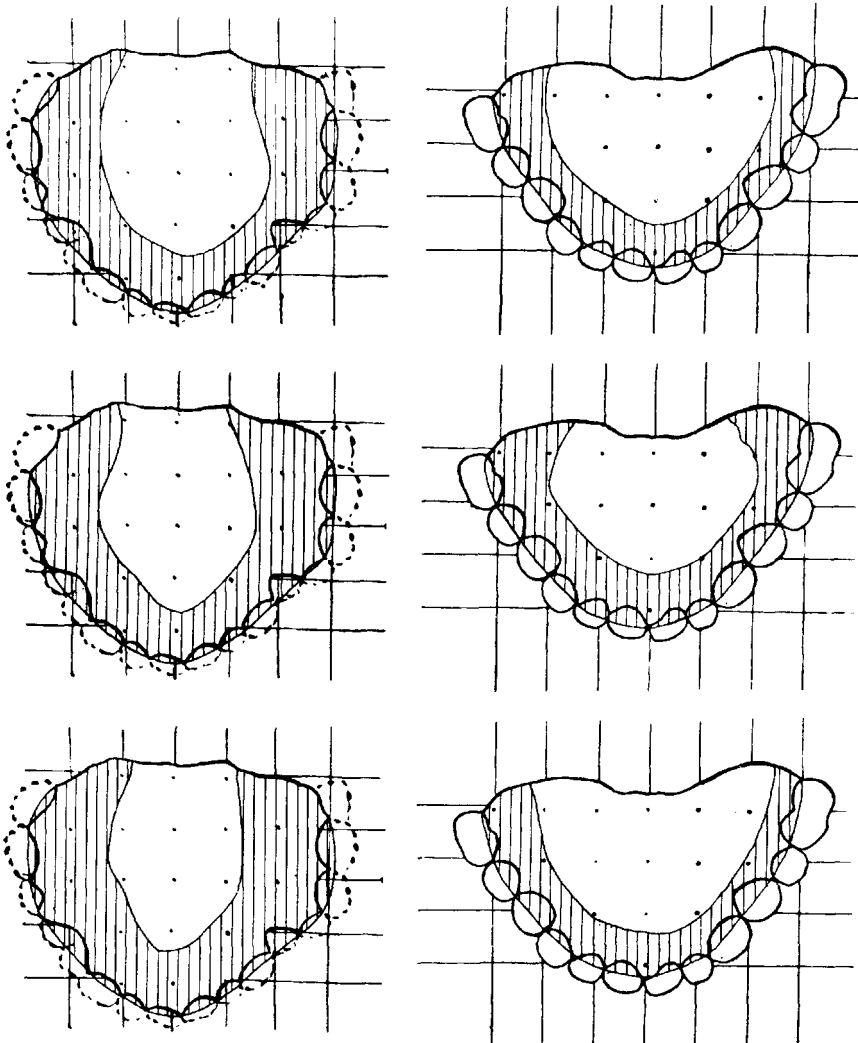
Teame, et koartikulatsiooni mõju on seega suurem mida lühem on häälik. Pikem häälik ei allu intensiivsema artikuleerimise tõttu nõnda kergesti naabruse assimileerivale mõjule. Hiiu murrete praeguste kujude *kaŋŋəz*, *kiŋŋəd* vanemaist oletatud lähtevormidest on **ŋg*-ühend kaotanud klusiili samadel põhjustel, nagu **lindun*-sõnas on *-nd* > *ñn*. Lühikest klusiili on artikuleeritud ikka enam nasaleerides, s. o. klusiili moodustamisel on kõik ninakoopasse sulgunud üha loiumalt, kuni kadus täielikult klusiiliks

vajaline sulg (EK 1938, 143): *kaŋàs > kaŋǵàs > kaŋǵáz*. Intensiivsema artikulatsiooniga *k* on suutnud vastustada nasaali assimileerivat mõju.

Palataalsed konsonandid.

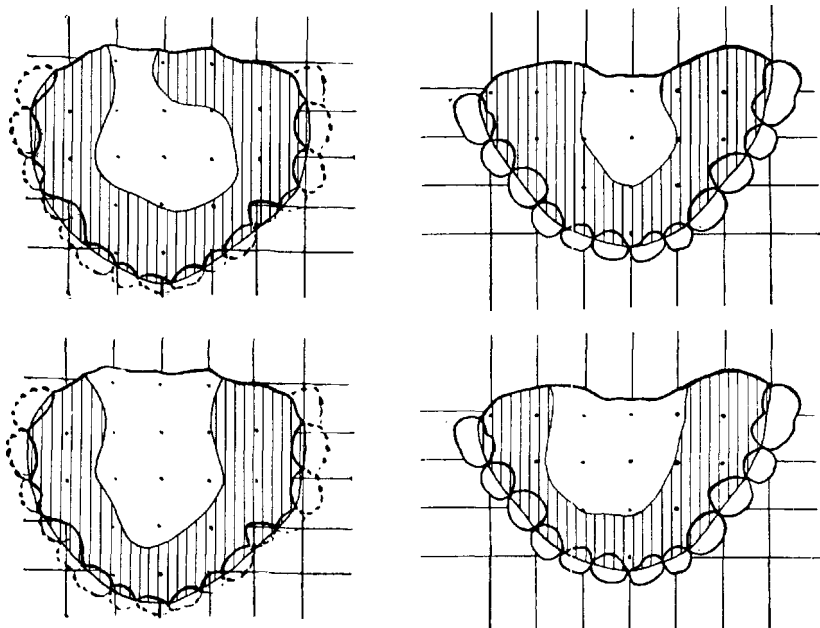
t-häälikud.

53. a. Kuigi *t* artikuleerimisel pole ümbrusest olenevalt nõnda palju kõikuvusi nagu on *k*-l, on siiski ka sellel klusiilil

Joonis 45. Palatogrammid *n*-st Pühalepa ja Reigi sõnades *õda*, *udä*, *häda* ~ *äda*.

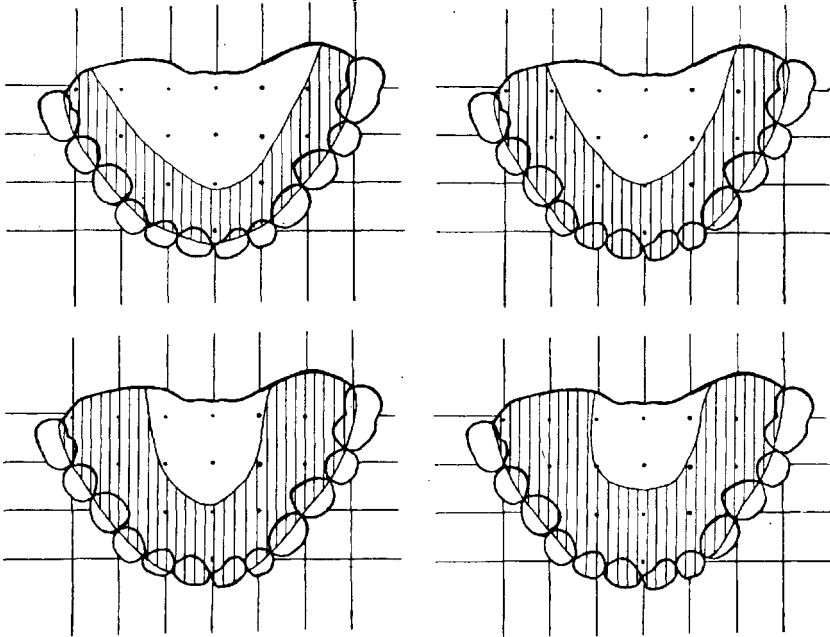
artikuleerimiskoht tagavokaalseis ühendeis tagapoolsem kui esivokaalseis ühendeis. Tabel 45 toob palatogrammid **Phl** (vasakul) ja **Rei** (paremal) *D*-st sõnades *odà* 'oda', *udù* 'udu', *hädà* ~ *ädà* 'häda'. Tabelil 46 on sõnad *kidì* 'kõdi', *üidì* 'üdi'. Kahest esimesest sõnast ilmneb, et *u*-lises ühendis on natuke enam puudutatud kõva suulage kui *D* olles *o* ja *a* vahel. Reigi katsealusel tuleb vahe esile eriti ilmselt. Õige erinev on puudutusala ühendites *ädà* ja *idì*. Esime-

Joonis 46. Palatogrammid *D*-st Pühalepa ja Reigi sõnades *kidì* ja *üidì*.

sel juhul on **Phl** katsealusel puudutusala 12,5 cm² ehk 0,625 kogu kõvast suulaest, **Rei** katsealusel on vastavad arvud 4 cm² ja 0,25. Ühenduses kõrge vokaali *i*-ga on pühaleplasel puudutusala 13,75 cm² ehk 0,69 kõvast suulaest ja reiklasel 12 cm², resp. 0,79. Vokaale käsitledes on mainitud, et labiaalsed *o* ja *ü* on artikuleeritud keele- selja madalama asendiga kui nende labialiseerumatud vasted *e* ja *i* (35a). Siin toodud sõnade *kidì* ja *üidì* palatogrammid näitavad seda omapära väga selgelt. *ü* naabruses or kogu ühendi artikulatsioon nõndapalju madalam, et pühaleplasel on puudutusala ainult 7,5 cm² ehk 0,47 suulaest ja reiklasel 7,5 cm², resp. 0,58. Kohe allpool tuleb vaatlusele rida näiteid, kuidas *t* artikuleerimiskohale mõjub konsonantnaabrus. Enne seda peab konstateerima üht teist

tõsiasja *t* artikulatsioonist. Vaadeldes *k*-d on öeldud, et siis, kui häälik on pikem, on kõval suulael puudutusala suurem (vt. palat. 40 ja 42). *t* artikulatsioonis näeme sama. Tabelil 47 olevad *t* palatogrammid **Rei** sõnadest *roŕti* 'roti' ja *roŕti* 'rotti', *āDā* 'naisenimi Aada' ja *maŕtv* 'matta, katta' näitavad, et peale vokaalnaabruse on *t* moodustusele mõjunud hääliku enese pikkus. Sõnas *roŕti* on *ŕt*-d artikuleerides puudutusala 9 cm² ulatuses, sõnas *roŕti*

Joonis 47. Palatogrammid *tt*-st ja *D*-st sõnades *roŕti* (üleval vasakul), *roŕti* (paremal üleval), *āDā* (all vasakul) ja *maŕtv* (all paremal).

on *ŕt* puudutusala 10 cm². Niisama tuleb artikulatsiooniala vahe esile *D*-st sõnas *āDā* ja *ŕt*-st sõnas *maŕtv*. Esimesel juhul on arv 6 cm², teisel 7 cm². Tegelikult on vahe lühikese ja pika *t* artikulatsiooni alas veelgi suurem. Kui moodustatakse lühikest *D*-d, on peaartikulatsioonikoht alveolaarne (või harvemini ka prepalaataalne), s. o. keeleots moodustab täieliku sulu vastu hammastevalli. Kvantitatiivselt pikema klusiili *ŕt* puhul on artikulatsiooni keskus postdentaalne; keeleots on moodustanud sulu vastu ülemisi hambaid. Kui on moodustatud veelgi pikem *ŕt*, on hääliku artikulatsioon interdentaalne; keeleots on surutud tugevasti hammaste vahele, kus ta moodustab sulu. Kuidas on keeleotsa asend

d ja *tt* moodustamisel, võib näha piltidelt 48 ja 49. Pildil 48 on ühiskeelee sõnas *parà* hääldatud *d* nõnda, et keeleots on vaevalt nähtav. Sõnas *paŕta* (pilt 49) on *tt* artikulatsioon ajal keeleots õige kaugel väljas. Keeleotsa ettepooleniikumine kvantiteedilt pikemat häälikut moodustades oleneb taas sellest nõudest, et pikemat

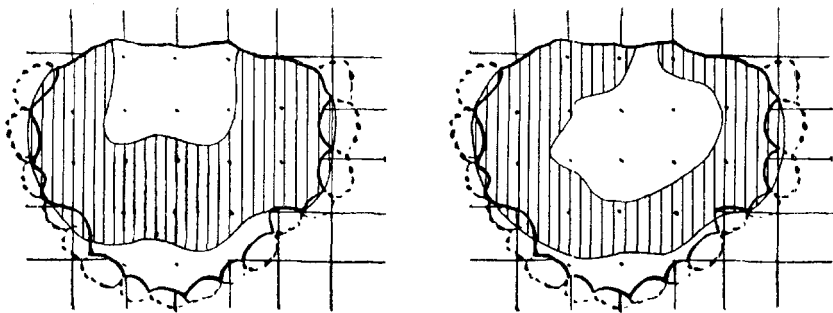
Pilt 48. Keeleotsa asend *d* moodustamisel.

Pilt 49. Keeleotsa asend *tt* moodustamisel.

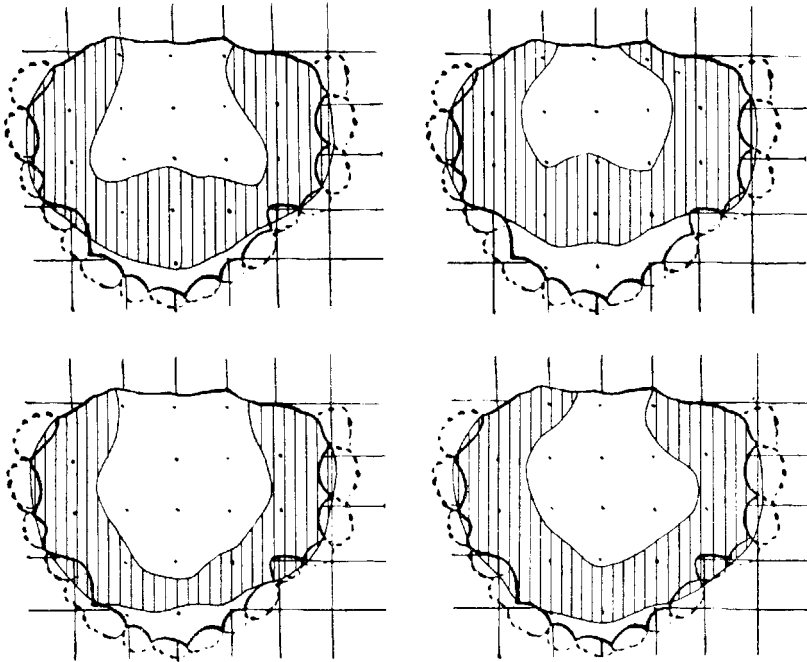
häälikut moodustatagu intensiivsemalt. Eespoolsemalt on keelel enam võimalust suuremal alal sulgu moodustada.

b. Hiiu murrete ning üldse eesti keele *d* ~ *tt* ~ *tt* on dentaalne üksnes vokaalses ühendis ja muidugi ka iseseisvalt. Ühenduses nende konsonantidega, mille artikulatsioonikoht on *t* omast tagapoolsem, hääldatakse ka *t* tagapoolsemalt. Joonisel 50 on nii-

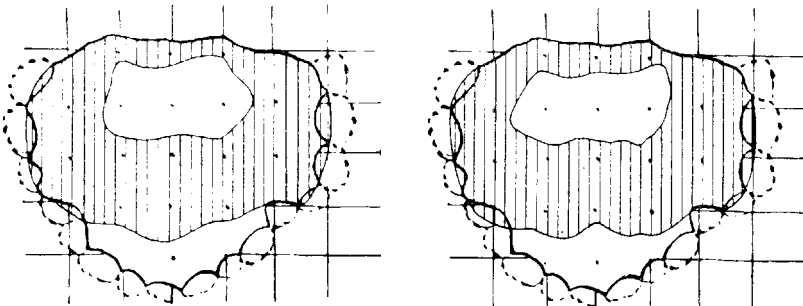
Joonis 50. Palatogrammid *nd*-st sõnas *andp* ja *tt*-st sõnas *vilt*.

hästi sõnas *aõdp* 'anda' kui ka *vill* 'vilt' lühike *ɒ* ja poolpikk *i* prepalataalsed. Prepalataalne on *ɒ* ja *i* joonisel 51 toodud *r*-listes ühendites: *oõrē* 'otre', *puõrū* 'puder', *kaõp* 'brokaadpael vana-aegse küütkuue allääres' ja *pari* 'part'. Sõnas *puõrū* on *ɒ* taga-

Joonis 51. Palatogrammid *ɒr*-st sõnades *oõrē* ja *puõrū* (üleval), *õp*-st sõnas *kaõp* ning *ri*-st sõnas *pari* (all).

poolsem, sest peale *r*-i on siin avaldanud koartikulatsioonilist mõju ka *u*. *ɒ* sõnas *kaõp* on tagapoolsem kui *i* sõnas *pari* sellepärast, et pikem klusiil suudab rohkem vastustada naabruse assimileerivat

Joonis 52. Palatogrammid *i*-st sõnades *putk* ja *sõku*.

mõju kui lühike. Kõige tagusem on *t* ühenduses velaar-palataalse klusiili *k*-ga, nagu osutavad joonisel 52 olevad palatogrammid ühendist *ik* sõnades *puik* 'kirn' ja *sõtku* 'sõtkuda'.

Esitatud vaatluste tulemusena võib siis konstateerida, et sulghäälikutel on artikulatatsioonikoht väga muutuv. Ka ahtushäälikute artikulatatsioonikoht võib muutuda, kuid mitte kunagi nõnda palju kui sulghäälikute oma. Sulghäälikust saab sama akustilise varjundi, kui hääliku moodustamine püsib teatud piirides. Ala kahe piiri vahel on aga õige suur. Ahtushääliku iseloomustav nüanss oleneb täpsemini piiritletud alast, nagu näeb allpool, nõnda et artikulatatsioonikoha suured varieerumised ei ole võimalikud.

Leenisklusiil *ɒ*.

54. a. Hiiu murrete leenisklusiil *ɒ* esineb samadel eeldustel nagu velaarpalataalne *g* (50a jj.): **Phl** Sääre *izē mōpē* 'isemoodi', *hōlōp* 'õied', *idā* 'kirre', *laid* 'saar (teisejärgulise suurusega)', *padā* 'pada', *kapēd ja tigēd inimest* 'kadedad ja tigidad inimesed', *lōdōst* 'lootust', *vidamaŋta* 'vedamata', *vōdā,ɒ* 'vaatad', *ōdā,ɒ* 'ootad', *kaŋdā,z* 'redel', *valvaskala pūlō* 'valaskala-püük', *vaŋ* 'vait', *kūlōv* 'vanaaegsed triibulised seelikud', *vēr* 'väärt', *aŋdōp* 'anda', *kuŋ* 'kuld', *idēmēd* 'igemed', *mālōr* 'maaler', *hādā-rištmap* 'hädaristsed', *tēt-pivē* 'teed mööda', *kūdōv* 'põleda, küdeda', *lugēdōp* 'lugeda', *lōv* pl. *lōvjā,ɒ* 'lameda põhjaga küna, millega sõidetakse paadi juurde', *adrā, vaŋdōp* 'adra vandad', *tedēr* pl. *tedrō* 'teder', *nōēr jē* 'nõrk jää', *vedrūb* 'vetrub', *paljō pōrū* 'palju põtru', *latv* 'latv', gen. part., ill. *latvā*. **Kas** *tūdā,r* 'tütar', *uol* gen. *uoljā* 'latt, millega aetakse noota jää all edasi', *ku* 'ku'. **Kāi** Luguse *šōlōp* 'silda, maanteed', *suŋnō pudrū* 'matuseputru', *panēp-kaŋŋāst nīdā* 'paneab kangast niide'. **Rei** Kidaste *mā nāidā* 'näitan', *tūdār*; Rootsi-küla *nāidū-kel* 'ajanäitaja-kell (vastandina löögikellale)', *mēdē* 'meie', *tedē* 'teie', *meidē*, *teidē*, *merjē*, *tedjē* id. jne. jne. Üldiselt on *ɒ* areng ja esindus samasugune ühiskeeles omaga. Hiiu murretes võib *ɒ*-d siiski kohata veel mõnel juhul sealgi, kus ühiskeeles on teissugune esindus. Kõigepealt peab mainima singulari partitiivi, kus *ɒ*-lõpp *t* vastena on laiaulatuslikum. Et kogu saarel on sama esindus, tuuakse siingi näiteid peamiselt vaid **Phl**-st: Sääre *vehēmōp* 'vähe-mat', *hōlēttūmōp* 'hooletut', *sukrōd* 'suhkrut', *kāks tēndrēd* 'kaks teenrit', *lehēb omā vārdēd* 'läheb oma hoogu', *magēd* 'linnased', *mūttū āštōp* 'mitu aastat', *aŋŋērēd* 'angerjat'; Kuri *tubā,ōd* 'tubakat', *polē kāptānēd olŋ* 'pole kaptenit olnud'; Sarve *teŋē pōl paŋpōn*

'teisel pool kiriklat' (nom. on *paṣṣi*, s. o. genitiiviline kohanimi). Pandagu eriti tähele partitiive Sääre *sūrd* 'suurt', *kēld* 'keelt', *mēld* 'meelt', *ištēnd* 'istet', *sūdānd* 'südant', *kūlnāld* 'küünalt', *saṁmāld* 'sammalt', *tūdārd* ~ *tūtārd* 'tütart' (vt. Kettunen EKÄH 26 jj-d; Setälä YSÄH 15). Viimasest partitiivi rühmast on -*d* siirdunud mujalegi: Sääre *selṭsē nādāld*; Palade *praēt kaṛduld* 'praetud kartulit', *meil polē kōērd* 'meil pole koera', *mazīnd* 'masinat'; Kuri *nōld* 'nōela', *kaēld* 'kaela', *paḃērd* 'paberit'. Partitiivitunnuse -*d* liitumine konsonanttüvele on hiiu murretes kiiresti levinud. Algkoolide õpetajad on korduvalt kinnitanud, et *koert* ~ *koerd*, *paelt* ~ *paeld* jne. olevat tavalisimaid õigekeelsusvigu, mida teevad Hiiu lapsed. -*d* esineb ootuspäraselt ka preesensi partitsiibi partitiivis: **Phl** *pois olēvvd haicā*; **Kas** *olēks mōl prillid olēvvd*; **Rei** *sāl tōd āi teṭvvdvvd* jne. — Vahel võib -*d*-d kuulda ka sõnust *pōlē talvēd* 'pool talve', *kui jumāl elūd aṇnāb* 'kui jumal elu annab', *mā nāgī izā-emān* 'nägin isaema' (kõik näited on **Phl**-st), kus hariikum partitiiv on *talvā*, *elū*, *emā*. Edasi kohtab -*d*-d ablatiivi lõpus: **Phl** Sääre *tā tullē sṭrēmāld* 'ta tuli Saaremaalt', *keṛguld* 'kirikult, kiriku juurest', *enēmpld ḡttē* 'varemail, vanemal ajal öeldi', *pēld* 'pealt'; **Rei** Pihla *uḥkūt oli laiḡāld* 'uhkust oli laialt', *mehēd tulid merēld* 'mehed tulid merelt'. Ühiskeeles *kodunt*, *tagant* asemel on Hiius *kodūnd*, *tagānd* ~ *tagānd*. Lõpuks tuleb juhtida tähelepanu mitmusetüvedele: **Phl** Sääre *sūrdāz* 'suurtes', *sērdāl* 'säartel', *sēndāz* 'seentes', *kōērdāle* 'koertele' jne.

b. Ülalpool on (§ 50b) näidatud, kuidas *g* võib kaugemal sõnas olla kõigepealt -*kk*-, kuid osalt ka -*kk*- jätkajana. Samuti on *d* -*tt*- ja -*tt*- jätkajana. **Phl** Nõmba *sūr nuṛḡādu* 'nurjatu (ilmatu) suur'; Sääre *mei olēmā tagerōpēd* (nom. *tagerōt*) 'meie oleme hiidlased', *kiüzāpōz* 'kiusatus', *ōḃēdust* 'õpetust', *rāmāduz* 'raamatus' (noorem kuju, vanemal on *rāmāndōz*), *kiḡḡiduzēd* 'kingitused' (nooremalt murdekõnelevalt saadud sõna); Harju *eḡksiduz* 'eksitus'; Kuri *amēdid* 'ametit'; Aruküla *kaḃēdēd* (nom. *kaḃēl*) 'sokid; sussid'. — -*d*-line on ka kausatiivsete jne. verbide tunnus: **Phl** Sääre *kiṛḡūdan* 'kirjutanud', *paṣṣēdvvd* (sic!) *ülēz* 'paistetab üles'. **Kāi** Villemi *eḡksidvvd* 'eksitab', *keṛḡidvvd* 'kergitab'; Luguse *kēl ḡlādvvd* *ülē* 'keel (keeleoskus) ületab (muud oskused)'. **Ema** Viiterna *pōēdvvd* 'punuma'. **Rei** Pihla *tanṭsidvvd* 'tantsitama', *tanṭsidvvdz vālvv*; Rootsiküla *rōṭsī kēlē lēridvvd* 'rootsi keeli leritatud'. Impersonaali preesensi tunnus on -*daḡse* ~ -*daḡs*. **Phl** Sääre *luizadvḡse* 'luisatakse', *kaṭṭsudaḡse* 'katsutakse', *sōvidaḡsā* 'soovi-

takse', *rēštidaḱse* 'ristitakse'. **Kas** *vīnp oštēdḱse* 'viina ostetakse', *prūgidakse* 'tarvitatakse', *vařbadḱse* 'pekstakse', *varpppdeḱp* 'reht'. **Kāi** Luguse *uiga kō,ēdḱs vōrkkō* 'uiga kootakse võrku', *treidḱs* 'treitakse'. **Ema** Viiterna *rabandḱse* 'rabatakse (reht)', *lōēdḱse* 'loetakse', *sōludḱse* 'sõelutakse'. **Rei** Ogandi *lēigēdḱse* 'lõigatakse'; Paopa *tehedakse* 'tehtakse', *tracidḱse* 'otsitakse laevrikku, tõmmatakse välja'. Siin on esitatud näiteid ainult niisugustest juhtudest, kus ühiskeeles on *t. d* on muidugi ka seal, kus ühiskeeleski on *d*: *ōldḱse* 'öeldakse'. Ka impersonaali imperfektis on *-d-*: **Phl** Nõmba *tūlā,pi* 'tuulati', *jahū,pi* 'jahvatati', *kēpē,pi* 'keedeti'; Palade *rai,ji,pi* 'raiuti'; Sääre *pekksē,pi* 'peksti', *rabā,pi* 'rabati reht', *māitt,pi* 'mā-dandati', *tagū,pi* 'taoti', *uzū,pi* 'usuti'; Kuri *hōkkā,pi* 'hakati'; Kere-maa *ihū,pi terā,ḱs* 'ihuti teravaks', *luizā,pi vicā,ḱ* 'luisati vikat', *prāš,pi* 'pressiti'. **Kas** *elā,pi sēz* 'elati sees', *sji,pi* 'seoti', *kogū,de* 'koguti', *kuṭtsū,pi* 'kutsuti', *akkē,pi* 'hakati'. **Kāi** Villemi *aē,pi* 'aeti', *jē,pi* 'jäeti', *pē,pi kinne* 'peeti kinni'; Nõmme *pōēd,pi lā,pi* 'punuti läbi', *kahjā,pi* 'värviti mustaks', *takkist,de* 'kinnitati'. **Ema** Viiterna *varast,pi* 'varastati', *tahē,pi* 'taheti'. **Rei** Pihla *akk,pi tegē,ḱ* 'hakati tegema', *talū,pi* 'taluti, kanti', *kujū,pi* 'kujuti'; Rootsiküla *vē,pi* 'võeti', *hakkē,pi* 'hakati', *tehē,pi* 'tehti'. Lõpu *-di* vokaalist peab ütlema, et kõikjal võib *i* asemel esineda ka *ē* ja *ī*. *-d* leiab muidugi ka impersonaalides *pañ,de* 'pandi', *ō,de* 'öldi' (**Phl**). Edasi pandagu *-d*-listest verbivormidest veel tähele **Phl** Palade *oštēdō,de rāṭṭigō,de* (kuid *rāṭṭigō,de on oštē,ḱ*); Harju *ū,mb,pirā,dō,de* 'ümber piiratud'; Sääre *kālū,de* 'kuulutatud', *polē laulā,dō,de* 'pole laulatatud', *harū,dō,de mēz* 'haritud mees', *taimē,dō,de nahā,st sāpp,de* 'pargitud nahast saapad', *valū,dō,de* 'valitud', *āi kař,de,de* 'ei kardeta', *sedā āi kūz,de* 'seda ei küsita', *āi kē,de,de* 'ei keedeta'. Muudelt murdealadelt on rohkesti samasuguseid näiteid. Lõpud *-dakse*, *-di*, *-dō,de*, *-d,de* ei ole üldised. Nende asemel võib esineda ka *-ttakse*, *-tti*, *-ttō,de*, *-tt,de*. Selle kohta vaata lähemalt veidi allpool fortisklusiilide käsitluste osas (55c). Praegune *-d-* võib vastata ka algupärasele *-ht*-ühendile: **Phl** Nõmba *vicā,de lūzī* 'vikati lüsi'; Kuri *vūgā,de,de kē* 'vikatid käes'; Sääre *mā āi mālē,de* 'ma ei mäleta'.

c. Lühidalt mainitagu, et sandhinouete tõttu kohtab *d*-d liit-sõnades ja ka iseseisvates sõnades, kus *t* on sattunud otseselt eel-neva vokaali ette: *kařjā,parp* 'karjaaed', *krōnū-dēnistōz* 'kroonu-teenistus, sõjaväeteenistus', *tijū-duba* 'teotuba mõisas, kuhu teolised kogunesid hommikul ja õhtul', *mā,de* 'maantee' (näited on **Phl**-st) jne. (vt. ka 50d).

Fortisklusiil t .

55. a. Kõneldes velaarpalataalsest klusiilist *k* on nimetatud, et üksikkluusiili esinemine on väga piiratud (51a). Toodagu siinkohal mõni sisuliselt huvitavam näide: **Phl** *Sääre kīgē tavām kēl* 'kõige õigem, korralikum keel', *tahē lihā* 'tailiha', *tallēz* 'lamba-tall', *tīrn* gen. *tīrni* 'keedetud ternes', *tihāne* 'varblane', *tīškōz* 'armulaua-taldrik', *ostsēn sūrē tiḡḡigəp* 'ostsin suure kauplemisega', *ōūnā tramp* = *kaṛnūlē tramp* 'kartulipuder', *trēgō* 'jooned kompassil', *trip* 'joon', *troḡmī-ōts* 'pärasool', *trōm* 'mõõn ja tõus meres, merevoolus', *trōmḡmḡp* 'aelema, vedelema', *tōri* pl. *tōrvēd* 'karjapasun', *trizutḡmḡp* 'piuksuma', *laēvā vaim trīzuḡḡp nāt lēnō* 'laevavaim piuksub nagu lind'. **Kas** *jōzēz tōhāt neljə* 'jooksis tuhat nelja', *ōljē trei* 'õle pahn, saside, närused õled', *tivēvilttō* 'vildakult, kalla-kult', *tāōza panēḡp* 'tallele, täosse panema', *taplōz* 'taplus, riidle-mine'. **Kāi** Villemi *takkīspū* 'kuslapuu'; Siberi *pūhī-trāzū* 'käteräht', *kaṛjā ā trāškē* 'virtsalomp karjaais'; Luguse *tūl* pl. *tūḷlīv* 'tilder', *sūr tōū* 'suur hulk, jõuk', *tulik* 'piimanõges, emanõges', *tōbīv* 'meekärje rakud; toobid'. **Ēma** Viiterna *tallābūv* 'sõtkelauad', (*arv v seinv kinnē*) *trīvimv* '(hõredat seina kinni) toppima', *teriz* 'tervis'. **Rei** Rootsiküla *tilō* 'volt', *tilavēcv kūb* 'vanaaegne volti-dega kuub', *tapḡpūz* 'tapmine', *tantiz* 'tahtis', *lašti kupḡpā* 'lasti kuppe', *lamkut pešt* 'lambaid pestud', *mūttū vōrstv* 'mitu versta', *ruḡist* 'rukist', *sai tublīst šilkku* 'sai tublisti silku', *metḡsvst* 'metsast' jne. — *t* võib sõna lõpus esineda ka sandhi tõttu: **Phl** *neliōūmmēnt kolm āštə* '43 aastat', *tubāgit polē oln* 'tubakat ei olnud', *kart-penik* 'vanaaegne brokaadiga (kaṛv) kaunistatud pärg', *sinā tahāt talīnə miḡnv* 'tahad Tallinna minna'.

b. Poolpikk *i* esineb sõna lõpus *ti* vastena pika pearõhulise silbi järel ja kaugemal sõnas: *võt* ~ *vāt* ~ *vāt* 'vaat', *niit* 'niit', *sohvāt* '(veneaegne) sõdur', *varit* (nom. *vaŗs*) 'vart', *kurāt* ~ *kurāt* ~ *kōrāt* 'kurat' (üldhiilised sõnad). Lühikese pearõhulise silbi järel on silbi lõppu sattunud *ti* > *ī*: *koit* 'kott', *vet* 'vett', *kaĩmĩ* 'katma' jne. Eriti tuleb tähele panna partitiive, mis üldhiiliselt esinevad järgneval kujul: *riĩet* 'riiet', *karĩt* 'muru', *kubĩt* 'kubet', *vahĩt* 'vahet, teravat', *terĩ loĩnāt* 'tere lõunast', *sĩrĩt* 'suurust', *pĩkkĩt* 'pikkust', *laiĩt* 'laiust', *õĩgĩt* 'õigust', *haĩcĩt* ~ *aĩcĩt* 'haigust', *pakksĩt* 'paksust', *rikkĩt* 'rikkust'. See partitiivkuju on omane vanemamoelist murret kõnelevalle isikuile. Ikka enam tungivad sisse -*st*-lised vormid: *haĩcĩst* ~ *haĩcĩst*, *laiĩst* ~ *laiĩst* jne. Õige

vanadelt inimestelt võib harva kuulda lugemist *üks-kolmät* '21', *kolm-neljät* '33'. Nooremail on *sēmēt* 'seemet', *ištēt* 'istet' üldised, vanemail esineb *sēmēnd*, *ištēnd*. Lõpuks toodagu eraldi veel sõnad *ölūt* 'ölu, ölut', *püzūt* 'natuke' (nom., part.), *neļtsi* 'neitsi, neitsit'. Isikuti võib ka ülalpool esitatud rühmades olla -*n*: **Phl** Sääre *vōdā imēd* 'vaata imet', *neļtsi* jne. — Lõpuks esineb -*i* partitsiibi-tunnusena: **Phl** *ai olē kaštēt* 'ei ole kastetud', *rijet ai olē oštēt* 'riiet ei ole ostetud', *sai vāljp vizāt* (*sōidēt*, *nāidēt*) 'visati välja (soideti, näidati)', *sai jūttustp* 'jutustati', *oā sup*, *lihā sissē raijūt* 'oasupp liha sisse lõigatud', *tōcp ārā*, *taṣpēt* 'tööga ära vaevatud', *vezi sai vāljp pumbāt* 'vesi pumbati välja', *azi on rikkuēt* 'asi on rikitud', *kui paljō sai kiṅcē sōtkūt* 'kui palju sõtkuti kingi (= käidi)', *ārā krōcēt kāizēd* 'kroogitud käised', *paṅcēt nahā* 'pargitud nahad'. **Rei** *iṅṅēd ārā veļtēt* '(ukse) hinged ära võetud', *on jubā mahā maēt* 'on juba maha maetud', *jūre tehēt* 'juurde tehtud'. Isikuti võib siingi kuulda -*n*-d: *paṣōd nahā*, *kuṭtsūd* 'kutsutud'. Pearõhulise silbi järel esineb pikem lõpp: **Phl** *senēcp lōdōd* 'sellega loodud', *vanūk sai tagānt* *kōkkō vēdōd* 'pastel võeti tagant kokku'. **Rei** *sai olttūd ja ištūt* 'sai oldud ja istutud', *teñtūd* 'tehtud'. **Ema** *tōdōd* 'toodud', *lōdōd* 'loodud'. Kaasrõhu järel on pikemad vormid *kiṛjūttūd* 'kirjutatud', *laūlañtūd* 'laulatatud' harilikumad kui *kiṛjūdṣp* ~ *kiṛjūttṣp*, *laūlañṣp* ~ *laūlañtṣp* jne.

c. **Geminaat**. Pearõhulise silbi järel esinev geminaat-*tt* pakub vähe huvitavat, sest hiiu murretes on samasugune esindus, nagu ühiskeeles: *hañtū* ~ *añtū* (gen.), *hañtō* ~ *añtō* ~ *añtu* (part.) 'vanaaegne naiste peakate', *oñtū aēc* 'aeg enne videvikku', *kaṣṣi tañtār* ~ *tañṛ* 'kassitapud', *laēv lāks krunttē* 'laev läks karile', *varñtēcp* 'vartega', *tīdē-vilttō* 'viltu, libamisi'. Eriliselt peab rõhutama, et *tt* esineb ka konsonandi ees, kui järgnev konsonant ei ole mõni teine klusiil: **Phl** Sääre *viñtṣp* (part.), *viñtsā* (gen.) 'vits', *ai viñtsi plāñtsiēcp raijō* 'ei viitsi kiiniga raiuda', *kiñtsūc* 'viets', *hañtsēz* pl. *hañtsēd* 'kakar', *lōñnttsē* *kīrūz* 'lõunaeelne kiirus', *kiñtsēd* 'kiudsed'. Geminaati on kuulda ka kolme konsonandi ühendis: *kōñtsēd* *hōidēd* 'kollased õied', *malñtsā* 'maltsad', *hāñtsēm* 'uhkem, toredam, härralikum'. Muudes murretes on geminaadi esinemine sarnane. Velaar-palataalsest geminaadist kõneldes (51e) on öeldud, et pearõhust kaugemal on konsonantühendeis esinev klusiil nõnda lühike, et kuulaja ei suuda tajuda implosiooni, oklusiooni ja eksplosiooni, nõnda et pole põhjust rõhutada geminaatide esinemist siingi: *laṣṣēd* *vōṛiñsēvṣp* 'lapsed võõristavad', *pōhñāñsē* *pōl* 'põhja poolt'.

Ka *-tl-* ja *-tr-*ühendis võib isikuti kuulda nn. geminaati: *ütləmp* 'ütlemä', aga et siin on üldisem pikk konsonant: *ütləmp*, on kõikjal esitatud ainult viimane võimalus. *-ttr-* võib esineda üksnes ühiskeele mõjul pro *-dr-*: *puttru* 'putru'.

Ülalpool (54b) on öeldud, et mitmesuguste *-d*-liste verbivormide kõrval võib esineda ka *-tt*-lisi. Toodagu kõigepealt mõningaid siiakuuluvaid näiteid: **Phl** Sääre *terəttən* 'teretanud', *kəlləttən* 'koolitanud', *əppəttən* 'õpetanud', *huizəttəp* 'hõõtsutab, hõljutab', *puřjuttəvəp* 'purjetavad, purjutavad', *valə nəttəp*, *miš pimə on tein* 'valges tulevad pimeduses tehtud kuriteod ilmsiks', *sə kükkəttəp* 'kükitad', *hořjəttəp* *hunttežə* 'hurjutad hunte', *tuləttən* 'tuulanud', *kiřjəttə* 'kerjata', *lēřəttəp* 'leeritas', *pələttəvəp* 'põletavad'; Kuri *pəuwe əg kəvəttəp* *keik ərə* 'põuaaeg kõrvetas kõik ära', *kükkəttəp* *mahə* 'kükitas maha', *lauləttəmp* 'laulatama', *tənttsəttəp* 'tantsitas, viis tantsima', *sünnəttəmp* 'sünnitama'. Algupärase lahtises silbis on *-tt-* kõigiti ootuspärane, samuti nagu *-d-* on arenenud algupärase kinnise silbi kvantiteedilt lühemast vastest. Praegu ootaks seaduspärase esindusena järgmist suhet: **kiřjəttəmp*, **kiřjəttən* 'kirjutanud', *kiřjəp* 'kirjutan, kirjuta', *kiřjəpəttə* jne., nagu esinebki peajoones. Nõrgaastmelise vaste üldistumine ka vormidesse *kiřjəpəmp*, *kiřjəpən* jne. seletub sellega, et keelevaist on tahtnud lihtsustada kvantiteediasemete poolest keerulist paradigmat. Lihtsustamiseks on mõjunud kaasa muud verbid, kus ei esine niisugust kvantiteedivaheldust: *ərməstəmp*, *ərməstən*, *ərməstəp*, *ərməstəttə*, *kumərdəmp*, *kumərdən*, *kumərdəp*, *kumərdəttə* jne. Vt. käesoleva kohta ka 50b, kus on näiteid *c* üldistumisest algupäraselt lahtisse silpi. Seda tuleb pidada taas ühiskeele mõjuks, et isikuti, eriti just nooremate seas, on *-tt-* üldistunud: *mə kiřjəttəp* 'kirjutan'. Deverbaalseisse noomeneisse ei ole üldiselt nõrk aste *-d-* tunginud, vaid üldhiiuliselt kuuleb *əppəttəə* 'õpetaja', *kiřjəttəə* 'kirjutaja', *taləttəə* 'vallavanem', *kuləttəmeinə* ~ *kuləttəminə* 'kulutamine' jne. Tähelepandavad on impersonaali imperfektid *kulvəttədi* 'kuivatati', *sətkəttədi* 'lasti tallata (reht)', *kuřruəttədi* 'kurrutati', kus teiste verbide põhjal ootaks vorme **kulvəttədi*, **sətkəttədi*, **kuřruəttədi*. Impersonaali preesensis on *-d-* ootuspärane ning üldine. Ainult nooremale keeleuuses võib kuulda *pəənuəttəttəksə* 'painutatakse', *əppəttəksə* 'õpitakse, õpetatakse'. Impersonaali imperfektis ootaks tegelikult *-tt-d*. Praegune nõrgaastmelisus on tekkinud ilmselt preesensi mõjul. Niihästi impersonaali preesensis kui imperfektis on siis enamasti *-tt-*, kui tunnused liituvad praeguse pea-

rõhulise silbiga: **Phl** *Palade hüütpksa* 'hüütakse'; Sääre *püütpksa* 'püütakse', *vētte nui kältä* 'võeti nui kätte'; Kuri *anttpksa* 'antakse', *antte* 'anti', *lōittē* 'leiti', *kōittē* 'köeti', *hoütpksa* 'hoitakse'; Sarve *hüütte* 'hüüti, nimetati'. **Käi** Nõmme *tulttpksa* 'tullakse', *minttpksa* 'minnakse'. **Ema** Viiterna *pēvv mintti tühē* 'päeval mindi töhe'. **Rei** Pihla *kaltte vīnv* 'kallati viina'; Rootsiküla *pantte* 'pandi', *neñvā kuē joütti* 'nõnda kui jõuti'. Samuti esineb *sis_pölē ānām nōüttōv* 'siis ei ole enam nõutud', *vēttōv* 'võetud' (**Phl**). Ometi võib kuulda ka *pañvē, miñvē, vēvē* 'võeti'. Kui pearõhulises silbis on algupärane pikk vokaal, esineb -v-: *sāvi ~ sāvē* 'saadi', *tōvi ~ tōvē* 'toodi' jne. Olgu siinkohal öeldud, et hiiu murretes on arenemas niisugune printsiip, et muudelgi võimalustel eelistatakse kvantiteedilt pikemat t-d pearõhulise silbi järel, kui see ei tekita sisulisi arusaamatusi: *māttāz-rīvāv* 'magamisriided', *üks vanā ja vētte, teinē nōr ja juāttu* 'üks vana ning väeti, teine noor ning jõuetu'. Eriti huvitavad on pronoomenite *mei* 'meie' ja *tei* 'teie' genitiivid ja neist tuletatud muud käänded. Vanemal põlvel on *meivē, teivē*, nooremal on aga -tt- üldine: **Phl** *meittēl ~ meittal, teittēl ~ teittal*. **Käi** *meittē, teittē*. **Ema** *meitvē, teitvē*. **Rei** *meitte ~ meittē, teitte ~ teittē*. -vuz-lõpuliste substantiividega esineb kõrvuti ka -ittuz ~ -ittōz-lõpulis, näit. **Phl** Nõmba *lālāttuz* 'laulus'; Palade *kāñnāttuz* 'kannatus'; Sääre *varēstē kohuittōz* 'varestehirmutis', *muistēittōz* 'mõistatus' jne. — Verbi pluurali teise persooni tunnus on üldiselt -tte ~ -ttā. Sääre külas tarvitas üks vana keelejuht kuju *kirjuittvā* 'kirjutate', *lālāttvā* 'laulata' jne. muude keeleuusususe *kirjuvittā, lālāvittā* asemel. Siin on tegu individuaalse metateesiga. Ka mõnel muul juhul on allakirjutanu võinud konstateerida, kuidas isikuti esineb ümbrusest erinevat hääldusuuusust. — Järgsilpide -v- ~ -tt- vaheldusest kõneldes tuleb veel peatuda kariitiividel. Isikuti kuuleb ootuspäraselt *hōlēvō* gen. *hōlēttōmv* 'hooletu', *nuřjāvō* gen. *nuřjāttōmv* 'nurjatu, kõlvatu; väga, õige'. Üldisemas uususes on aga kõikjal -tt-: *ōññēttō* 'õnnetu', *jalūttō* 'jalutu', *kāzittō* 'käteta; saamatu', *hōlēttō*. Geminaat on harilik abessiivitunnuses. Rõhutu silbi järel on geminaat lühialguline, kuid kaasrõhulise silbi järel võib esineda ka pikaalguline geminaat: *keřgū-pūhiittv* '(naisest) kirikus käimata pärast lapse sünnitamist', *sarūttv pulūv* 'sarvitud pullid' (**Rei**), *viñvāmāttv* 'vedamata', *hāmābāttv* 'hambata, hambutu', *jēpkēt_tōmāttv* 'jääbki toomata'. Geminaadiga on ka järgmised adverbid: **Phl** Nõmba *pōigittē* 'põigiti', *pūūttē* 'pikuti'; Palade *sōrvūttē* 'serviti', *kāzittē* 'käsitsi'; Sääre *ezittē* 'esiti', *kūūttē* 'küüti';

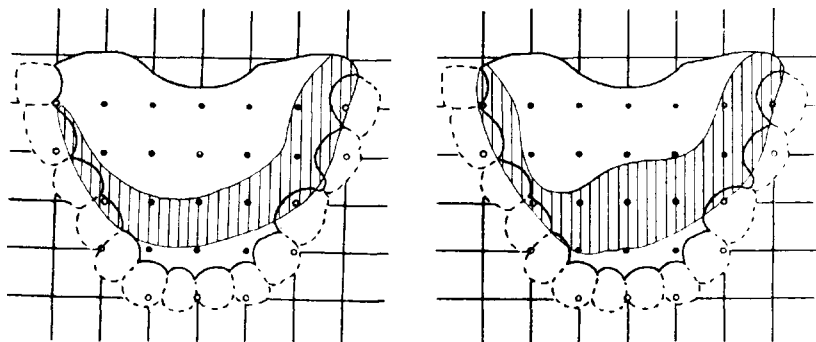
Kuri *paraēattē* 'parajasti', *kukkus pōlvittē mahā* 'kukkus põlvile maha', *viimättē* 'viimaks, viimati'. **Käi** Luguse *pōlittē* 'põlvili' jne. Kontraktverbide harilik infinitiiv on *vaštāttv* 'vastata', *tōmmāttv* 'tõmmata', ent selle esinduse kõrval võib kuulda ka *vaštā_opp*, *tōm-mā_opp* (näited on **Phl**-st).

56. Dentaali *t* vaatluste lõpus tuleb puudutada veel mõningaid konsonantühendeid, kus esineb see klusiil. Hiiu murded ei tunne *ɒ ~ ī* (zga ka *o ~ k̄* ja *b ~ p̄*) vaheldust, kui klusiil on algupäraselt helilise konsonandi ees: *ladvā_o ~ ladvā* 'latv', *udjā_o ~ udjā* 'udi', *puvŗū* 'puder', *advā_o ~ advā* 'ader', *pōvŗā_o ~ pōvŗā* 'põder' on niihästi genitiiv kui partitiiv (samuti ka *sōvŗā_o ~ sōvŗā* 'sõber', *kabjā_o ~ kanjā* 'kabi', *mūvŗi* 'mutt'). Setälä YSÄH 143 jj-d; Kettunen EKÄH 36 jj-d.

Pearõhulise silbi järel on hiiu murretes *-tk-* säilinud kõikjal: *kōē_r-putkēz* 'koerputk', *pētkalenā* 'pikaldane, vedel'. **Käi** *putkū-pū* 'pakktaru', *katkē* 'katki', *sōtkā-lavā_o* 'kangaspuude sõtkelauad', *pītk* 'pikk' (vt. Kettunen EKÄH 31 jj.). **Rei**-s on kohati *katki* asemel siiski *katti*. Ka **Phl** Kuri on kirja pandud *kattē*. Nooremail hakkab ühiskeele mõjul üldistuma *pīk* pro *pītk*.

n.

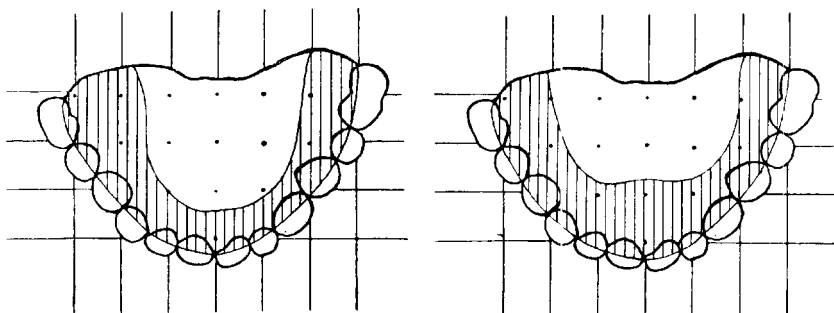
57. a. Kettunen LUKD 5 ütleb *n*-i moodustamisest: „Derverschluss wird, wie auch in fig. 16 (*onē*) und 17 (*Añ*) ersichtlich, regelmässig gegen die alveolen gebildet, die von dem zungenblatt

Joonis 53. Palatogrammid ühiskeele *n*-st sõnades *aññā* ja *eñne*.

ganz bedeckt zu werden scheinen. Eine postdentale artikulation ist seltener, mit ausnahme von fällen, wo ein dentalklusiil folgt, wie z. B. *panñtū_o* 'gelegt', *rañ_o* 'strand'“. Kodavere murde hääli-

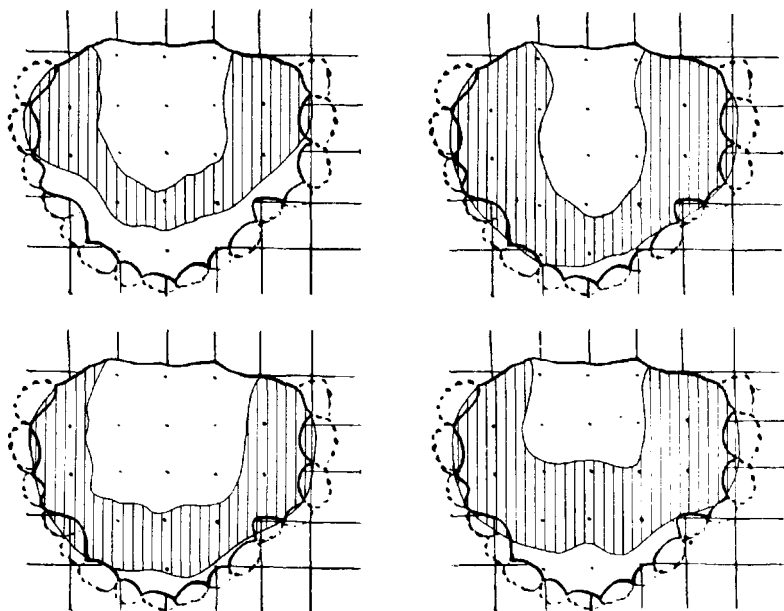
duse kohta tehtud otsus maksab ka ühiskeeles ja hiiu murretes. Joonisel 53 on palatogrammid ühiskeele sõnadest *añná* 'anna' ja *enne* 'enne'. Mõlemal juhul on *n*-i artikulatsioonikoht prepalataalne. Esivokaalses naabruses on ta natuke eespoolsem ja tagavokaalses ühendis tagapoolsem. Kettunen konstateerib üsna õieti, et isikuti võib esineda ka postdentaalselt artikuleeritud *n*-i. Muuseas on nõnda moodustatud *n* olnud omane **Rei** keelejuhile, nagu ilmneb joonisel 54 toodud palatogrammidest sõnadest (*äi*) *unü* '(ei) unune' ja *añná*.

Joonis 54. Palatogrammid *n*-st sõnades *unü* ja *añná*.

Mõlemal juhul on keeleots surutud vastu ülalambaid. Vahe on vaid selles, et kvantiteedilt pikemat *ñn*-i moodustades on puudutatud suurem pindala kõvast suulaest. Nagu on osutanud allakirjutanu mitmeaastased tähelepanekud, on postdentaalne *n* palju haruldasem kui tagapoolsemalt artikuleeritud vaste. Võib pidada normaaalseks eesti keele *n*-iks seda varjundit, mis artikuleeritakse prepalataalselt või isikuti ka puht-alveolaarselt. Joonisel 55 on neli palatogrammi **Phi** katsealuse *n*-ist. Esimesel palatogrammil esitatakse lühikeses *n*-i moodustamine sõnas *unõ* 'Uuno'. Moodustuskohd on täiesti prepalataalne. Samuti on moodustatud ka *ñn* neljandas sõnas *añná*. Kui *n*-i naabruses on esivokaalid, on moodustuskohd alveolaarsem. Seda näeb ka palatogrammist 2 ja 3, kus on hääldatud sõnad (*h*)*iñná* ja *enne*. Viimase nelja palatogrammi suhtes pandagu ka seda tähele, et pikemat häälikut moodustades on keele puudutusala suurem (vrd. *n*-i ~ -*ñn*-i ja -*ñn*-ga). Miks siis eesti keeles on *n*-i artikulatsioonikoht nõnda tunduvalt lahkuminev homorgaanse *t* artikulatsioonikohast? Siin peab taas meelde tuletama seda eesti keelele omast artikulatsiooni-põhimõtet, et kui mõne hääliku moodustamisel on kaks artikulatsioonikohta, siis teine neist peab taanduma kas sel viisil, et vastavad hääldusorganid toimivad harilikust

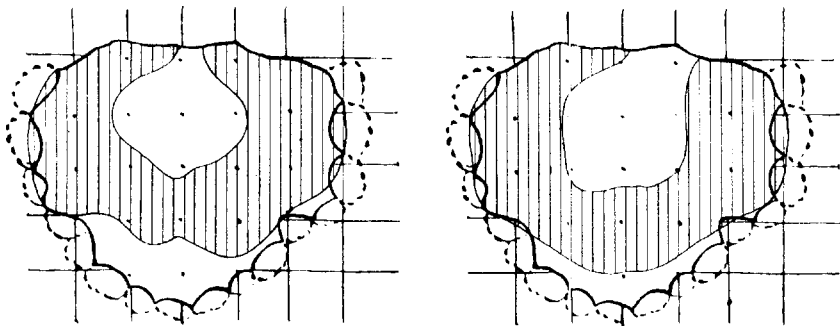
loiumalt või vähema tähtsusega artikulatsioonikoht läheneb olulise-male. Käesoleval juhul on väga oluline nasaalne artikulatsioon, sest selle kaudu eraldatakse *n* oraalset homorgaansest *t*-st. Oraalne artikulatsioon on siis muutnud oma tavalise koha ja siirdunud taga-poolsemaks, nasaalsele artikulatsioonile lähedasemaks. Taandumine on sündinud sel teel, et kogu keel on tõmbunud tahapoole. Ling-

Joonis 55. Palatogrammid *n*-st sõnades *unõ*, *hiñnà*, *ehñe* ja *aññà*.

vaalne artikulatsioon toimub siingi keeleselja esiosaga — predorsu-miga. Paljudes teistes keeltes ei tunta *t* ja *n*-i artikulatsioonikoha lahkuminekut. Vt. selleks Jespersen LPh 32; Viëtor EPh 309 jj-d. jne. Palatogrammid *n̄n*-ühendist sõnades *uñn* 'und' ja *hiñn* 'hinda' (joonis 56) näitavad (vt. ka palat. 50), et hiiu murretes ei ole *n*-lises ühendis *n* hääldatud postdentaalselt, nagu Kodaveres, vaid siin on *n*-gi artikulatsioonikoht muutunud prepalataalseks. Et *n*-i artikulatsioonikoht mõjustab *t* oma, seda on allakirjutanu registreerinud ka ühiskeelest. Kodavere hääldusjoont võib pidada haruldasemaks kui mitte just individuaalseks. Normaalselt on *n* heliline, kuid helitu hääliku järel võib ta olla ka helitu, nagu näit. sõnades *paññ* 'pahn', *kiññ* 'kest, kesi', *ülñze töñšñ* 'üles tõusnud', *vñsteiññ* '15' jne. Heliliste konsonantide helituksmuutumise kohta on sõna võetud allpool erilises peatükis (74a).

b. Hiiu murretes esineb *n* ja *nn* enam-vähem samadel eeldustel kui ühiskeeles ja mujal põhja-eesti murdealal. Toodagu siinkohal mõni näide **Phl**-st: Sääre *inime* 'inimene', *õhün* ~ *õhüno* 'õhuke', *tuñnib* 'tunnid', *pañnüb* 'pannud', *küñnap* 'künnap', *käiz vañnõmpz* 'käis vannet andmas', *oln* 'olnud', *jõzēp-señnv* ja *tāñnv* 'jookseb sinna ja tänna', *ūznā* 'täiesti, otse õige', *habēnd* 'habe-med', *sölüne* 'sõlg', *nī pakksōnā* 'nii paks', *nū važenānā oln* 'nõnda vaene olnud', *mihina perē* 'pere, kus on palju mehi', *henēzelā* 'enesele', *heñnestelā* 'enestele' jne. Tähelepandavad on mitmed sõnad,

Joonis 56. Palatogrammid *nn*-st sõnades *unn* ja *hiñnv*.

kus võib vahelduda *n* ja *nn*, nagu näit. *senē* 'selle' (**Phl** Sääre, Nõmba, Palade; **Käi** Villemi) ~ *señnē*, *señnēcp* 'sellega', *añnā señnēlā* (**Phl** Sääre, Sarve); *kenēl*, *kenēlā* 'kellel, kellele' (**Phl** Sääre, Nõmba), *kinē* 'kelle' (Kuri) ~ *kiñnē* (Sääre), *keñnēl* (Keremaa). Vanavarakoguja Tikerpuu kirjutab *kennega*, *fennega* (H II 41, 109). Neis pronoomenites võib *n* ja *nn* vahelduda täiesti isikuti, ilma et saaks tõmmata mingisuguseid murdepiire. Ehk küll üsna noortelgi on neis sõnus nasaal üldine, näikse siiski ühiskeelest *-ll-* hakkavat sisse tungima. Isikuti võib siis kuulda *millē* ja *killē*. Muud sõnad, kus võib kohata üksiknasaali ja geminaadi vaheldust, on *vañnük* pl. *vañnücnp* ~ *vanük* pl. *vanücnp* 'pastel', *peñnük* pl. *peñnücnp* ~ *penük* pl. *penücnp* 'vanaaegne karraga ilustatud naiste peakate', **Rei**-s tuntud *rāspenük* 'litter rõhkudel' on harilikult ikka lühikese *n*-iga. Üldine on *sōñik* 'sõnnik', kuid **Phl** lõunaosast on registreeritud ka *sōññik* gen. *sōññiucp*, *sōññiucā*. **Kas**-st on kirja pandud *eñēm* 'enne, ennem' mujal esineva *eññēm* asemel. **Käi**-s võib *mesi*-sõna vaste esineda mitmel kujul: *onik*, *oññik*, *onñyc*, *oñññyc*, *onñycp*, *oñññycp*; Wiedemann EWb esineb hiiu

sõnana *onnikas* gen. *onnika* 'Honig'. Vanemal põlvel on *kunik* gen. *kunig* 'kuningas', nooremail esineb *kunig* kõrval ka *kuñnig* gen. *kuñnig*; *hunik* ~ *unik* 'hunnik' on allakirjutanu kõikjal registreerinud *n*-iga. AES 85,67 esineb **Phl**-st siiski ka *huñnik*.

c. Sõnalõpuline *-n* on hiiu murretest kadunud suuremas ulatuses kui ühiskeeles, nimelt on vanemal põlvel ainsuse esimese persooni lõpp enamasti ka ilma *n*-ta: **Phl** Sääre *mā vāttse* ~ *vāttse* 'vaatasin', *mā heittse pētkā.lē mahā* 'heitsin pikali maha', *ku mā sā, siz mā tulē* 'kui saan, siis tulen'. **Kas** *mā izē lōē* 'loen ise'. **Kāi** Nõmme *mā külē kül* 'kuulen küll', *mišsā. ütlan* 'mis sa ütled?', *mā aūculpze tevā* 'noomisin teda'. **Emā** Viiterna *mā āigop koŗrā ūlē* 'pühin korra üle', *mā ālbizi ārā vōŗvz meitšov* 'eksisin ära vööras metsas'. **Rei** Ogandi *mā lehē meitšov* 'lähnen metsa'; Rootsiküla *mā õppezi tein* 'õpetasin teid'. Et oleviku ainsuse esimene isik ja ainsuse teise isiku imperatiiv langevad vormiliselt kokku: *tulē, aānā* on 'tulen, annan' ja 'tule, anna', sellepärast ei esine ainsuse esimene isik peaaegu ilmaski ilma personaalpronoomenita, kui verbil puudub persoonitunnus. Väga sageli on personaalpronoomen ja verb hääldatud täiesti üheks sõnaks, seda eriti just siis, kui verb on ühe- või kahesilbiline: *māpula* 'tulen', *māzʷ kü:l* 'saan küll'. Nooremas keeleuusus on persoonilõpp *-n* üldine, sest teda peab keelevaist vajalikuks elemendiks. *-n* on olnud olemas ka möödunud sajandil. Vanavarakoguja Tikerpuu kirjutab — *küll mina vana fant pean aga kaend ilmaaego füid kannatama* (H II 41, 189), *Laalan aga kõrtfi laawa päel* (201). Ka Mustonen VERL tunneb *n*-i: *Pilliga viin magama(ie)*, *Kanneliga viin ma kambri* (21); *Mina jään sandi saksa alla*, *Mina magan voodi sees* (43); *Ja elan ilma mureta. Ma soovin sulle pealegi* (44) jne. 1906. aastal on „Postimehe“ Lisalehes keegi tundmatu avaldanud üsna õige ülevaate hiiu keelest. Kõnesoleva küsimuse kohta ütleb kirjutaja: „Tegusõna muutmises jäetakse häälik „n“ harilikult ainsuse esimese tegija olevikus ja minevikus välja: *ma tee(n)*, *ma tuli(n)*“ (lk. 107). AES-i poolt Hiiumaale saadetud murdeuurijad on samuti tähele pannud, et *-n*-i kadu ja püsi on kõikuv. E. Paas ütleb **Phl**-st, et „esimeses isikus harva võib kuulda ka *n* esinemist“, mida uurija peab kirjakeele mõjuks (AES 85, 70). **Rei** Tahkuna sõnalõpulise *-n*-i kaost kõneldes kirjutab A. Raudsepp: „Siia hulka kuulub ka prees. ja imperf. I isik. Siin esinevad aga *n*-lised ja *n*-ta vormid paralleelselt“ (AES 89, 48). Sama konstateeritakse **Rei**-st ka AES 91, 33 jj. Kui jätta kõrvale rahvalaulud,

mille keel võib olla vanamoeline või harjumata kogujate poolt halvasti paberile märgitud, siis muud andmed kõnelevad ometi selle poolt, et *-n* on olnud tarvitusel juba enne suurt ühiskeele mõju algust. Pole võimatu arvata, et püsi kao kõrval on veelgi vanem, et tänapäevani on säilinud olukord, kus mõlemad võimalused esinevad kõrvu, mis teatavasti on omane vanemale kirja-keelele (vt. muuseas Setälä YSÄH 377 jj-d; Kettunen EKÄH 106). Lisatagu veel, et mõnel õige vanalgi inimesel, nagu ühel **Käi** Nõmme küla keelejuhil, ei esine *-n*-i kadu üldse (*mā tulēn, tulīn, surēn*). --- Nagu osutavad AES-i häälikuloolised ülevaated, võib väljaspool Hiiumaadki kohata *-n*-i kao ja püsi segiesindust. **Hää** kohta kirjutatakse, et „preesensi 1. isik on suuremal määral ilma *n*-ita“ (AES 39, 63). Teine segiala, mida võiks mainida, on **Saa** (AES 96, 100).

Peale verbi esimese isiku on lõpp *-n* kadunud ka mujalt peale mõne üksikjuhu. Nagu ühiskeeleski, on ka hiiu murretes genitiivi *n*-iga liitsõna *māndi, mändē* 'maantee'. **Phl**-s on allakirjutanu kuulnud Harju *kūmmenāstpn* 'kümneaastane', Sarve *kūmmenāstazēd*, Keremaa *miḡā părăst* 'mispärast, raiks'. Wiedemann EWb tunneb Hiiust *kulistin* 'Schelle'. Praeguses keeleuusus on see sõna *kulisti* nagu ka *kārīsti, kārvasti* jne. — Genitiivi lõpp *-n* on kõige enam säilinud kohanimeses kas niisugusena või *n > m*: **Phl** *Lōbembe* (*lōbēmēp*) küla < **lōppēnpān*, *Soonlepa* (*sōnleppp*) asundus < **sōnleppān*, *Tempa* (*temppp*) küla < **tēnpān* jne. (vt. Svio-Estonica 1938, lk. 5 jj-d). — Siia kuulub veel *pahēmedē, pahēbida* 'pahempidi', kus sõnalõpuline *-n* on *p* ees > *m*.

Sõnalõpulise *-n*-i kaojuhtudest toodagu mõni huvitavam näide: **Phl** Palade *hulcā lamōd* 'palju lambaid'; Sääre *ōhegoŋra* 'korra', *vōidū* 'võidu', *ühē vanā* 'samavanune', *pidi* 'piki', *venē kēlē rēgiŋtē kā* 'vene keeli räägiti ka' (instr.), *řēstpmēzē* 'ristamisi', *aḡḡarjvz lāin vōḡkpmēzē* 'angerjas läinud loogeldes'; Keremaa *olē rahu* 'ole rahul'. **Rei** Rootsiküla *rōḡtsi kēlē lērida* 'rootsi keeli leeritatud' jne. Paarilt õige vanalt inimeselt on registreeritud pronoomeni *kes* vastena *kē* (< **ken*). Ka Tikerpuu kirjutab *ke'p tule* 'kes ei tule' (H II 41, 218). Sõna *on* kõrval esineb parallel'selt *ō, ō* ja *ṽ, ā* jne. Mainitud vanavarakogujal on *Mool aa ka* 'mul on ka' (ibid. 113). Lõppkao tõttu sõna lõppu sattunud *n* on kadunud ka sõnades *vāōē, vōōē* gen. *vāōnv, vōōnv* ja *vānv* 'vaagen', *ākēē* gen. *ākēnv* 'aken', *rāppē* gen. *rāpnō, rāpnē, rāpnv* = *rāpnā-aūk*

(~ *ouk*) 'auk, kust suits läheb saunast või rehetoadst välja' (~ soome Lönnot SRS *reppänä* 'rökfång i taket, öppning i taket för röken'), *ahvè* gen. *ahvènp* 'ahven' (~ soome *ahvena* = *ahven*). Selles sõnarühmas on *n*-i kadu peale Saaremaa omane ka **Muh**-le, **Khn**-le ja ühele osale läänemandrist (**Rid**, **Kse**, **Kir**, **Saa**, **Tõs** jne.). Siia kuuluvad ka järgmised nimed: *jürì* gen. *jürnp* (< alam-saksa *Jürgen*), *kārì* gen. *kårnp* (< rootsi *Karin*), *kerštì* gen. *kerštnp*, *keršnp* (< rootsi *Kerstin*), *astè*, *ištè*, *sēmè* ja teised siia tüüpi kuuluvad sõnad on selle poolest tähelepandavad, et neis ei ole sõna sees olev *-n* assimileerunud järgneva klusiiliga: *ištènd* 'istet', *ištènda* 'istmete', *polè rugì sēmènd* 'pole rukki seemet', *kòer tēb azènd* 'koer teeb aset', *azènda vanàd õljèd* (**Rei**) 'asemete vanad õled', *mā oītsin vėjtind* 'otsin võtit', *tal polè südànt_sēz* 'tal pole südant sees'. Siia rühma on kohandatud ka laensõna *ámenn*, *ámənd* 'aamen'. NB. ka *kolmànt_sui* 'kolmat suve', mida allakirjutanu on kuulnud **Käi** Nõmme külas. Nooremal põlvkond on üldiselt *sēmìt*, *ištèt*, *azèt* jne. (56b).

d. Siinkohal tuleb peatuda ka essiivitunnusel. See on jäljetult kadunud ja ainult sõnatüve esinemine tugeval astmel lubab oletada tema olemasolu mõnedes sõnades: *sì* 'siin' (< **sīnā*), *pi-nā.vnp* *õ pulmp* 'peavad öösi pulma', *pühā.bā õ* 'pühapäeva öösi' (< **ōnā*), *pēvp* ~ *pāvnp* 'päeval' (< **pāivānā*), *talve* ~ *talvə* 'talvel' (< **talvəna*), *suve* 'suvel' (< **suvenā*), *humìcp*, *humìcu*, *òmìcò*, *òmìcp* jne. 'hommikul' (< **hommikkona*) jne. Essiivi rudimendid on hiiu murretes üldiselt haruldased ja esinevad ainult esitatud temporaalses tähenduses. Lisatagu siinkohal, et haruldane on ka terminatiiv, mida leiab üksnes mõnes kõnekäänus või kindlaks kujunenud lauses, nagu **Phl** *pimèst pimènè* 'hommikust õhtuni', *surmànè* 'surmani', *lõunpnè* (*õntspnè*) *on tük a.ēcp* 'lõunani (õhtuni) on hulk aega' jne. Harilikult väljendatakse terminatiivi ja essiivi funktsioon perifrastiliselt: *kā rō d st sātē*, *kā rō d jure vājv* 'Kärdlani', *kuī mā nōr ollè*, *nōrèst pēst* 'noorena' jne. Terminatiivi asemel on väga sageli elatiivgi: *kūb ollè pōlèst sērèst* 'kuub oli poole sääreni', *vezì on rünnust* 'vesi on rinnuni' (**Phl**).

e. Sõnalõpulise *-n* kadu esineb väga mitmetes keeltes, ilma et need keeled oleksid omavahel suguluses või territoriaalselt naabrid. Praegu on ta kadumas hollandi keelest. Skandinaavia keeltes on kadu ammu läbi läinud (A. Noreen AIGr³ 192 jj.). Seda tunnevad ka soome murded (Kettunen SM II passim), vadjja keel (Kettunen VKÄH² 96 jj-d), liivi (Kettunen LW XXXVI jj.)

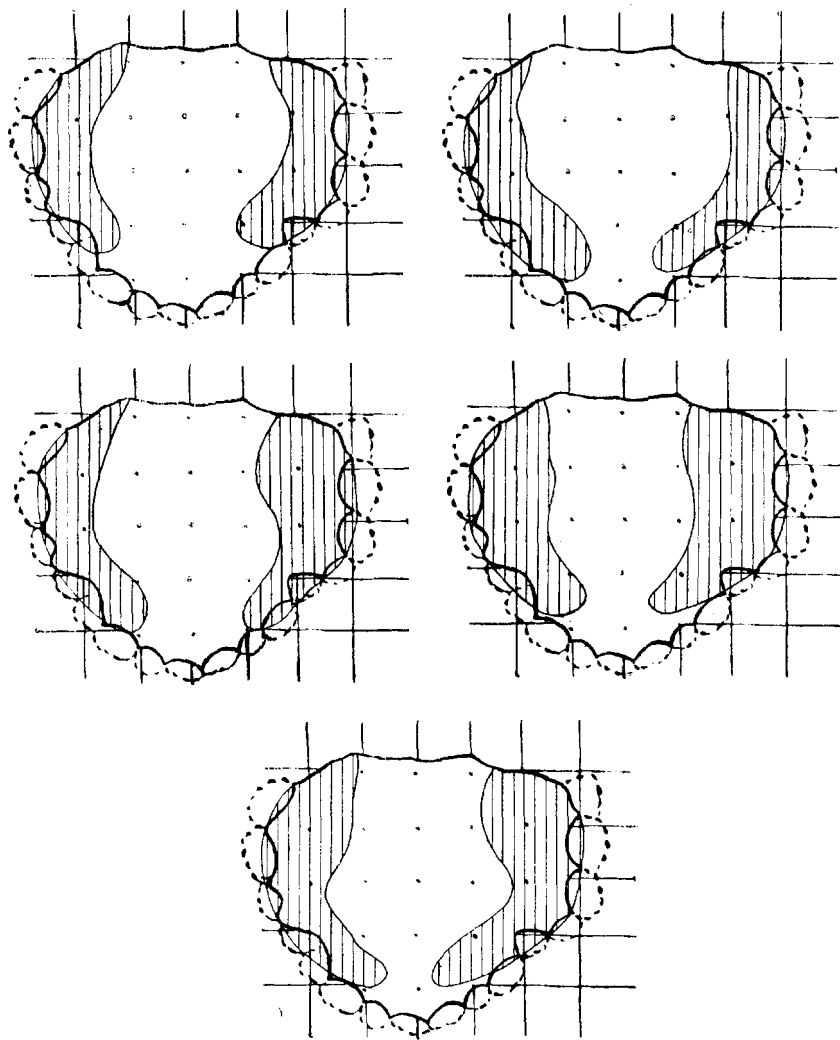
jne. (Setälä YSÄH 371 jj-d). Kadu on tekkinud sel teel, et suu-artikulaatsioonis on sulu moodustamine muutunud üha lõdvemaks, s. o, oraalne artikulaatsioon on taandunud nasaalse peaartikulaatsiooni-koha kasuks, kuni *n*-i moodustamisest oli säilinud ainult viimane artikulaatsioon. Hiljemini on kadunud ka nasaalsus.

f. Sõnasisene *n* on kadunud *s*-i eest, nagu peaaegu kõikjal mujal eesti keelealal. Algupärastel *-ns*-ilistel sõnadel on järgmine esindus: **Phl** Sääre *kâz*, gen. *kânè*, part. *kânt*, *ôz* ~ *ôn* 'õõs', *lêne* 'edel', *tûl ô lêne pôn* 'tuul on edelasse pöördunud', *lês-tûl* 'edela-tuul', *sõrmè küin*, gen. *külnè* 'sõrme küüs', *mā leikka külnè* 'lõikan küüsi' (Palade külas on kuulnud ka *küüz*, nom. sg.), *māzik*, pl. *māzicvD* 'maasikas', *põzáz* 'põõsas', *āzik* ~ *õzik*, pl. *āzicvD* jne. 'varn' (< **ansikko*). **Kas** *kâz*, gen. *kânè*, part. *kāl*, *küüz*, gen. *külnè*, part. *küil*, *lân*, gen. *lânè* 'laas'. **Käi** Nõmme *kâz*, gen. *kânè*, part. *kāl*, *õzāD* 'aasad' jne. **Ena** Viiterna *küin*, gen. *külnè*, part. *kümmè küinD*, *katlo kân*, pl. *kânèD*, part. *kânD*, *lêstûl* ~ *lêne tûl* 'edela-tuul', *lêne bole lāks*, *lêne ma* 'Läänemaa'. Kolmanda isiku possessiivsufiksi jätkajana esineb *-ze* mõnes adverbis: *nimelDeze* 'nimel-dasa, nime poolest', *näülDeze* ~ *näölDeze* 'näoldasa'. *n*-i *n*-õ. vokali-seerumine *s*-i ees on nähtus, mis samuti esineb paljudes keeltes. Teatavasti leidub teda peale läänemeresoome keelte (Setälä YSÄH 360 jj-d; Kettunen LW XXXVI; Kettunen VKÄH² 92 jj. jne.) õige laialdaselt germaani keeltes (Noreen AIGr 102). Ülal-pool (19d) on kirjeldatud *n*-i kao foneetilist tagapõhja.

s-h äälikud.

58. Tabelil 57 on esitatud palatogramme **Phl** keelejuhi *s*-st ja *z*-st sõnades *āzā* 'aasa', *ozā* 'osa', *izā* 'isa', *süzl* 'süsi', *sô* 'söö'. Tabelil 58 on näidatud **Rei** *z* sõnades *izè* 'ise', *ozā* ja *süzl*. Kõik need palatogrammid kõnelevad sama keelt: alveoolide vastu moodustab keeleselja esiosa ahtuse. Toodud **Phl** palatogrammidest saab välja lugeda järgmisi üksikasju eesti *s*-i moodustamisest. Kõigepealt näeb, et *s*-i artikulaatsioonikoht muutub vokaalnaabruse järgi. Tagavokaalses ühendis on *s*-i artikulaatsioonikoht tagapoolsem, mida näeb ilmsesti sõnas *āzā*, kus artikulaatsioonikoht kipub olema prepala-taalne. Esivokaalses naabruses on *s*-i moodustuskohd eespoolsem. Sama tõsiasi võib näha **Rei** keelejuhi palatogrammidest (58). Edasi näeme, et ühenduses kõrgete vokaalidega on puudutatud kõva suu-lage suuremas ulatuses kui ühenduses madalate vokaalidega. Tabe-

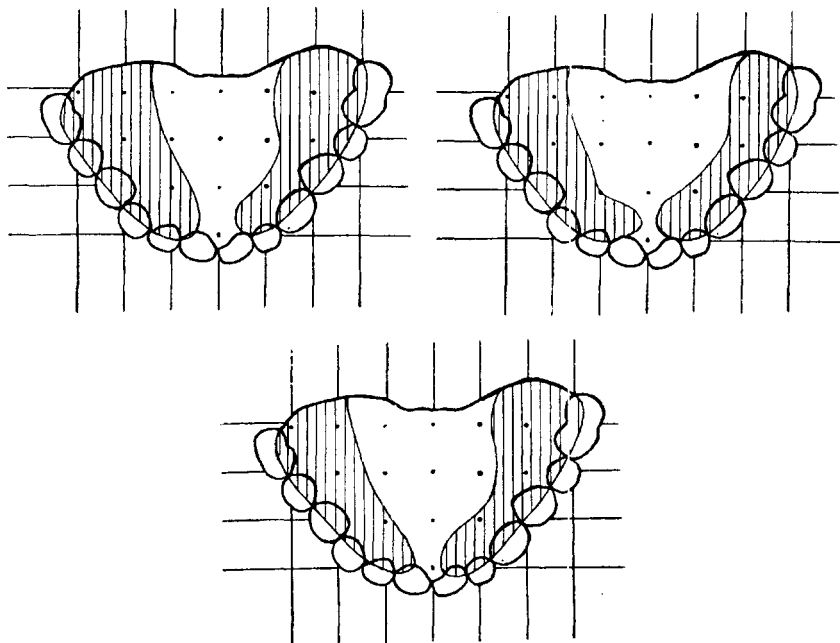
lil 59 on **Phl** keelejuhilt *šs* sõnas *kašši* ja *šs* sõnas *kašši*. Kui võrdleme nende sõnade *s*-i puudutusala näiteks tabelil 57 oleva sõna *izà* *s*-i puudutusosalaga, siis märkame, et pikemat *s*-i moodustades

Joonis 57. Palatogrammide *s*-st ja *z*-st sõnades *āzà*, *ozà*, *izà*, *sāzi* ja *sõ*.

on puudutusala natuke suurem. Sõnas *izà* on puudutatud 9,5 cm², sõnas *kašši* 12 cm² ja sõnas *kašši* samuti 12 cm². *s*-i artikuleerimisel on oluline ahtus alveoolide ja keele esiosa, nimelt koroona vahel. Ahtuses takistatakse õhuvoolu nõndapalju, et tekib hõõru-

mine — sisi. Mida kitsam on ahtus ehk kanal, kust kopsudest tulev õhuvool pääseb läbi, seda enam on selle hääliku moodustamisel kuulda sisi. Saarest TEFA 32 on öeldud eesti *s*-ist: „Pikk *s* (II-s ja III-das vältes) ei ole eesti keeles mitte nõnda terav ega energiline kui vene või saksa keeles. Ennemini võib ta pisut *sch*-le (*š*) ligineda“. Käesolevate ridade autor ei ole seda joont konstateerinud ei ühiskeeles ega hiiu murretes. Eesti *s*-i moodustusviis on nimelt just vastuoksa õige tugevasti erinev *š*-i omast. Pea-

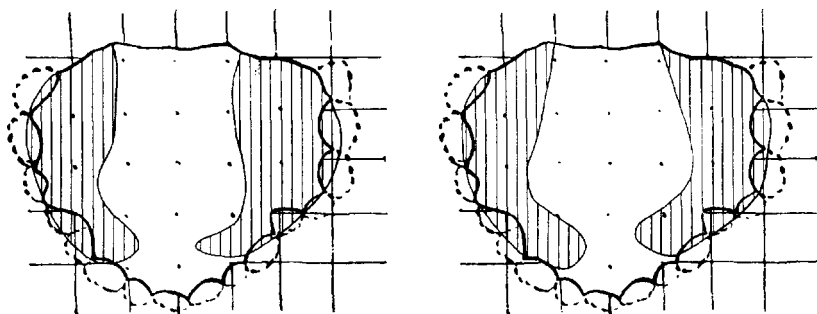

Joonis 58. Palatogrammid *z*-st sõnades *izä*, *ozä* ja *süzi*.

põhjuseks on siin see, et eesti *s*-i moodustatakse üldiselt õige esiselt. Mõne teise keele, eriti just vene *s*-st läheb meie oma selle poolest lahku, et keeleselg ei ole tõusnud eriti kõrgele ega ole ahtus seega väga kitsas.

Allpool näiteid esitades on *s*-i tähistamiseks kasutatud kaht märki: *z* ja *s*. Eesti keele *s* on teatavasti samades kvantiteedi-, sonoriteedi- ja intensiteedisuhetes kui *k*, *p*, *t*. Mida lühem on häälik, seda vähema intensiteediga ta on moodustatud. Intensiteet ja sonoriteet on klusiilide ja *s*-i artikuleerimisel vastuproportsionaalsed: mida lühem on häälik, seda helilisem ta on. Allakirjutanu on

näidanud EK 1933, 73 jj-d ja 170 jj-d, et absoluutses alguses ja lõpus on niihästi leenis- kui ka fortisklusiilid helitud. Intervokaalselt ja mujal helilises naabruses on fortisklusiil osalt ka heliline, kuid helilisus on siiski nõnda väike, et niisugust klusiili võib pidada helituks. Leenisklusiil on intervokaalses asendis või vokaali ja helilise konsonandi vahel vägagi heliline. Helilisus on aga õige kõikuv. See võib olla 0—10, s. o. kõigutakse absoluutse helituse ja absoluutse helilisuse vahel. Kõikuvuse põhjusteks võivad olla individuaalne hääldus, lause rõhuolud, eelneva vokaali kvantiteet jne. Üldisemaid põhjusi on aga see, et mida kaugemal pearõhust aset-

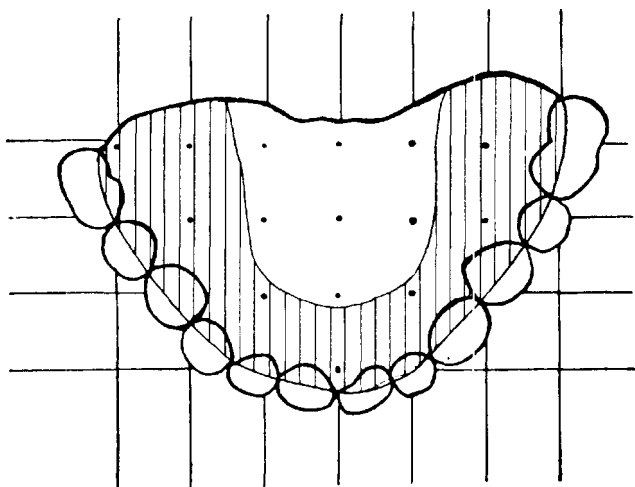

Joonis 59. Palatogammid *ss-st* sõnades *kašši* ja *kašsi*.

seb leenisklusiil seda helilisem ta on. Kolmandas, neljandas jne. silbis võib täiesti eestipäraselt hääldavail isikuil esineda üksnes helilisi leeniseid. Allakirjutanu katsed eesti ühiskeeles ja hiiu murrete *s-i* kohta on andnud tulemusi, mis on võrdsed klusiilide kohta käivate andmetega. Sõnaalgune ja sõnalõpune *s* on normaalselt täiesti helitud. *šs*, *ss* ja *šš* on intervokaalselt vähe helilised. Helilisus kõigub 0 ja 5 vahel. Intervokaalsel lühikesel *s-l* on helilisus 0—10. Kõige harilikum helilisus on umbes 5. Seega on see *s* poolheliline ehk poolhelitu häälik, samuti nagu eesti *b*, *d*, *g* on poolhelilised ehk poolhelitud. Sellepärast on käesolevas töös tähistatud seda poolhelilist *s-i* erilise *z*-märgiga. Mainitagu siinkohal, et Wiedemann eritleb oma teostes targu *z-d* ja *s-i*. Esimese märgiks on tal *z*. Ka Hurt on leidnud vajalikuks leenis-*s-i* tähistada *z*-ga. Kummagi *s*-tüübi eristamiseks võetakse siin tarvitusele samad terminid, mida tarvitatakse klusiilidest, nimelt fortis ja leenis, sest nende peavaheks on häälduse intensiivsus. Sõnalõpus on lühike *s* täiesti helitu, kuid kõrv eraldab siiski teda sõna alguses olevast. Esimene

neist on vähema intensiivsusega ja teine suuremaga. Seepärast siis on sõnas sõz 'soos' võetud tarvitusele mõlemad märgid (vt. ÕEST XXX, 65 jj-d). Meile enam tuntud võõrkeelis on s-i artikuleerimisviisid tunduvalt teistsugused. Vt. selle kohta Jespersen LPh 33 jj., 132 jj., 83 jj., Äimä YFOK 118 jj., Bogoroditski ФРЯ 136 jj-d, Grammont TPh 58 jj., Panconcelli-Calzia EPhA 78 jj-d, Gutzmann PhStSp 183.

Normaalselt moodustatud s-i kõrval kuuleb eesti ühiskeeles ja ka hiiu murdes nn. pudikeelset s-i ehk sigmatismi. Eesti keeles

Joonis 60. Palatogramm sigmaatiliseist *z*-st sõnas *izä*.

esinev sigmatism avaldub selles, et alveolaarselt ei ole ahtust, kanalikest, vaid keele esiosa on surutud vastu ülemisi hambaid (postdentaalne sigmatism) või hammaste vahele (interdentaalne sigmatism). Õhuvoolu läbipääsuks on jäänud ahtus keeleelja esiosa ja hammaste vahele või üksnes need loomulikud praod, mis on üksikute ülemiste hammaste vahel. Seega hääldatakse tegelikult inglise keelest hästi tuntud *th* (*thick, tooth*). Sigmaatiline *s* on eesti keeles levinud rohkem, kui võiks arvata ilma vastavate tähelepanekuteta. Ka Hiiumaal on eriti laste seas pudikeelsus võrdlemisi tavaline hääldusviga. Ka Rei katsealune, kellelt on tehtud palatogramme, kaldus vahel sigmatismi, nagu osutab palatogramm 60 sõnast *izä*. Näeme tüüpilist *t* palatogrammi. Artikuleerides on vaid dentaalse sulu asemel olnud samakohaline ahtus.

Leenis-z.

59. a. Ülalpool (58) kirjeldatud z-i kohta järgnegu mõni näide: **Phl** *kālüz* 'kaelus', *kõērāz* 'isane kanep', *raññi rūñnüz* 'rangirinnus', *lizi* (dpl) 'lähedal', *vazāk kazi* 'vasak käsi', *varēzad* 'varesed', *nañtūze* 'natuke, vähe', *sukkā. pōizēl kaimv* 'sukis (ilma saabasteta) käima', *āi ozā.* 'ei oska', *rōzā pīmāst* 'rõõsast piimast', *jōzeļtēdi* 'jahvatati', *tuřzā. D* (nom. *turs*) 'tursad', *kozlāz* (pl. *košļvd*) 'koskel', *ezmassā* 'esmaspäev'. **Kas** *püzūt* 'vähe, pisut', *mā. lazē* 'lasen', *ajō-kōiz* 'köis võrgujäda otsas vastu laeva', *lāznā. D* 'labidad', *ūhedeize pēle* 'üksteise järele, vahet pidamata', *ūznā.* 'üsna'. **Kāi** Villemi *jāhiv allēz* 'jäid alles', *ūlēze* 'üles', *kūzē. D* (nom. *kāšk*) 'kuusk', *izū pilē* 'piksepilv', *taēvā. z eļlē. B* 'virmalised vehklevad'; Luguse *rōz* pl. *rōziv* 'toalill, aialill', *vihāz* 'kihv', *āļjā-trāzō* 'käterätik', *vařz* 'vars'. **Ema** Viiterna *varēz* gen. *varēze* 'vares; riistapuu, millega aetakse kangast sukka', *teizē pivi* ~ *teizē. Bidi* 'teistpidi', *razvāne* 'rasvane', *kazū. B* 'kasvab'. **Rei** Pihla *vařzik* pl. *vařzigad* 'angervaks', *pōřzāz* gen. *pōřzv* 'põrsas'; Rootsiküla *sē* *ōppez meiv* 'see õpetas meid', *tappūz* 'tapmine'. Lõpuks esitatagu mõni sandhinäide, kus algupäraselt sõnaalguline *s > z*: *jōzuz* 'jõesuus' (ka kohanimi), *kōřgazarā* 'Kõrgesaare' jne. Hiiu murretel on eriline tendents üldistada -ez-lõppu. Esitatagu siinkohal mõni näide: **Phl** Sääre *tūmēz* gen. *tūmē* 'tuum', *kivēz* gen. *kivē* 'kiivitaja', *sēnēz* gen. *sēnā* ~ *sēne* 'seen', *kōērabutkēz* gen. *kōērabutkā* 'koerputk', *hāītsēz* gen. *hāītsā* 'kakar' (~ Wiedemann EWb *ātse, ätses, ärtse, ärtses* 'wilde Kamille'), *sōrmēz* gen. *sōrmā* 'ninasõõre', *kōmēz* gen. *kōmā* 'kööme'; Vārsu *taļlēz* 'tall'. **Kas** *tūmēz* 'tuum', *pāhēz* gen. *pāhka* 'pähkel', *añjōēz* gen. *añgā* 'lumehang', *putkēz* gen. *putkā* 'putk'. **Kāi** Villemi *kēvēz* gen. *kēve* ~ *kēvā* 'kääv, pool', *ōļjēz* gen. *ōļdā* 'õis'; Luguse *ōļtsēz* gen. *ōļtsā* 'õis'. **Ema** Viiterna *kūtkēz* gen. *kūtme* ~ *kūtma* 'kütke', *nīškēz* gen. *nīškā* 'puukäsn, töötlemata tael (*taēlā* ~ *tālā* jne. *tūk* on tulelöömiseks valmistatud tael)'. **Rei** Kidaste *leļgēz* gen. *leļkke* 'kaalikas', *vērē* gen. *vērvē* 'äär, veer, ääris' jne. Wiedemann EWb tunneb Hiiumaalt *taimes* 'taim', *oimes* 'oim', *pilwēs* 'pilv'. Vähemas ulatuses kohtab ka lõpu -az (< -as, < -ās) levimist: **Phl** Nõmba *tōllāz* gen. *tōļļv* 'töld'; Sääre *liñnū tīvā. z* gen. *tīv. B* 'tiib'; Kuri *nūā. terā. z* 'noa tera', *nōļā. z* gen. *nōļtts. B* 'nõel', *tōļlā. z* gen. *tōļdv* 'töld'. **Ema** Viiterna *kukkē* *ařjāz on kukkē pēz* 'kuke hari on kuke peas'. **Rei** Pihla *tagumēne* *vōllāz* 'võll kangaspuudel, millel on lõim', *pōlāz* gen. *pōlv* 'pool, kääv' (uuem sõna,

vanem on *käv̄ez*). Toodud näited on enam-vähem üldhiulised. Lõppude *-es* ja *-as* levimine on omane ka Saaremaa murretele ja Loo-de-Eestile. Hiiu murretes ei ole just vastuoksa *-as* lõpp omane algupärastes *-ikka-*, *-ikkä-lõpulistes* sõnades ja mujalgi teise silbi järel (*māzīk* 'maasikas', *labīk* 'labidas', *kunīk* ~ *kunīng* 'kuningas').

b. Käänetest, kus esineb *z*, kohtab kõigepealt inessiivi. Siin torkab silma tugeva astme esinemine, mida teatavasti võid kuulda õige laialt põhja-eesti keelealal (Kettunen EKÄH 95). **Phl** Nõmba *üks kaks häv̄p̄z* 'ühe-, kahekaupa', *selv̄p̄z* 'seljas', *vaz̄ac̄os* *kül̄ḡaz* 'vasakus küljes'; Sääre *mul̄v̄p̄z* 'mullas', *näl̄v̄p̄z* 'näljas', *kok̄p̄z* 'heinasaos', *uks̄s̄ed luk̄k̄ez* 'uksed lukkus', *kēh̄el̄goñv̄p̄z* 'kihelkonnas', *lēnt̄az* 'lehes, ajalehes', *mer̄ pōh̄j̄p̄z*, *ōūw̄ez* 'õues', *ērez* 'ääres', *koš̄j̄p̄z*; samas on tarvitatud nõrka astet: *lēh̄ez* 'lehes', *üks-h̄v̄v̄az* 'ükshaaval', *em̄ h̄j̄ jūr̄ez* 'tädi juures', *pōūw̄ez* 'põues', *nōr̄es* *pōlv̄az* 'noores põlves', *tōāz* 'toas', *sōāz* 'sõjas', *pōēāz* 'pojas'; Kuri *hām̄marikk̄oz* 'hāmaras'; Keremaa *ūh̄ez* *kūz* 'samas kuus, ühe kuuga', *ōūw̄ez* 'õues', *oits̄v̄z* 'otsas', *kerkk̄uz* 'kirikus'. **Kāi** Villemi *taŗ̄c̄ā jūr̄ez* 'targa juures', *pū jūr̄ez* 'puu juure sees', *kōh̄āz* 'kohas'; Nõmme *kōl̄ez* 'koolis', *ōūw̄ez* 'õues'; Luguse *pōnk̄oz* 'põhus', *uk̄k̄v̄z* 'otsas, hukkas, rikki'. **Em̄a** Viiterna *sant̄t̄es* *tuj̄ōz* 'halvas tujus', *met̄sv̄z* 'metsas', *nurkk̄v̄z* 'nurgas', *pōēāz* 'pojas', *aēcv̄z* 'ajas' (näit. *sōā aēcv̄z* 'sõja ajal'), *vāl̄j̄v̄z* 'väljas'. **Rei** Pihla *kūlḡaz* 'küljes', *kuŗ̄duz* 'voldis'; Rootsiküla *mei k̄āiz̄ime ēšt̄i kēl̄ez lēriz* 'käisime eesti keeles leeris', *pōlv̄ōz* *ruķ̄ō leikk̄v̄m̄v̄z* 'põllul rukist lõikamas', *nōr̄es* *kūz*. Hiiu murretes on siis tugevaastmeline inessiiv üldine kõikjal seal, kus võib esineda tugeva ja nõrga astme vaheldust. Et mõnes sõnas siiski võib kohata nõrka astet (*jūr̄ez*, *h̄v̄v̄az*) seletub osalt sellega, et need sõnad hääldatakse ikka rõhutult, peaaegu nagu eelneva sõna järgosisena. Et tugevaastmelist inessiivi ei kohta kahesilbistes sõnades, kus esineb klusiili kadu (*tōāz*, *s̄j̄āz*, *k̄ēz*) ja üksikuis muis sõnus, võib seletada ehk mitmesuguste analoogiatega. Peamiseks mõjustajaks on võinud olla teised lokaalkaasused, mis esinevad nõrgal astmel. Osalt on ka ühiskeel avaldanud oma mõju. — Tugev aste eeldab, et hiiu (ja muude põhja-eesti murrete) inessiivilõpp lähtub lühikesest *s*-st < *-sa*, *-sä*. Seda oletust toetab *siin*-sõna vaste, mis kõige vanematel inimestel on *tāzā* (< **tāsā*) Hiiumaal ning lähedalolevais Saaremaa ja Muhu murdeis. Peale vadja keele (Kettunen VKÄH² 76 jj.) tunnevad lühikese *-s*-list inessiivi ka soome murded (vt. muuseas Kettunen SM II 10 jj.; Setälä YSÄH 410 jj-d; Rapola SKH 190 jj-d). —

Hiiu rahvalauludes esineb peale selle *kuzà*: *kuzà verigõn vôi veitã_D*? 'kus verikonn või võtad?' (**Kas**).

Tugevaastmelise inessiivi ja illatiivi tõttu on **Rei**-s, **Ema**-s ja **Käi**-s ka elatiiv muutunud tugevaastmeliseks: **Rei** *loüttvst* 'laudast', *meitvst* 'metsast', *tõdã põdist* 'tuuakse poest'. **Ema** *tulè nurkkvst väljv* 'tule nurgast välja', *õuwest* 'õuest'. **Käi** *kõlèst* 'koolist', *selõpst* 'seljast', *ühèst õitvst* 'ühest otsast'. See nähtus on kohati levimas ka **Phl** piiridesse. Nõmba külas, kust käib läbi emastlaste ja käinlaste tee Kärkla linna, võib nõrga astme kõrval kuulda ka *lõõqvst* 'lõngast', *vaèvpst* 'vaevast' jne.

c. Illatiivitunnuse -sse vaste on hiiu murretes kahesugune. Saare idapoolses osas on -ze, -zã, läänes on -sse, -ssã: **Phl** *lãin tülìze* 'lâinud tülli', *külãze* 'külasse, külla', *talùze* 'talusse', *ladèze* 'lademesse', *pezã,ðeze* 'pesadesse', *ligùze* 'likku', *rõmãndõzã* 'raamatusse'. **Kas** *verèze* 'verre', *külãze* 'külasse', *tarãze* 'karjaaeda'. Selle kõrval võib vanemaltki põlvelt kuulda ka *külãssã*, *tarãssã*, *pezãssã* 'pessa', *kohtõssã* 'kohtusse', *perèssã* *tullè jüre inimeizi* 'peresse tuli juurde inimesi', mis on noorem, sissetungiv esindus. **Käi** *torùze* 'torru', NB. ka *ülèze* 'üles', *perèze*, kuid selle kõrval ka *külãssã*, *talùssã*. **Ema**-s on üldine -sse, -ssã: *põðelèsse* 'pudelisse', *sãrè sadamassã* 'Suursadamasse', *maèassẽ* 'majja', *künasse* 'künasse'. **Rei**-s kui vanamoelisema keelega kihelkonnas on *talùze*, *perèze*, *püùze* 'peosse', *külãze*. Mitmes eri kohas on võimalik olnud tähele panna sama tõsiasja, mida võis konstateerida klusiilidest, et pearõhulise silbi vokaali järel eelistatakse kvantiteedilt pikemat konsonanti. Nõnda siis võib isik, kellel on harilikuks illatiivilõpuks -ze, öelda siiski *püüssã ~ pöössã* 'peosse, pihku' (**Kas**), *tã-mãsse*, '«tahamaasse», s. o. Ameerikasse' (**Rei**) jne. Üldiselt võib kõnesolevast illatiivilõpust öelda, et algselt on -sse olnud omane **Ema**-le, kust ta on praegu levimas ida poole. Levimiseks aitab kaasa muidugi ka ühiskeel. Lõpuks tuleb mainida, et kõikjal võib isikuti või lauserõhust ja sandhinõuetest olenevalt kuulda ka ilma vokaalita illatiivi lõppu: *tulì ~ tullè külãz ~ külãz* 'tuli külla', *lãks maèãz ~ maèãz* 'läks majja' jne. või *külãs*, *maèãs* jne. **Ema**-ss-line esindus ei ole kuidagi ootuspärane, sest selle kihelkonna lähima naabrusse mured tunnevad üksnes lühikesel konsonandiga illatiivi: **Mus** *jäüse* 'jaosse', *püüse* 'pihku' (MT 109, 4); **Krj** *merèze*, *majãze*, *ülèze* (Mt 148, 14 jj-d); **Põi** *sülèsã* 'sülle' (MT 231, 1); **Vii** *kajüsã* 'kaevu' (MT 235, 8); **Muh** *pezãze*, *majãze* (MT 233, 3, 27) jne. **Mus**-s tuntakse ka vokaalitut illatiivi, mis lõpeb samuti pool-

pika -š-iga, nagu **Ema**-gi lühem illatiivilõpp, näit. *savamaš* (MT 109, 5). **Ema** praegusest illatiivilõpust võib arvata, et see on edasiareng lühemast lõpust: -š > -sse ~ -ssa. Seega oleks lõppvokaal tagasi tulnud sõnasse naabermurrete ja osalt ka ühiskeelee mõjul.

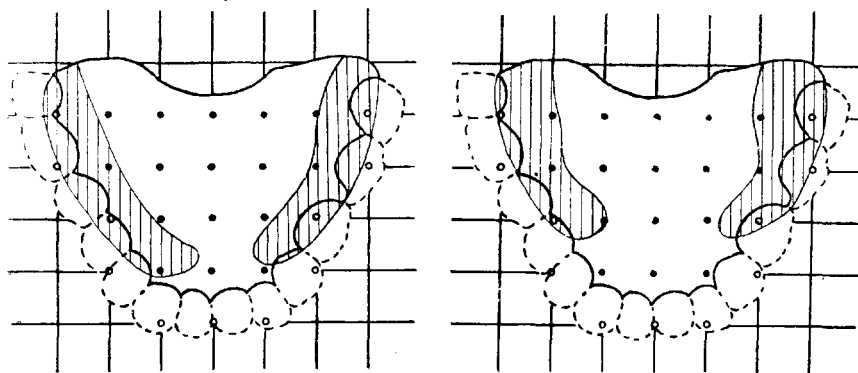
Fortis-s.

60. Lühike, poolpikk, pikk ja nn. geminaatne *s* esinevad samadel eeldustel nagu juba kirjeldatud klusiilid. **Phl** Sääre *lihã-vp̃st kazũb* 'kasvab lihavalt', *kẽdãst* 'keda' (küsivalt), *tarvĩst* 'tarvis', *segã_mest* 'segamini', *kõhulẽstẽ mãz* 'kõhuli maas', *veñnastã lap̃psẽd* 'vennaste lapsed', *tãspĩdẽ* 'tagurpidi', (*ãi*) *kušsp* 'ei kuskil', *ezmašsã* 'esmaspäev' (mille lähim lähtekoht on **ezmaspẽ*, mis kuju tunnevadki lähedalseisvad murded, vt. Saareste EMA I, kaart 28), *neljašsã* 'neljapäev' (< **neljaspẽ* << **neljäspãivã*), *teĩssẽnã* 'teispäev' (< **teĩšpẽnẽ* << **teispãivãinen*), *vašk* 'vask', *pašm* (*kũskũm-mẽnõ lõõgp ã pašm*), *sĩssã* 'sisse', *pešsẽ* 'pesi', NB. *turs* pl. part. *turssẽ* 'tursk', *kĩš* part. *kĩšsp* 'kiisk', *lašmõ* 'laskma', *paĩšsẽdõp̃* 'paistetab', *sĩv* pl. *sĩvẽd* 'tiib' (harilikum vaste on *tĩvã,z*), *stũĩrĩ-galã* 'accipenser sturis' = *stũĩr* gen. *stũĩrĩ*. **Kas** *jõnĩspũ* 'aiateivas', *maĩrãskẽ* 'marrasnahk', *ma lašsẽ lehmã sõmõ* 'lasksin lehma sööma', *nobẽstẽ* 'nobedasti', *lap̃psẽd lašvat kõlgõgp aĩgã ot̃tsãst mahã* 'lapsed lasevad kelguga hange otsast alla', *tũlĩspãš* 'tuulispask'. **Kãi** Nõmme *kaĩgãst* 'kangesti, väga', *laĩmbrẽst* 'lepatriinu', *tubã_gõp-us* 'tubakatopp, mis pannakse imemiseks põske', *ũhĩskõbu mĩhẽd* 'Kurista meeste sõimunimi', *lašmõ* 'laskma'. **Ema** Viiterna *mĩš* gen. *mĩšsĩ* 'kampsun', *ãš* gen. *ãšsĩ* 'onn, osm', *alnũst* 'ainult'. **Rei** Rootsiküla *eĩ oškõ mĩltã* 'ei oska mitte', *tap̃pũst* '(looma-)tapmist', *koũš* part. *koũssi* 'kauss'. Tähelepandav on sõna *kaš* 'ka' (< **kan-sak*), kus vanemal põlvel on -s alles kogu Hiiumaal, näit. **Phl** *mã_bole kaš nãĩn* 'ma ei ole ka näinud (ei näinud ka)', *kaš_sã tulõt kaš* 'kas tuled ka?'. Hiiu murretes on sõnu, kus ühiskeelee -z- asemel on geminaat -šs-: *tušsã_nẽ* ~ *tušsãnẽ* 'tusane', *vašsãk* ~ *vašsãkẽ*. Siia kuulub ka kolmapäeva nimetas *kešsĩk* ~ *kešsĩgõ* ~ *kešsĩkkõ* (kaks viimast kuju on algselt essiivid; õige sageli esinevad nädalapäevade nimed just essiivis: *kešsĩgõ* 'kolmapäeval') < **kes-γĩkko*. Sellepärast ootaks **kezĩk*. Vormid -šs-ga on usutavasti laenud Saaremaalt, kus esineb üldiselt *vašsãk*, *kešsĩk* jne. Hiiu murretele lähedase **Mus** kohta vt. EKA 324, 26 jj. — Laensõnades asendatakse š enamasti -ss-iga, sest intervokaalselt on eesti ühiskeeles š ikka

geminaadina (*tuššica*, *tušši*, *affištšiv*). Seega siis on hiiu murretes *maššin* ~ *maššin̩* 'masin' (< *maššin*). Kui laensõnas on pearõhk teisel silbil, siis võib tähele panna, et eesti keeles on pearõhk kantud esimesele silbile ja esimese ja teise silbi vahel olev konsonant on pikenenud, näit. *pišsukkar* gen. *pišsukre* 'tollirevident' < saksa *Besücher*, *meššan-puri* < saksa *Mesänseger*, *kašsàk* ~ *kašsàk* 'kasa-kas' < vene *козак*.

š.

61. a. Ühenduses alveolaarse ahtushääliku *s*-ga tuleb peatuda ka š-l. Eesti ühiskeeles on see häälik saanud fonoloogiliselt oma-seks paljude laensõnade kaudu, ent ka murretes pole ta enam täiesti tundmatu, kõnelemata leivu murdest ja mõnest setu all-murdest, kus algupärane *s* > š mõningatel juhtudel. Hiiu noorema

Joonis 61. Palatogramm ühiskeelee *z*-st ühendis *azš* (vasakul) ja *š*-st ühendis *ašš* (paremal).

põlve keeles kuuleb š-i sõnades, nagu *šik* 'tore, hästirõivastatud', *iššijaz* 'ishias', *maššin* 'masin', *iššinär* 'insener', *šurnâl* 'žurnaal' jne. Vanemal põlvel on neil juhtudel ikka *s*, kui see sugupõlv üldse tunneb niisuguseid sõnu, kus š võiks esineda. Hiiu murrete š-i kohta allakirjutanul ei ole katselisfoneetilisi vaatlusi, kuid subjektiivsel vaatlusel on võidud konstateerida, et hiiu ja ühiskeelee š-i moodustamine on sarnane. Tabelil 61 esineb vasakul ühiskeelee *z* ühendis *azš*, paremal pool on š ühendis *ašš*. Nagu näeb *z*-i palatogrammist, ei ole hiiu murrete ja ühiskeelee artikulatsiooni koha ja viisi vahel mingisugust silmatorkavat erinevust (vt. tabel 57 ja 58). š-i palatogramm on aga *z*-i omast tunduvalt lahkuminev.

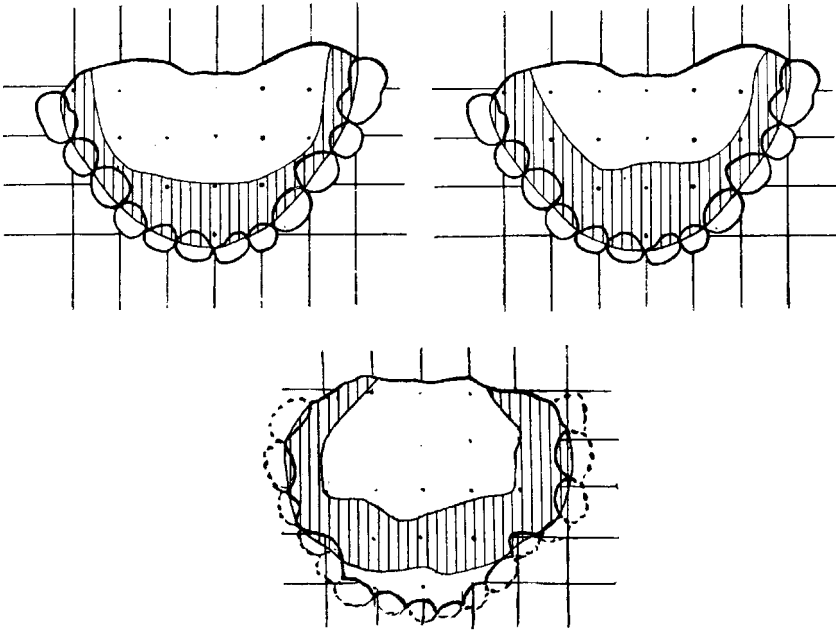
š-i artikuleerides on nimelt keel tõmbunud tahapoole, nõnda et spirantsust iseloomustav ahtus moodustub täiesti prepalataalselt. Eesti s-i artikuleerides ei liigu keel märgatavalt ei ette- ega tahapoole, vaid tõuseb indiferentsest jõudeasendist otse ülespoole. š-i artikuleerimisel ei ole peale selle ahtus kunagi nõnda kitsas nagu s-i puhul. Suuartikulationi kõrval on eritlejaks veel huulteartikulation. š-i moodustades on huuled lükkunud ettepoole ning kergesti ümmardunud. s-i artikuleerides oleneb huulte asend naabruses olevaist vokaalidest. Eestlane on š-i häälduse saanud kõigepealt just sakslaste ja venelaste käest. Sellepärast on loomulik, et meie š-i moodustamine peab olema sarnane saksa ja vene š-i moodustamisega. Kuigi võiks arvata, et saksa keel, millel on olnud suur häälduslik mõju eesti keelele, oleks olnud pea-eeskujuks š-i artikulationi õppimisel, näeb siiski, et eesti š ja vene š on niihästi oraalse kui ka labiaalse artikulationi poolest lähedasemad. See tõsiasi võib oleneda juhuslikkusest, kuid ei tohi ka unustada, et laiad rahvahulgad on saanud š-i hääldusega tuttavaks ikkagi vene keele kaudu (Viëtor EPh 224 jj-d; Gutzmann PhStSp 196 jj.; Bogoroditski ФРЯ 139 jj.). — š-i helilist vastet ž-i ei ole allakirjutanu kuulnud hiu murretes.

b. Kui Hiiu noorem põlv tarvitab *tš*-afrikaati, on kogu afrikaat prepalataalne, nagu ühiskeeleski. Juba *t-d* artikuleerima hakates tõmbub keel tahapoole, nõnda et moodustatakse alveolaar-prepalataalne klusiil.

l-häälikud.

62. Kodavere murde kohta käivas foneetilises sissejuhatuses ütleb Kettunen: „Das kodaferische wie überhaupt das nordestnische *l* macht — sogar im vergleich mit dem ostsuomischen *l* — einen sehr hellen eindruck auf das ohr. Diesem akustischen eindruck entspricht auch die artikulatorische beschaffenheit des konsonanten. Die seitenöffnungen sind ausserordentlich schmal, wie das auch experimentell bekräftigt wird: der zungenrücken ist so hoch gehoben, dass seine ränder wenigstens den grössten teil des harten gaumens neben den zahnreihen berühren. Das vordere artikulationsgebiet, das des zungenblattes, fällt auf die mittleren oder hinteren alveolen“ (lk. 6). Kettuse otsused Kodavere *l*-st kehtivad ka eesti ühiskeele ning hiu murrete vaste kohta. Enam-vähem üldestiliselt moodustatakse *l* õige kõrge keeleselja asendiga. Keeleselja esiosa tõus võib isikuti olla erinev.

Tabelil 62 on kahel esimesel palatogrammil **Roi** keelejuhi *l*-i artikulatsioonikoht, mis on postdentaalne. Postdentaalne ja prealveolaarne *l* on haruldasemad. Tavalisemalt on keeleots surutud vastu alveoolide taguosa või prepalaatumit ning kogu keel on tõmbunud tugevasti tahapoole. Tagapoolsemat *l*-i esindab **Phl** keelejuhi hääldususus (tabel 62, palat. 3). Vt. ka pilti 63, kus on näha keele

Joonis 62. Palatogramme *l*-st.

tahapooletõmbumine ja keeleotsa suundumine alveoolide poole. Niihästi hiiu murretes kui ka ühiskeeles võib kombinatoorselt kuulda ka vene π -le lähedast häälikut, seda nimelt siis, kui *l* on kahe *u* vahel: *kulüb*, *ulümp* 'uluma'. *u*-d artikuleerides on keeleselja taguosa suunatud veelumi poole ning keeleselg on tõusnud õige kõrgele. Keeleselja tõus säilib ka siis, kui kahe *u* vahel artikuleeritakse *l*-i, nõnda et *l*-l on kaks lingvaalset artikulatsioonikohta. Kahe tõusu vahele jääb lohk, mis on tüüpiline nn. vene π -i artikuleerides (Bogoroditski ФРЯ 141 jj-d, tabel 62). Vene π -st läheb eesti *u*-de vaheline *l* selle poolest lahku, et keeleots on eesti keeles enamasti alveolaarselt või prepalataalselt, kuid vene keeles on eespoolne artikulatsioon normaalselt postdentaalne.

Normaalselt on hiiu (ja üldse eesti) *l* ikka bilateraalne, s. o. õhukanalid on mõlema ülemise hammasterea ja keele vahel. Isikuti võib esineda ka monolateraalne *l*, millel on vaid üks õhukanal emmal-kummal poolel. Üsna sageli kohtab niisugust artikuleerimisviisi, et ühel pool on kanal laiem ja teisel ahtam. Akustiline mulje eri lateraalsusega *l*-idest on enam-vähem sama.

Gutzmann PhStSp 197 jj. on öelnud saksa *l*-st: et „Unser deutsches *l* gehört seinem Klange nach überhaupt nicht zu den

Pilt 63. Keelotsa asend
l-i moodustamisel.

Konsonanten, wie wir das auch schon früher auseinandergesetzt haben. Wir hören bei dem *l* in der Tat keine Spur von irgend einem Reibgeräusch und keine Spur von irgendwelchem Geräusch überhaupt“. Seepärast ütleb autor, et tema tarvitab ainult puhtgrammatilistel põhjustel sellegi hääliku kohta nimetust konsonant. Eesti keeles on *l*-i artikuleerides keel tõusnud enam kui saksa keeles või mõnes teises keeles, nagu on l. c. konstateerinud juba Kettunen. Selle tõttu on kahel pool vastu ülemisi hambaid olevad õhukanalid väga ahtad, nii et kanalitest läbivoolav õhk on küllaltki takistatud. Paljagi kõrvaga võib isikuti või kombinatoorselt kuulda nõrka kahinat, mis käib *l*-ga kaasas (vt. ka

Stumpf SpL 120 jj-d). Eesti *l*-i kõrgemat artikulatsiooni põhjustab keele üldine tahapoole tõmbumine. Harilikult on hiiu *l* heliline, aga sõna alguses ja helitus naabruses võib kohata ka poolhelitut või täiesti helitut *l*-i. Selle kohta vt. erilist peatükki (74a).

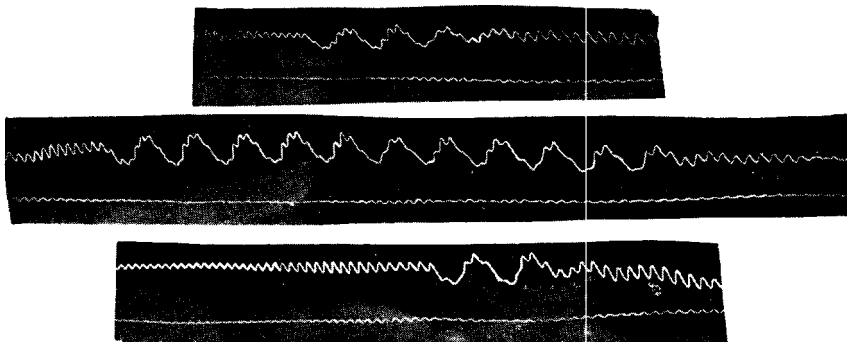
Hiiu murrete *l*-i esindus on üldjoontes sarnane ühiskeelee ja põhja-eesti murrete omaga, nagu osutavad järgnevad näited (vt. ka Kettunen EKÄH 110 jj-d.). *Phl* Nõmba *perè perèld* 'pereperelt', *ezmälnd* 'esiteks', *talluttvz* 'tallutas', *on aläl* 'on alles'; Palade *keldr* 'kelder', *talèttvz* 'vallavanem', *säppv tal* 'saapatald', *tulè valül* 'tulest valge, tuld täis'; Sääre *mullik* 'mullikas', *vaštald* 'järjesti', *tihèld* 'tihedasti', *haügülvz* 'noomis', *põld ~ peld* 'põld', *naljp* 'nalja', *pêleino* 'vanaaegne loor, mis kattis pulmas pruudi pead', *vallimp* 'valima', *vallvpp* 'valivad', *tal lèn* 'Tallinn', *illhge tül* 'hoo-kaupa puhuv tuul', *lèp* 'lipp', *kolì ~ kol* gen. *kolli* 'scrotum', *talü-*

õpmp ~ *tallõõpmp* 'tallutama'; Kuri *jõhvigõl* 'jõhvikail, jõhvikaid korjamas', *sē polē munēn nādā.l kahēl* 'see kana pole munenud kahel nädalal', *kuī zā nōrēlv va.ēvp nēv, siz magā.v vanālv pēhmā sāññi bēl* (vanasõna). **Kas** *lazì-aūk* 'auk jääs, kust noot sisse lastakse', *nainē on jällā lõttõzaz* 'naine on jälle rase'. **Käi** Villemi *iolāst* 'hiidlased, hiidlast', *tol* gen. *tolli* 'tatt'; Nõmme *vallalēzlina* 'vanaaegne valge pealina', *tihēlvē* 'tihedasti', *māleize kašk* 'nõrgus okstega kask', *levā. lašN* 'leivalabidas', *lāmme leib* 'soe leib'. **Ema** Viiterna *lāppselene perē* 'lapserikas pere', *leiōõõpmp* 'lõigutama', *ligē* 'pori', *al* 'hall', *muñrēldi toimne* 'toimne riie, kus kolm lõmkoõõv on ühtē pidi ja kolm lõmkoõõv teizē pidi'. **Rei** Rootsiküla *lõmā kel* 'kiriku kell', *lāk* gen. *lākkū* 'luht', *liñouz* 'lontis', *uñkūt oli laiālō* 'uhkust oli laialt', *mullik-mari* 'muulukas'. Et *l-i* ja *r-i* artikulaatsioonikohad on enam-vähem samad, siis esineb eesti keele alal näiteid selle kohta, kuidas *l* ja *r* võivad vahelduda. Osa vaheldusi on nn. dissimilatoorsed, s. o. püütakse vältida samas sõnas sama hääliku mitmekordset esinemist sel teel, et kohati asendatakse *l* *r*-iga või vastupidi. Üldhiuliselt on *haul* gen. *haulū* (**Phl**) ~ *aul* gen. *aulū* 'aur', *nēlugeine* ~ *nēlugeñā* jne. *nēlugeist* 'neer', *kārñel* ~ *kārñal* 'aednik', *korttel* ~ *korttal* 'korter', *āmbrēk* ~ *āmbrīk* gen. *āmbrīō* ~ *āmbrīg* 'āmblik', *višpar* ~ *višpr* gen. *višprē* 'vispel'. **Rei**-s esineb kõrvu *tohlēv* ja *tohrēv* 'kartulid'. Pandagu veel tähele **Phl** Sääre *paralaiikka* 'balalaika'; Keremaa *palbariltsid* (< saksa *Berberitze*) 'berberis vulgaris'; Aruküla *kikkēl* ~ *kikkal* gen. *kikkē* 'kiiker'; Sääre *pärmutr* 'pärlmutter'; Kuri *malkkaronēv* 'makaronid', kus on nähtavasti ka rahvaetümoloogia etendanud oma osa, toetudes sõnale *malk*. Wiedemann EWb tunneb Hiiumaa sõnana *ledr* gen. *ledri* 'Leiter'. Allakirjutanu on kuulnud üksnes *reðēl* gen. *reollē*.

r-häälikud.

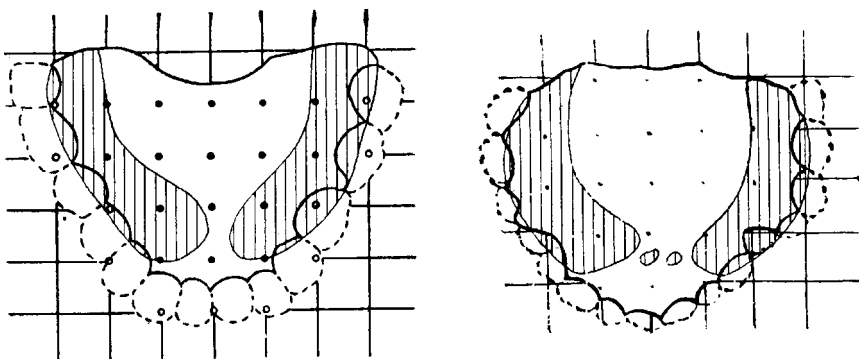
63. Hiiu murrete ja üldse eesti *r-i* moodustatakse nõnda, et keeleots lükatakse vastu alveoolide taguosa või prepalaatumi esiosa. Keeleselg ise on natuke lohus. Keeleotsa lükkumisega vastu alveoole või prepalaatumit ja sealt tagasitõmbumisega tekkivaid vibratsioone on eesti keeles suhteliselt vähe. Seepärast jätab eesti *r* mannetu mulje, võrreldes vene, saksa või soome *r*-ga (Bogoroditski ФРМ (140 jj. ja tabel 62; Viëtor EPh 254 jj-d, Gutzmann PhSpSt 198 jj., Äimä YFOK 121 jj.). Pildil 64 näeb kümograafi abil hangitud suukurve **Phl** sõnadest *terā* 'tera', *meñrā*

'merre' ja *kêrimv* 'käärima'. Lühikest intervokaalset *r*-i (sõnas *terà*) artikuleerides on vibratsioone olnud 3. Kui lühikese *r*-i eel on pikk vokaalaines, on *r* lühem ja ühtlasi mannetum. Vastavast kümogrammist näeb, et sõnas *kêrimv* on *r*-l ainult 2 võnget. Gemi-

Pilt 64. Suukurvid *r*-st sõnades *terà*, *meirra* ja *kêrimv*.

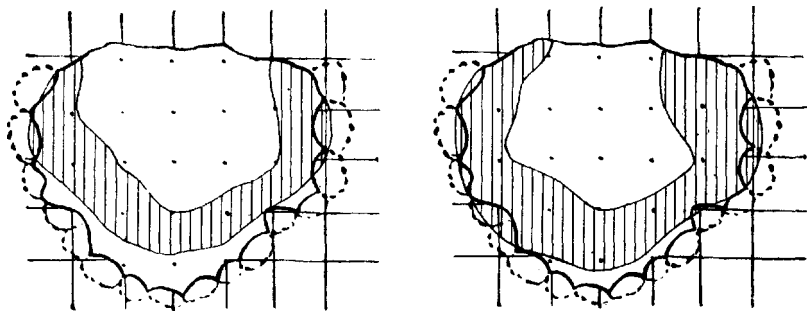
naat-*r*-l sõnas *meirra* on 11 võnget (vt. ka Kettunen LUKD 7). — Tabelil 65 on toodud vasakul palatogramm ühiskeelee sõnast *arà*, paremal on sama sõna **Phl** murdest. Mõlemal juhul on ahtus alveolaarselt. Kohal, kus tekivad vibratsioonid, ei ole siis keeleots

Joonis 65. Palatogramm ühiskeelee (vasakul) ja **Phl** *r*-st sõnas *arà*.

täiesti surutud vastu alveole, vaid keeleotsa keskossa on jäänud väike õhukanal. **Phl** keelejuhil võib selle normaalse artikulatsiooni kõrval esineda ka teissugust moodustusviisi. Keeleots lükkub täiesti vastu alveole või prepalaatumit. Peavibreerujaks ei ole keeleotsa keskosa, vaid küljed, kust voolab läbi ka rohkem õhku

kui keeleotsa keskkoha kohalt. Tabelil 66 on palatogrammid nõnda moodustatud *r*-st sõnades *arà* ja *surra*. Niisugusest lateraalsete vibratsioonidega *r*-st jääb mulje, nagu oleks samaaegselt hääldatud *r* ja *l*. Hääldusveana on lateraalne *r* niihästi eesti keeles kui hiiu murretes võrdlemisi levinud. Foneetiliselt normaalse *r*-i kõrval võib hiiu murretes ning üldse eesti keeles kohata veel säärast *r*-i, mille moodustamisel ei vibreeru keeleots, vaid keeleselja esiosa, ja

Joonis 66. Palatogrammid *r*-st sõnades *arà* ja *surra*.

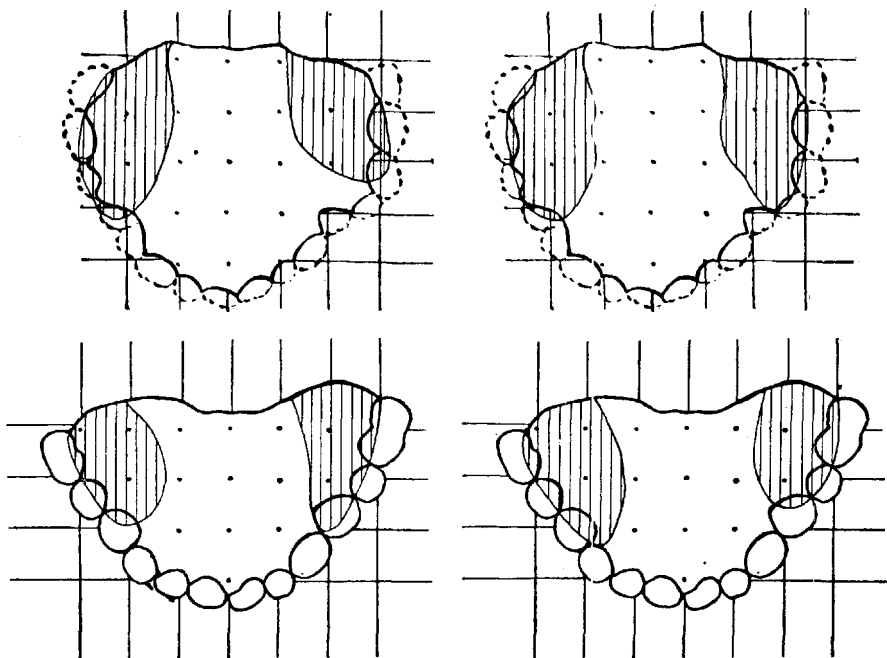
uvulaarset *r*-i, kus keel ei võta artikulatsioonist osa, vaid võnked tekitatakse nibuga.

Järgneva mõni näide hiiu *r*-i esinemisest: **Phl** Sääre *kīřz* 'õhuke jääkord', *paβērd* 'paberit', *pařz* pl. *pařrēd* 'pars', *kuřrułtřzid* 'kurrutasid, voltisid, plisseerisid', *ūñmarđpēp* 'naisteenija talus, sakste juures jne.', *viřrē* gen. *viřdā* 'kurnatud, käärimata õllevedelik', *řēřtlēnd* 'ristpart', *varūd* 'varrud, ristsed', *varūcpđ* 'varrukad', *tuř* gen. *tuřri* 'vurr', *pōřzpd* 'põrsad', *kikkērdpn* 'püherdanud', *sořēz* (*jūzēd*) 'siledad, lokkimata (juuksed)', *ūrē* pl. *ūrdāđ* 'uure' jne. Mujal Hiius on *r*-i esinemissuhted samad. Sõnas *pēřtar*, *pēřtř* ei ole *r*-i sõnaalgulise *p* järel, kuigi hiiu murretes on sõnaalguline *pr*- fonoloogiliselt täiesti võimalik. Siin on meil tegemist huvitava dissimilatsioonijuhuga. Ainult **Ema**-st on allakirjutanu registreeerinud *kedēřvařz* 'kedervars', mujal on selle asemel *kedēvařz*.

j-häälikud.

64. a. Foneetiliselt seisukohalt vaadates kohtame hiiu murretes mitu *j* varianti, kõigepealt n.-ö. vokaalsemat ja konsonantsemat. Konsonantne ehk spirantne *j* (käesolevas töös on seda varjundit tähistatud *j*-ga) esineb absoluutses alguses, konsonandi ja *i* järel. Tunduvalt madalam varjund (siin märgitud *j*-ga) esineb

sõna sees kõrgevokaalsetes ühendites. Kahe madala vokaali vahel on etümoloogiline *j* artikuleeritud nõnda madalalt, et seda peab õigupoolest arvama vokaaliks (siin tähistatud *ē*-ga). Tabelil 67 on esimeses reas mõlema keelejuhi palatogrammid sõnast *ujū* 'uju' ja teises reas palatogrammid sõnast *heijē ~ eiijē* 'heie'. Madalamat varjundit moodustades on keeleots suunatud prepalataalselt või ka

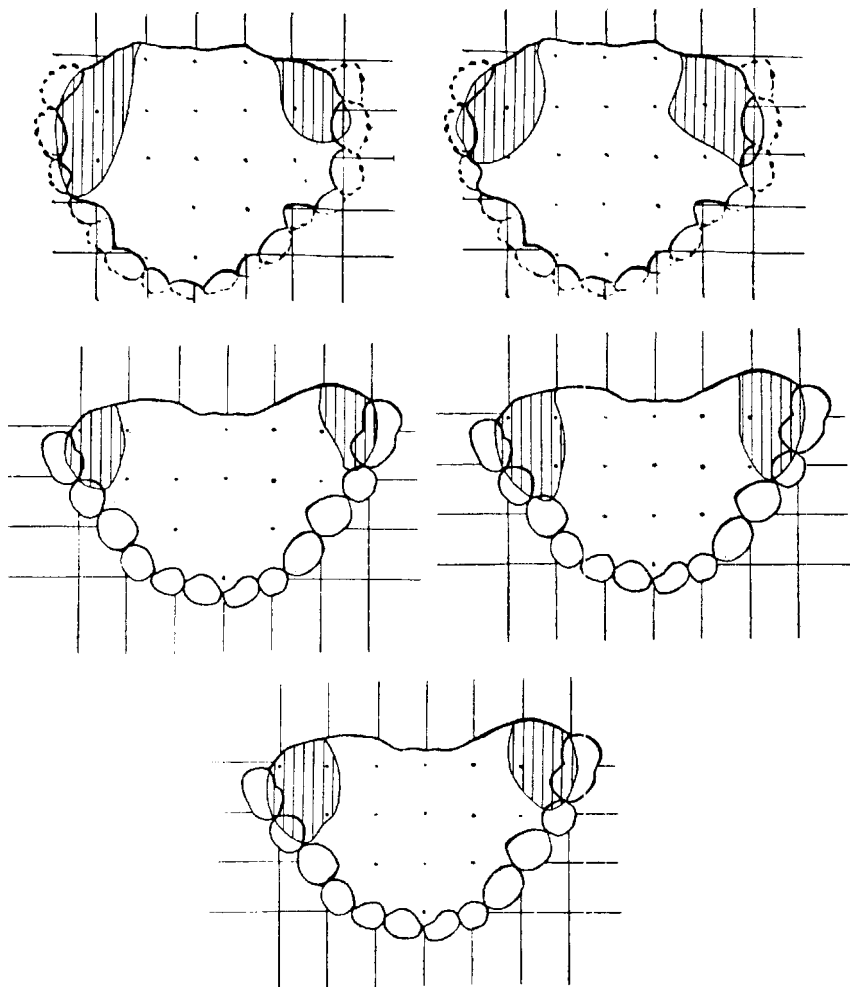
Joonis 67. Palatogrammid *j*-st sõnades *ujū* ja *heijē ~ eiijē*.

postalveolaarselt. Enam-vähem meediopalataalselt on moodustatud ahtus. Kahelt poolt on keeleselg tõusnud vastu külghambaid ja nende vastu olevat kõva suulage. Keele tõus on aga nõnda väike, et õhuvoolu takistav ahtus on õigegi lai. Selle tõttu ei ole madalalt artikuleeritud *j*-l spirantset hõõrumist (vt. ka Kettunen LUKD 7). Järgnegu kõigepealt mõni näide selle *j* kohta: **Phl** Sääre *kujū* 'koju', *kājuz* 'kaevus', *muja_{CD}* 'mudaga'. Kõrgem *j*-varjund esineb järgmistel juhtudel: **Phl** Sääre *jōhk_g* 'jõhker', *jūt_lamp* 'ütlemä' (kõige vanematel), *teh_jp* 'teha', *lūij_p* 'lüüa', *laij_a,_D* 'laiad', *viij_lē_D* 'viilid'. **Kāi** Villemi *jū_l* 'sõnakuulmatu, kangekaelne (peamiselt härjast)', *ōijē ~ ōijēz* 'õis', *miñj_a,_D* 'miniad'. **Rei**

Kidaste *jāni-vakkū maks* 'maks, mis maksti mõisale jaanipäeval', *jõulu-pois* 'eriline jõululeib, millele tehti sõrmkübaraga auke peale ja mis seisis jõulu ajal laual', *nāhjv* 'näha', *õljèd* 'õled', *karjumnv* 'karjuma'. Palatograafilisel teel registreeritud puudutusala on sõnades *ujū* ja (*h*)*ei*jè enam-vähem võrdne. Kõrgemat varjundit artikuleerides on puudutusala läbisegi vaid 0,5—1 cm² võrra suurem. Olulisemaks vaheks on see, et kõrgema varjundi puhul on meediopalataalne ahtus kitsam, mis tekitab suuremat õhuvoolu hõõrumist ja annab seega häälikule enam spirantsust. Niihasti hiiu *j* kui ka *j* on üldiselt nõnda vähese hõõrumisega, et neid võib tõeliselt pidada nn. poolvokaalideks. Tugevasti spirantne *j* võib eesti ühiskeeles ja hiiu murretes esineda üksnes interjektsioonides, nagu *jān*, *jūmal kül*, *oj* jne. Harilikult on *j* siis pikk. — Nagu juba on öeldud, on etümoloogilise *j* asemel madalvokaalseis ühendes *ē*, mis koos järgneva vokaaliga moodustab diftongi: **Phl** *pō.ēā.D* 'pojad', *va.ēā.k* 'vaja, puudu', *ma.ēā.* 'maja', *mā a.ēā.* (~ *a.ēā.n*) *lehmat_kujū* 'ajan lehmad koju'. Tabelil 68 on *ē* **Phl** keelejuhi häälduse järgi sõnades *a.ēā* 'aja' ja *o.ēā* 'oja'. **Rei** keelejuhilt on sama hääliku nüanss sõnades *a.ēā*, *o.ēā* ja *mā.ēā* 'mäda'. Palatogrammidest näeb ilmsesti, kuipalju vähem on keel tõusnud *ē*-d artikuleerides võrreldes *j* ja *j*-ga. — Mis siinkohal on öeldud hiiu *j* suhetest, see kehtib ka eesti ühiskeeles ja murrete enamiku kohta. — Hiiu murretes on sõna lõppu sattunud *j* > *i*, nagu mujalgi eesti keele alal. See häälikuareng on olnud võimalik selle tõttu, et juba enne lõppkadu on etümoloogiline *j* olnud väga vokaalne. Praegused kujud *nalī*, *karī* jne. eeldavad otseseks lähtekohaks häälikute kvaliteedi suhtes *nalja*, *karja* ehk *nal.ēā*, *kar.ēā*.

b. Tuleks veel tähele panna mõnd seika, kus hiiu murretes on omapärane *j*-esindus. Klusiili *t* nõrga astme esindajana on hiiu murretes tavaliselt mingi *j*-varjund, näit. **Phl** *ko.ēā. laē al* 'rehealuse lae all', *pa.ēā.D* 'pajad', *sa.ēā.B vihm* 'sajab vihma', NB. ka *nāhjv* 'näha', *tehjv* 'teha', *mujā.Gv* (vanemal, nooremal on *mudā.Gv*) 'mudaga', *mā.ēā.D* 'mädad' (vanemal, nooremal on *mādā.D*). Selle kõrval esineb aga *sōā.D* 'sõjad' ja ka vanadelgi paralleelkujuna *māā.D* 'mädad', *māā.ndpmv* 'mädandama'. Klusiili *k* nõrga astme praegune vastavus on sarnane sellele arengule, mida tunneme ühiskeelest (Kettunen EKÄH 55 jj-d): *kūljē* 'külje', *hāijā.Dē* ~ *āijāni* 'pühiiti' (~ *hāicpmv* ~ *āicpmv*), *rahvā.st* *ōijē.ndvz* 'rahvas seletas', *raūdreija rohī* (< **rautarei.ān*) 'raudrohi, verihein', *kārjē.D* 'kärjed', *mē.D* ~ *mād* 'mäed' jne. (üldhiiulisi sõnu). Vähemate erine-

vustena oleks mainida paar juhtu. Vanemal põlvel ja vanamoe-
lisema keelega külades on praegu üldise *sārjē* (nom. *sārġ*) asemel
sārē; kõige üldisem on see vorm **Kas**-s. Sellel laiul esineb ka

Joonis 68. Palatogrammid *e*-st sõnades *a₁eä*, *o₁eä* (Pühalepa) ja *a₁eä*, *o₁eä*,
mä₁eä (Reigi).

järēst 'järjest', *jälēd* 'jäljed', mis sõnu allakirjutanu on mujal regist-
reerinud ikka *j*-listena: *jārjēst*, *jäljēd*. Vanemal põlvel on *öljēd*
'öled' (**Phl**-s on see kuju praegu õige haruldane üldise *ölēd* kõrval),
kuid siiski *sölēd* 'sidepuud' (ühiskeele *sōle* vasteks on *sölūnē*).

Üldiselt on *kurè* 'kurg' niihästi nom. kui gen. **Phl** Palade külas tarvitamas üks õige vana keelejuht segamini *kurè* ~ *kuřjè*, *kurèD* ~ *kuřjèD*, mis peaks ehk osutama, et praegused *j*-tud vormid on hilisemad, kui ei ole tegemist individuaalse analoogiakujuga. Kettunen l. c. tunneb **Rei** Tahkunast *mārg* gen. *mārā*. Selles sõnas ei ole allakirjutanu kuskil kuulnud *j*-tut kuju. Võib arvata, et tegemist on eksitusega. On ju AES-i Tahkuna murdekogus üldse palju küsitavusi ühe ebakriitilise koguja andmete tõttu. Esitatud varieeruvused on liiga napid selleks, et püstitada oletusi omaaegsete häälikuseaduste kohta. Siin ühendis tuleks lühidalt peatuda veel *-lj*-ühendil. Hiiu murretes ei ole assimileerunud *ll*-iks või *ll*-iks ei algupärane *-lj*-ega *-lj* < *-ly* (*naljāD*, *nāl jā*, *paljō*) juba selle tõttu, et neis murretes ei esine palatalisatsiooni, mis muudaks esiteks *l*-i artikulatsioonikoha *j* omale lähemale ja siis põhjustaks uut assimilatsiooni vastupidises suunas. Paljutarvitatud sõnadest *vāljp* 'välja', *paljō* 'palju' võib küll kuulda kujusid *vāl*, *vālļ*, *pal*, kuid siin ei ole tegemist artikulatsioonikohtade teineteisele lähenemisega, vaid otsese kulumisega.

Pandagu veel tähele *j*, *j*, *ē* esinemist järgmistel juhtudel: *āi ho.ēā*. 'ei hoia' (~ *hoiomp*), *kuji aēg* 'kuiv aeg', *laji pēl* 'laiul' (~ *laiD*), *panēme ojūks* 'paneme naljaks' (~ *oid* 'mõistus') jne. (toodud näited on **Phl**-st). Siin on *j* madal artikulatsioon madaldanud ka *i* artikulatsiooni: *lajū*, *kuļū* > **laējū*, **kuējū*, kuni *ē* ja *j* artikulatsioonikoht on sulanud täiesti ühte.

c. Nagu Kettunen EKÄH 114 on öelnud, on Hiiumaal erilise tendents *ē* kaoks madalate vokaalide vahel. Peale mainitud näite *māāD* ~ *mā.ēāD*, kus esineb kõrvu *ē* (< *ō*) ja kadu, on harilikult ilma *ē*-ta *āmp* 'ajama', *āvpD* 'ajavad', *āvpkse* 'aetakse' (**Phl**, mujal on see tüvi *aē*-: *aēmp*, *aēzD*, *aēvD* jne.), *mā* pl. *māD* 'maja', *āl* 'ajal', *āst* 'ajast', *ā* 'aia'. — § 47b on seletatud, miks esineb *j* kadu sõnades *tühāD* 'tühjad', *ahūD* 'ahjud', *merē pohāst* ~ *pohāst* 'mere põhjast'.

Huulhäälikud. — Labiaalid.

Bilabiaalid.

p-häälikud.

65. Seni on olnud kõnet neist sulg- ja ahtushäälikutest, millel peaartikulatsioonikoht on olnud oraalne. Huulteartikulatsioon on samal ajal olnud täiesti kõrvaline tegur. Normaalselt oleneb see

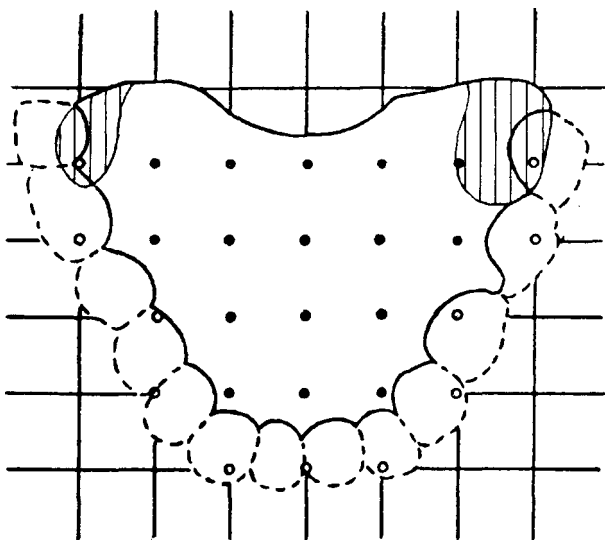
naabervokaalist. Allpool võetakse vaatlusele need hiiu murrete konsonandid, kus peaahtikulatsioon on labiaalne. Kõigepealt tuleb peatuda sulghäälikul *p*. Siin kohtame sama vahet leenise ja fortise vahel, mida on üksikasjalisemalt kirjeldatud *k*-d käsitledes. Siingi on leenise ja fortise eristajaks artikulatsiooni intensiivsus. Pildil 69 on vasakul pool ülesvõte **Phl** keelejuhist *B* moodustamise ajal sõnas *tabà* 'tabalukk'. Paremal on fotografeeritud *pp* moodusta-

Joonis 69. Huulte asend *B* moodustamisel sõnas *tabà* (vasakul) ja *p*-st sõnas *tappv* (paremal).

mine sõnas *tappv* 'tappa'. *B*-d artikuleerides on surutud huuled kokku, ilma et oleks märgata eriti tugevat huulte- ja põselihaste tegevust. Kvantiteedilt pikema *pp* moodustamise ajal on huuled surutud kokku vastuoksa vägagi tugeva lihaste tegevusega. Nagu pildist näeb, on kogu nägu tugevasti pingutatud. — Hiiu *p* on bilabiaalne sulghäälik, millel ei ole mingisugust mainimisväärtset oraalset artikulatsiooni. *p* moodustamiseks on oluline huultega tekitatud implosioon, oklusioon ja eksplosioon. Eksplosiooni tugevus on ka oluliseks jooneks *p* määramisel fortiseks või leeniseks. Kui häälik on kvantiteedilt pikem, võib siingi eraldi kuulda implosiivset ja eksplosiivset osa, nõnda et on võimalik kõnelda geminaadist. Niihästi **Phl** kui **Rei** katsealuselt võetud palatogrammid ei anna *p*-st endast mingisugust palataalset puudutusala. Ühenduses niõne vokaaliga on saadud palatogramm sama, mis iseloomustab vokaali, kui see on üksi omaette. Vaatlused ühiskeeles *p*-st on aga näidanud,

et eesti keeles võib see labiaalne häälik mõjustada ka oraalset artikulatsiooni. Joonisel 70 on palatogramm Tartu haritlase hääldatud sõnast *paḗ*. Postpalaatumis on näha mõlemapoolset väikest puudutusala, mis on umbes sama suur kui *ç*-l. Sama katsealuse *a* üksi hääldatult ei ole aga kunagi andnud palataalset puudutusala. *p*-lises ühendis on *a* artikulatsioonikoht järelikult eespoolsem. See tõsiasi ei ole sugugi ootusvastane, sest ülalpool on mitmele korrale juba

Joonis 70. Palatogramm ühiskeeles *a*-st ühendis *pap*.

puutunud kokku selle nähtusega, et kui on naabruses olevail häälikuil erinevad artikulatsioonikohad, siis häälduse hõlbustuseks need kohad muutuvad, lähenedes teineteisele. Huulteartikulationil ei ole organite paindumatus tõttu nõnda kerge oma asendit muuta kui oraalset artikulationil, mis on siis nihkunud ettepoole huulteartikulationile lähemale. Kuigi huultel on keskne ülesanne *p* moodustamisel, ei ole neil siiski kindlat kuju, vaid huulte kuju oleneb vokaalnaabrusest.

Leenisklusiil *B*.

66. Labiaalse leenisklusiili *B* esinemistingimused on võrdsed juba esitatud *a* ja *D* omadega. **Phl** Sääre *pajū tibūd* 'paju urvad', *sabā*, gen. id. 'saba', *tōbē* gen. *tōbē* 'tōbi', *ā teibpD* 'aja teibad', *lavā*, gen. id. 'lava; koonlalaud', *viṛB* 'oks, hagu, vits', *nāBṛ* 'naaber'.

tublist 'tublisti', *kõrbid* *hobused* 'kõrvid hobused', *numbärd* 'numbrit', *käibijp* 'käija', *kanëbëst* 'kanepist'. **Kas** *abràz* 'habras', *tõb* 'toob', *käbä* 'männikoor; võrgupull', *sõbër* 'sõber', *abü* pl. *abüd* 'õlg, piht', *sõbä* gen. *sõbä* 'vanaaegne ruuduline tekk'. **Käi** Nõmme *vařbáz* gen. *vařbp* 'varvas', *señblàk* 'semu, seltsimees', *tävär* 'vilets, halb, halva iseloomuga'. **Emma** Viiterna *kibä-lõng* 'lõng, mis kangakudumisel ei käi teistega kaasas', *tulë turä* 'tule tuppa', *ubä-rok* 'oasupp'. **Rei** Ogandi *kablä* 'peen rämps, puru', *kirjüddb* 'kirjutab', *tulä abiks* 'tuli appi' jne. Esitatud näidetest paistab, et hiiu murretes on eriline tendents üldistada *b*-d algupärasesse nõrka astmesse. Võib kohata ka vastupidist üldistust, kus nõrk aste on tunginud tugevasse (vt. 71b). Kuigi hiiu murded ei tunne *v* > *b*, on kõige vanemal põlvel nooremate *oräv* ~ *oräv* asemel siiski *orävö* ~ *oräbu* 'orav'. Vaevalt võiks arvata, et meil on siinkohal tegemist endise häälikumuutusega. Nagu sõnas *vařbáz* seletub *b* tugeva astme üldistumisega, nõnda peab arvama, et ka käesolevas sõnas on *b* algupära saanud alguse mingisugustel eri põhjustel, mida ei või praegu läbi näha. Esitatud huvitavad murdekujud eeldavad lähtekohaks << **oravoi*. — *v* > *b* on omane Läänemaa mandrimurretele. Vt. selleks muuseas Saaberik VMP 17. Sandhinõuete kohaselt kuuleb *b*-d järgmistel juhtudel: **Phl** *tävöis* 'toapoiss', *kiri-bäl* 'vanaaegne kirju meeste vöö', *emäbu* 'laeva kiil', *ařgibäneleib* 'igapäevane rukkileib', *völ-büftid* 'võipütid', *huřši kunicapl* 'on kult' *krõn lagi-bäl* 'ussi kuningal on kuld kroon pealael', *türnäbüd* 'türnapuud', *kuzi-bölz* 'põis', *së bolë änäm laps old* 'see ei olnud enam laps', *torübil* 'torupill', *tõmbu* 'toomingas', *kirë-bü* 'ristpuu paargus, kus on katlaketid küljes', *oribü* 'murispuu'. **Käi** *künäbö kak* 'kraapekakk', *õumbü* 'õunapuu', *maribü* 'kreegipuu', *saräbü* 'sara-puu' jne. NB. *pühäbëv*, *pühäbë* jne., mis **Phl**-s esineb ka kujul *pühäve*, *pühavpne* 'pühapäevane'. Usutavasti ei ole *v* siin sandhiliseks vasteks, vaid ta põlvneb otse *v*-st, nõnda et algupärane -*päi*-silp on sõnast välja kulunud: ess. **pühäpäivänä* >> **pühäbëva* > *pühäve*.

Hiiu murretele on iseloomulikud tegijanimed *vibijp* 'viija', *käibijpte* 'käijate', *sõbijp* 'sööja; sööja-haigus, vähk', *säbijp* ~ *säbijp* 'saaja', *tõbijp* 'tooja, tiine', *lõbijp* 'lööja; lööve, igasugune naha punetushaigus', *mübijp* 'müüja'. Niisuguseid vorme tunnevad peale Hiiumaa Saaremaagi murded ja soome vanem kirjakeel: *iocu Wipia*, *olet Lain ylitze kieupiaksi tullut*, *woipiat Waldakunnat*. Mägiste, kelle uurimusest on võetud esitatud Agricola näited,

on avaldanud arvamise, et eesti ja soome vormid ei ole omavahel ilmses suguluses, vaid on arenenud iseseisvalt. Mägiste peab neid vorme liitvormideks (vt. EK 1935, 53 jj.).

Hiiu murded ei tunne astmevaheldust sõnades, kus *B* esineb teise konsonandi eel: *sõbër* gen., part. *sõbrä*, *kabì* gen., part. *kabjã*, *kubjãz* gen. *kubjã*, *lubì* gen., part. *lubyã*, *lubyãmp* 'lupjama' (vrd. 54a, 56).

Lühialguline geminaatklusiil on hiiu murretes üldse väga lühike, võrreldes ühiskeelega. **Phl** Sääre küla kandis võib -*pp*-asemel esineda koguni leenis: *lõbëttp* 'lõpetada', *võl-puikũn* *õllët* *kabì* *õitsp* 'võikirnud olid kapi otsas', *õbëdõst* 'õpetust', *kabë* pl. *kabëddp* 'vanaaegsed pätid ehk sussid, millega käidi talvel' (~ *kaõpë* pl. *kaõpëddp*). Oraalsetest klusiilidest ei ole allakirjutanu kuulnud, et needki lüheneksid kvantiteedi poolest lühikese pearõhulise silbi järel, kuigi ootaks, et kõikide klusiilide esindus oleks ühtlane. Sama isik, kes hääldas *kabëddp*, tarvitas sama mõistet tähistavas sõnas *pättägv* ikka -*tt*-d. See asjaolu osutab, et hiiu murretes on labiaalne klusiil artikuleeritud õige lõdva huulte tegevusega. AES-i murdekoguja A. Kukk on allakirjutanule lahkesti teatanud, et ka Saaremaal võib kuulda õige nõrka *p*-d *pp* asemel. *tt* ja *kk* püsiavad niisugustena.

Fortisklusiil *p*.

67. Üldjoontes esineb fortisklusiil *p* lühikesena, poolpikana, pikana ja geminaadina samadel eeldustel nagu esinesid *k* ja *t*. Sellepärast toodagu siinkohal üksnes paar huvitavamat näidet: **Phl** Sääre *plî* 'pliiats' (< alamsaksa *bli*), *plînrë* *pũ* 'leedripuu' (< saksa *Flieder*), *plõtsĩmp* 'vahvasti või sõrkides käima' (*sẽ* *pizĩne* *tulẽn* *neñnã* *plõtsẽpẽz* 'see väike tuleb nõnda sõrkides'), *õinãs* *plukksẽz* *inimezẽ* 'oinas puksis inimesi', *plãpã* 'muda, pori', *miš* *sã* *prãkkĩn* 'mis sa vusserdad', *prẽkkĩdp* 'askeldada', *pĩtk* 'pikk', *pẽks* 'peks', *minãp* *rẽgĩ* 'mina ei räägi' (< *minã* *eõ*), *hãõpẽ* 'häbi' (vanemal inimesil, nooremail on *hãhĩ*), *kamppp* 'karjakaupa, kambas', *koõpẽl* gen. *koõplẽ* 'koppel', *lõppãn* 'lõpnud', *uõs* pl. *uõpsũd* 'kult'. **Kas** *pludã* 'parv', *plãttã* 'koerarak', *plãštĩgĩnẽ* 'pääsuke', *parãmbõl* 'paremal pool', *lãps* part. pl. *lãppẽ*, *õppẽdõst* 'õpetust', *pĩškõp* gen. *pĩškõppi* 'piiskop'. **Kõi** Villemi *plivẽmãd* 'looma rupskid ehk kal-dunid', *kamppsõn* 'kampsun', *pẽttĩz* 'petis', *kũnarnuõ* 'küünarnukk', *paõ* gen. *paõpi* 'kirikuõpetaja (heas tähenduses)'. **Ema** Viiterna

prõzĩŋc gen. *prõzĩŋcv* 'tõrvalõuend', *tõp* 'toop', *selppõ* 'koormapuu' (< **selkäpü*), *koõpuõvmv* 'koputama'. **Rei** Pihla *võõpsik* 'haspel', *põõä-päl* 'vanaaegne meestevõõ', *toõ* gen. *toõpi* 'pühkerätt ehk -kalts', *plēz* gen. *plēzĩ* mehenimi (< rootsi *Bläs* < *Blasius*), *kanēp* 'kanep' jne. Sandhinähtusena esineb *p* ka niisugustel juhtudel, nagu *tā tōp-pĩmv* 'ta toob piima' (~ *tōB*), *sāp-kül* 'saab küll' (~ *sāB*), *lāmp-poīs* 'lambapoiss, lambur' (~ *lāmbv-poīs*). Kui *m* on sisekao tõttu sattunud *s*-i ette, on *m*-i ja *s*-i vahele tekkinud *p*: *hermüz* ~ *eřmüz* 'hirmus', gen. *hermpsv* ~ *errmpsv*, *võim̃psst* 'võimsalt'. Klusiili areng on sündinud sel teel, et *m*-i artikuleerimise lõpus on juba hakanud sulguma kõik ninakoopasse, sest järgnev *s* ei ole nasaleeruv konsonant. Ninakoopa käigu avaolek on järkjärgult ikka enam taandunud, kuni kõik ei ole üldse avanenud ja *m*-st on säilinud üksnes labiaalne osa artikulatsioonist ehk *p*. Praeguses keeleuusus ongi üldisemad *m*-tud kujud, nagu *herp̃psst* ~ *er̃psst* 'hirmsasti', *vor̃ps̃ s̃ mih̃ēd* 'Vormsi mehed'. — Mainitagu siin veel kord tõsiasja, millel on peatutud ülal, et kui homorgaanne sulghäälik ja nasaal on kõrvu, säilivad nad teineteist assimileerimata, kui nad on kvantiteedilt ja seega ka moodustamis-intensiivteedilt enam-vähem võrdsed. Kui klusiil on lühem kui nasaal, nagu näit. *lāmmāz*-sõna oletatud algkujus **lambās*, siis on klusiil samm-sammult ikka rohkem nasaleerunud, s. o. *b*-d moodustades on kõik ninakoopasse esiteks jäänud avatuks ka *b* artikuleerimise alguses ja hiljemini on avatus üha suurenenud kuni kadus täiesti *b*-ks vajaline ninakoopa käigu sulg.

m.

68. a. Nasaali *m* moodustades on huulteartikulatsioon sama kui *p*-d ja *b*-d artikuleerides. Ka suuartikulatsioon on sama, nagu osutavad palatogrammid. Pehme suulagi ning nibu on *m*-i puhul langenud aga madalamale kui *ŋ*-i ja *n*-i moodustades, nõnda et kõik ninakoopasse on avaram. Selle tõttu on *m*-i nasalisatsioon tugevam ja naabruses olevaile vokaalidele ta avaldab suuremat nasaleerivat mõju kui *ŋ* ja *n*. *m*-le järgnev vokaal on hiiu murretes sageli peaaegu sama tugevasti nasaleerunud kui prantsuse ja poola nasaalvokaalid, näit. sõnas *omā*, *kuñmā* jne. Vt. selle kohta § 43 a. Bilabiaalne nasaal *m* on normaalselt täiesti heliline häälik, kuid helitus naabruses ta võib esineda ka helituna. Sel juhul ei ole *m*-i sageli üldse kuulda, vaid ainult silm võib näha, kuidas huuled

sulguvad (näit. sõnas *leām*). Heliliste konsonantide helituse kohta vt. eripeatükki.

b. *m*-i esinemine hiiu murretes on kõigepealt sarnane üldpõhjaeestilise esindusega, nagu näitavad **Phl**-st toodud näited: *me̯t̥e midà_D* 'mitte midagi', *me̯t̥sp* 'metsa', *viām* gen. *vi̯h̥mà* 'vihm', *emàstə* 'Emaste', *pašm* 'pasmas', *tu̯m* gen. *tu̯m̥m̥i* 'tumm, keeletu', *sak̥ks̥em* gen. *sak̥ks̥emv* 'peenem, toredam', *ülem̥pl̥e* 'kõrgemale', *sam̥mald* 'sammalt', *õmm̥eldud* 'õmmeldud', *vi̯m* gen. *vi̯m̥m̥à* 'vimma-kala', *u̯mb̥a̯ld* 'aiaga piiratud põld', *r̥est̥vm̥ez̥e* 'ristamisi', *al̥m̥ene* 'algus', *a̯mm̥u* 'ammu', *ma̯mm̥uspu* 'ribes alpinum'.

Erilist tähelepanu väärib deverbaalsete substantiivide tuletamine lõpuga *-m*, gen. *-ma*: *kāim* 'käimine, käik', *kāimà inime̯ne* 'inimene, kes on juba nõnda vana, et teda võib usaldada välistele toimetustele või töödele', *kāimà-tõrz* 'tõrs, milles õlu käib', *mūim* 'müük, müümine', *mūimà-rīdād* 'riided, mis on müüa ehk müügil', *sõm* 'söök, söömine', *lõun̥p-sõma a̯e̯al* 'lõunasöögi ajal', *sõmà rā̯nd* 'söömalaud' (**Rei**), *sõmà k̥z̥i on pik*, *lõmà k̥z̥i on lühik̥ke* 'sööjal on pikk käsi, lõojal on lühike käsi' (vanasõna, **Kas**); *lõm* 'löömine, löök', *lõmà-k̥l* 'löögikell' (vastand *nā̯ld̥u*, s. o. ajanäitajale kellale, **Rei** Rootsiküla); *lõm* 'loomine', *kū lõm* 'kuu loomine', *jõm* 'joomine, jook', *vi̯najõm̥e* 'varrudele', peale selle on *vi̯na-jõmad* ~ *vi̯na-jõmad* 'peigmehe kosjatulek pruudi poole', *jõm̥aks̥ ol̥ut̥ kül* 'joogiks olut küll'; *sām* 'saamine', *pūškō arusāmagv* 'vähese mõistusega' jne. Praegu liitub *-m* peamiselt vaid pearõhulise silbiga, mis lõpeb pika vokaali või diftongiga. Mõningad näited osutavad, et varemini on selle tuletise tarvitamine olnud produktiivne muudegi verbitüüpide suhtes, vrd. *ka̯nd̥pm* gen. *ka̯nd̥pmv* 'seljätäis, sületäis, kandam', *hā̯nd̥a-r̥išt̥mv̥* 'hädaristsed'.

Puhast murret kõnelevail isikuil on *-ttoin*-lõpuliste adjektiivide genitiivis ja sellest tuletatud käänetes alles *-ma*: *k̥ē̯l̥t̥ōm̥v̥* 'tummad, keeletud', *h̥ō̯l̥t̥ōm̥v̥* 'hooletud', *mū̯n̥ p̥im̥à tilga̯it̥uma̯ks̥ ā̯r̥à* 'müünud piima ära viimse tilgani' jne. — Numeraalide *kah̥z̥v* ~ *kah̥z̥v* (vanemal) ~ *kah̥k̥sp̥* (nooremal) ja *üh̥z̥v* ~ *üh̥k̥sp̥* genitiivid on *kah̥z̥vm̥* ~ *kah̥z̥mv̥* ~ *kah̥k̥sp̥mv̥* ~ *kah̥k̥sm̥v̥*, *üh̥z̥vm̥* ~ *üh̥z̥mv̥* ~ *üh̥k̥sp̥mv̥* ~ *üh̥k̥sm̥v̥*.

-me-tuletisega noomenitel ei ole hiiu murretes seda liidet, vaid öeldakse *lav̥e* gen. *lav̥e* 'lade', *kub̥e* gen. *kub̥e* 'kube', *išt̥e* gen. *išt̥e* 'iste', *ašt̥e* gen. *ašt̥e* 'aste'. Seega on see rühm sõnu siirdunud teise sarja, nimelt nende sõnade hulka, millel on algupäraselt olnud lõpp **-eh*, **-ek* või **-es* (*kašt̥e* gen. *kašt̥e* 'kaste', *im̥e* gen. *im̥e* 'ime').

Nooremaile on *ištma*, *ladēme* jne. sisse turgimas. Mõnes sõnas on *-me*- siiski murdeomane: *sūdā,me* 'südame' (NB. interjektsiooni *sūdā,me aēg* 'oh sa taevas'), *idēmāD* 'eod' (nom. *idē*).

Lõpuks pandagu tähele mõningaid sõnu, kus *m* vaheldub mõne teise konsonandiga, ilma et selleks oleks foneetilisi põhjusi: *malv* gen. *malvī* 'malm' ~ Wiedemann EWb *mal'm* 'Gusseisen'; *Malvaste* (= *malvāstē*) küla **Rei**-s < rootsi *malmas* (Svioletonica 1938, 36); Wiedemann EWb tunneb Hiiumaalt *kīm* gen. *kīma*, *kīma*, *kīmas* = *kīw*, *kīwa*, *kīwas* 'schiefe Richtung' jne., *maštik* ~ *nastik*; Wiedemann EWb *pīpu mopsima* 'schmauchen (bes. spöttisch von Kindern)' ~ *pīpu popsima*. Sõnalõpuline *-n*, mis liitsõnas on sattunud labiaalse klusiili ette, on muutunud *m*-ks: *oūmbu* ~ *ōmbō* ~ *ōūmbu* 'õunapuu', *sūdambāk* (vokil).

c. Rohkem kui mõne teise konsonandi puhul leidub *m*-i vaadeldes sõnu, kus lühike üksik häälik vaheldub pikaga või geminaadiga. **Phl** Sääre *ūmmardpēa* 'naisteenija talus või sakste juures' ~ **Rei** Rootsiküla *ūmārda*, transl. *ūmārdaḱs*; kõikjal on ühe *m*-ga *ūmarune* 'ümmargune', *ūmarene*, *ūmārik* id., *hiīmū* ~ *iīmū* 'himu', *hiīmūstpmv* 'himustama', **Phl** ~ ka *himūstpz* 'himustas'; *kaīm* gen. *kaīmī* = *kamēl* gen. *kāmlē* 'kammeljas', tavaliselt on *homik* ~ *humik* ~ *omik* ~ *umik* ja ess. *homīgv* ~ *humīgv* ~ *omīgv* jne. ühe *m*-ga, kuid **Phl** on hästi levinud ka *hoīmīgv* ~ *hoīmīgō* 'hommi-kul'; *samā*, *saīmā* 'sama' ~ *sesa'mma* 'seesama', *nōñnā saīmūttē* 'niisamuti'. Geminaat-*mm*-ga on *hāīmārik* ~ *āīmārik* 'koit või videvik', *kaīmāl*, *kaīmālogv* 'kamal', *ūhē jāīmūzēD* 'ühejāmedused'. Vastuoksa on lühikese *m*-ga *omēttē* 'ometi', *tā ollē umistuzēz* 'tal oli kõht kinni' (**Phl**) jne. § 66 on öeldud, et *pp* > *B* selle tõttu, et labiaalsete klusiilide artikuleerimine ei ole nõnda intensiivne kui muude klusiilide oma. *m* ja *mm* laialdane vaheldus osutab samuti, et ka *m*-i moodustades ei ole huulte tegevus väga intensiivne, mis asjaolu võimaldab igasuguseid kõikuvusi.

Ahtushäälikud *w* ja *β*.

69. Nende häälikute kõrval, mille kujundamisel huuled moodustavad täieliku sulu, on hiiu murretes muidki bilabiaalseid konsonante, nimelt ahtushäälikud *w*, *β* ja *ʋ*. *w* on nn. poolvokaal ehk poolkonsonant, mille kujundamisel huuled on tugevasti ettepoole lükatud ning ühtlasi ümmardatud. Huulte vahele on jäänud avaus, mis tuletab meelde hernest. Samal viisil on moodustatud ka *u*.

Vahe *w* ja *u* artikulatsiooni vahel seisab selles, et *w*-d artikuleerides on huulte ettepoole lükkumine ja ümmardumine intensiivsem. Palatogrammid näitavad, et *w* puhul tõuseb keel samas suunas, kus ta on *u*-d moodustades. Siingi on erinevus selles, et *w* artikuleerimise ajal on keele tõus intensiivsem, s. o. suurem.

w võib Hiius esineda üksnes *u* järel siirdehäälikuna, kui järgnev häälik on taas vokaal: *kaŭwà* ~ *koŭwà* 'kaua', *kūwēd* 'kuued; seelikud', *tūwɤ* 'tuua', *ōŭwēz* ~ *ōūwəz* 'õues'. Eesti ühiskeeles on *w*-l samad esinemisvõimalused, näit. *kaŭwà*, *aŭwəz* 'hauas', *gŭwēst* 'õuest', *jūwà* 'juua' jne. Hiius on allakirjutanu kuulnud *w*-d veel **Rei** rootsi algupäraga perekonnanimes *kwarnström* ~ *kwarnstrēm* 'Kvarnström', kus *kw*- võib põlvneda otse eesti-rootsi substraadist. Ehk *w* on küll kombinatoorne häälik, on ta siiski niihästi hiiu murretes kui ka ühiskeeles foneetiliselt olulise tähtsusega, liiatigi et tema kaudu on läinud läbi häälikumuutusi. Teatavasti on peamiselt lõuna-eesti murretele omased vormid *kaŭvā*, *tuŭvā*, *gŭvēn* jne. Siin on -*ŭv*- arenenud just -*uw*-st -*uv*- vahendusel. Vokaalile *u* järgneva poolvokaali *w* artikulatsiooniviis on järk-järgult muutunud üha lähemale *v* omale, s. o. bilabiaalse *w* asemele on alguses tulnud samuti bilabiaalne *β* ja siit on vähehaaval mindud edasi labiodentaalse *v*-ni. Üleminekud on selle tõttu olnud eriti hõlpsad, et *β* on n.-õ. vahehäälik *w* ja *v* vahel. Nagu juba öeldud, on *β*-gi bilabiaalne häälik. *w*-st läheb ta selle poolest lahku, et tema kujundamisel ei ole keeleselja tõusu velaarises suunas ja huuled ei ole ümmardunud ega lükkunud ettepoole, vaid nad on enam-vähem otse jõudeasendist asetunud artikuleerimisasendisse, jättes endi vahele pikliku ning kitsa pilu. Samasugune piklik kitsas pilu on *v* moodustamisel alumise huule ja ülemise hammaste-rea vahel. — *β* ei esine hiiu murretes ei fonoloogilise ega kombinatoorse häälikuna, kuid teda võib siiski kuulda hääldusveana. Nimelt moodustavad paljud vanad inimesed, kellel puuduvad ülemised hambad, labiodentaalse *v* asemel selle bilabiaalse hääliku. Nõnda näit. hääldas üks **Phl** Aruküla 90-aastane keelejuht pea-aegu järjekindlalt *keβā.ɤ* 'kevadest', *jē βiz βāināst hŭlɤɤd ka s-sarē lahēzē* 'jää viis väinast hülged Kassari lahte'. Et ka teisel selle küla keelejuhil esines *β*, tekkis alguses niisugune eksitav mulje, nagu oleks Helterma sadama ümbruses *v* > *β*. Alles hiljemini sai selgeks selle häälikumuutuse füsioloogiline individuaalne taust. Peale Aruküla on *β*-d registreeritud Nõmbas ja Paladel: *kōβā* 'kõva', *kāzi-kiβi* 'käsikivi'. Lehitsedes AES-i murdekogusid torkab

silma, et mõnigi murdeuriija on langenud selle orgaanidefekti resultaadi ohvriks ja arvanud, nagu leiduks murdes β . Näiteks on kaks AES-i murdekogujad 1938. a. suvel pannud **Mar** Haeskas kirja üksnes *v*-lisi vorme (MT 242 ja MT 243). Kolmandal kogujal esineb aga samast kohast ka β : MT 241, 2 *taēḃašsə* 'taevasse', 4 *minēḃā sui* 'mineval suvel', 6 *pāḃā* 'päeva' jne. **Phl**-s on Sääre, Kuri ja Sarve külas nooremad inimesed väitnud, et vanasti olevat öeldud *kōḃā* 'kõva', *kibī* 'kivi', *vārā_B* 'värav', *lebā_{GOI}* 'leivakott', *krāḃ* 'kraav' jne. Allakirjutanu ei ole aga oma kõrvaga kuulnud *B*-d pro *v* isegi kõige vanematelt ja kõige vanamoelisema keelega hiidlastelt. Hurda hiiumurdelised vanavara kogujad Tikerpuu ja Mey, kelle keel on inimpõlv vanem sellest keeleuususest, mis on pandud kirja käesoleval sajandil, kirjutavad ikka *v*: *kōwasti* (H II 41, 114), *toower* 'toober' (122), *laawale* 'lavale' (124), *ke-wade* (142), *jahukiwi* 'käsikivi' (24). Sellepärast võib arvata, et *v* > *B* ei ole hiiu murretes kunagi esinenud. Noorte teated vanade *B*-st on lähtunud usutavasti β -st. On kuuldud häälikut, mis erineb *v*-st ja on kuidagi lähedane *B*-le, mis siis identifitseeritakse *B*-ga. — Nendel eesti murdealadel, kus *B* esineb kõikidel sugupõlvedel (AES 44, 114 **Juu**; AES 54, 47 **Kse**; AES 71, 162 **Mär**; AES 88, 118 **Ris**; Saaberk VMP 26 **Vig** jne.), või kus *v* asemel on *B* ~ *p*, võivad häälikumuutuse algatajaks ning levitajaks olla olnud just hambutud vanakesed. Ei tohi unustada, et vanaemadel ja vanaisadel lapsehoidjatena on üsna suur mõju lastelastele¹⁾.

Niihästi *w* kui β on helilised häälikud.

Huulte vönkehäälik ψ .

70. a. Kirjeldatud bilabiaalsete ahtushäälikute kõrval kohtab veel üht haruldast häälikut, nimelt seda, mida üldestiliselt tuntakse hobuse ptruutamisest. Hiiu murretes esineb ψ järgmistes sõnades: ψ , ψ 'ptruu, ptruu (hobuse peatamine)', $\psi\tau\psi m\psi \sim \psi\psi\psi m\psi \sim \psi\psi\psi m\psi$ 'ptruutama', $\psi\psi\bar{e}$, $\psi\psi\bar{e}$ 'lehmade juurdemeelitus', $\psi i\bar{s}s\bar{e}$ $\psi i\bar{s}s\bar{e}$ $\psi\psi\bar{e}$, $\psi i\bar{s}s\bar{e}$ $\psi i\bar{s}s\bar{e}$ $\psi\psi\bar{e}$ id. Samast tüvest on verb *lehmē* $\psi\psi\psi\psi\psi m\psi \sim \psi\psi\psi\psi\psi m\psi$ 'lehmi $\psi\psi\bar{e}$ öeldes kutsuma'. Peale hiiu murrete on ψ tuntud kogu keelealal. Eesti ψ moodustatakse nõnda, et kopsudest tulev õhuvool surub suletud huuled ette ja murrab viimaks takistava sulu ning

1) Torma ja Laiuse kihelkonna piiril on allakirjutanu kohanud väikese tütarlapse, kes kõneles üksnes kõige puhtamat kodavere murret. Põhjuseks oli see asjaolu, et ta hoidjaks oli toodud vanairimene Kodavere Kokorast.

moodustab väljapääsu-pilu. Elastsuse tõttu tõmbuvad huuled tagasi endisesse asendisse, kuni uus õhusurve sunnib neid uuesti avanema. Huuled peavad kogu pilu aja säilima sedavõrd lähedal teineteisele, et ei teki alalist avaust. Avanemine ja sulgumine toimuvad tõhusalt ning õige kiirelt. Huuled on ettepoole lükatud ning ümmardatud umbes samasse asendisse, nagu *u*-d kujundades. Mõnikord võib *ψ*-le järgneda ka vokaal *u*, kuid vajaline see ei ole, vaid hääliku artikulatsioon võib lõppeda kohe siis, kui lõpeb tremulatsioon ning huuled sulguvad samasse asendisse, milles nad on *p* moodustamisel. Niisuguses asendis on huuled ka enne tremulatsiooni. Selle tõttu jääb kuuljal mulje, nagu oleks *ψ*-ga ühenduses hääldatud ka *p*. Kümograafiline kurv *ψ*-st näitab, et kõigepealt ongi implosioon, siis järgneb oklusioon ja eksplosioon; nende järel tuleb niisuguseid kurve, mis iseloomustavad *r*-i tremulatsiooni (vt. joonis 64). Ongi *r* ja *ψ* peamine moodustus sama; vahet on ainult selles, et ühel juhul võngub keeleots ja teisel huuled. *ψ*-hääliku huultevõngete arv on kõikuv. Kõikuvuse olulisemaks põhjustajaks on kvantiteet. Tavaliselt on sulghäälikute *D* ja *G* ees olev *ψ* lühike, umbes 1—3 võnkega. Iseseisev või vokaali ees käiv *ψ* on vastuoksa tunduvalt pikem. Kõige enam võnkeid on aga interjektsioonil, millega väljendatakse külmatunnet: *ψ̇*, *ψ̈*. Viimasest interjektsioonist peab mainima veel, et tema alguses ei ole *p*-line sulg moodustatud nõnda tõhusa ilmekusega kui näiteks hobuse peatamise sõnas.

Kirjakeeles tarvitatakse *ψ* edasiandeks ühendit *ptru*, mis eeldab, et peale bilabiaalse sulu, tremulatsiooni ja huulte ümmardumise tajutakse veel oraalset *t*-list sulgu. Pärast seda, kui huuled on sulgunud, liigub keel koos surutava õhuvooluga ettepoole. Selleks ajaks, kui huuled avanevad piluks, on keeleots omaltki poolt kujundanud sulu vastu alveole või ülemisi hambaid, nagu *D* ja *t* puhul. Isikuti või tõhususe järgi võib sulg olla moodustatud kas natuke eespoolsemalt või tagapoolsemalt. Keeleotsa sulg vastu igemeid või hambaid ei ole *ψ* hääldamisel püsiv, vaid see katkestub koos huulte sulu avanemisega ning keeleots võngub samal ajal kui huuledki. Keele võnkumine on loid.

Kümograafitruumlile võetud larüngaalsed kurvid kõnelevad kahesugusest kõrisõlme tegevusest *ψ* moodustamisel. N.-ö. *p*-line osa *ψ*-st on helitu. Helilisus tekib siis, kui algussulg on avanenud ning algavad huulte võnked. Kui lõpevad huulte võnked, lõpevad ka häälehuulte võnkumised, kui *ψ*-le ei järgne mõni heliline häälik.

Lõppkokkuvõttes võib siis öelda, et hiiu murrete ning üldse eesti keele ψ on heliline bilabiaalne vönkehäälik ehk vibrant kaa-saskäiva loiu keeleotsa-vibratsiooniga. Hääliku alguses on kahekordne sulg: bilabiaalne ja lingvo-dentaalne või lingvo-alveolaarne; sulu osa häälikut on helitu, muu aga heliline. — ψ on eesti keeles haruldane häälik, kuid siiski keelehäälik, millel on kindel fonoloogiline funktsioon. Tema esinemise ja foneetilise tagapõhja kohta vt. lähemalt Ariste, Huulte vönkehäälik eesti keeles (ACUT B XXXIV. 2. Tartu 1935).

b. Peale kirjeldatud liithääliku ψ esineb hiiu murretes veel teine labio-oraalne liithäälik, nimelt pt , näiteks interjektsioonides *ptüi*, *ptüh*. Selle hääliku kujundamisel on samaaegselt keeleots surutud hammaste vahele, kus ta moodustab sulu, ja huultega moodustatakse teine sulg; ühtlasi on huuled nõrgalt ümmardatud ning ettepoole lükatud. Dentaalse ja labiaalse sulu implosioon, oklusioon ja eksplosioon on enam-vähem samaaegsed.

Labiodentaalsed häälikud.

v.

71. a. Kettunen LUKD 7 jj. ütleb Kodavere *v*-st: „In der regel ist der in rede stehende laut in dem kodaiferschen dialekt sowie meistens auch anderswo im finnischen ein reiner konsonant, ein leiser stimmhafter labiodentaler spirant, für den die benennung „halbvokal“ nach keiner richtung hin angemessen ist.“ Sama võib öelda hiiu murrete *v*-st, et see on tõeline konsonant, kuigi eesti *v* on üldiselt väga lõdvalt hääldatud. Oraalselt ei ole *v*-l kindlat artikulatsiooni, vaid keele asend ning suund oleneb sellest, missugune on vokaalnaabus. Huulteartikulatsioon toimub nõnda, et alumise huule siseäär läheneb ülahammaste välisääre vastu. Huule ja hammaste vahele jääb eesti keeles võrdlemisi lai pilu, mille tõttu *v* ei ole artikuleeritud nõnda tugevalt, nagu soome, vene või saksa keeles, nagu allakirjutanu tähelepanekud on osutanud.

b. Niihästi algupärane *v* kui $v < \beta$ on hiiu murretes esindatud üldjoontes sarnaselt ühiskeele *v*-ga: **Phl** *vallä_llè*: *lapš jähì* *vallä_llè mahà* 'laps jäi isata ja emata maha', *valù* 'valu, valgus', *vël* 'vill', *vēñ_D* 'vend', *viřvā_D* 'oksad, vitsad, haod', *riðvā_D* 'ridvad', *tûl jê_B* *vacā_lvpkš* 'tuul jääb vagusaks', *jê kahvā* 'jäähunnik merel',

tervəd 'terved', *kavàlòz* 'kavalus', *sařvəd* 'sarved', *ořv* gen. *ořvā* 'ahjukapp', *sāvā* gen. *saavād* 'jne. Teistel murdealadel on täiesti samasugused suhted. Mõnedes sõnades on nõrk $\beta > v$ üldistunud: *halv* gen. *halvā*, part. *halv* 'odav', *hāv* gen. *hāvā* 'haab', *tīvāz* gen. *tīv* 'tiib' kõrval esineb *tīv* gen. *tīvā* ja kohati (Reikama) ka *sīv* gen. *sīvā* (näited on **Phl**-st). Hiiu omapärasusi *v* esinemises on õige mitu. Kõigepealt kohtame *v*-d intervokaalselt, kui algupärase diftongi järelt on kadunud klusiili nõrk vaste: *hāvā* gen. *avā* gen. *ovā* 'hauad' (: *haūd* ~ *aūd* ~ *oūd*), *kōvəd* ~ *kōvəd* 'kõied' (: *kōiz*), *jōvā* gen. *jovā* 'jõuab' (: *jōūdmv* ~ *joūdmv*) jne., mille kohta on ülalpool eri kohtades (näit. 19c) toodud rohkeid näiteid. Siia rühma kuulub ka *provā* ~ *provā* 'proua' (keskealiste sõna, vanematel on *prūvā* ~ *prūvā* ja nooremad ütlevad *proūvā*). Siirdehäälikust *w* on arenenud *v* sõnasse *avāvōz* 'avaus' (< **avāwōz* < **avadus*); sõna ise näikse olevat laen ühiskeelest. *w* kaudu on saadud *v* ka komparatiivi *ōhvēm* 'õhem' (< **ōhwēm* << **ohu-ōempi*), positiivi nom. *ōhūne* 'õhuke'. Kalanimes *valvaskala* 'valaskala' on *v* tekkinud sõnna arvatavasti rahvaetümoloogia kaudu, mis on toetunud sõnale *valvāz* 'valvas, ärgas, virge'. — Sõnalaguline *v* on Hiius säilinud, siiski on aga *hōlimv* 'voolima', *hōlīd* 'voolid' (**Phl**, mujal muidugi *ōlimv*). Kuju *vōlima* kõrval esineb Lääne-Eestis laialt *ōlima*, mida konstateerib juba Wiedemann EWb.

c. Sõna sees on konsonandile järgnev *v* kadunud, kui *v*-le järgnes *i*: *pilv* gen. *pilvē* 'pilv', *izū-bili* 'piksepilv', *hiri* ~ *iri* (gen. *hiřvē* ~ *iřvē*) 'hiv', *irīdmv* ~ *iřvīdmv* 'irvitama', *pōli* (gen. *pōlvē*) 'pōlv, pōli', *pōlītē* 'pōlvili', *pōlīdē* 'pōlvede', *jāri* 'jārv', *salī* 'viljasalv', *kaēū sālinōz* 'kaevurakked', *tōri* (gen. *tōřvē*) 'karjapasun', *talī* 'talv', *talīne* 'talvine' (**Kāi**), *suištēbūhad* 'suvistepühad', *sari* 'sarv', *sariřtv* *pullīd* 'sarvitud pullid', *tarīst* 'tarvis', *terīz* 'tervis', part. *terīř*, *vī terīřiz* 'vii tervisi' (*v*-ta on ka *terē*, *terēřtpmv* ~ *terēdmv*). Nooremates laensõnades ei esine *v* kadu: *vāřvīdē* ~ *vāřvīdē* 'värviti', *salvēmv* ~ *salvimv* 'salvima'. Kao põhjustajaks on olnud *i* artikuleerimisviis. *i*-d moodustades on huuled tõmbunud tahapoole ning on kaugel hammaste äärtest, jättes oma vahele pika pilu. Hüpe *v* artikulatsioonikohast *i* omasse on võrdlemisi suur. Eesti keeles on praegu maksmas üldine tendents, et huuled on artikuleerides tegevuses võimalikult vähe. Hiiu murretes on näiteks peaaegu kogu kõne aeg huuled enam-vähem ühtlases poolümmardunud asendis. Huulte loiu tarvitamise alged ulatuvad tagasi kaugesse

minevikku, nagu osutavad mitmed häälikumuutused ning praegu mainitud *v* kadu ja samuti *v* kadu labiaalsete vokaalide eest ja järelt. Labiaalseid vokaale kujundades on huuled tublisti lükatud ettepoole ning ümmardatud, mida ei ole *v*-d moodustades. Siin on samuti väljitud liiga suurt hüpet huulte tegevuses ja *v* moodustus on muutunud vähehaaval ikka enam labialiseerituks kuni arvatavasti *w* vahendusel on kadunud igasugune huulte tegevuse erinevus. Järgneva mõningaid näiteid selle kohta, kuidas hiiu murretes *v* on kadunud labiaalvokaalide naabrusest. Toodud näidete hulgas on niisuguseid, kus *v* kadu on väga vana ja ka niisuguseid, kus kadu on läinud läbi kõige hilisemal ajal, mis osutab, et mõni väga vana foneetiline tendents võib edasi kesta tänase päevani — *vāi* 'väi', *kāiz* 'käis', *kāib* 'käib', *aüz* 'aus', *kazū* 'kasu', *kasv*, *kazūvɔɔ* 'kasvavad' (< **kasvu-*), *kazūjp* 'kasvaja', *karūne* 'karvane; kare, karm' (< **karvunen*), *karubide kōkkō lāin* 'karvupidi kiskuma läinud' (< **karvoin*), *arū* 'arv, aru', *pūškō aruzɔmpɔv* 'pisikese arusaamisega', *harū* 'harva' (< **harvoin*), *harū keññel ollē rɔmāɔɔɔ* 'harva, kellel oli raamatuid', *kōrūne* 'leivakõrvaline' (< **korvunen*), *kōruŋtē* 'kõrvuti', *sui* 'suvi', *tui* 'tuvi', *tūi* 'tüvi', *kūli* 'külvi', *lēugene* ~ *lōūgene* jne. 'lõoke', *toūttuz* ~ *tōūttōz* 'töötus', *noūttuz* ~ *nōūttōz* 'nõutus', *üä*, *õä* (**Phl, Kas, Kāi**) ~ *üä*, *õä* (**Ema**) ~ *üä* (**Rei**) 'iva', mille kõrval esineb ka *v*-line kuju, näit. **Phl** Sääre *üvā*, **Kāi** Luguse *õvā*; *tōr* gen. *tōri* (**Phl, Rei**) ~ *tōri* (**Kas**) 'toober' ja **Phl** Sääre *tōvɔr* gen. *tōvri*, Tikerpuul on *toower* (H II 41, 122); *krūmp* 'kruvima', Tikerpuul l. c. 217 *kruuma* = *kruuwima*, **Phl** Kere-maa *krūv-jahū* 'kroovitud jahu'; *ka.ēū* ~ *ka.ēō* 'kaev' (nom., gen., part.), *kāju* ~ *kājō* (ill.), *kājuz* ~ *kājōz* (iness.). Siin pandagu tähele ka sõna *hea* vasteid, mis vanemal põlvel on *hē* (**Phl**) ~ *ē* (**Kas, Kāi, Ema**) ~ *â* (**Rei**), samuti *hēstē* ~ *ēstē* ~ *āstē* 'hästi'. Nooremail on *hēā* ~ *ēā* ~ *ēā*.

Silbi lõppu sattunud *v* on konsonandi järel muutunud *u*-ks: *ladū* gen. *ladvā* 'latv' (kuid nom., gen., part. *riɔvā* 'ritv', **Kāi**-s esineb ka *ladē*, gen. *ladē*, part. *ladēv*, ill. *ladēze*; seega on see sõna morfoloogiliselt viidud samasse rühma, kus on *ladē* 'lade, kiht'), *razū* gen. *razvā* 'rasv', *karū* 'karv', *kōrū* gen. *kōrvā* 'kõrv'. Sama saatuse osaliseks on saanud *v* sõnas *kuļjū* gen. *kuļvā* 'kuiv'. Kadu esineb üldiselt üksnes pearõhulise silbi järel, sest hiiu järgsilpides pole neid ühendeid.

Kaasarõhulise silbi järel on algupärane *v* ja *v* < *β* säilinud (*lihā.v* ~ *lihāv*, *vāgēv*, *tugēv*, *vārā.v* ~ *vārāz*) peale sõna *palā* ~

palä 'palav', mis on enamasti ikka *v*-ta: **Phl** *palä*, *pêv* 'palav päev', *palä-haigē* 'soetöbi'. Lääne-Hiius, peamiselt **Ema**-s, on suurem tendents *v* kaoks kui mujal. Siin võib *v* kaduda ka pearõhulise vokaali järelt: *äpä ja vaē* 'häda ja vaev', *laē* 'laev', *kaē* 'kaev', kuigi **Phl**-ski võib kuulda *laē ~ laē*. — Ülalpool *j*-d käsitledes (64a) on mainitud, et sõna lõppu sattunud *j > i* eriti just selle tõttu, et *j* on pidanud olema õige vokaalne. Sama võib öelda *v*-st. Praeguste kujude *razü*, *körü* otseseks lähtekohaks tuleb pidada **raswa*, **kerwa*. Ka sõnalõpune *v* on pidanud kaduma *w* ja selle lõdvasti hääldatud edasiarengu *w* kaudu. — Siia ei kuulu *pêv ~ pâv* 'päev', mis liitsõnades harilikult kaotab *v*: *jõnibe*, *laüppe* jne. Selles sõnas on *v* n.-ö. ära kulunud, nagu ka sõnas *pällik* (< **päivälikko*): *pälligō säinpd* (**Phl**, **Kas**) 'suvised säinad', *vaēne*, *vaēne* 'vaene', *peške* 'veega või auruga töötav veski'. **Käi**-s, **Ema**-s ja **Rei**-s ei ole *v*-d mitmuse kolmandas isikus ja preesensi partitsiibi partitiivis: **Käi** Villemi *tuläp* 'tulevad, tulevat', *nat-tegäp* 'teevad, tegevat'; **Ema** Viiterna *oläp* 'olevat', *nägäp* 'näevad, nägevat'. **Rei** *tegäp luiskvzi* 'teevad luiskusid'; Tikerpuul on sellest kihelkonnast *tulad* 'tulevad' (H II 41, 27), *olad* 'olevat' (191), *oleks feda weel olad* 'oleks seda veel olevat' (119), *kloppid* 'klopivad' (139). **Phl**-s ja **Kas**-s on *v* püsinud, näit. **Phl** *jüškü polēks inimene olēvvd*. Sääre külast on kirja pandud kaudne kõneviis järgmisel huvitaval kujul: *rahväs-surēv nälq* 'rahvas surevat nälga', *ükskord olēv oln* 'kord olevat olnud' jne. Samas Sääre külas on kuuldud ka *tegēd heirmsat-tegūd* 'teevad hirmsad teod', mis vorm on usutavasti laen naaberkihelkondadest.

Lõpuks ei ole *v*-d sõnades *põü ~ poü* gen. *põüwē ~ poüwē* 'põu', *õü ~ ou* gen. *õüwē ~ ouwē* 'õu', *sau ~ sou* gen. *sauwē ~ souwē* 'savi'. Neis sõnades arvatakse murdeti olevat olnud geminaat (vt. näit. Kettunen EKÄH 116, id. VKÄH² 118) *ww*, *wv* või *vv*, mille vastu foneetiliselt seisukohalt ei ole midagi öelda, nõnda et *u < ww < vv*.

d. Hiiu murretes kohtab omapärast *v* lausefoneetilisest esinemist. Kui sõna algab labiaalse vokaaliga, võib selle ja eelmise sõna lõppvokaali vahele tekkida *w* või *v*: *pimē õ vüllē* 'pime õoli', *onš-se voittspz jubä* 'kas see on otsas juba?', *tä wüllē ~ vüllē* 'ta oli'. Kõige harilikum on *v* siis, kui eelmine sõna lõpeb *u* või *w*-ga: *sür töü vüllē kōz* 'suur hulk oli koos' (vt. ka P a a s, Häälikulooline ülevaade Pühalepa kihelkonnast, AES 85, lk. 81). Samuti tekib ka *j* vokaali ette, kui eelmine sõna lõpeb *i*-ga: *äi-jolē* 'ei ole'.

Olgu siinkohal öeldud, et sama nähtust esineb ka liivi keeles, mida on juba mitmes kohas võrreldud eesti saartenurretega, vt. Ket-tunen LW XXXVII: *vuozà* 'anteil, fleisch', *voļc* 'halm', pl. *voļgâv* jne., mille kohta ütleb autor: „Es handelt sich eigentlich um die entwicklung $o > uo > vo$ “.

f.

72. Normaalselt on *v* heliline häälik, kuid helitu konsonandi järel võib ta olla ka helitu: *konv*, *rašv* (nooremal). Helilise *v* ja helitu *v* vahel ei ole muud artikulatsioonivahet peale selle, et ühel juhul esineb helilisus ja teisel juhul seda pole. *f*-i moodustamine läheb aga *v* omast mõnes suhtes lahku. Esiteks on *f*-ki helitu häälik. Labiaalselt kujundatakse ta samuti nagu *v*, s. o. alumise huule siseäär suundub vastu ülemiste hammaste välisäärt, kuid pilu moodustamine on teissugune. *v*-d moodustades on pilu nõnda avar, et huule ja hammaste vahelt pääseb õhk läbi voolama. Eesti *f*-i moodustades on huul surutud täiesti vastu hammasterida, surve on pealegi õige tugev, nõnda et õhk pääseb välja üksnes hammaste vahel olevaist loomulikkudest vahedest ja huultenurkadest, kus sulgu ei ole moodustatud. Seega siis on *v* ja *f*-i moodustamise peavahe intensiivsuses ega mitte helilisuses. Artikuleerimise intensiivsuse poolest on *v* ja *f* samades suhetes nagu *b* ja *p*. Ka fonoloogilised esinemistingimused on samad. Intervokaalselt võib *f*-ki olla ainult geminaatselt, vrd. eesti ühiskeeke *eſfe'kt* 'efekt', *affi's* 'afišš', *raffâz* gen. *raffa* 'rahvas, rahva' jne.

Hiiu murretes esineb *f* kahel juhul. Esiteks kohtab teda sõna sees niihästi omades kui ka laensõnades. Siin on *hf* arenenud algupärasest *hv*, *hv* < *f*, *uh*; **Phl** *koaf* gen. *koſvî* 'kohv', *krañf* gen. *kraſvî* 'krahv', *jõaf* gen. *jõſvî* 'jõhv', *viñf* gen. *viſvâ* 'kihv', *küñfâl* 'kühvel', *raſvâz* gen. *raſfp* 'rahvas, rahva'. Toodud näidetest selgub, et *f* < *v* pika *h* järel. Teatavasti on kvantiteedilt pikem *h* helitum või täiesti helitu. *h* helitus on mõjunud, et järgnevgi häälik on helitu. Lühikese helilise *h* järel säilib heliline *v*, kuigi harva võib isikuti kuulda ka *vañfâ* 'vahva', *kañfâ* 'kahvatu' pro üldisem *vahvâ*, *kaſvâ*, nagu isikuti võib olla ka *raſvâz* gen. *raſvp* (vt. 47b). Teatavasti on *hv* laialt Põhja-Eestis ja ka ühis-keeles muutunud *f*-ks või on praegu muutumas: *raffâz* gen. *raffa*, *kaffâitu* 'kahvatu', *affên* 'ahven', *vaffâ* 'vahva', *vaffuz* 'vahvus'. Niisugune esindus on saanud alguse just *hf*-lisest tugevast astmest,

mis on praegu omane hiiu murrete hääldusuuususele. — Pandagu tähele, et *h* järel ei ole sõnalõpuline *v* muutunud *u*-ks.

Teiseks võib *f* harukorral esineda sõnaalguseski mõnedes merisõnades, nagu *fōk-pūrjẽd* 'fokkpurjed', *falt̄mp̄* 'üles vinnama'. Sel viimasel juhul on *f* fonoloogiline häälik, mis on kätte õpitud võõrkeelte kaudu. Muidu on hiidlasele *v* ja *f* fonoloogiliselt sama häälik nagu paljudele ühiskeelt kõnelevaile eestlastele, kes ei oska eraldada *f*-i *v*-st. Eesti standard-ühiskeeles on aga *f* saamas fonoloogiliselt iseseisvaks häälikuks.

Ülevaade hiiu murrete konsonantidest.

73. Eelnenud käsitlustest näeb, et hiiu murretes on järgmised konsonandid: larüngaalid *ʔ*, *h*, *ɦ*, velaarpalataalid *ç*, *ʝ*, *ç*, *k*, *ŋ*, meediopalataalid *j*, *j*, prepalataal-alveolaarid *n*, *ɳ*, *z*, *s*, *š*, *l*, *ɹ*, *r*, alveolaar-dentaalid *d*, *t*, bilabiaalid *b*, *p*, *m*, *m*, *w*, *β*, *ɸ*, *pt*, labiodentaalid *v*, *v*, *f*. Peale selle esinevad koronaliseeritult *k*, *ŋ*, *ç*, *l*, *ɹ*, *t*, *p*, *m*, *ɸ*. Konsonantide jaotus on olnud füsioloogilis-foneetiline. Fonoloogiliselt vaadates on suhted tunduvalt teissugused, sest mitte kõik foneetiliselt iseseisvad häälikud pole ühtlasi ka foneemid. Kombinatorsete häälikutena langevad kohe välja *ʝ*, *ç*, *j*, *w*, mida hiidlane ei taju iseseisvaks häälikuks. *ʝ* on hiiu murde kõnelejaile *c* või *h*, *ç* on *h* ja *j* nüansside vahesid ei käsitata iseseisvaiks häälikuiks. *w* tajutakse eelneva *u* lõpposaks. Kombinatorne häälik on enam-vähem ka *f*, mida samastatakse *v*-ga. Niisamuti on kombinatoorsed helitud *ɳ*, *ɹ*, *r*, *m*, *v* ja koronaliseeritud konsonandid. *β* esinemine on tingitud kõneorganite defektist. Kuulja peab teda *v*-ks, mis ongi tema asemel normaalse organismiga murdekõnelejail, või *b*-ks. *š*, *ç* ja osalt ka *f* on laenhäälikud, mida leidub ainult üksikuil. Lõpuks võib normaalsete keelehäälikute hulgast maha arvata *ʔ* ja *pt*, sest neid kohtab ainult interjektsioonides. Seega jäävad fonoloogiliste häälikutena järele *h*, *ç*, *k*, *ŋ*, *d*, *t*, *n*, *j*, *z*, *s*, *l*, *ɹ*, *b*, *p*, *m*, *ɸ*, *v*. Foneeme on murdes aga palju enam. Vokaalide ülevaates on näidatud (38a, b), kuidas eesti keeles on tähtsaks lähtekohaks foneemi määritlemisel häälikute kvantiteet. Kindel fonoloogiline funktsioon on lühikesel ja pikal konsonandil ning nn. geminaatide eri astmel. Arvesse võttes niihästi häälikute kvaliteeti kui kvantiteeti saab hiiu murretest järgmised konsonantfoneemid:

<i>h</i> (~ <i>h̃</i>)	(<i>h</i>)		
<i>g</i> ~ <i>k</i>	<i>k̇</i> (~ <i>k̂</i>)	<i>kk</i>	<i>kk</i> ~ <i>k̇k</i>
<i>d</i> ~ <i>t</i>	<i>ṫ</i> (~ <i>t̂</i>)	<i>tt</i>	<i>tt</i> ~ <i>ṫt</i>
<i>b</i> ~ <i>p</i>	<i>ṗ</i> (~ <i>p̂</i>)	<i>pp</i>	<i>pp</i> ~ <i>ṗp</i>
<i>η</i> (~ <i>ñ̃</i>)	(<i>ñ̃</i>)	<i>ññ</i>	
<i>n</i> (~ <i>ñ̂</i>)	(<i>ñ̂</i>)	<i>ñn</i>	<i>ñn</i>
<i>m</i> (~ <i>m̃</i>)	(<i>m̃</i>)	<i>m̃m</i>	<i>m̃m</i>
<i>z</i> ~ <i>s</i>	<i>ṡ</i> (~ <i>ŝ</i>)	<i>ss</i>	<i>ss</i>
<i>l</i> (~ <i>l̃</i>)	(<i>l̃</i>)	<i>ll</i>	<i>ll</i>
<i>r</i> (~ <i>ř̃</i>)	(<i>ř̃</i>)	<i>řr</i>	<i>řr</i>
<i>j</i>			
<i>v</i>	(<i>f</i>)		
<i>ʋ</i>			

Lühikesed *k*, *t*, *p* on õigupoolest *g*, *d*, *b* kombinatoorsed varjundid, esinedes sõna absoluutses alguses ja helitute häälikute naabrukses: *acā* ~ *kaš*, *lañka*; *sōdā* ~ *taš*, *kaštī*; *tubā* ~ *poiš*. Ka pikad *k̂*, *t̂*, *p̂* on tegelikult kombinatoorsed häälikud. Eesti keele fonoloogiline struktuur ei luba, et lühikese ja pearõhulise vokaali järel esineks *g*, *d*, *b* või *k*, *t*, *p*. Selles asendis esineb ainult pikk konsonant. Sama võime öelda *s*-st. Ainult konsonantühendeis võivad *k̂*, *p̂*, *t̂* olla omaette foneemid: *pītkv* 'pikka' ~ *piṭkā* (vt. selle kohta altpoolt). Foneemina esinevad *h̃*, *ñ̃*, *ñ̂*, *m̃*, *l̃*, *ř̃* ka üksnes konsonantühendeis. Poolpikad *k̇*, *ṫ*, *ṗ* on vastuoksa täiesti omaette foneemid, vrd. *sāg* 'saag' ~ *sāk* 'saak', *vād* 'vagad' ~ *vāt* 'vaat', *tōb* 'toob' ~ *tōp̂* 'toop'. Et *k̂k* ja *k̇k* jne. on omaette foneemid, on selge juba selle tõttu, et neil on tähtis morfoloogiline ülesanne: *kuk̂k̂* ~ *kuk̂k̇*, *koṭṭī* ~ *koṭṭē*, *paṭṭī* ~ *paṭṭē*. Sama kehtib *šs* ~ *šṡ*, *ññ* ~ *ñn*, *m̃m* ~ *m̃m̃*, *ll* ~ *ll̃* ja *řr* ~ *řr̃* kohta. *kk*, *tt*, *pp*, *ss*, *nn*, *mm* jne. on *k̂k*, *t̂t*, *p̂p*, *ññ*, *m̃m* kombinatoorsed nüansid. — *η* läheb lahku teistest nasaalidest selle poolest, et tema esinemine on piiratum. Üksik *η* on õigupoolest kombinatoorne häälik, sest klusiili eel tohib esineda üksnes homorgaanne nasaal: *ñk*, *nt*, *mp*. Iseseisvalt *η* ei esine.

Nagu diftongid on hiiu murretes ning eesti keeles omaette foneemid (38b), nõnda peab ka neid konsonantühendeid pidama omaette foneemideks, millel on morfoloogiline või leksikaalne ülesanne, näit. *h̃j* ~ *ñf* (*rahvāz* nom., *rañfvz* iness. 'rahvas'), *ĥj* ~ *ñj* (*pōh̃jā* gen., *pōñjp* part., ill. 'põhi'), *lj* ~ *lj̃* (*naljā*, *naljp* 'nali'), *řj* ~ *řj̃* (*mařjā*, *mařjp* 'mari'), *řv* ~ *řṽ* (*kōřvā*, *kōřvp* 'kõrv'), *lv* ~ *lṽ*

(*salvè*, *salvə* 'salv', *salvi* imper. sg. II pers., *salvè* part. < *salv* 'salv, võie'), *řm* ~ *řm* (*ařmü*, *ařmò* 'arm'), *řm* ~ *řm* (*sřlmä*, *sřlmv* 'silm'), *řg* ~ *řg* (nooremail; *vařgä*, *vařgè* 'vang'), *řg* ~ *řkk* (*tařgä*, *tarkkv* 'tark'), *řg* ~ *řkk* (*räřgä*, *räřkkv* 'ränk'), *řg* ~ *řkk* (*paloř*, *palkkè* 'palk'), *řv* ~ *ntt* (*kořvü*, *konttè* 'kont'), *řk* ~ *řk* (*piřkä*, *piřkv* 'pikk'), *řts* ~ *řts* (*meřtsä*, *mettsp* 'mets'), *řks* ~ *řks* (*okřsä*, *okřsv* 'oks'), *řps* ~ *řps* (*pařpsä*, *pařpsè* 'kirikla') jne. jne.

Heliliste konsonantide helitusest. Sandhi.

74. a. EK 1933, lk. 73 jj-d ja 170 jj-d on allakirjutanu poolt ilmunud „Eesti sulghäälikud *k*, *p*, *t* ja *b*, *d*, *g*“, milles on lähemalt selgitatud ühiskeelesulghäälikute helilisussuhteid (vt. ka § 49). Ühiskeeles klusiilide helilisussuhetega on võrdsed hiiu murrete klusiilide helilisussuhted. Sama võib öelda *z*-i ja *s*-i sonoriteedist. Käesolevas ühendis tahetakse lähemalt peatuda nende konsonantide helilisusel, mida oleme harjunud pidama täiesti helilisteks, nimelt *l*, *r*, *m*, *n* ja *v*. Teatavasti ei ole eesti keeles sonoriteedil mingisugust fonoloogilist ülesannet. Sonoriteet on väga suurel määral kombinatoorne. Kui täiesti heliline häälik asendada helituga või vastupidi, ei teki eesti keeles selle tõttu arusaamatusi. Halvemal juhul võib keel kannatada üksnes foneetiliselt. Ometi ei ole helilisuse ja helituse vaheldumine meelevaldne, vaid selleks on kindlad reeglid. Kõigepealt kohtab hiiu murretes ja samuti ka ühiskeeles huvitavat nähtust, kuidas sõnaalguline heliline konsonant ei ole absoluutselt heliline, vaid konsonandi algosa on vägagi helitu. Toodagu kõigepealt selle kohta näiteid **Rei** keelejuhi häälduse järgi. Näitesõna järel olev esimene arv on sõnaalgulise hääliku üldpikkus sajandikes sekundites. Teine arv tähistab helilist osa samuti sajandikes sekundites. Viimane arv on helilisuse π . Helituse esinemise τ on ikk a hääliku alguses.

<i>lip</i> 'lipp' 10; 3,25 — 3,25	<i>lukkud</i> id. gen. pl. 10,5; 5 — 4,76
<i>lõppu</i> id. gen. 9,25; 2,75 — 3	<i>leib</i> 'leib' 11,25; 4,5 — 4
<i>lippude</i> kom. pl. 8,75; 4,25 — 4,85	<i>leivu</i> id. part. 10,5; 3,25 — 3,1
<i>lap</i> 'lapp' 12,25; 8 — 6,53	<i>leigu</i> 'liigu' 12,25; 6 — 4,9
<i>lukkud</i> 'lukud' 8; 2,75 — 3,44	<i>leikku</i> 'liiku' 10,5; 3,75 — 3,57
<i>luku</i> id. ill. 10,5; 7 — 6,6	<i>leigèz</i> 'kaalikas' 14; 7,5 — 5,36
<i>lukkuz</i> id. in. 8,5; 4 — 4,7	<i>leikkid</i> 'kaalikaid' 13; 8,5 — 6,54
	<i>loul</i> 'laul' 11; 6,5 — 5,91

<i>loùlvb</i> 'laulab' 12,25; 7,5 —6,12	<i>nõm</i> 'kanarbik, nõmm' 11,5; 5,75 —5
<i>loùlude</i> 'laulude' 10; 3,75 —3,75	<i>nitti</i> 'niitu' 13; 6,75 —5,19
<i>loülù</i> 'laulu' 10,75; 6,25 —5,81	<i>nìlò</i> 'niidu' 10,25; 4,25 —4,14
<i>radà</i> 'rada' 20,75; 6,5 —3,13	<i>nittideev</i> id. kom. 13; 7,25 —5,57
<i>roì</i> 'rott, hiir' 12,75; 5,75 —4,52	<i>nõkki</i> 'surnut' 19,75; 12,75 —6,45
<i>ruì</i> 'rutt' 11; 5,5 —5	<i>nõgi</i> 'surnu' 19; 11,5 —6,05
<i>roķ</i> 'supp, leem' 13,75; 5 —3,65	<i>vagà</i> 'vaga' 15,5; 12,5 —8,06
<i>roķkà</i> id. gen. 14; 2 —1,43	<i>vill</i> 'vili' 16,25; 9,25 —5,55
<i>räppè</i> 'suitsuauk' 25; 13,5 —5,4	<i>vañdv</i> 'vanda' 9,75; 5,25 —5,38
<i>merè</i> 'mere' 24,5; 20 —8,16	<i>veļņd</i> 'võtnud' 4,75; 3,25 —6,84
<i>mini</i> 'piparmünt' 11,5; 4 —3,48	<i>võrvd</i> 'võõrad' 12,5; 6,25 —5
<i>maĩmv</i> 'matma' 19; 14,25 —7,5	<i>võì</i> 'või' 11,25; 4 —5,55
<i>makķide</i> 'vorstide' 14; 8 —5,71	<i>vaķriv</i> 'vaeraid' 15,25; 9 —5,9
<i>mõr</i> 'moor' 16; 12,5 —7,81	<i>vānvv</i> 'vaagnad' 16,25; 12,75 —7,85
<i>mõri</i> id. part. 16,25; 12,5 —7,8	
<i>mā</i> 'maa' 14; 8,25 —5,89	
<i>maĩmā</i> 'mamma' 13,5; 7,25 —5,37	

Toodud näited osutavad, et sõnaalguline nn. heliline konsonant on suurel määral helitu. Helilisus on õige kõikuv. Käesoleval juhul ta kõigub 1,43 ja 8,16 vahel, resp. helitus kõigub 1,84 ja 8,57 vahel, s. o. häälik on olnud kas peaaegu täiesti heliline või vastupidi peaaegu täiesti helitu. Seega võib sõnaalgulist *l*, *r*, *m*, *n*, *v*-d nimetada poolheliliseks ehk poolhelituks häälikuks. Et helitus on siin täiesti kombinatoorne ning üldine, ei ole seda märgitud teoses esitatud näidetes. Katselisfoneetiliselt läbitöötatud keelejuhtidel on vaid harukorral absoluutses alguses esinenud täiesti heliline konsonant. Kui eelnev sõna lõpeb vokaaliga, on vastuoksa heliline konsonant just üldine. Mõnedel hiidlastel ja saarlastel on sõnaalguline helitus nõnda tugev, et kuuljale jääb mulje, nagu oleks hääldatud *hrahà*, *hlaĩmāz*, *hvacà*, *hmā*, *hnēv* 'raha, lammas, vaga, maa, need'. Eesti keel võib siin seista häälikumuutuse eel, et sõnaalgusesse võib areneda tõeline *h*. Mis on siis selle helituse põhjustajaks? Kõneldes lausast lõpust (42b) on öeldud, et sõnalõpuline *a* või *h* tekib selle tõttu, et häälehuulte ja oraalne või labiaalne artikulatsioon ei lõpe üheaegselt. Häälehuulte artikulatsioon kestab nimelt edasi veel peale seda, kui muu artikulatsioon lõpeb. Absoluutses alguses näeme samasugust larüngaalse ja oraalse või labiaalse artikulatsiooni ajalist ühtimatust. Oraalselt või labiaalselt

artikuleeritakse juba *l*-i, *r*-i, *n*-i, resp. *m*-i ja *v*-d, kuid häälehuuled ei ole veel asetunud foneerimisasendisse, vaid säilib hõngusasend. Häälehuulte foneerimisasendisse asetumine ei ole seega järsk, vaid toimub pikkamööda. Mõnel juhul on võidud konstateerida, et ka sõnalõpulise helilise konsonandi asemel võib olla poolhelitu, ilma et see oleks mõjustamas helitut naabrust, näit. sama keelejuhi järgmistes sõnades:

ul 'hull' 27,75; 25 —9

põl 'põll' 29; 24,25 —8,35

kel 'kell' 29; 26,75 —9,22

nõmmel 'nõmmel, kanarbikul' 18; 15 —8,33

naŗ 'narr' 23,5; 20,5 —8,76

Esitatud näidetes esimene arv osutab hääliku üldpikkust, teine helilise osa pikkust ja kolmas helilisuse π -d. Helitu on hääliku lõpposa. Helitus võib kõikuda 0,78 ja 1,77 vahel. Käesolev helitus on enam-vähem juhuslik. Teistel hiiu katsealustel allakirjutanu ei ole seda kohanud. Ka ühiskeelele või muudele murretele pole ta üldiselt omane, vaid võib esineda isikuti. Üldine on aga sõnalõpuline helitu *L*, *R*, *M*, *N*, *V* helitu konsonandi järel: **Phl** *maĳki paĳL* 'vorstipulk', *saŗvẽ toĳL* gen. *toĳli* 'sarvetohl', *taĳM* gen. *taĳmã* 'tahm', *veĳM* 'vihm', *kiĳN* gen. *kiĳnã* 'kest, kesi', *ũlẽze tõũsN* 'üles tõusnud', *vĩstei'sN* 'viisteistkümmend', *kũstei'sN* 'kuusteistkümmend', *leĳM* 'lehm'. **Kãi** *paĳN* gen. *paĳnã* 'pahn', *kaĩtũze la'sN* 'õlgkatuse tegemisel tarvitata labidas', *leĳM*, *paĳL*, *korĩL* 'korter; kortel', *vaŋķŗ* 'vanker', *koŗV* 'kohv', *aŗV* 'ahv'. Samasuguseid näiteid võib ohtrasti saada ka **Kas**-st. **Ema**-s ja **Rei**-s on neil juhtudel enamasti švaavokaal lõpp- ja eelneva konsonandi vahel. Kui sõnalõpuline *L* või *R* on helitu või helitu lõpposisega konsonantühendi järel, moodustavad nad harilikult omaette silbi. Seega siis võib helitugi konsonant olla silbi kandjaks. Muudel juhtudel on enamasti nõnda, et kui sõnalõpulised *l*, *r*, *m*, *n* moodustavad omaette silbi, siis on nad helilised ja ka eelnev konsonant (*h*) võib olla heliline: *leĳmi*, *paĳl*, *vĩstei'sŋ*. Ka kahe helitu konsonandi vahel on helilise ahtushääliku asemel helitu: **Phl** *kiŋLTõz* 'kihlus'. Käesolevas töös juba mitu korda mainitud Äimä kirjutises VV häälehuulte asendist *p*, *s*, *š*, *f* ja *h* artikuleerimisel on näidatud, et nende helitute häälikute puhul on häälehuuled teatavi nurgi hõngusasendis. Võib arvata, et samasugune on häälehuulte asend ka klusiilide *k* ja *t* artiku-

leerimisel. Hõnguasend ei lakka olemast kohe pärast seda, kui klusiili, *s* või *n* artikuleerimine on lõppenud, vaid kestab edasi kuni on artikuleeritud ka järgnev ahtushäälik. Kui *l*, *r*, *m*, *n*, *v* helitu hääliku järel ei ole absoluutses lõpus, vaid mõne vokaali eel, astub jõusse vokaali assimileeriv mõju. Häälehuulte hõnguasend lõpeb kohe helitu konsonandi artikuleerimise lõppedes ning tekib foneerimisasend. Helituid ahtushäälikuid tajutakse sageli puht-psüühiliselt või nähakse üksnes nende moodustamist, sest igakord ei ole neid üldse kuulda. Eriti kuuldamatu on *m*. Kui isikule, kes ei oska eesti keelt, hääldada sõna *lehm* nõnda, et ta ei näe ütleja huultetegevust, annab ta kuuldu edasi *len* kujul. Mõnes eesti murdes on sõnalõpuline helitu ahtushäälik võinud kaduda üsna reeglipäraselt, näit. leivu murdes, kus öeldakse *pak* gen. *paglā* 'pael', *kaḱ* gen. *kaglā* 'kael'. Hiiu murretes võib näit. **Phl**-s kaduda partitsiibi lõpp *n*: *ist* ~ *istn* 'istunud', *vet* ~ *vetn* 'võtnud'. Vähenõudlikumas ühiskeeles võib ka kuulda *vet* 'võtnud', *ost* 'ostnud'.

b. Ülalkirjeldatud helilise ahtushääliku helituksmuutumised on tegelikult sandhinähtusi. § 50d on nimetatud, et eesti keel on sandhikeel ja, et talle on iseloomustuseks eriti just progressiivne sandhi, kuid ka regressiivne sandhi ei ole tundmatu. Kuidas progressiivse sandhi tõttu on helitud klusiilid ja *s* muutunud pool-helilisteks, või, õigemini öeldes, fortised on muutunud leenisteks, selle kohta leidub rohkeid näiteid §§ 50d, 54c, 66. Käesolevas ühendis tahetakse tuua lisanäiteid sellest, kuidas leenis muutub forti-seks järgneva helitu hääliku eel ehk, teiste sõnadega öeldes, kuidas esineb hiiu murretes regressiivset sandhit. **Phl** *jalk* *tē* ~ *jalktē* 'jalgte-tee', *lōk* *saḱ* *māṛjāḱs* 'loog sai märjaks', *valk* *kottē* *sēz* 'valge koti sees'; *neligūmmēnt* *kolm āštq* '43 aastat', *tubācit* *polē olq* 'tubakat ei olnud', *karipēnik* 'vanaaegne brokaadiga kaunistatud pärg', *rīt* *toṣpi* *siṣse* 'riidetopi sisse'; *tā tōp* *pīmp* 'ta toob piima', *sāp* *kūl* 'saab küll', *lāmp* *poīs* 'lambapoiss, lambur'; *vīs* *taḱāzē* 'viis tagasi', *sārēs* *tōāz* 'suures toas' jne.

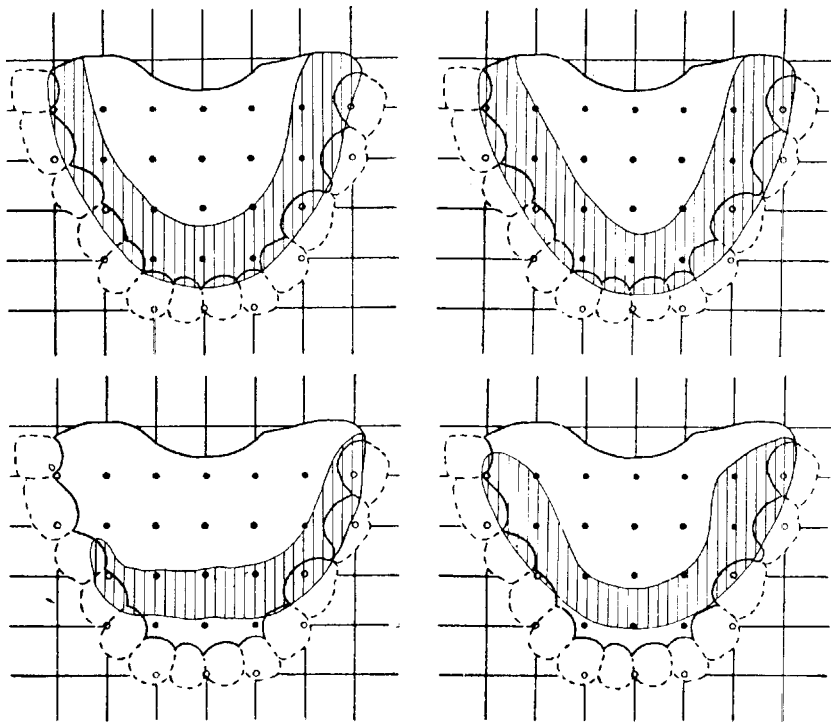
Hiiu murrete ja üldse eesti keele suhtes pandagu eriti tähele, et helituse põhjustajaks võivad olla ka keele fonoloogilised nõuded. Hiiu murretes ei või olla kõrvuti kaks leenist. Kui nad sisekao tõttu või mõnel muul põhjusel satuvad otseselt teineteise kõrvale, muutuvad nad mõlemad fortiseks: *hārktā* 'härgade', *jalktā* 'jalgade', *pōlktōz* 'põlgus', *jūlktōz* 'julgus' jne.

Palatalisatsioon ja koronalisatsioon.

75. a. Eesti ühiskeecele ja enamaile murdeile omane palatalisatsioon on Hiius täiesti tundmatu. Isegi kaua ja intensiivselt ühiskeelega kokkupuutunud hiidlane ei ole enamasti võimeline palatalisatsiooni kätte õppima ja õieti tarvitama. Mõned maaharitudlased, kes üritavad ühiskeelega *l*, *n*, *s*, *t*-d jälitada, ütlevad õige häälduse asemel *il*, *in*, *is*, *it*: *toil* 'toll', *kali* 'kann', *kališ* 'kass', *koit* 'kott' jne. Seega kohtame huvitavat foneetilist nähtust, kuidas samal ajal toimuv tegevus analüseeritakse osadeks ja asetatakse osad kronoloogiliselt üksteise järele. On ju eesti keele palatalisatsiooni olemuseks see asjaolu, et hääliku normaalsele moodustuskohale lisaneb artikulatsioonikoht palaatumil umbes samas kohas, kus artikuleeritakse *i*-d ja *j*-d. Et palataliseeritud konsonant analüseeritakse osadeks *i* või *j* + konsonant, resp. konsonant + *i* või *j*, see on üldine nendele keeltele ja murretele, kus ei tunta palatalisatsiooni. Vokaale käsitledes on lähemalt mainitud, kuidas hiiu kõrgete keskkõrgete vokaalide $\hat{e} \sim \check{e}$, $\hat{o} \sim \check{o}$, $\hat{ö} \sim \check{ö}$ asemel on harjumatu uurijakõrv tajunud *uo* $\sim$ *uõ*, *iè* $\sim$ *iě*, *üö* $\sim$ *üõ*, analüüsides seega siingi samaaegselt toimuvad tegevused kronoloogiliselt üksteisele järgneviks (19b).

Ühel juhul võib hiiu murretes siiski kuulda õige nõrka palatalisatsiooni. Nimelt siis, kui palataalsele ja alveolaar-dentaalsele lühialgulisele geminaatkonsonandile või konsonantühendile järgneb *i*, näit. sõnades *poŋti* 'poti' (kuid *poŋti* $\sim$ *poŋtē*), *kalliz* 'kallis' (gen. *kalli* $\sim$ *kallē*), *kaš'si* 'kassi' (*kaš'si* $\sim$ *kaš'sē*), *pañ'nē* 'panni' ($\sim$ *pañ'nē*). Esitatud juhtudel on palatalisatsioon nõnda nõrk, et käesolevas töös pole teda enamasti märgitud. Kui teda on märgitud, on tarvitatud koronalisatsiooni märki (vt. allpool). Eriti nõrk on palatalisatsioon konsonantühendeis. Isikuti võib ta üldse puududa. Miks just lühem konsonantaines kaldub palataliseeruma, seletub sellega, et lühem häälik on teatavasti artikuleeritud hääldusorganite intensiivsusest vähema tegevusega. Mida lühemalt ning lõdvemalt moodustatud on häälik, seda enam mõjub temale koartikulatsioon. Sõnas *poŋti* on seega siis *ŋt* nõrgalt palataliseeritud, mitte aga sõnas *poŋtē*, kus *ŋt* on kvantiteedilt tunduvalt pikem ning suudab vastustada *i* palataliseerivat mõju. Hiiu nõrk palatalisatsioon on arenemas iseseisvalt, lahus muu keeleala palatalisatsioonisüsteemist. Saaremaa murretes on palatalisatsioonisuhted järgmised: kui konsonandile järgnevad *i* ja *j* on alles, ei ole pala-

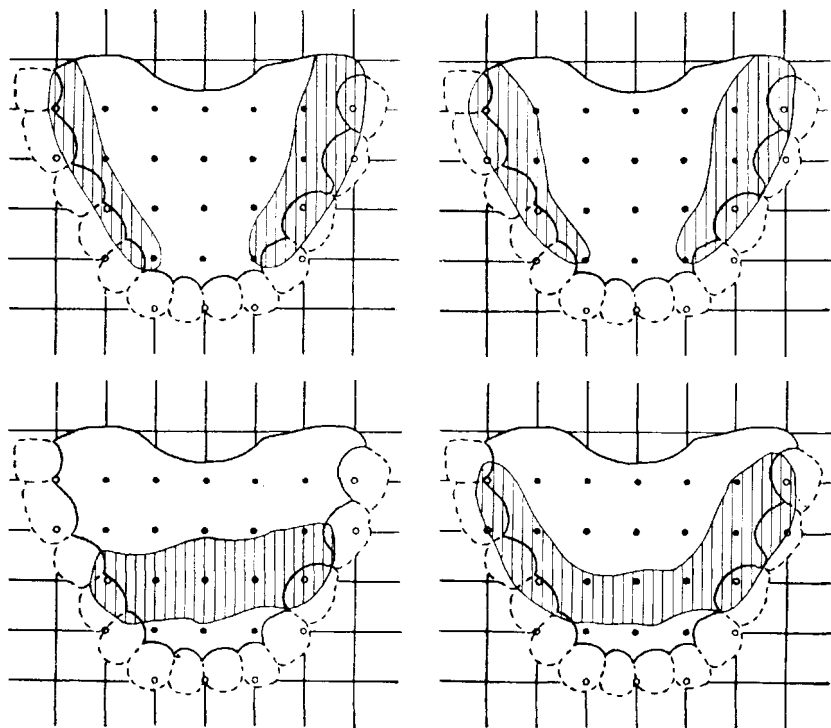
talisisatsioon. Kui i ja j on kadunud, esineb palatalisatsioon, näit. *poŕ* gen. *poŕti*. Ühiskeeles, kus palatalisatsiooni juured ulatuvad väga kaugele minevikku, on praegu olukord just vastupidine hiiu murrete suhtele. Mida pikem on palataliseeruv konsonant seda enam on ta palataliseeritud. Tavaline eesti palatalisatsioon toimub

Joonis 71. Palatogrammid ühiskeeles d -st ja n -st (vasakul) ning $\acute{d}$ -st ja $\acute{n}$ -st (paremal).

nõnda, et hääliku harilikule moodustuskohale tuleb lisaks artikulasioon kõval suulael. Tabelil 71 on kõrvu ühiskeeles palataliseerimata (vasakul) ja palataliseeritud (paremal) $d \sim \acute{d}$, $n \sim \acute{n}$, 72 on $z \sim \acute{z}$ ja $l \sim \acute{l}$. Ilma mõõtmatagi on näha, kuidas palataliseeritud hääliku puhul on kõva suulage puudutatud enam. Suurem puudutusala saavutatakse sellega, et keeleselg kumerdub ning tõuseb kõva suulae suunas. Et eesti ühiskeeles võivad palataliseeruda üksnes esised konsonandid, siis kumerdub ning tõuseb predorsum vastu prepalaatumit või meediopalaatumit. Peale keeleselja esiosa võtavad artikulasioonist osa ka koroona ja keeleots. Eesti keele

palatalisatsioon on, Ä i m ä terminit tarvitades, apikodorsaalne (keeletsots = apex) (YFOK 109). Lisa puudutusala põhjustav keeleselja esiosa ei tõuse nõnda kõrgele, et ta suudaks katta kogu suulage, vaid tõusu on üksnes kõva suulae äärtes vastu hammastevalli. Keeletsots on harilikult samas kohas, kus ta on palataliseerimata vastet

Joonis 72. Palatogrammid ühiskeeles *ä*-st ja *i*-st (vasakul) ning *ï*-st ja *i*-st (paremal).

artikuleerides. Paiguti võib ta aga olla natuke eespoolsemalt. Tähelepanväärt on see, et keeleotsaga on ahtus või sulg palataliseerides moodustatud vähema intensiteediga kui siis, kui häälik ei ole palataliseeritud, resp. keeleotsa puudutusala on väikesem. Eesti palatalisatsioon on üldiselt väga nõrk. Põhjuseks on keeleselja esiosa suhteliselt madal tõus. Vene palatalisatsiooni puhul näiteks on keeleselg tõusnud palju enam, mille tõttu eestlasel jääb vene keele palatalisatsioonist mulje, nagu hääldataks samal ajal vastav konsonant + *ʃ*. Võrreldagu selleks eesti sõna *pätt* vene sõnaga *пять*. Vt. ka Bogoroditski ФРЯ 128 jj-d.

b. Ehk küll hiiu murretes ei leidu harilikku eesti palatalisatsiooni peale väheste algete, on sellel keelealal siiski üldine eriline liik palatalisatsiooni, mida ühiskeel ei tunne, nimelt koronalisatsioon. Koronalisatsiooniga on mõeldud nisugust nõrka palatalisatsiooni, kus keeleselja äärmine esiosa — koroona tõuseb vastu prepalaatumit või alveoole lisaks hääliku harilikule moodustusviisile. Hiiu murretes tõuseb koroona vastu alveoole. Hiiu murrete nõrk palatalisatsioon on sagedasti ka faktiliselt vaid koronalisatsioon. Sellepärast on käesolevas töös tarvitatud koronalisatsioonimärkigi palatalisatsiooni tähistiseks. Koronalisatsiooni peaesinemiskoht on sõna alguses esivokaalide ees. Kõige üldisem on ta siiski *i* ja *ü* ees, nagu osutavad järgnevad näited: **Phl** Sääre *kiṭṭspmpɔ* 'kitsamad', *temä₀ bēle tiḱkun* 'tema kallale tikkunud', *kiññē* 'kinni', *ṣivūz* 'sidus', *liṭṭər ~ liṭṭ_R* 'litter (rõhkudel)', *liñnp* 'linna (ill.)', *viṭs* 'vits', *piṭk* 'pikk', *miñt* 'münt', *riḱkūt* 'rikkust', *tiṭ* 'imik', *noṭṭiga miṭs* 'nokaga müts', *ṣūñmōst* 'sündmust', *kūñmē* '10', *kūñmp* 'kündma', *tūk* 'tükk', *tül* gen. *tüllī* 'tilder', *lühiozet pūḱksiv* 'lühikesed püksid', *leṣṭā_D* 'lestakalad', *kaḱs ṣelttsē* 'kaks liiki, kaks seltskonda', *ṭern* 'keedetud ternes', *vei* 'vett'; *ä* ees on koronalisatsioon haruldane, nõnda et allakirjutanu on teda siin kuulnud mõnel enam-vähem juhuslikul korral (*ṛäṭṭik*). *ö* või *õ* ees ei esine koronalisatsiooni üldse. Koronalisatsiooniga käib enamasti kaasas järgneva vokaali madaldumine: *lep* 'lipp', *ṛēṣṭlēñḱ* 'ristpart', *ṛēḱkāz* 'rikas', *vegā₀* 'viga', *meḱs mette* 'miks mitte', *sōp ṣelkkō-leibv* 'sööb silku leiba', *veṭṭsā-kēmbiñḱ* 'vitsakimbud', *läḱs meṭṭsv* 'läks metsa', *ṣep* 'sepp' jne. Ka muudel hiiu murdealadel esineb koronalisatsioon samadel tingimustel: **Käi** Luguse *ḱimārṣz eñḱ loḱḱēs jūzēñ*, *ṛēḱvā oṭṭsvz* 'ridva otsas', *ṣūḱḱ* 'süld', *ṣūḱā* 'süda'. **Rei** Rcotsiküla *ṣālṛṣz* 'seljas', *ṛēñḱ* gen. *ṛēññi ~ ṛāññ* gen. *ṛāññi* 'laud', *lep* 'lepp', *lep* 'lipp', *meṭṭsv*, *leṣṭā kalā*, *pāṭ leḱḱiñ* 'paat jookseb' jne. Kes esimest korda kuuleb hiiu murrete koronalisatsiooni, sellele jääb mulje, nagu poleks tolle häälduse omapärasuse esinemises mingisugust korda, vaid et koronalisatsiooni püsi ja kadu on täiesti meelevaldne, sest samalt isikult võib sõna alguses kõrvu esineda niihästi koronaliseeritud kui koronaliseerimata konsonante. Koronalisatsiooni esinemises on siiski mitmeid kindlaid reegleid. Kõigepealt tuleb mainida, et kui koronalisatsioon üldse esineb, siis alluvad talle kõik konsonandid peale *h*, mis **Phl**-s ei hääldu kunagi *h*-na. Teiseks esineb koronalisatsioon üksnes lühikese esivokaali ees. Kunagi ei ole allakirjutanu

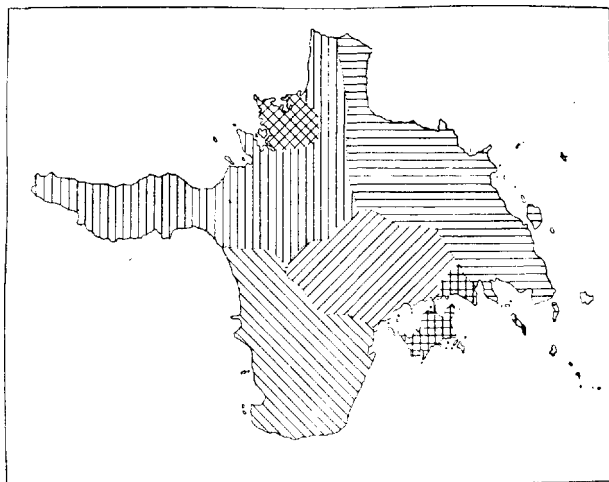
kuulnud **šil*, **küit*, **tê* jne. Mida pikem on konsonantaines esimene ja teise silbi vahel, seda üldisem on koronalisatsioon. Paljudel keelejuhtidel on üsna reeglipäraselt olnud *šelm* gen. *silmä* 'silm', *sidump* 'siduma', *müts* gen. *müttsi* 'müts', *mürin* 'mürin'. Samas perekonnas võib aga teine isik öelda *šelm*, *šelmä*, *šedump* jne. Niisuguse kirju esinduse põhjuseks on see asjaolu, et koronalisatsioon oleneb rõhustamisest. Sõnaalguline konsonant artikuleeritakse sedavõrd intensiivsemalt, et koartikulatsiooni mõjul tõuseb ka koroona nõnda kõrgele, et ta puudutab alveole. Kui esimeses silbis on pikk vokaal või diftong, on artikulatsiooni intensiivsus vokaalil ja sõnaalgulise konsonandi moodustamisel on vastavad organid tegevuses tunduvalt lõdvemalt. Peale selle avaldab koronalisatsioonile mõju lauserõhk. Kui mõni niisugune sõna, kus koronalisatsioon võib esineda, on lauses täiesti rõhutu, ei tule harilikult koronalisatsioon esile. Lõpuks on kirjavuse põhjustajaks ka individuaalne hääldusuusus. Isikuil, kes artikuleerivad üldiselt loiumalt, ei ole koronalisatsioon nõnda tugev kui neil, kes kujundavad iga üksikut häälikut suurema täpsusega. Koronalisatsioon ei ole omane ainult hiiu murretele, vaid teda võib kuulda ka Saaremaal ja Muhus. Viimasel alal ta on eriti tugev. (Vt. ka 27f, 28a, 30c, 35d jne.; Äimä YFOK 109, Jespersen LPh 28).

Ülevaade hiiu murretest.

76. a. Eelnenud peatükkides vokaalidest ja konsonantidest on esitatud ülevaade hiiu murrete häälikutest niihästi foneetilisest kui fonoloogilisest vaatekohast. Ühtlasi on püütud selle murde tagapõhjal selgitada eesti ühiskeelee hääldussuhteid. Hiiu murded ei paku nõndapalju lisavalgustust eesti keele ajaloole kui mõni teine murre, sest suurtes joontes on see keeleala üld-põhja-eestiline. Foneetiliselt pakuvad hiiu murded aga rohkesti uurimisväärsid arenguid. Vokalism ongi peamine tegur, mis annab hiidlaste keelele omapärase värvingu. Kõigepealt just vokaalnähtuste tõttu peab Hiiumaa jagama mitmeks allmurdeks.

Kõnesoleval keelelal on õige kindlad piirid, sest seda piirab igast küljest vesi, mis takistab liiga tihedasti kokku puutumast naabermurretega. Selle tõttu ei ole ääremaid nn. siirdemurretega. Peale Hiiumaa ehk Hiiu mandri, nagu hiidlased ise nimetavad oma maa peasaart, kõneldakse hiiu murdeid ka idarannikul olevail laidudel: Harilaid (1 perekond), Vohelaid (üle 10 perekonna), Saarnaku (3 perekonda), Hanikatsi (2 perekonda). Kassari oli möödunud sajandi keskpaiku ka iseseisev laid, 1860-tes aastates ühendati ta Hiiu mandriga tammi — *süllä* — kaudu. Tammi ümber on aja jooksul kogunenud mõlemale poole nõnda palju maad, et praegu peab Kassarit pidama poolsaareks. Ka läänemurgas on Kassari muu Hiiumaaga ühte kasvanud, nõnda et Käina laht on muutunud sisejärveks. Kuivadel suvedel pääseb õunakustki kuivi jalu Kassari Vesimaa-nimelisele neemele. Peale Hiiumaa võib kuulda hiipärast keelt Ridalas Rohuküla ümbruses ja Noarootsis, kuhu on palju hiidlasi välja rännanud. Kuigi hiiu keeleala on isoleerituse tõttu vägagi ühtlane, leidub siiski mõningaid spetsiaaljooni, mis on omased üksnes teatud alale. Kõigepealt on olemas nähtusi, mis piirduvad ühe või teise kihelkonnaga, resp. vallaga (Hiiumaal enam-vähem ühtivad valla ja kihelkonna piirid peale Kassari). Administratiivsete üksuste järgi on allakirjutanu jaotanudki keeleala järgmisteks murreteks: 1. P ü h a l e p a ,

kuhu peale Pühalepa kihelkonna mandriosa kuuluvad kõik ülalmainitud laiud peale Hanikatsi. Välja peab arvama ka Kärda linlaste keele, milles on ühte sulatatud mitmesuguseid murdeelemente ja kus ühiskeelevelise mõju on õige suur. 2. Kassari murre, mida kõneldakse Pühalepa kihelkonnas, kuid Käina valda kuulavas Kassari Esikülas, Tagukülas ja asunduses. Samal ajal olev Orjaku asundus on täiesti segakeelega, sest endised mõisa

Joonis 73. Hiiumaa murdeline jaotus. — Pühalepa murre, /// Käina murre, || Emaste murre, || Reigi murre, + Kassari murre, × Rootsiküla murre.

teomehed ja nüüdsed asunikud on tulnud kokku mitmest Hiiumaa osast. Hanikatsi laid kuulub administratiivselt ka Kassari külge (vanasti oli laiul Kassari mõisa kõrts). Laiul kõneldakse siiski enam-vähem iseseisvat murret, millel on niihästi **Phl** kui **Kas** jooni. Harilikult on Hanikatsis see murre mõõduandev, kust on toodud perenaised. Kui perenaine on pärit Pühalepast, on see murre ülekaalus. Kui perenaine on Kassarist, muutub keel lähemaks Kassari keeleuususale. Väljaspoolt oma kihelkonda ei ole harilikult Hanikatsi perenaisi toodud (praegu on teise talu perenaine küll Emastest, kuid ta on kurtum nagu peremeeski; lapsed kõnelevad naabertalu keelt). Kassari murret võib kuulda veel Õunaku asunduses vastasoleval rannal. Asundus kuulus varemaltki Kassari mõisa juurde. 3. Käina murre piirdub Käina kihelkonnaga. 4. Samuti piirdub Emaste murre Emaste

kihelkonna resp. vallaga ja 5. Reigi murre Reigi kihelkonna resp. Kõrgesaare vallaga. Käina ja Emaste murre on kogu kihelkonna alal õige ühtlane. Reigis tuleb aga omaaegse rootsi ala murret pidada eriliseks allmurdeks. Käesolevas töös on seda allmurret nimetatud Rootsiküla murdeks. — Kihelkondadel resp. valdadel on Hiius õige loomulikud piirid. Kus piiriks ei ole vesi, seal on mets või soo eri kihelkondade asustusalade vahel. Kaasasolev kaart 73 osutav Hiiu murdepiire.

Foneetilised ja morfoloogilised nähtused, mille poolest hiiu murded üksteisest erinevad, on järgmised. Kõigepealt märkab vahet Lääne- ja Ida-Hiiumaa vahel. Keeleliselt ning territoriaalseltki kuuluvad läänerühma Emaste ja Reigi. Teises rühmas on Pühalepa, Kassari ja Käina. Nende rühmade omavahelise erinevusena tuleb tähele panna labialisatsioonisuhteid. Hiiu murretes võib konstateerida nimelt kahte, kronoloogiliselt erinevat *a* labialisatsioonitendentsi, vanemat ja nooremat. Vanemaks nähtuseks on see, et algupärane diftong *au* on muutunud *ou*-ks (12f). See häälikumuutus on omane läänepoolsele murdealale. Temast sõltumatult on Ida-Hiiumaal sündinud uus labialisatsioon. Siin on kvantiteet ja labialisatsioon käinud käsikäes. Mida pikem on *a*, seda enam on ta labialiseeritud. Läänes ei ole see uus labialisatsioon võõras, kuid ta ei ole nõnda tugev nagu idas ning ta esinemine on piiratum: **Phl**, **Kas**, **Käi** *a_õ*, *o_õ*, *e_õ*, *-a_õ*, *â* ~ *ɔ*, **Ema**, **Rei** *a_õ*, *o_õ*, *e_õ*, *-a_õ*, *â* ~ *ä* (1b, c; 2a, b; 4a, b, c; 5b; 6; 19a, b jne.). Vokalisti poolest on lääne ja ida vaheks veel see, et **Ema** ja **Rei** tunnevad švaad juhtudel nagu *lehèm*, *pahâl* (42a), mida idas ei ole (*leñm*, *pañl*). Vahet on ka redutseeritud *a* kvaliteedis. Idas on sel häälikul ilmne *ä*-varjund: *ɤ* (7), mida läänes ei kuule. — Vormiõpetuse poolest on suuri lahkuminekuid impersonaalses preesensis: **Phl**, **Kas**, **Käi** *tullä_õks*, **Ema**, **Rei** *tulttv* (51d). Teiseks vaheks on läänerühma tugevaastmeline elatiiv (*nurkkvst*, *meitsvst*), millele idas vastab nõrgaastmeline (*nuřgä_õst*, *meitsä_õst*).

Tüüpiliseks ida-hiiu murdeks tuleb pidada **Phl** murret. **Käi** ja **Kas** murded on osalt siirdemurded, milles leidub mõlemapoolseid jooni, s. o. niihästi **Phl** kui ka **Ema-Rei** omi. Järgmiste üksikasjade poolest on **Käi** lähemal läänele kui idale: **Käi** *lavä* 'laua', *kõvè* 'köie', *tävè* 'täie' (~ **Ema**, **Rei** *lovä*, *kõvè*, *tävè*), *tulä_õ* 'tulevad, tulevat' (~ *tulä_d*), *suri* 'suri' (~ *id.*), *käzi* 'käsi' (pl. part. ~ *id.*); **Phl**, **Kas** *lävä_õ*, *kõvè*, *tävè*, *tuläv_õ*, *suřrè*, *käššè* (1a; 19c; 32c; 37a; 71b). **Käi** ja **Kas** murre lähevad **Phl** omast selle poolest

lahku, et esimesena mainitud murdealadel öeldakse *tubà*. 'tuppa', *jõnd* 'joonud', aga **Phl**-s on *tuppp*, *jõn*. **Käi** ja **Kas** erinevad veel selle poolest **Phl**-st ning muust Hiiumaast, et neis murretes on säilinud vahe algupärase *õ* ja *ē* > *ō* vahel (*õ* ~ *ō* ja *ê* ~ *ō*, 37b). **Kas** murre on algselt ilmsesti olnud lähemal **Phl**-le kui ta on praegu. See asjaolu, et laid on vahetevahel kuulunud Käina kihelkonda ja kuulub praegu Käina valda, on toonud sisse mõningaid käinapärasusi, resp. lääne-hiiu jooni. Otseseks tõendiks **Käi**-st tulnud hilisema uususe kohta on omapärane geminatsiooni esindus. **Phl**-s, nagu äsja on öeldud, on gemineerunud konsonant illatiivides: *tuppp*, *meërä*, *kättä*, *eltä*, *kökkò*, *laitò* 'lattu, küüni', *vettä*, *sekkv* jne. (üldiselt see illatiivtüüp ei ole aga väga populaarne, harilikumalt on genitiiv + -*zä*, -*ze*); imperfektides *ollè* 'oli', *pañné* 'pani', *surè* 'suri', *tullè* 'tuli', *peššè* 'pesi', *kuššè* 'kusi', *ollèd*, *ollèma*, *ollèttä* jne.; pluurali partitiivides *käššè* 'käsi', *süššè* 'süsi', *veššè* 'vesi'. Mijal Hiius on *tubà*. ~ *tubä*, *merè*, *käpè*, *epè*, *kocù*, *ladù*, *venè*, *segà*. ~ *segä*; *olì*, *panì*, *surì*, *tulì*, *pezi*, *kuzì*; *käzi*, *süzi*. **Kas**-s on imperfektis ja pluurali partitiivis geminatsioon alles, kuid illatiivis on geminaadiline kuju asendatud **Käi** uususega. **Käi** mõju peab nägema selleski, et **Kas**-s ei ole säilinud sõnaalguline *h*, mis kõikjal **Phl** kihelkonna piirides on täiesti elujõuline. — **Käi** murre näikse vastuoksa olevat aja jooksul lähenenud ida-hiiu keeleuususele. On ju **Käi** õige tihedas kontaktis **Phl**-ga selle tõttu, et käinlaste väljapääsuteed lähevad läbi viimase kihelkonna maade. **Käi** kuuluvus algselt läänepoolsete murrete rühma on juba sellepärast usutav, et **Käi** ja **Ema** olid möödunud sajandi keskpaigani üks kihelkond. Etnograafiliseltki on **Käi Ema**-le lähem kui **Phl**-le.

Lääne-Hiiu murderühm on õige ühtlane. Peamiseks vaheks **Ema** ja **Rei** vahel on pika *ā* esinemine. **Rei**-s on nimelt *â* ja *ā* säilinud, kuid **Ema**-s esineb *ê* ja *ē* nagu mijal Hiiumaal (32a, b). **Rei** on üldiselt väga konservatiivse keeleuususega kihelkond. Sellepärast võib arvata, et siin säilinud *â* ~ *ā* on omal ajal olnud üldine Lääne-Hiiumaal, kuna idas oli *ê* ~ *ē*. Hiljemini on idapoolne hääldustraditsioon tunginud **Ema**-ssegi. Lisatagu siinkohal veel seda, et **Ema**-s on nõrk labialisatsiooni üldisem kui **Rei**-s, kus paljudelt murdekõnelejatelt võib kuulda üksnes *â* ~ *ā*. — **Rei** läheb **Ema**-st veel selle poolest lahku, et mitmeid huvitavaid omapärasusi (*ā* ja *e* segimine, *h*- säilimine) võib kohata nn. Rootsiküla allmurdes. See murre on arenenud eritingimustel ega häiri Hiiumaa läänekihielkondade lähedast keelelist ühtekuuluvust.

Esitatud näiteid arvesse võttes võib öelda, et omal ajal on Lääne- ja Ida-Hiiumaa keeleline jaotlus olnud teissugune kui praegu. Varemalt on keset saart läinud läbi teravam keelepiir, mida aja jooksul on tasandatud. Ühel pool vana keelepiiri olid Reigi, Emaste ja Käina, teisele poole jäi Pühalepa ühes Kassariga. Lääne- ja Ida-Hiiumaad keeleliselt eritlev piir peab olema vana, sest need olulised nähtused, millega kumbki nüüdne murderühm läheb teisest lahku, ei ole enamikus värske daatumiga. Mõeldud on *oũk* — *aũk*; *lavã_{oD}* ~ *lavãD* ~ *lovãD* — *lãvã_{oD}*, *kõvẽD* — *kõvẽD*, *tãvẽD* — *tãvẽD*; *ã* ~ *ä* — *ê* ~ *ē*, *tulttv* — *tullã_{õse}*; *tubã*, *suri*, *kãzi* — *tuppv*, *surẽ*, *kãssẽ* jne. Kerkib esile küsimus, kas nende vanade murdevahede varal pole võimalik vastata küsimusele, kust on asustatud Hiiumaa. Teatavasti on hiiu murded väga lähedased saaremaa murretele. Sellepärast tuleb silmad tahtes-tahtmata pöörata kõigepealt Saaremaa poole. Saaremaa ja Muhu murdeid vaadeldes näeb, et sealt leiab otseseid vastavusi niihästi Ida- kui Lääne-Hiiumaa esindusele. Diftongi *ou*-d tunnevad AES-i murdekogude põhjal Jāmaja ja Anseküla ning Kihelkonna lõunaosa. Mujal Saaremaal ja Muhus on *au*. Jāmaja, Anseküla, Kihelkonna lõunaosa ja Mustjala tunnevad paiguti ka lühivokaalseid kujusid *kõvẽ*, *tãvẽ* jne., kuid väljaspool neid alu on kõikjal *kõvẽ*, *tãvẽ*. Seega on Lääne-Hiiumaa ja Edela-Saaremaa keele vahel kaks väga olulist vana häälduslikku kokkupuutepunkti. Kokkusattumine ei või olla juhuslik, vaid siin peab oletama ühist lähtekohta. On võimalus arvata, et Lääne-Hiiumaa asustus on saanud alguse just Sõrvest ja selle naaberaladelt. Nii-suguse oletuse vastu kõnelevad aga väga olulised faktid, nimelt juba kohanimed, millel on öelda otsustavaid sõnu hiidlaste esivanemate lähteala täpsema topograafia kohta. Sõrve oma viletsa maapinnaga ei ole olnud pealegi nõnda rahvarikas, et ta oleks võinud olla tähtsaks emigratsioonialaks (Eesti VI, 288). Õigem näib olevat arvata, et Lääne-Hiiumaal ja Edela-Saaremaal on tänapäevani säilinud vanad häälikunähtused, mis varemalt on olnud üldised kogu Lääne-Saaremaale. Et vahepealsel alal ei tunta praegu ei *ou*-d ega lühikest vokaali algupärase diftongi vastena, seletub Ida-Saaremaa mõjuga, kust on tunginud sisse *au* püsi ja pikk vokaal. Mainitud vahed Hiiumaa ja Saaremaa murrete vokalis mis lubavad kõigepealt arvata, et Lääne-Hiiumaa asustus põlvneb Lääne-Saaremaalt ja Ida-Hiiumaa asustus vastavalt Ida-Saaremaalt või Muhust. Konsonantide gemineerumine illatiivis, imperfektis ja pluurali partitiivis annab võimaluse veelgi lähemalt määritleda,

missugune idapoolne ala on võinud olla Pühalepa ja Kassari emamaaks. Geminaadilisi kujusid *tuppp*, *surrè*, *kässè* ei tunne praegu ükski Saaremaa murre (geminaat esineb üldiselt vaid sõnas *sisse*; ka **Ema**-s, **Käi**-s, **Rei**-s on *sisse* ~ *sissə*). Geminatsioon on aga täiesti omane Muhule. Seega peab arvama, et Pühalepa ja Kassari hiidlased on omal ajal lähtunud Muhust või Muhu lähimast naabrusest. Ühtlasi tuleb oletada, et niihästi geminatsioon kui ka toodud vokalismivahed peavad olema vanemad kui Hiiumaa asustamine keskajal.

b. Et Lääne-Hiiumaa asustus põlvneb praeguse Saaremaa läänest ja Ida-Hiiumaa asustus Muhust ning selle naabrusest, aitab peale keeleandmete otsustada ka ajalugu. Ajaloolise aja alul oli Hiiumaa tühi saar, millest võidi 1228 öelda: *quadam insula deserta, quae dicitur Dageida*. Hiiumaa oli tollal nimelt Saaremaa tagamaaks (Eesti VI, 266). Asustuse saab ta alles pärast sakslaste maaletulekut keskaja jooksul. Peamiseks asukate andjaks oli just Saaremaa emamaana. Kõigepealt tuleb Saaremaalt arvesse võtta põhjakihelkondi, millel on kõige otsesem ühendus Hiiumaaga, nimelt Põide ja Karja (Eesti VII, 274). Nagu näeb kohe allpool kohanimesid käsitledes, võivad kõne alla tulla ka sisemaa-kihelkonnad. — Kui Saaremaa ja Muhu sattusid uute vallutajate võimu alla, tegid nad läbi tähtsaid administratiivseid muudatusi uute isandate järgi. Muhu saar ja vana *Horele*, s. o. praegune Põide ja Jaani, said ordule. Ordu maade piir oli üldiselt sama praeguste Põide ja Jaani piiridega vastu Karja ja Valjala kihelkonda (Eesti VI, 284). Lääne-Saaremaal kuulus ordu valdusesse maa-alu vanast Kihelkonna (*Kiligunde*) kihelkonnast, mis haaras ka osa praegusest Mustjalast (ibid. 283 jj.). Muu osa Saaremaad oli algselt Riia linna (*Carme*le, *Sworve* ning *Kiligunde*'st 100 adramaad) ja Riia piiskopi (*Valdele* ja *Kiligunde*'st 200 adramaad) käes. Hiljemini läksid Riia linna ja piiskopi valdused Saare piiskopi kätte. 1254. aastal oli saarel lõplikult kaks peremeest: ordu ja piiskop. Kuidas olid ordu ja piiskopi maade piirid, osutab kaart 74. Kaardilt ilmneb, et Hiiumaalt kuulusid ordule praegune Pühalepa kihelkond, Kassari laid ja praegusest Reigist Tahkuna poolsaar. Muu osa Hiiumaad oli piiskopi valitseda. Seega jooksis vana piir Lääne- ja Ida-Hiiumaa vahel üldiselt samast, kus on praegu keelepiir lääne- ja idamurde vahel. Ainult Tahkuna poolsaar on hiljemini liidetud Reigiga. See liitumine ei ole aga võinud kuigi palju mõjustada endiste muresuhete muutumist, sest Tahkuna poolsaar metsa-alana on alati olnud asustatud väga hõredasti. Pealegi on

poolsaare rahvastik olnud rootsikeelne 1781. aastani. Siis rändas rootsi element maalt välja ja asemele tuli eestlasi Reigi kihelkonna läänepoolsetest osadest (Ariste, Die Schweden auf Hiiumaa nach der grossen Auswanderung, ÕESA 1937 I, 278 jj-d). Ordu ja piiskopi vaheline maadepiir püsis ordu valitsuse languseni niihästi Saare-

Joonis 74. Hiiumaa ja Saaremaa administratiivne jaotus orduajal
(J. Jensen'i „Eesti ajaloo atlase“, lk. 9 järgi).

kui Hiiumaal. Mainitagu siin veel, et Hiius on rahvamälestuses säilinud väga palju vanu traditsioone ning tõsiasju õigegi kaugest minevikust, sest Hiiumaal ei ole olnud suuri sõdu, mis oleksid rahvaga koos hävitanud ka vanad mälestused. Hiidlased näitavad muuseas praegugi piiri „kahe kuninga maade vahel“¹⁾. — Hiiu-

1) Väga levinud on muistend, kuidas Pühalepa talupoeg lõi maha oma koguduse õpetaja. Karistuse uhal põgenes tapja ordumaadelt piiskopi territooriumile, kus talle armu anti.

maal oli piiskopil oma ametkond, kuid see Hiiu ehk *Allixar*-nimeline ametkond oli administratiivselt ühendatud piiskopi valdustega Saaremaal ja allus sealsele stiftifoogtile (Eesti VII, 270). On loomulik arvata, et Hiiumaa ordumaadele tuli asukaid Saaremaa ja Muhu ordumaadelt ning vastavalt Hiiumaa piiskopimaadele Saaremaa piiskopimaadelt. Õeldut kinnitavad ka kohanimed: Pühalepa vana-dele kohanimelele leiab direktseid vasteid peamiselt just Pöidest, Jaanist, Muhust ja *Kiligunde*'st, s. o. vanalt Kihelkonnalt. Võrreldagu selleks Pühalepa ja Pöide põliseid nimesid, mis elavad praegugi: *Hanikatsi laid* ja *Anikaitse* pank Pöidel, *Harilaid* (*harilain*) = *Harilaid* Kihelkonnal, *Harju* (*harjù*) küla ja *Arjulaht*, *Arjumaa*, *Arjumägi* Pöidel ning *Arju* mõisa Jaanis, *Hellamaa* (*hellamv*) = *Hellamaa* vald Muhus ja *Ellamäe* Pöidel, *Kallaste* pank (*kallästē*) = *Kallaste* küla Muhus, *Keremaa* küla (*keremv*) = *Kerema* niit Mustjalas, *Kukka* küla (*kukkʋ*) = *Kukaste* mägi ja *Kukastomäe* väin Pöidel, *Kõlunõmme* küla (*kõlunõmē ~ kõlunemē* jne.) = *Kõllu* laht ja *Kõllu* mägi Pöidel, *Randvere* (endine) mõis (*rañdverə*) = *Randvere* küla Pöidel; *Undama* küla (*undvma*) = ? *Ungema* küla Pöidel, ? *Undva* küla Kihelkonnal jne. Lääne-Hiiumaa kohanimelele leiab otseseid vastavusi Saaremaa endiselt piiskopialalt: *Hatu* küla (*ałtù*) Käinas = *Atu* küla Pühas, *Heiste* küla (*ełšte*) Reigis = *Eiste* küla Pühas, *Hirmuste* küla (*iřmustē*) Reigis = *Hirmuste* küla Kärilas, *Keskri* küla (*keškrı* < **keskivēri*) Reigis = *Keskvere* küla Kaarmal, *Kõpu* (*kõppù*) Reigis = *Kõpu* Mustjalas, *Leisu* küla (*leizù*) Emastes = *Leisi* Karjas, *Lilbi* küla (*lilbì*) Reigis = *Lilbi* küla Valjalas, *Meelste* küla (*mēlstē*) Reigis = *Meeliste* Valjalas talunimedes, *Selja* küla (*seljā*) Käinas = *Selja* küla Karjas, *Tatermaa* küla (*taitärmv*) Emastes = *Taterselja* ~ *Tatraselja* küla Kärila kihelkonnas, *Viiri* küla (*viri*) Emastes = *Viiraküla* Karjas jne. Muidugi leidub Pühalepa kohanimelele vasteid ka Saaremaa piiskopialalt ja vastupidi, nagu Kesk-Pühalepas *Sakla* küla = *Sakla* küla Valjalas ja *Tikka* küla Pühalepas = *Tika* küla Valjalas. Siiski on viimaseid juhte palju vähem, võrreldes otseste maa-alaliste vastavustega. Siin esitatud kohanimed on ainult osa sellest ainekust, mida võiks pakkuda küsimuse üksikasjaline käsitleu. Kahjuks ei ole seni põhjalikumalt uuritud Saaremaa ega Hiiumaa kohanimesid. Ilmunud teostest oleks nimetada üksnes allakirjutanu kirjutist Pühalepa ja Reigi kohta „Ortnamnen i Pühalepa och Reigi socknar

på Dagö" (Svio-Estonica 1938, 5—57), kust võib leida lisaandmeid käesolevas ühendis esitatud näidetele.

Kui arvesse võtta seda, et Pöidel on *tubà, kàzì, panì*, Pühalepa ja Muhus aga *tuþþv ~ tuþpa, kàssè ~ kàssi, pañnè ~ pañni*, peaks arvama, et Pühalepa ja ka Kassari asukad oleksid tulnud just Muhust. Kohanimed osutavad kõige tihedamaid sidemeid Pühalepa ja Pöide vahel. See asjaolu paneb oletama, et Pöide praegune esindus ei ole algupärane, vaid on arenenud läänepoolse naabruse mõjul alles pärast suuri emigratsioone Hiiumaale. Tuletatagu siinkohal veel sedagi meelde, et Kassaris on praegu ka *kàssè* ja *pañnè* kõrval ootusvastaselt *tubà*, sama valda kuuluva Käina mõjul.

Hiidlaste emigratsioon Saaremaalt algas Saaremaa vallutamise järel ja pidi arvatavasti kestma pikemat aega. 16. sajandil oli Hiiumaa asustatud ala üldjoontes sama, mis ta on praegu (vt. mõisade vakuraamatuid 1564—1565, ERKkA (= Eesti Rootsi-aegse Kindralkuberneri Arhiiv) 930 Riigi Keskarihiivis). Saaremaa, Muhu ja Hiiumaa on olnud omavahel tihedas ühenduses ka pärast Hiiumaa asustamist ja on seda tänapäevani. Nõnda on võinud vastastikuseid mõjustusi olla pidevalt, mis on aidanud kogu saarestiku keelt jääda võrdlemisi ühtlaseks. Sellepärast on raske öelda, kas häälikumuutus $e > \emptyset$ on toodud kaasa juba Saaremaalt või on see hakanud ühiselt arenema mõlemal pool Soela väina. Allakirjutanu peab usutavamaks siiski arvamist, et $e > \emptyset$ alged on vanemad kui saarlaste emigratsioon. Lääne- või Kesk-Saaremaal näikse olevat selle tendentsi algkodu. On ju Pöidel praegugi e alles, nagu ka Muhus. Hiiumaal on $\emptyset$ usutavasti seaduspärane üksnes lääneosas. Pöidelt ja Muhust tulnud pühaleplastelt ja kassarlastelt ootaks praegugi e -d, mis aga on kadunud $\emptyset$ kasuks lääne poolt sissetunginud hääldususe tõttu. $e > \emptyset$ peab saarte murretes olema igatahes vanem kui nn. taga- i kadu. Kui labialisatsioon oleks toimunud alles pärast $i > i$, ei oleks praegu $ü$ -d niisugustes sõnades, nagu *münü* 'minu', *süld* 'sild, maantee, kai', *ründ* 'rind' jne. (vt. 22; 35b; 36b). Saaremaalt näikse olevat kaasa toodud ka $\bar{a} > \bar{e}$ tendents, mis Hiiumaal on säilinud teatud aladel üldise häälikuseadusena või on siin arenenud üldiseks häälikuseaduseks. Saaremaal ei ole teatavasti kuskil $\hat{e} \sim \bar{e}$ täiesti üldine, vaid kõrgem vokaal esineb üksnes mõningais sõnus, eriti just neis, kus $\hat{e}$ on ikka ülipikk. Nüüdne Saaremaa kirju esindus peab olema tekkinud kahe uususe, s. o. $\bar{a}$ ja $\bar{e}$ segiminekust.

Hiiu murretes kohtab mitmeid häälduslikke või häälikuloolisi

omapärasusi, mida ei ole Saaremaal ega Muhus, nagu *v* säilimine labiaalsete vokaalide eel (*vok̄*, *vȭ*), *kāl* ~ *kā̄l*. Hiiumaal ja *kaël* lõuna pool lahte, palatalisatsiooni puudumine Hiiumaal. Võib arvata, et Hiiumaa on kõrvalisema kohana sageli säilitanud vanaaegsema uususe. Vähemalt labiaalide eel oleva *v* ja palatalisatsiooni kohta võib seda öelda täiesti veendunult. Palatalisatsioon näikse saartel olevat hilisem kui mujal põhja-eesti keelealal. Saaremaal on see tekkinud alles lõpp- ja sisekao läbi minnes. *i*-eelne konsonant on Saaremaa murretes praegugi palataliseerumata. Mõni teine vana häälikunähtus, nagu *kāl* ja *kaël* on kummalgi alal võinud areneda iseseisvalt.

c. Ülalpool on § 51d mainitud, et Reigis ja Emastes on impersonaali preesensis -*dp̄k̄se*-tunnuse asemel -*dv*, -*tv*, -*ttv*: *p̄dv* 'peetakse', *t̄dv* ~ *t̄d̄v* (Reigi) 'tuuakse', *t̄tv* 'tehakse', *kūts̄dv* 'kutsutakse', *olt̄v* 'ollakse', *mint̄v* 'minnakse' jne. Seda impersonaalitunnust ei leidu Saaremaal ega Muhus, ega ka mujal Lääne- ja Loode-Eestis. Seda tunnevad Põhja-Eesti nn. soomepäraseid rannamurded. Hiiu murretes on muidki jooni, mis viitavad kokkupuudetele põhjaranniku ja Hiiumaa vahel. Pandagu selleks tähele kas-või laensõna *naür* ~ *noür* 'naeris', mille ootuspärane hiiumurdeline vaste oleks **nâr* ~ *nâr̄* ehk **n̄r̄iz* ~ *nâr̄iz*, *var̄à,ëv* 'vara', verbilõppude liitumist vokaaltüvele (dr. M. Toomse andmeil) jne. Sellepärast allakirjutanu kaldub arvama, et peale saarlaste ja muhulaste on Hiiumaa asustamisest võtnud osa ka Põhja-Eesti randlased. Viimaste osatähtsus on muidugi olnud tunduvalt vähem kui üle väina lõuna poolt tulnute oma. Usutavasti on põhjarandlased maandunud Reigi kihelkonna lääneosas. See ala on olnud tihedasti ühenduses Emastega, kust on saarte keeleuususe järk-järgult tunginud põhja poole. Mõni põhjaranniku joon on aga läinud vastupidist teed põhjast lõuna. Reigi ja Pühalepa vahel on olnud palju vähem kokkupuuteid, sest peale suurte metsade oli kummagi kihelkonna eestikeelse ala vahel rootsi asustus.

d. Reigi rootslaste Hiiumaale siirdumise kohta ei ole meil täpseid andmeid. Üldiselt arvatakse, et Eesti rootslased on tulnud oma praegustele asumisaladele 13. ja 14. sajandi jooksul. Nõnda võib arvata, et Hiiumaa koloniseerimine rootslaste poolt on sündinud umbes samal ajal kui eestlasedki hakkasid saart vallutama. Üks asjaolu paneb aga oletama, et eesti element võib saarel olla vanem kui rootsi oma, nimelt see, et põlisel rootsi alal on ohtrasti eestikeelseid kohanimesid. Pandagu selleks tähele rootsi *Tarrist* (eesti *Tareste*) < **tar-*

haisten (Pühalepas), *Kitas* (eesti *Kidaste*) < **kitaisten*, *Kõust* (~ *Kauste*, murdes *koüštə*) ~ soome *Kaustila*, *kotst* (~ *Kodeste*) < **kotaisten*, *Koidma* (~ *Koidma*) < **koißtõnmā*, *Leimudd* (~ *Lõimaste*, s. o. *lõimastə*) ~ soome *loima* 'hed, sandmo', *Mels* (~ *Meelste*) < **mēlisten*, *Motas* (~ *Mudaste*) < **mutaisten*, *Takne* (~ *Tahkuna*) < **tahkonenä* (Reigi) jne. Ei ole olemas mingisuguseid ajaloolisi andmeid, mis tõestaksid, et nende külade algelanikud oleksid olnud eestlased. Kõige vanemategi teadete järgi on külad ikka kuulunud rootsi vakusesse. Selle olukorra seletamiseks on olemas kaks võimalust. Et rootslastel oli parem juriidiline seisund, võisid nende külade eestlased sulada ühte hiljemini sisse tunginud rootslastega, või nende külade alad olid eestlaste metsastuse ja kalastuse tagamaaks, mis rootslased anastasid enestele. Igatahes on rootslased leidnud eest maa-alu, millel olid juba olemas kindlad eestikeelsed nimed (vt. selle kohta lähemalt Svio-Estonica 1938, lk. 5—57).

Ei ole täiesti kindel, kust on sisse rännanud Reigi ja Pühalepa rootslased. Allakirjutanu loodab ühes tulevases eriuurimuses võida näidata, et pealähtekohaks on olnud Soome lõunapoolsed rootsi alad. Eesti rootslaste keel on lähimal soome rootsiga (O. F. Hultman, De östsvenska dialekterna, Finländska bidrag till svensk språk- och folklifsforskning utgifna af Svenska landsmålsföreningen i Helsingfors, Helsingfors 1894, lk. 113 jj-d). Ka territoriaalselt on Eesti ja Soome rootsi alad kõige lähemal teineteisele. Suhted Lõuna- ning Edela-Soome ja Hiiumaa vahel on olnud intensiivsed isegi siis, kui eestlaste liiklemisvabadus oli vägagi piiratud. Soomest on ühtlasi saadud otseseid kultuurmõjustusi, mis ilmnevad mitmes etnograafilises joones, mida Eestis tunneb ükski Hiiumaa. Näiteks on Hiiumaal täiesti rahvapärased kiiktoolid (*kīcā-dōlīd* ~ *kīcā-dōlīd*), kappkellad, rüid (neid tunneb küll ka Vormsi), millega on saadud tuttavaks Soomes käies. Etnograafiliste mõjustustega käsikäes on võinud olla ka keelised (vt. Ariste, Nook, EKirj. 1930, 120 jj-d). Niihästi keelised kui etnograafilised soomepärasused viitavad otsesetele kokkupuudetele Soome rootslastega. Hiiumurretes võib leida mitmeid ilmsesti soome-rootsi laensõnu, nagu *rüi* 'rüi, narmasvaip', *nuk* gen. *nukku* 'rüi narmas', *nõk* gen. *nõci* 'surnu; kodukäija' jne. Tähelepanav on ka see, et Edela-Soome kohanimedest, mida tuntakse, tarvitatakse rootsikeelseid kujusid ega mitte soomekeelseid, nagu *õbū* 'Turu' < rootsi *Åbo*. Kindlaid Soome soome mõjustusi ja laenusid ei ole võimalik konstateerida nõnda hõlpsasti. Selle-

pärast ei ole allakirjutanu ka jõudnud veendumusele, et Reigi-Emaste preesensi impersonaal, *naür ~ noür* ja teised nn. soomepärased oleksid saadud Soomest. Soome rootslastega on Hiiumaa võinud suhelda kõige enam siis, kui saare põhjapoolne osa oli rootsikeelne. On ju tänapäevgi Loode-Eesti rootslased tähtsaks kartulite, õunte ja vilja vedajaks Helsingisse ja Turgu.

e. Mitmele korrale on käesolevas töös nimetatud, et hiiu murretes esineb rootsi mõju. See mõju ei ole siiski nõnda suur kui ehk võiks eeldada. Hiiumaal ei ole kummaski kihelkonnas, ei Pühalepas ega Reigis, rootslased moodustanud enamikku, vaid nad on olnud vähemikus, kes on pidanud oskama eesti keelt. 17. sajandist on teada, et Reigi rootslased olid üldiselt kakskeelsed. 1641 tegi piiskop Jhering kiriku lähedal olevaile rootslasile korralduse, et nad käigu ka eestikeelsetel jumalateenistustel, millest nad kõik aru saavad (Russwurm Eib. I, 91). Oletada ka eestlaste massilist kakskeelsust pole olemas alust. Kui võrrelda Hiiu eesti ja rootsi keele suhtlemist, siis märkab kohe, et mõjualuseks pooleks on igal alal olnud rootslased. Rootsi keele mõju on kindlasti ka selle tõttu nõrgem, et 1781. aastal rändas üle kolmveerandi Reigi rootslasi välja Ukrainasse. Rootslaste peamõju eesti keelele avaldub sõnavaras. Hiiu murretes on nimelt üle saja kindla eesti-rootsi laensõna (Ariste ERL). Hääduslik rootsi keele mõju tuleb suuremas ulatuses ilmsiks ainult seal, kus rootslased on eestistunud, s. o. nn. Rootsiküla murdes. Muukeelse substraadi mõju on sageli suurem, kui seda harilikult oletatakse. Seda on allakirjutanu võinud muuseas konstateerida Reigi Ogandi külas, kus elanikkond on 1781. aastast alates olnud suures enamuses eestikeelne, kuid mõnede rootsikeelsete perede või õigemini isikute mõjul on järeltulijate keel tänapäevani üllatavalt rootsipärane. Aetakse segi *ä* ja *e*, resp. *äi* ja *ei*, eksitakse õige kvantiteedi ja objekti vastu, tarvitatakse rootsi laensõnu ning tõlkelaenusid enam kui mujal jne. Välja arvatud Rootsiküla murre on Reigi keel lähemal ühiskeecele kui muudes Hiiu kihelkondades, mis osutab omaltki poolt, et rootsi keele osatähtsus hiiu murrete foneetilise ja fonoloogilise süsteemi arengus ei või suur olla. — Üldhiuliselt tuleb rootsi keele arvele siiski seda panna, et hiiu murrete fonoloogiline süsteem lubab sõna alguses esineda enam kui ühel konsonandil. Teatavasti ei ole see võimalik Saaremaal ja Muhus. Hiiumaal on täiesti rahvapärane ka *kn-* (*knäkkpɜ* 'jändrik', *knõbɪɪ* 'nööbid'). — Hiiu murretest kõneldes on murrete omapära tahetud ikka seletada rootsi mõjuga. Juba

Wiedemann Grammatik 56 ütleb Hiiumaast ja lähemast ümbrusest: „Mehr Eingehen verdient der Unterdialekt im äussersten Westen auf den Inseln (Dagö, Oesel, Mohn und Künö) und der ihnen gegenüberliegenden wiekschen und pernauschen Küste. Dieser Landstrich war früher zu einem grossen Theile von Schweden bewohnt, von denen ein Theil noch jetzt sich erhalten hat, und Einiges in diesem Dialekte, namentlich in der Aussprache mag noch daher rühren, dass das Ehnische hier von einer stammfremden Bevölkerung angenommen wurde“. O. A. F. Mustonen kirjutab oma laulukogu „Virolaisia kansanrunoja — Vihukene eesti rahva laulusid“ eessõnas (Suomi III 7, Helsinki 1893, lk. 4): „Inimesed on siin (s. o. saartel) oma rahvuse hästi alal hoidnud; keel on rikas ja niisama puhas, kui kus tahes mujalgi; paljalt Hiiumaal on Rootsikeel laenatud sõnade ja algu-umbhäälikute poolest mõjunud. Siin on nimelt rahva jutu järgi mõned Rootsi külad muiste seda viisi kadunud, et rahvas Eestlasteks muutus“. Rootsi mõju mainib ka Kettunen EKÄH-s (näit. lk. 127). Allakirjutanugi on oma varemates kirjutistes pidanud rootsi mõju suuremaks kui see on tegelikult („Mis on Loode-Eesti murrete hääldamises rootsipärane?“, EK 1931, 73 jj-d). Kui asjale lähenemata vaadelda hiiu (ja Saaremaa) murdeid, siis jääb küll niisugune mulje, et siin oleks eesti keel tugevasti kuidagi germaniseeritud või svetitseeritud. See ekslik arvamine tuleb sellest, et hiiu hääldamine on õigegi erinev üldestilisest uususest.

f. Foneetilised omapärasused, mis karakteriseerivad hiiu murdeid, on järgmised. Hiius on kogu artikulatsioonibaas ehk hääldusalus nihkunud ettepoole. See tuleb eriti ilmselt nähtavale $\tilde{a} > \bar{a}$ ning keskkõrgete vokaalide kõrgenemise puhul ja labialisatsiooni nähtustes. Teiseks on hiiu murrete artikulatsioonibaas kõrgem kui ühiskeeles ja enamikus murretes. Kolmandaks on neis murretes õige tugevasti arenenud kvantiteedist olenev tsentralisatsioon, mis on põhjustanud lühikeste silpide reduktsiooni ja mitmesuguseid sandhinähtusi. Assimilatsioonid ja sandhinähtusi on võimaldanud ka see tsentralisatsiooniga kaasaskäiv asjaolu, et hiiu murretes on maksimas põhimõte kasutada hääldusorganeid võimalikult vähe. Ainult kvantiteedilt kõige pikema sõnaosa moodustamisel on organeid tegevus küllaldane. Neljandaks tuleb nimetada dünaamilisest rõhust olenevat kvantiteedivaheldust. Viiesandaks iseloomustab hiiu murdeid tugev nasalisatsioon. Kuuendaks on ühiskeelest erinev intonatsioon. Hiiu murretes on üldjoontes küll samad helikõrguse-

liikumised, nagu mujal eesti keele alal, aga intervallid tõusust ja languses on palju suuremad. Peaarinevuseks on aga see, et küsilause on enamasti tõusev helikõrgus. Eesti keele üldnorm eeldab langevat helikõrgust igasugustes lausetüüpides. Kui võrrelda hiiu murdeid Saaremaa omadega, siis ilmneb, et hiiu häälduslikkudel omapärasustel on olemas otseseid vastavusi Saaremaal, kuigi ükski ülalmainitud nähtus ei tule Saaremaal nõnda ilmekalt esile kui Hiius. Kõrvalisema kohana ei ole Hiiumaa võinud olla tähtsaks lähtemaaks, kust mõjustusi oleks valgunud lõunasse üle Saaremaa. Usutavam on arvata, et vanamoelisem Hiiumaa on säilitanud ning edasi arendanud vanu Saaremaa-Hiiumaa ühisaega kuuluvaid tendentse. Öeldagu siinkohal lõppsõnana veel kord lühidalt, et üldse õige suur osa hiiu murrete omapärasusi on pika eaga, küündides sageli tagasi vanasse iseseisvusaega või ajajärku, kus Hiiumaad hakati koloniseerima.

Eriti vokaalide suhtes on võidud osutada, et Hiiumaa ja Saaremaa murretel ning liivi keelel on mitmeid ühiseid arenguid, mis ei või olla täiesti juhuslikud, vaid kõnelevad tihedatest keelelistest kokkupuudetest mõlema rahva vahel. Osalt võivad ühised arengud olla lähtunud Saaremaalt Liivi randa tulnud siirdlaste käest, osalt põlvnevad need kokkupuudetest merel.

Summary.

The Sounds of the Hiiumaa Dialects.

In the preceding work the author has given a complete review of the vowels and consonants of the Hiiumaa dialects, and described other phonetical facts which occur in them. The Hiiumaa dialects belong to the island dialects of the Estonian language. Owing to isolation these dialects long ago began to develop in their own way. Especially interesting and peculiar developments have taken place in vocalism here.

The vowel system of the Hiiumaa dialects is characterized by the following tendencies. The Estonian common language and the greater part of the dialects recognize no qualitative difference in the formations of long and short vowels. In the Hiiumaa dialects the over-long vowel is formed much higher in pitch than the short and the long is still more highly pitched than the over-long. The vowels inside a word are always reduced if they are not half-long. Besides this, a strong labialization and nasalization is peculiar to the dialects. Among others the tendency to labialization has changed $e > \bar{o}$ and $i > \bar{ü}$. Besides this, it has been established that the whole base of the articulation of the Hiiumaa dialects has moved to the front and therewith given the reason for the change of many sounds. Sandhi is strongly represented in the dialects. As the Estonian language recognizes no abrupt beginning or ending of a word the swarabhakt vowel at the end of a word is developing in Hiiumaa.

In regard to consonants, the Hiiumaa dialects are in several respects in an older stage than the other Estonian dialects. Among other things Pühalepa is the only place in Northern Estonia where the *h* at the beginning of a word is still in existence. The dialects do not recognize the palatalization of consonants typical of the Estonian language. At the beginning of a word all consonants before a palatal vowel may coronalize. Coronalization is the reason for the lowering in pitch of various vowels.

Quantity is of great importance in the Estonian language. This fact stands out especially in the Hiiumaa dialects. Based on this group of dialects, we can see how various features characteristic of the Estonian language depend on quantity. The Estonian language has been held to be a strongly centralized language in the belief that centralization depends on the dynamical stress of the word. The author shows that the Estonian language is a strongly centralized one, but that the centralization depends on the quantity of the word. The longest syllable is also then centralized when it is not stressed. Apocope and syncope go hand in hand with quantity. The complicated quantity system of the Hiiumaa dialects and the Estonian language in general developed first, and, as a result, apocope and syncope have taken place.

Much has been written on what a phoneme is. The Hiiumaa dialects show that to define the meaning of the phoneme in the Estonian language one must, beside the sounds, start out from the quantity. In the Estonian language every short, long, and over-long sound is a phoneme in itself. Phonemes are also the strong and weak degrees of the consonant and vowel unions.

The Estonian common language has had a levelling influence on the Hiiumaa dialects, because, as everywhere else, the common language destroys the dialects. Interesting relics are left of several previous changes of sound, as for instance, $\bar{i} > ei$.

Except for the Swedish language no foreign languages have influenced the Hiiumaa dialects. Till 1871 Reigi, the northern part of the island, was Swedish. Then the greater part of the Swedes emigrated, and the remainder became Estonianized. In those villages where the Swedes became Estonianized the influence on the Estonian language of the Swedish pronunciation is strong even now. Swedish influence shows itself, too, in place names and the stock of words.

The Hiiumaa dialects are divided into two groups: the eastern and the western. To the former belong the dialects of Pühalepa and of the Island of Kassari. The rest of Hiiumaa belongs to the western group. The differences in the dialects are very old. They go back to the times the island was colonized. We know that in the 13th century Hiiumaa was still *insula deserta*. The colonists came chiefly from Saaremaa, which at that time had two masters. Part of the land was under the rule of the Order of the Brethren of the Sword and part under that

of the Bishop of Läänemaa-Saaremaa. Hiiumaa, too, was divided into half between these two rulers. It is natural to suppose that the Bishop's lands in Hiiumaa were colonized from his lands in Saaremaa, and correspondingly, the lands of the Order from the lands of the Order. The differences in dialects besides the place names show that colonization had really been done in this way. The western dialect of Hiiumaa is closer to those Saaremaa dialects whose territories in their time belonged to the bishop, because that part of Hiiumaa also belonged to the bishop. The same kind of relationship can be determined between Eastern Hiiumaa that belonged to the Order and the Order's parts of Saaremaa.

It is certain that several characteristic features of the Hiiumaa dialects go back into the joint period of Saaremaa-Hiiumaa. We can also determine that the Liv language and the island dialects of the Estonian language have several developments common to both.

In Reigi, beside the Swedish influence we find various tendencies of pronunciation which are foreign to the rest of Hiiumaa but are quite old all the same. These special features of Reigi belong to developments of pronunciation which can be met in the Finnish language and the coastal dialects of Northern Estonia. Although even till the present day the people of Hiiumaa have been closely in touch with the Finns, it is nevertheless difficult to say whether or not there are Finnish traces in the Reigi dialect. There is more reason to suppose that the Estonian coastal dialects are those with which possibilities of union must be sought. One may suppose that the coasts of Northern Estonia have also taken part in the colonization of Hiiumaa.

In describing the sounds of the Hiiumaa dialects the pronunciation of the Estonian common language and the Estonian language in general has been touched upon.

Mõisteteloend.

Loendisse on võetud need olulisemad mõisted, mida ei ole võimalik kergesti kätte leida sisukorra järgi.

- ā* > *oa* 66.
 ablatiiv 199.
 afekt 54, 148.
-ayl-, *-ayr-* > *-āl-*, *-ār-* 14, 58.
 alamsaksa mõju 87.
 allatiiv 150, 151, 296.
 analoogia 144, 218, 231.
 artikulatsioonialus 122, 270.
 artikulatsioonide kontsentreerimine 32, 160, 206, 231, 233, 238, 239.
 artikulatsioonide ühtimatus 154, 250, 252.
 artikulatsioonikoht 198.
 artikulatsiooni kõrgenemine 21, 39, 62, 65, 70, 81, 84, 105, 111, 113, 114, 115, 122, 123, 131.
 artikulatsiooni lõtvumine 71, 133, 212, 235, 238, 243.
 artikulatsiooni madaldumine 40, 43, 76, 87, 88, 94, 97, 98, 108, 124, 128.
 aspiratsioon 154.
 assimilatsioon (vt. ka koartikulatsioon) 50, 110, 167, 178, 193, 211, 236.
 astmevaheldus (vt. ka kvantiteet) 234, 235.
 astmeüldistus 243.
- B* < *v* 234.
 delabialisatsioon 92, 95, 124, 125, 131.
 diftong (diftongeerumine) 14, 17, 35, 36, 37, 39, 40, 66, 84, 103, 110, 128, 131, 165.
 dissimilatsioon 83, 227.
e 101.
ē 228, 229.
eh > *ih* (*ēh*) 35, 98, 108.
er > *är* 15, 93.
 ebafüsioloogilisi muutusi 81.
 ebafüsioloogilisi vaheldusi 81.
 eesti-rootsi, vt. rootsi.
 elatiiv 219.
 emfatiseerimine 170.
 endine häälikumuutus 35, 88, 96, 103, 125, 131, 133, 262.
 essiiv 211.
eu > *ou* 120.
f 176.
 fakultatiivne variant 134, 136.
 foneem 134, 135 jj-d, 138, 191, 247, 248.
 fonoloogiline ülesanne 134, 137, 163, 242, 246, 247, 252.
 fortis 182, 186, 214, 232.

- geminaat (gemineerumine) 147,
 189, 202, 235, 261, 262.
 genitiiv 145, 204.

γ 174, 184.

h 98, 126, 141, 170.
 helikõrguse liikumised, vt. into-
 natsioon.
 helilisus (helitus) 175, 181, 249,
 250.
 helitu vokaal 150 jj.
 huulte tegevus, 11, 14, 19, 33,
 47, 64, 85, 91, 93, 96, 99, 106,
 233, 236.
 hõngusasend 35.
 hääldusviga 153, 239.
 häälikuline laen 82, 247.

i > *ei* 118.
ih > *eh* 36.
 illatiiv 151, 219, 261.
 impersonaal (passiiv) 70, 189,
 199, 203, 260.
 indifferentne asend (vokaal) 24,
 25, 30, 33, 43, 154.
 individuaalsus 204, 207, 231, 257.
 inessiiv 218 jj.
 infinitiiv 205.
 intensiivsus 14, 20, 36, 41, 64,
 65, 68, 78, 90, 98, 148, 160,
 164, 182, 193, 196, 215, 246,
 253, 257.
 intonatsioon 29, 65, 148, 163, 270.

j 72, 142, 176, 245.
 järsk algus 170.

 kahetipulisus 65, 70.
 kakskeelsus 83, 269.

 karjala 29, 102.
 karitiiv 204.
 kaudne kõneviis 22, 245.
 -*kene*-diminutiiv 90, 184.
 kesk-*i* 72, 129, 266.
 keskvokaali labialiseerumine 72,
 129.
 kihnu 129.
 kirjakeel (kirjakeele mõju) 27,
 172, 173, 187, 210.
 koartikulatsioon 16, 31, 78, 98,
 123, 159, 166, 179, 192, 194,
 197, 253, 257.
 kombinatoorne häälik 134, 136,
 137, 239, 247, 248, 249, 250.
 konservatiivne keel 86, 271.
 konsonandi vokaliseerumine 59,
 229, 245.
 kontaminatsioon 23.
 koronalisatsioon 87, 94, 97, 108,
 124, 164, 188.
 kulumine 21, 143, 152, 231, 245.
 kvaliteet 13, 15, 33, 37, 134,
 136, 140.
 kvantiteedimuutusi 13, 61, 67,
 82, 114, 117, 138, 141 jj-d,
 235.
 kvantiteet 9, 13, 26, 30, 33, 37,
 65, 99, 134, 136, 140, 145 jj-d,
 148, 159, 179, 180, 191, 195,
 203, 206, 232, 236, 256, 270.

l ja *r* vaheldusi 225.
 labialisatsioon (labiaalsus) 11, 13,
 15, 19, 20, 23, 26, 33, 39, 52,
 53, 55, 57, 73, 99, 109, 118,
 121, 194, 233, 244, 260, 261,
 266.
 lausefoneetika (vt. ka rõhk,
 sandhi) 245.

- lausk algus 154.
 lausk lõpp 154, 156.
 leenis 182, 214, 232.
 leivu 36, 43, 66, 176, 252.
 leksikaalne ülesanne 248.
 liithäälik 240, 242.
 liivi 29, 39, 56, 103, 113, 123, 246, 271.
 lõppkadu 25, 29, 145, 149, 150.
 läänemaa 28, 38, 103.
- m* ja *v* vaheldusi 238.
-ma-lõpulised deverbaalsed substantiivid 237.
 meedia 181.
-me-tuletuslikud noomenid 237.
 metatees 204.
 mitmus 110, 199.
 morfoloogiline ülesanne 248.
 mugavusprintsip 21, 23, 32, 40, 49, 132, 203, 270.
- naabruse mõju 35, 212, 219, 231, 245.
 nasalisatsioon (nasaalsus) 17, 23, 54, 157, 162, 163, 192, 236.
-nud-partitsiip 161, 252.
- ŋŋ-* 163.
- o* 19.
o > e (> ø) 120, 125.
ou < au 29, 262.
 ortograafiline traditsioon, vt. kirjakeele mõju.
- palatalisatsioon 36, 49, 84, 123, 267.
 partitiiv 51, 90, 95, 198, 201.
- poolpikk vokaal 41, 146.
 possessiivsufiks 212.
 pronoomen 204.
 psüühilised tegurid 61, 252.
- r* 15, 80.
 rahvaetümoloogia 61, 243.
 rannamurded 18, 50, 267.
 reduktsioon 22, 24, 29, 43, 45, 50, 51, 67, 72, 80, 89, 90, 99, 100, 101, 110, 138 jj-d, 143, 146, 149, 270.
 reduplikatsioon 144.
 risti 112, 121.
 rootsi mõju 33, 38, 39, 79, 81, 83, 86, 87, 88, 95, 112, 122, 123, 172, 185, 187, 261, 268, 269.
 rõhk (lauserõhk) 24, 29, 31, 45, 67, 93, 101, 104, 148, 149, 152, 163, 204, 221, 270.
 saaremaa murded (saaremaa murrete mõju) 14, 28, 31, 38, 56, 82, 90, 101, 103, 108, 110, 112, 121, 126, 133, 184, 192, 219, 220, 234, 253, 257, 262, 266, 271.
 saksa mõju 38, 95, 177, 222.
 sandhi 152, 185, 200, 201, 217, 234, 236, 252, 270.
 segimine 24 jj-d, 27, 44, 67, 80, 83, 102, 109, 116, 176, 209.
 sigmatism 216, 239.
 siirdehäälik 239.
 sisekadu 29, 145, 150.
 soome (scome mõju) 18, 29, 50, 72, 147, 234, 268.
- švaa 153, 251, 260.

teenuis 181.	<i>w</i> 70, 72.
tegijanimi 79, 234.	
terminatiiv 211.	<i>z</i> 175.
- <i>tk</i> - 205.	
tsentralisatsioon 29, 270.	<i>ä</i> 25.
- <i>ttoin</i> -lõpulised adjektiivid 237.	<i>ā</i> ~ <i>ea</i> 21.
	<i>ä</i> > <i>eä</i> 66.
<i>v</i> 167, 267.	
<i>v</i> > <i>u</i> sõna lõpus 52.	
valeanalüüs 56, 73, 116, 253.	<i>ε</i> 101.
valetaotlus 93.	
velarisatsioon 36.	ühiskeel 11, 33, 47, 62, 74, 76,
vene <i>a</i> 223.	91, 106, 115, 119, 145, 167,
vene mõju 107, 177, 222.	177, 220, 221, 233, 239, 246,
vokaalharmoonia 31.	252, 254.
vokaalikadu 147, 152.	ühiskeele mõju 21, 38, 44, 54,
vokaali palatalisatsioon 77 <i>jj</i> -d,	73, 79, 82, 84, 92, 94, 96, 99,
130.	124, 130, 201, 203, 238, 243,
vokaalivaheldusi 32, 45, 95, 96,	259.
100.	ületaotlus 39, 55, 73, 93, 124,
vältevaheldus 32, 148.	170, 172, 189.

Etümoloogiliselt käsitletud sõnu.

<i>āzīk</i> ~ <i>āzīk</i> 212	<i>körūne</i> 244
<i>āptūk</i> 128	<i>kūlmittad</i> 128, 153
<i>avā.vōz</i> 243	<i>lāl</i> (eesti-rootsi) 60
<i>ezmašše</i> 220	<i>lūd</i> 68
<i>harū</i> 244	<i>Lōbe mbe</i> 210
<i>hīweldama</i> 118	<i>Lōimaste</i> 268
<i>himāl</i> 171	<i>lōvil</i> 120
<i>humīcp</i> 211	<i>mācəp</i> 102
<i>hōlvēt</i> ~ <i>ōlvēt</i> 123	<i>Malvaste</i> 238
<i>ilm</i> ~ <i>ilmp</i> 144	<i>maššin</i> ~ <i>maššin</i> _G 221
<i>jülü</i> 130	<i>Meelste</i> 268
<i>jürī</i> 211	<i>meššan-puri</i> 221
<i>kārī</i> 211	<i>Mudaste</i> 268
<i>karu(bidē)</i> 244	<i>muzəcant</i> 67
<i>karūne</i> 244	<i>mūrima</i> 68
<i>kaš</i> 'ka' 220	<i>mūzik</i> 68
<i>kašsāk</i> ~ <i>kašsāk</i> _k 221	<i>mōzūnə</i> 130
<i>kazūvvd</i> 244	<i>mōöster</i> 132
<i>Kauste</i> 268	<i>neḥ</i> ~ <i>neḥ</i> 140
<i>kē</i> 210	<i>neljašsə</i> 220
<i>kērštī</i> 211	<i>neḡ</i> 92
<i>keškrī</i> 265	<i>nēärēd</i> 111
<i>keššigō</i> 220	<i>nīzūnə</i> ~ <i>nōzūnə</i> 130, 152
<i>Kidaste</i> 268	<i>noḥnīmp</i> ~ <i>nuḥnīmp</i> 46
<i>ko.əà.nd</i> 33	<i>nōk</i> 268
<i>knōp</i> 132	<i>nuḥ</i> 268
<i>Kodeste</i> 268	<i>nōm Bp</i> 139
<i>Koidma</i> 268	<i>nōlpō</i> 44
<i>kreiz</i> 188	<i>nōr</i> 132
<i>kroūbīd</i> 38	<i>ō B ū</i> 268
<i>kroūzīdmp</i> 38	<i>orābu</i> 234
<i>kurenDōze-aīd</i> 46	<i>pārgō</i> ~ <i>pārgō</i> 44

<i>paľbariltsid</i> 225	<i>Soonlepa</i> 210
<i>paṗs ~ paṗs</i> 61	<i>suwè</i> (ess.) 211
<i>pišsukkar</i> 221	<i>sulà, pui</i> 67
<i>plēz</i> 236	<i>sunttuz</i> 144
<i>plī</i> 235	<i>sūdambak</i> 151
<i>plīdār</i> 118, 234	<i>tā</i> 61
<i>ploumīd</i> 38	<i>Tahkuna</i> 268
<i>pòèdpm̃</i> 41	<i>talvè ~ talvə</i> (ess.) 211
<i>poùl</i> 38	<i>Tareste</i> 267
<i>preit</i> 118	<i>teissənə</i> 220
<i>pross</i> 46	<i>Tempa</i> 210
<i>pruś</i> 46	<i>tilēvon ~ tilehvon</i> 107
<i>prüvā</i> 68	<i>tillegram</i> 107
<i>präšsm̃</i> 81	<i>toosima</i> 68
<i>puřānd</i> 46	<i>torū tēnistōz</i> 66
<i>päilicu sālnd</i> 82	<i>trikkēm̃</i> 107
<i>päilik</i> 245	<i>tāōz ~ tāüz ~ tāüz ~</i>
<i>pār-hāk</i> 82	<i>tēüz</i> 84
<i>pêr-hāk</i> 82	<i>täzā</i> 218
<i>pêṽv ~ pâṽv</i> (ess.) 211	<i>türü</i> 127
<i>püha, ṽs</i> 234	<i>vezigəṽ</i> 102
<i>raūvreiĵa rohi</i> 229	<i>vohilalid</i> 141
<i>ravakūlōn vak</i> 153	<i>Vätavald</i> 82
<i>rōēgā, z</i> 41	<i>vörst</i> 123
<i>rānt</i> 81	<i>ārīgō kivi</i> 79
<i>rüi</i> 268	<i>ōhvēm</i> 243
<i>selppō</i> 236	<i>ō̃</i> (ess.) 211
<i>sī</i> 211	<i>ōdār</i> 132

Tarvitatud kirjandust.

(Loendis on toodud ainult see kirjandus, millest tekstis on tarvitatud lühendit.)

ACUT = Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B I—. Tartu 1921—.

AES = Akadeemilise Emakeele Seltsi murdekogud Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.

AES 39 = Salme Soosaar, Häädemeeste kihelkonna murde häälikute ajalugu. 1926.

AES 42 = Keete Lillimägi, Häälikulooline ülevaade Varbla kihelkonna murdest. 1929.

AES 44 = Karl Mihhels-Mihkla, Juuru konsonantism. 1926.

AES 48 = Ks. Kurgvel, Jämaja kihelkonna murde häälikajalooline ülevaade. 1923.

AES 54 = A. Tiitsmaa, Karuse konsonantism. 1922.

AES 58 = M. Tooms, Kihelkonna khk. konsonantism. 1926.

AES 71 = Arnold Kask, Konsonantism (näidetes) Märjamaa kaguosast (Valgu, Haimre). 1926.

AES 84 = V. Klauren, Vätta häälikuloo ülevaade. 1926.

AES 85 = Elvi Paas, Häälikulooline ülevaade Pühalepa kihelkonnast. 1929.

AES 88 = J. Väinaste, Risti kihelkonna murde konsonantism. 1924.

AES 89 = Alide Raudsepp, Häälikulooline ülevaade Rõigi-Tahkona murdest. 1926.

AES 90 = Mihkel Tedre, Häälikuajalooline ülevaade. Konsonantism. Rõigi kih.

AES 91 = E. Aidas, Häälikajalooline ülevaade Rõigi kihelkonnast Hiiumaalt. 1925.

AES 96 = A. Univer, Saarde murde konsonandid. 1924.

AES 176 = P. Palmeos, Häälikuloolisi andmeid Emastest. 1934.

AIGr³ = Adolf Noreen, Altisländische und altnorwegische Grammatik unter Berücksichtigung des Urnordischen. Dritte vollständig umgearbeitete Auflage. Halle 1903.

Eesti = Eesti Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. I—. Tartu 1925—.

Eib. = C. Russwurm, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö. I—II. Reval 1855.

EK = Eesti Keel. Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri. Tartu. I (1922) —.

EKA = E. V. Tartu Ülikoolile kuuluvad kogud Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.

EKA 56 = Th. Kaljo, Häälikumuutuste levinemine Jämaja ja Anseküla kihelkonnas. Laudaturseminari töö 1926.

- EKA 197 = Alide Raudsepp, Üksikute keeleliste nähete ulatusest Hiiu maal. Laudatur-seminaritöö 1927.
- EKA 324 = Magnus Kindlam, Häälikuloolisi ja morfoloogilisi erijooni Mustjala kihelkonna idaosast. Eesti keele keskastme seminaritöö 1934.
- EKA 441 = O. Peters, Esimese silbi vokalism Jäma ja murdes. 1926.
- EKA 529 = Helmi Kits, Saaremaa ja Muhu esimese silbi vokalism. Eesti keele keskastme seminaritöö 1938.
- EKirj. = Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tartu. I (1906) —.
- EKAH = Lauri Kettunen, Eestin kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos. Helsinki 1929.
- EMA = Andrus Saareste, Eesti murdeatlas. Tartu. I (1938) —.
- EPh = Wilhelm Viëtor, Elemente der Phonetik des Deutschen, Englischen und des Französischen. Sechste überarbeitete und erweiterte Auflage. I—II. Leipzig 1914—1915.
- EPhA = G. Panconcelli-Calzia, Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft. Berlin 1924.
- ERKkA = Eestimaa Rootsiaegse Kindralkuberneri Arhiiv Riigi Kesk-arhiivis.
- ERL = Paul Ariste, Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XXIX. 3. Tartu 1933.
- EtWb = Friedrich Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Achte verbesserte und vermehrte Auflage. Strassburg 1915.
- EWb = Ferdinand Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften redigiert von Dr. Jakob Hurt. St. Petersburg 1893.
- EÖS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. Tartu. I (1925) —.
- FBR = Filologu Biedribas Raksti. Rīga I—.
- FLQW = Björn Collinder, Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel. Ein Beitrag zur finnisch-ugrischen Stufenwechsellehre. I. Einleitung. Ostseefinnisch. Ostlappisch. Uppsala Universitets Årsskrift 1929. Uppsala 1929.
- FLÖSvD = Ralf Saxén, Finska länord i östsvenska dialekter. Språk-historiska studier. Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv XI. 3. Stockholm 1895—98.
- ФРЯ = В. А. Богородицкий, Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных. Казань 1930.
- Grammatik = F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg 1875.
- H = J. Hurda vanavarakogud Eesti Rahvaluule Arhiivis.
- HbEF = Olaf Broch og Ernst W. Selmer, Håndbok i elementær fonetikk. Annen gjennomsette utgave. Oslo 1930.

- ID = Volmari Porkka, Über den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte. Helsingfors 1885.
- KAÄH = Heikki Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria. Helsinki 1918.
- KodVok = Lauri Kettunen, Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des Kodaferischen Dialekts mit Berücksichtigung anderer estnischer Mundarten. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia XXXIV. Helsinki 1913.
- LPh = Otto Jespersen, Lehrbuch der Phonetik. Fünfte Auflage. Unveränderter Abdruck der zweiten Auflage. Leipzig-Berlin 1932.
- LS = Arnold Kask ja Albert Saareste, Lisasõnastik sõnavara käsitlemiseks eesti murretest. Tartu 1930.
- LSJ = I—VI. Lisasõnastiku Jätkud. Tartu 1931—1938.
- LUKD = Lauri Kettunen, Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferischen Dialekt. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia XXXIII. Helsinki 1913.
- LVEM = Albert Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI. 1. Tartu 1924.
- LW = Lauri Kettunen, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki 1938.
- MND = Karl Schiller u. August Lübben, Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Bremen 1875—1881.
- MT = Akadeemilise Emakeele Seltsi murdetekstidekogu Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- MT 77 = E. Paas, Murdetekste Rõigist ja Pühalepast. 1929.
- MT 109 = Magnus Kindlam, Murdetekste Mustjalast. 1933.
- MT 148 = M. Kindlam, Murdetekst Karja khk-st. 1935.
- MT 161 = P. Palmeos, Kuuldelisi murdetekste Emastest. 1935.
- MT 170 = N. Kiin, Tekste Risti kihelkonnast, Vilivallast ja Nõvast. 1936.
- MT 174 = Armin Kuk, Murdetekste Saaremaalt Mustjalast. 1936.
- MT 231 = A. Raun, Kuuldelisi tekste Pöidelt. 1938.
- MT 233 = Juhan Arike, Murdetekste Muhust. 1938.
- MT 235 = E. Koit, Murdetekste Valjalast, Kalli k. 1938.
- MT 241 = H. Hagar, Tekste Martna, Haeska. 1938.
- MT 242 = E. Põldre, Kuuldelisi murdetekste Martna kihelkonnast, Haeska külast. 1938.
- MT 243 = L. Kukas, Martna tekste. 1938.
- Nuckömålet = Gideon Danell, Nuckömålet. Svenska landsmål ock svenskt folkliv. B. 33. Stockholm 1905—34.
- OESvD = A. O. Freudenthal och H. A. Vendell, Ordbok öfver estländsk-svenska dialekterna. Helsingfors 1887.
- PhStSp = Hermann Gutzmann, Physiologie der Stimme und Sprache. In 2. Auflage bearbeitet von Hermann Gutzmann. Braunschweig 1928.
- Quantitätswechsel = E. N. Setälä, Über Quantitätswechsel im Finnisch-Ugrischen. Vorläufige Mitteilung. Journal de la Société Finno-Ougrienne XIV, 3. Helsingfors 1896.

- SbGEG = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu 1861—.
- SKH = Martti Rapola, Suomen kirjakielen historia. I. Helsinki 1933.
- SkKk = Joh. Aawik, Saaremaa keel ja kirjakeel. Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele. Kuressaare 1923.
- SM = Lauri Kettunen, Suomen murteet. I—II. Helsinki 1930.
- SpL = Carl Stumpf, Die Sprachlaute. Experimentell-phonetische Untersuchungen. Nebst einem Anhang über Instrumentalklänge. Berlin 1926.
- SRS = Elias Lönnrot, Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja. Helsingissä 1874—1880. — A. H. Kallio, Lisäviikko Elias Lönnrotin Suomalais-Ruotsalaiseen Sanakirjaan. Helsingissä 1883.
- Suomi = Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen. Helsingfors 1841—1862. Suomi. Kirjoituksia isän-maallisista aineista. Helsingissä 1863—.
- Svio-Estonica = Svio-Estonica. Årsbok utgiven av Svensk-estniska samfundet vid Tartu Universitet. — Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat. Tartu 1934—.
- TCLP = Travaux du Cercle Linguistique de Prague. Prague. I (1929)—.
- TEFA = A. Saaberk, Tegeliku eesti foneetika alged. Tallinn 1920.
- TPh = Maurice Grammont, Traité de phonétique. Paris 1933.
- ULS = Lauri Kettunen, Untersuchung über die livische Sprache. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VIII. 3. Tartu 1925.
- VEKVM = Albert Saareste ja A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524—1739. Tartus 1925—31.
- VERL = O. A. F. Mustonen, Virolaisia kansanrunoja. Vihuke eesti rahva laulusid. Suomi III 7. Helsingissä 1893.
- VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu. I (1840)—.
- Vir. = Virittäjä. Uusi jakso. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Helsingissä 1897—.
- VKÄH² = Lauri Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria. Toinen uusittu painos. Helsinki 1930.
- VMP = Alb. Saaberk, Vigala murde peajooned. Helsingis 1917.
- VokKod = KodVok.
- VV = F. Äimä, Vorläufige Versuche zur Endoskopie der Kehlkopfartikulation der labialen Verschlusslaute sowie der Spiranten *h, s, f*. Festschrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag den 5 November 1924. Helsingfors 1924.
- YFOK = Frans Äimä, Yleisen fonetiikan oppikirja. Helsinki 1938.
- YSÄH = E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria. I ja II vihko. Helsingissä 1899.
- ÕESA = SbGEG.
- ÕEST = VhGEG.

Joonised ja pildid.

1.	$a\acute{e} \sim a\check{e}$, $\grave{a}$, $\hat{a} \sim \bar{a}$; $a_0\acute{e} \sim a\check{e}$ ($a\grave{e} \sim a\check{e}$), $\grave{a}$, $\hat{a} \sim \bar{a}$ levimisala	14
2.	$a\grave{i} \sim a\check{i}$; $a_0\grave{i} \sim a\check{i}$ levimisala	16
3.	$ou\grave{D}$, $ma\grave{u}D$; $ha\grave{u}D$, $ma\grave{u}D$; $a\grave{u}D$, $ma\grave{o}D$ levimisala	18
4.	Huulte asend o moodustamisel	34
5.	$lo\grave{u}D$ ja $la\grave{u}D$ levimisala	38
6.	$s\grave{i}uB$, $p\grave{y}\grave{u}$ ja $s\acute{e}oB$, $p\acute{o}o$ levimisala	42
7.	Palatogramm ühiskeelee u -st ja $\bar{u}$ -st	47
8.	Huulte asend u moodustamisel	48
9.	Huulte asend $\bar{a}$ ja $\bar{a}$ moodustamisel	56
10.	$rou\grave{D} \sim rov\grave{a}$, $rau\grave{D} \sim rav\grave{a}$, $rau\grave{D} \sim rav\grave{a}$ levimisala . . .	58
11.	Palatogramm $\acute{o}$ -st	63
12.	Huulte asend $\acute{o}$ -d ja $\hat{u}$ -d kujundades	64
13.	Palatogramm $\hat{u}$ -st	69
14.	Suukurve pikkadest vokaalidest	71
15.	Palatogramm ühiskeelee e -st ja $\bar{e}$ -st	73
16.	Keele asend e moodustamisel	74
17.	Palatogramm ühiskeelee $\acute{a}$ -st ja $\bar{\acute{a}}$ -st	76
18.	Huulte asend $\acute{a}$ kujundamisel	77
19.	Palatogrammid ϵ -st ja $\hat{\epsilon}$ -st (vasakul) ning e -st, $\acute{e}$ -st ja $\bar{\acute{e}}$ -st (paremal)	85
20.	Palatogramm ühiskeelee e -st ja $\acute{e}$ -st	91
21.	Palatogramm kõrgest i -st	105
22.	Palatogramm madalast $\acute{i}$ -st	106
23.	Palatogramm ühiskeelee i -st ja $\bar{i}$ -st	107
24.	$\bar{\acute{a}}:\hat{\acute{a}}$ ja $\bar{\acute{e}}:\hat{\acute{e}}$ esinemisala	111
25.	Huulte asend $\hat{\epsilon}$ moodustamisel	112
26.	Huulte asend $\bar{\acute{e}}$ (vasakul) ja $\hat{i}$ (paremal) moodustamisel	116
27.	Palatogramm ühiskeelee $\acute{o}$ -st ja $\bar{\acute{o}}$ -st	119
28.	Palatogramm $\acute{o}$ -st ja $\bar{\acute{o}}$ -st	120
29.	Huulte asend $\acute{o}$ moodustamisel	121
30.	Palatogramm $\hat{u}$ -st	126

31. Palatogramm ühiskeelee <i>ü</i> -st ja <i>ū</i> -st	127
32. - <i>n</i> -partitsiibi esinemisala	162
33. Palatogramm diftongist <i>ea</i> sõnas <i>heà</i> ja diftongist <i>ae</i> sõnas <i>paè</i>	165
34. Palatogramm diftongist <i>ei</i> sõnas <i>seìnà</i> ja diftongist <i>ei</i> sõnas <i>seina</i>	165
35. Palatogramm diftongist <i>au</i> sõnas <i>laülù</i> ja diftongist <i>au</i> sõnas <i>laulu</i>	166
36. Sõnaalgulise <i>h</i> esinemisala	173
37. Palatogrammid ühiskeelee <i>χ</i> -st ühendites <i>ux</i> ja <i>ix</i>	177
38. Palatogramm ühiskeelee <i>ž</i> -st	178
39. Palatogrammid ühiskeelee <i>k</i> -st ühendites <i>ka</i> , <i>ke-</i> , <i>kä-</i> , <i>ke-</i> , <i>kivì</i>	179
40. Palatogrammid <i>c</i> -st sõnades <i>acà</i> , <i>ägè</i> ja <i>icè</i>	180
41. Palatogrammid <i>k</i> -st sõnades <i>makki</i> ja <i>makki</i>	181
42. Palatogramm <i>k</i> -st sõnas <i>akkv</i>	181
43. <i>kułtsùdv</i> ja <i>kułtsudvksà</i> levimisala	189
44. <i>η</i> sõnades <i>aḡc</i> ja <i>paḡk</i>	191
45. Palatogrammid <i>o</i> -st Pühalepa ja Reigi sõnades <i>odà</i> , <i>udù</i> , <i>hàdà</i> ~ <i>ävà</i>	193
46. Palatogrammid <i>o</i> -st Pühalepa ja Reigi sõnades <i>kivì</i> ja <i>üvì</i>	194
47. Palatogrammid <i>tt</i> -st ja <i>o</i> -st sõnadest <i>rołtì</i> (üleval vasa- kul), <i>rołti</i> (paremal üleval), <i>ā o à</i> (all vasakul) ja <i>matto</i> (all paremal)	195
48. Keeleotsa asend <i>o</i> moodustamisel	196
49. Keeleotsa asend <i>it</i> moodustamisel	196
50. Palatogrammid <i>-ñv</i> -st sõnas <i>añdv</i> ja <i>lt</i> -st sõnas <i>vilt</i>	196
51. Palatogrammid <i>or</i> -st sõnades <i>odrè</i> ja <i>padrù</i> , <i>rd</i> -st sõnas <i>kařd</i> ning <i>rl</i> -st sõna <i>part</i>	197
52. Palatogrammid <i>tk</i> -st sõnades <i>pułk</i> ja <i>sōtku</i>	197
53. Palatogrammid ühiskeelee <i>n</i> -st sõnades <i>añnà</i> ja <i>eñne</i>	205
54. Palatogrammid <i>n</i> -st sõnades <i>unù</i> ja <i>añnà</i>	206
55. Palatogrammid <i>n</i> -st sõnades <i>ā nō</i> , <i>hiñnà</i> , <i>eñne</i> ja <i>añnà</i>	207
56. Palatogrammid <i>ñd</i> -st sõnades <i>uñd</i> ja <i>hiñdv</i>	208
57. Palatogrammid <i>s</i> -st ja <i>z</i> -st sõnades <i>āzà</i> , <i>ozà</i> , <i>izà</i> , <i>süzì</i> ja <i>sō</i>	213
58. Palatogrammid <i>z</i> -st sõnades <i>izè</i> , <i>ozà</i> ja <i>süzì</i>	214
59. Palatogrammid <i>ss</i> -st sõnades <i>kařsi</i> ja <i>kařsi</i>	215
60. Palatogramm sigmaatilisest <i>z</i> -st sõnas <i>izà</i>	216
61. Palatogramm ühiskeelee <i>z</i> -st ühendis <i>azà</i> ja <i>š</i> -st ühendis <i>ašà</i>	221
62. Palatogramme <i>l</i> -st	223

63.	Keeleotsa asend <i>l</i> -i moodustamisel	224
64.	Suukurvid <i>r</i> -st sõnades <i>terà</i> , <i>meèrra</i> ja <i>kêrimv</i>	226
65.	Palatogramm ühiskeelee ja Pühalepa <i>r</i> -st sõnas <i>arà</i> . . .	226
66.	Palatogramm <i>r</i> -st sõnades <i>arà</i> ja <i>surra</i>	227
67.	Palatogramm <i>j</i> -st sõnades <i>ujù</i> ja <i>heijè</i> ~ <i>eijè</i>	228
68.	Palatogramm <i>è</i> -st sõnades <i>a,èà</i> , <i>o,èà</i> (Pühalepa) ja <i>a,èà</i> , <i>o,èà</i> , <i>mä,èà</i> (Reigi)	230
69.	Huulte asend <i>B</i> moodustamisel sõnas <i>tabà</i> ja <i>p</i> -st sõnas <i>tappv</i>	232
70.	Palatogramm ühiskeelee <i>a</i> -st ühendis <i>pap̄</i>	233
71.	Palatogramm ühiskeelee <i>o</i> -st ja <i>n</i> -st (vasakul) ning <i>õ</i> -st ja <i>ñ</i> -st (paremal)	254
72.	Palatogramm ühiskeelee <i>z</i> -st ja <i>l</i> -st (vasakul) ning <i>ž</i> -st ja <i>l̄</i> -st (paremal)	256
73.	Hiiumaa murdeline jaotus	259
74.	Hiiumaa ja Saaremaa administratiivne jaotus orduajal.	264

Sisukord.

Eessõnaks	3
Vokaalid	
Tagavokaalid — Velaarid (Velaar-palataalid, postdorsaalid)	
Lühikesed ja poolpikad vokaalid	
1. <i>a</i> -häälikud pearõhulises asendis	11
a. Esimese silbi üksik- <i>a</i>	12
b. Diftong <i>ae</i>	13
c. Diftong <i>ai</i>	15
d. Diftong <i>ao</i>	17
e. Diftong <i>au</i>	17
2. a. Diftong <i>ea</i>	19
b. Diftong <i>oa</i>	19
c. Diftongid <i>õa</i> ja <i>öa</i>	19
3. a. <i>ä</i>	19
b. Diftongid <i>ae</i> , <i>ai</i> , <i>ao</i> , <i>au</i>	20
4. a. Diftong <i>éä</i>	21
b. Diftong <i>õä</i>	21
c. Diftongid <i>õä</i> , <i>üä</i>	21
5. <i>a</i> kaugemal sõna sees	22
a. Lühike <i>a</i>	22
b. Poolpikk <i>ä</i>	22
6. Poolpikk <i>ä</i>	23
7. Redutseeritud <i>p</i> ja <i>v</i>	24
8. Tsentralisatsioon eesti keeles	29
9. Vokaalharmonia	31
10. <i>ä</i>	31
11. <i>a</i> vaheldusi muude vokaalidega	32
12. a. <i>o</i> -häälikud	33
b. <i>o</i> esindus <i>h</i> ees	35
c. <i>o</i> velarisatsioon	36
d. Madal <i>o</i>	36

	e. Diftong <i>oi</i>	37
	f. Diftong <i>ou</i>	37
13.	a. Kõrge <i>ó</i>	39
	b. Diftong <i>óà, óä</i>	40
	c. Diftong <i>óë ~ óě</i>	41
14.	a. Poolpikk <i>ô</i>	42
	b. Diftong <i>éô</i>	42
	c. Diftong <i>õô</i>	42
15.	a. <i>ó</i> kaugemal sõna sees. Lühike järgsilpide <i>ó</i> . .	43
	b. Poolpikk <i>ô</i>	45
16.	<i>o</i> vaheldus muude vokaalidega	45
17.	a. <i>u</i> pearõhulises silbis	47
	b. Ühendid <i>-uj-</i> ja <i>-oj-</i>	48
	c. Diftong <i>ui</i>	49
18.	<i>u</i> kaugemal sõna sees	50

Pikad vokaalid

19.	<i>ā</i> -häälikud	52
	a. Ülipikk <i>ā:</i> pikk <i>ā</i>	53
	b. Ülipikk <i>ā:</i> pikk <i>ā</i>	53
	c. Labialiseerimata <i>ā:ā</i>	57
	d. Vokaal + <i>ns</i> ja <i>nt</i> areng	59
	e. <i>au</i> > <i>ā</i>	60
	f. Pika <i>ā</i> ja lühikese <i>a</i> vaheldusi	60
20.	a. <i>ō</i> -häälikud	62
	b. Keskkõrgete vokaalide kõrgenemise põhjusi . . .	64
	c. Pika <i>ō</i> ja lühikese <i>o</i> vaheldusi	66
21.	a. <i>ū</i> -häälik	67
	b. <i>ō</i> > <i>ū</i>	70
22.	Keskvokaalid — Velaar-palataalid (Meediodorsaalid)	72
	Esivokaalid — Palataalid (Predorsaalid)	
	Lühikesed ja poolpikad vokaalid	
23.	a. <i>ä</i> -häälikud. Pearõhulises asendis	75
	b. <i>ja-</i> > <i>jä-</i>	77
	c. <i>er</i> > <i>är</i>	79
	d. <i>äh-</i> ja <i>eh-</i> ühendite segimine	80
	e. <i>ä</i> vaheldusi muude vokaalidega	81
24.	a. <i>ä</i> diftongides. Diftong <i>äi</i>	82
	b. Diftongid <i>äö, äü</i>	84
	c. Diftong <i>ää</i>	84

25.	a.	ε	84
	b.	$eh > \varepsilon h$	87
	c.	$ei > \varepsilon i$, $\ddot{a}i > \varepsilon i$	88
	d.	Diftongid $a\acute{e}$, $\acute{a}\acute{e}$, $\acute{o}\acute{e}$	88
26.	a.	$\ddot{a}$ -häälikud kaugemal sõna sees	88
	b.	Diftong ei sõna sees	90
27.	a.	e -häälikud. Pearõhulises asendis	90
	b.	Ühend eh	92
	c.	e püsi η -i ja n -i ees	92
	d.	$e < \varepsilon$	93
	e.	$er < ir$	94
	f.	Madal e	94
	g.	Diftong ei	95
28.	a.	Kõrge $\acute{e}$	96
	b.	$ih > \acute{e}h$	98
	c.	i reduktsioon esimeses silbis	99
	d.	Labialiseeritud e_0	99
	e.	e vaheldusi teiste häälikutega	100
29.	a.	Järgsilpide e -häälikud	100
	b.	Redutseeritud ∂	101
	c.	Järgsilpide diftong ei	103
30.	a.	i -häälikud. Pearõhulises asendis	104
	b.	$i < e$ nasaalide ees	108
	c.	Madal i	108
	d.	Diftongides esinev i	108
31.		i järgsilpides	109
Pikad vokaalid			
32.	a.	$\ddot{a}$ -häälikud. Pikk $\ddot{a}$	110
	b.	Pikk $\bar{\varepsilon}$	111
	c.	$\ddot{a}\ddot{u} > \ddot{a}$	114
	d.	$\ddot{a}$ ja $\bar{\varepsilon}$ lühenemisi	114
33.	a.	$\acute{e}$ -häälikud	115
	b.	$\bar{\acute{e}}$ ja $\bar{i}$ segiminekuuid	116
	c.	$\acute{e}$ lühenemisi	117
34.	a.	$\bar{i}$ -häälik	117
	b.	$\bar{i}$ ja ei vaheldusi	118
Labiaalsed esivokaalid			
Lühikesed vokaalid			
35.	a.	∂ -häälikud	118
	b.	Keskvokaalide labialiseerumise põhjus	121

c.	$e > \bar{o}$ ja $\bar{o}$ vaheldusi muude vokaalidega . . .	123
d.	Kõrge $\bar{o}$	123
e.	$\bar{o}$ esinemine diftongides	124
f.	$o > e > \bar{o}$	125
36. a.	$\bar{u}$ -häälikud	126
b.	$i > \bar{u}$	128
c.	$ju > j\bar{u}$	130
d.	Diftong $\bar{u}i$	130
e.	$\bar{u} > i_0$	131
f.	$\bar{u}$ diftongis $\bar{o}\bar{u}$	131

Pikad vokaalid

37. a.	$\bar{o}$ -häälikud	132
b.	$\hat{o} : \bar{o}$	133

Ülevaade hiiu murrete vokaalidest

38. a.	Üksikvokaalid	134
b.	Diftongid	138

Reduktsioonist

39. a.	Pikkade vokaalide lühenemine	138
b.	Pikkade vokaalide lühenemine h ees	140
c.	Pikkade vokaalide lühenemine j ees	142
d.	Diftongide reduktsioon	143

Sisekadu ja lõppkadu

40. a.	Sise- ja lõppkao juhte	143
b.	Sise- ja lõppkao põhjus	145
c.	Hiiu murrete kvantiteedist	148
d.	Sise- ja lõppkadu kulumise tõttu	149
e.	Helitu vokaal	151

Sandhinähtusi vokaalühendeis

41. a.	Vokaalide sandhi	152
b.	Silbi kadu	152

Švaa

42. a.	Švaa	153
b.	Lausk algus ja lõpp	154

Vokaalide nasalisatsioon

43. a.	Vokaalide nasaleerumine nasaalide tõttu	157
b.	Partitsiibilõpu <i>-nud</i> hiiumurdelised vasted	161
c.	$\eta\eta$ muutumine nasaleeritud vokaaliks	163
44.	Vokaalide madaldumine koronalisatsiooni tõttu	164
45.	Diftongidest	165

Konsonandid**Kõrisõlmehäälikud — Larüngaalid**

46. Kõrisõlmesulghäälik (Larüngaalklusiil) 170
 47. a. *h*. Sõna alguses 171
 b. Sõna sees 174

Suuhäälikud — Oraalid**Velaarsed konsonandid**

48. *ʒ* 176
 49. *k*-häälikud 178
 50. a. Leenisklusiil *g* 182
 b. *kk* > *g* järgsilpides 183
 c. *ɣ* vasted 184
 d. *k* > *g* sandhi tõttu 185
 e. Fortisklusiilide leenisteks muutumise põhjus . . . 186
 51. a. Fortisklusiil *k* 187
 b. Poolpikk *k̄* 188
 c. Pikk *k̄* 188
 d. *ks*. Impersonaali tunnused 188
 e. Geminaat-*kk* 189
 52. *ŋ* 191

Palataalsed konsonandid

53. a. *t*-häälikud 193
 b. *t* moodustamine konsonantühendeis 196
 54. a. Leenisklusiil *D* 198
 b. *D* sõna sees 199
 c. *D* < *t* sandhi tõttu 200
 55. a. Fortisklusiil *t* 201
 b. Poo'pikk *t̂* ja pikk *t̄* 201
 c. Geminaat *tt* 202
 56. *t* ja *D* vahelduse puudumine 205
 57. a. *n* 205
 b. *n*-i esindus hiiu murretes 208
 c. Sõnalõpuline *n* 209
 d. Essiiv hiiu murretes 211
 e. Sõnalõpulise *n*-i kaopõhjused 211
 f. Sõnasisese *n*-i kadu *s*-i ees 212
 58. *s*-häälikud 212

59.	a. Leenis-z	217
	b. Inessiiv hiiu murretes	218
	c. Illatiiv hiiu murretes	219
60.	Fortis-s	220
61.	a. š	221
	b. tš	222
62.	l-häälikud	222
63.	r-häälikud	225
64.	a. j-häälikud	227
	b. $j < \delta$ ja $< \gamma$	229
	c. j kadu madalate vokaalide vahelt	231

Huulhäälikud — Labiaalid

Bilabiaalid

65.	p-häälikud	231
66.	Leenisklusiil <i>b</i>	233
67.	Fortisklusiil <i>p</i>	235
68.	a. <i>m</i>	236
	b. <i>m</i> -i esinemine hiiu murretes	237
	c. <i>m</i> ja <i>mm</i> -i vaheldusi	238
69.	Ahtushäälikud <i>w</i> ja β	238
70.	Huulte vönkehäälik ψ	240

Labiodentaalsed häälikud

71.	a. <i>v</i>	242
	b. <i>v</i> esindus Hiiumaal	242
	c. <i>v</i> kaojuhte	243
	d. <i>v</i> arenemine sõna algusesse	245
72.	<i>f</i>	246
73.	Ülevaade hiiu murrete konsonantidest	247

Heliliste konsonantide helitusest. Sandhi

74.	a. Sõnaalguliste ja -lõpuliste heliliste konsonantide helituksmuutumine	249
	b. Helituksmuutumine sandhi tõttu	252

Palatalisatsioon ja koronalisatsioon

75.	a. Palatalisatsioon	253
	b. Koronalisatsioon	256

Ülevaade hiiu murretest

76.	a. Hiiumaa murdeline jaotus	258
	b. Hiiumaa koloniseerimine Saaremaalt	263

c. Reigi koloniseerimine Põhja-Eesti randadelt . . .	267
d. Reigi rootslased	267
e. Rootsi mõju hiiu murretes	269
f. Hiiu murrete foneetilisi omapärasusi	270

Summary

The Sounds of the Hiiumaa Dialects	272
Mõisteteloend	275
Etümoloogiliselt käsitletud sõnu	279
Tarvitatud kirjandust	281
Joonised ja pildid	285
Sisukord	288
Trükivigu.	295

Trükivigu.

				On	Peab olema
Lk.	12,	16.	r. a.	edasi''	edasi',
„	17,	18.	„ „	'kaob	'kaob'
„	18,	9.	„ ü.	<i>aũḍ</i>	<i>aũḍ</i> ,
„	21,	3.	„ a.	Käi-s <i>õä</i> .	Käi <i>sõä</i> .
„	25,	16.	„ „	<i>võrḗḍ</i>	<i>võrḗḍ</i>
„	30,	9.	„ „	kvaliteedi	kvantiteedi
„	32,	5.	„ ü.	<i>sõḇḇjā</i>	<i>sõḇḇjā</i> ,
„	37,	7.	„ „	'jõi'	'jõi',
„	47,	2.	„ a.	<i>udũzḗḍ</i>	<i>udũzḗḍ</i>
„	48,	4.	„ ü.	<i>mujācv</i> .	<i>mujācv</i>
„	63,	10.	„ „	õ-st	õ-st
„	67,	4.	„ „	õ-st	õ-st
„	111,	6.	„ „	ε : ē	ê : ē
„	137,	17.	„ „	ê	ê
„	149,	1.	„ „	-tε'	-tε,
„	150,	1.	„ a.	adessiiv	allatiiv
„	153,	16.	„ ü.	<i>t u l̃</i>	<i>t u l̃</i>
„	156,	13.	„ a.	l-st	l-st
„	173,	8.	„ ü.	<i>õljēz</i>	<i>õljēz</i>
„	174,	13.	„ a.	<i>koḵku</i> ja	<i>koḵku</i> ja
„	176,	13.	„ ü.	vokaaliseerunud	vokaliseerunud
„	188,	7.	„ „	koronaaliseeruda	koronaliseeruda
„	191,	13.	„ „	<i>vagā</i> .	<i>vagā</i> .
„	192,	3.	„ „	41	40
„	192,	4.	„ „	43	42
„	212,	16.	„ a.	AIGr	AIGr ³
„	214,	9.	„ „	kelle.	kelle,
„	238,	15.	„ „	<i>āmmārik</i>	<i>āmmārik</i>
„	252,	1.	„ ü.	Hõnguasend	Hõngusasend
„	266,	15.	„ „	Eesti	Eestimaa
„	280,	8.	„ a.	<i>pūhāve</i>	<i>pūhāve</i>
„	283,	12.	„ ü.	käsitlemiseks	küsitlemiseks